ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)
doi: 10.15421/26172501

ВІСНИК

ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Серія ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

2017. Т. 25. Вип. 1

Vìsnik Dnìpropetrovs'kogo unìversitetu.
Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ

Dnipropetrovsk University bulletin.
History & archaeology series

2017. 25(1)

Дніпро
2017

УДК 541
ББК 63.3/4

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2017 рік

Рецензенти:
д-р іст. наук, проф. В. А. Брехуненко
д-р іст. наук, проф. В. В. Ващенко

Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. Дніпро, 2017.Т. 25. № 1.

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії від раннього Середньовіччя до сьогодення, зокрема висвітлює маловивчені аспекти історії України IX – початку XX ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх теоретико-методологічних, історіософських, джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Вестник Днепропетровского университета. Серия : История и археология. Днипро, 2017. Т. 25. № 1.

Выпуск содержит разнообразные материалы научных исследований по актуальным проблемам истории Украины и всемирной истории от раннего Средневековья до настоящего времени, в частности освещает малоизученные аспекты истории Украины IX – начала XX вв., советского и современного периодов украинской истории. Значительное место отведено результатам последних теоретико-методологических, историософских, источниковедческих, историографических и археологических изысканий.

Будет представлять интерес для научно-педагогических работников ВУЗ, ученых академических учреждений, докторантов, аспирантов и студентов.

Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series. Dnipro, 2017. 25(1).

The issue contains a variety of research materials on topical problems in the history of Ukraine and World History from the Early Middle Ages to the present, in particular highlights the lesser known aspects of the history of Ukraine during the 9th – early 20th centuries, Soviet and Modern periods of Ukrainian history. Considerable space is devoted to recent theoretical and methodological, historiosophical, historiographical and archaeological investigations and source studies.

The lournal will be interested for researchers and teachers of higher educational and academic institutions, doctoral, postgraduate and graduate students.

Засновник і видавець: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22025–11925Р від 07.04.2016 р.

Наказом МОН України № 1021 від 07.10.2015 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань, в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями з історичних наук.

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Контактний телефон головного редактора: +38 056 3749860.

E-mail редколегії: editor@via.dp.ua

URL журналу: http://www.via.dp.ua

Журнал зареєстрований у наукометричних базах та репозиторіях: Index Copernicus International (ICV 2016 – 69,47), Google Scholar, Directory of Open Access Journals (DOAJ), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

The journal is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 22025–11925P, 07.04.2016

According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1021, 07.10.2015, this journal has been re-registered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the doctor and candidate of sciences in the specialties on historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine

Contact phone of the Editor-in-Chief: +38 056 3749860.

E-mail of the editorial board: editor@via.dp.ua

Journal URL: http://www.via.dp.ua

The journal is registered in science-based databases and repositories: Index Copernicus International (ICV 2016 – 69,47), Google Scholar, Directory of Open Access Journals (DOAJ), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Д-р іст. наук, проф. С.І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Заступник головного редактора:

Д-р іст. наук, проф. Ю.А. Святець, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Науковий секретар:

Д-р іст. наук, доц. Д.В. Архірейський, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна.

Члени редакційної колегії:

Канд. іст. наук, проф. С. Й. Бобилєва, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Канд. іст. наук, доц. В. П. Бурмага, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Д-р іст. наук, проф. Н. В. Венгер, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Д-р іст. наук, проф. О. А. Єгорейченко, кафедра археології та спеціальних історичних дисицплін, Білоруський державний університет, Республіка Білорусь;
Д-р іст. наук, проф. О.І. Журба, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Д-р іст. наук, проф. В.В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Д-р іст. наук, проф. І. Ф. Ковальова, Україна;
Д-р іст. наук, проф.Т. Ф. Литвинова, кафедра історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Д-р історії, проф. В. Ю. Менджецький, кафедра соціальної історії XIX–XX ст., Інститут історії імені Тадеуша Мантеуфла Польської Академії Наук, Республіка Польща;
Д-р філософії, проф. А. Шернер, кафедра історії, Центрально-Західний університет, Штат Парана, Федеративна Республіка Бразилія;
Д-р іст. наук, проф. О.Б. Шляхов, кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна;
Д-р іст. наук, проф. В.К. Якунін, Україна;
Д-р іст. наук, проф. В.І. Яровий, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief:

D. Sc. (History), Prof. S. I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine.

Deputy Editor:

D. Sc. (History), Prof. Yu. A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine.

Scientist Secretary:

D. Sc. (History), As. Prof. D. V. Arkhireiskyi, Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine.

Editorial Board:

Ph.D, Prof. S. I. Bobylieva, Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
Ph. D., As. Prof. V. P. Burmaha, Department of History of Eastern Europe, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
D. Sc. (History), As. Prof. N. V. Venger, Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
D. Sc. (Arceology), Prof. A. A. Egoreychenko, Department of Archeology and Special Historical Disciplines, Belarusian State University, Republic of Belarus;
D. Sc. (History), Prof. O. I. Zhurba, Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
D. Sc. (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of History of Eastern Europe, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
D. Sc. (History), Prof. I. F. Kovalova, Ukraine;
D. Sc. (History), Prof. T. F. Lytvynova, Department of History of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
Dr. hab., Prof. W. J. Mędrzecki, Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences, Republic of Poland;
PhD, Prof. Ancelmo Schörner, Department of History, State Central-West University in Parana, United States of Brazil;
D. Sc. (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnic Policy, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine;
D. Sc. (History), Prof. V. K. Yakunin, Ukraine;
D. Sc. (History), Prof. V. I. Yarovyi, Department of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 4–15

doi: 10.15421/261701

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ
Portraits of historians

УДК 016:929 Світленко

О. Б. Шляхов
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Життя на службі Кліо. Передювілейні нотатки

Розглянуто основні віхи біографії, життєвий та творчий шлях відомого українського вченого-історика, багатолітнього декана історичного факультету ДНУ ім. Олеся Гончара, професора С. І. Світленка, визначено його внесок у розвиток історичної освіти та науки.

Ключові слова: Сергій Іванович Світленко, ДНУ імені Олеся Гончара, освіта, наука.

Шляхов О. Б. **Жизнь на службе Клио. Предюбилейные заметки.**
Рассмотрены основные вехи биографии, жизненный и творческий путь известного украинского ученого-историка, многолетнего декана исторического факультета ДНУ им. Олеся Гончара, профессора С. И. Светленко, показан его вклад в развитие исторического образования и науки.

Ключевые слова: Сергей Иванович Светленко, ДНУ имени Олеся Гончара, образование, наука.

Shliakhov O. B. **A Life in Clio's service. Pre-anniversary notes.**
The article deals with the main milestones of the Professor S.I. Svitlenko's biography, the life and creative path as the famous Ukrainian historian, a dean of the Historical Faculty of the Oles Honchar Dnipro National University. The author defined his contribution to the development of historical education and science.

Key words: Serhii I. Svitlenko, Oles Honchar Dnipro National University, education, science.

7 липня 2017 р. професору Сергію Івановичу Світленку виповнюється 60 років. Шістдесятирічний ювілей – це важлива віха на життєвому і творчому шляху будь-якої людини, який дає можливість, образно кажучи, озирнутися назад, згадати пройдене і оцінити досягнуте. Тож підготовлені нами нотатки і є спробою представити основні віхи біографії знаного вченого та охарактеризувати його внесок у розвиток історичної освіти і науки в Україні. Втім представлений матеріал це не лише данина традиції. Адже в постаті багатолітнього декана історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара нас приваблює високий професіоналізм, ерудиція та компетентність, вимогливість та порядність, дидактична та дослідницька культура. Слід відзначити і самовіддану працю проф. С. І. Світленка на користь університету та всього українського суспільства, його невтомну енергію у вирішенні поставлених перед колективом факультету завдань. Зрештою йдеться про якості, які, без сумніву, заслуговують на повагу та які варто наслідувати.

Отже, Сергій Іванович Світленко народився 7 липня 1957 р. у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро), в родині службовців. Батько майбутнього вченого-історика – Іван Якович Світленко

© Шляхов О. Б., 2017

(1927–2015) також народився 7 липня в с. Олексіївка Костянтинівського району Донецької області, в селянській родині. Мати – Марта Степанівна Світленко (в дівоцтві Хаджинська) народилась 7 березня 1928 р. у м. Часів Яр Донецької області в сім'ї городян.

Дід по батьківській лінії – Яків Романович (1902–1982) працював на власній землі, згодом у колгоспі та на місцевих заводах з вироблення цегли, мав початкову освіту. Бабуся по батьківській лінії – Тетяна Полікарпівна (в дівоцтві Шутенко) (1900–1980) – походила з багатодітної незаможної селянської родини. Ця жінка була великою трудівницею, виховувала п'ятьох дітей (Іван був старшим), хоча грамоти і не знала. Як згадує Сергій Іванович, в її родині завжди спілкувалися рідною українською мовою.

У 1934 р. батько Сергія Івановича Іван Світленко почав навчатися в україномовній десятилітній школі. До червня 1941 р. він встиг закінчити сім класів. Подальше навчання перервала війна. Тож вже у 1944 р. Іван Світленко поступив на курси конструкторів при Новокраматорському заводі ім. Сталіна. Однак у лютому 1945 р. був призваний до лав Радянської армії. День Перемоги над нацизмом зустрів у Харкові, де був курсантом-радіотелеграфістом окремого запасного батальйону зв'язку. Потім служив у Групі радянських військ у Німеччині. У 1951 р. старший сержант І. Я. Світленко демобілізувався і повернувся у рідне село, де в 1955 р. уклав шлюб з Мартою Хаджинською, яка проживала в Кіндратовці зі своєю мамою – Юлією Вікторівною.

Сергій Іванович згадує, що його бабуся – Юлія Вікторівна Хаджинська народилася 6 листопада 1894 р. в м. Орел (Росія). До революції вона здобула початкову освіту в церковно-парафіяльній школі, потім працювала в наймах. Доля закинула її в містечко Часів Яр на Донеччині. Згодом вона навчалася на курсах підготовки бібліотечних працівників і впродовж 1930-х рр. працювала в Центральній бібліотеці заводу ім. Орджонікідзе. У довоєнні роки у Юлії Вікторівни підростала донька Марта, яка з 1935 р. вчилась у Часів Ярській школі. У 1945 р. Марта Хаджинська вступила до Кераміко-механічного технікуму м. Артемівськ, закінчивши який в 1949 р., почала працювати на заводі «Красная Звезда» на залізничній станції Кіндратівка Костянтинівського району.

В середині 1950-х рр. батьки Сергія Івановича перебралися до Дніпропетровська. І. Я. Світленко працював майстром механічно-збирального цеху заводу Гірничо-шахтного обладнання. В 1963–1965 рр. був начальником цеху «Заводу автозапчастин». З 1965 р. до 1987 р. І. Я. Світленко перебував на посадах інженерно-технічних працівників, став старшим інженером технічного відділу, займався винахідництвом і раціоналізаторством. Мав почесне звання «*Заслуженный ветеран труда ДЗА*» (1984), був нагороджений медаллю «*Ветеран труда*» за багаторічну добросовісну працю (1986) та почесним знаком «*Ветеран автомобильной промышленности*» – за багаторічну трудову і громадську діяльність в автомобільній промисловості і великий внесок у розвиток радянського автомобілебудування (1987). Помер він 11 січня 2015 р. у м. Дніпропетровськ.

Мати Сергія Івановича – М. С. Світленко у 1960-х рр. працювала у Дніпропетровському обласному виробничому об'єднанні «Дніпробудматеріали», де пройшла шлях від рядового співробітника до старшого інженера технічного відділу. За понад 20 років роботи в цій установі вона повною мірою показала свої високі організаторські якості, ініціативність, сумлінне ставлення до службових обов'язків, користувалася повагою в колективі, нагороджена медалями «*За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина*» (1970) та «*Ветеран труда*» (1983), знаком «*Победитель социалистического соревнования 1974 года*» і двічі званням «*Ударник коммунистического труда*» (1976, 1979). Дотепер перебуває на заслуженому відпочинку.

Зазначимо, що молоде подружжя Світленків спочатку мешкало у невеличкій заводській однокімнатній квартирі. Незабаром у них народився син Сергій. Батьки стали думати про поліпшення житлових умов, узяли кредит і розпочали будівництво будинку в приватному секторі Амур-Нижньодніпровського району Дніпропетровська, яке завершили на початку 1960-х рр. Слід зазначити, що у родині Світленків завжди велика увага приділялась вихованню сина Сергія. Насамперед, це було виховання прикладом. Свою роль відігравала й сімейна обстановка щирих почуттів, взаємоповаги і відповідальності. Вихідними батьки часто організовували прогулянки містом: у парки та в кіно й театри. Бабуся Юля також постійно залучала онука до художнього читання творів Олександра Пушкіна, Івана Крилова, Миколи Гоголя, Миколи Некрасова, Тараса Шевченка та інших класиків; водила його до бібліотек та на береги Дніпра, привчила до квітникарства, навчила грі у футбол, шахи. До останніх днів життя (померла 27 червня 1982 р.) вона любила читати книжки і, безперечно, передала своє захоплення читанням онукові.

У другій половині 1960-х рр., за часів керівництва партійною організацією республіки

П. Ю. Шелеста, посилилася увага до популяризації української класики. Тож ще навчаючись у початковій школі, Сергій з великим інтересом переглядав по телебаченню шедеври української театральної класики, зокрема такі, як «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», «Шельменко-денщик». Свою роль у формуванні української мовної культури відігравали і вчителі української мови в російськомовних школах № 18 та 26, де Сергій Світленко здобував середню освіту. Особливе враження на хлопця справила вчителька української мови та літератури СШ № 26 Поліна Василівна Хоруженко, яка вміла зацікавити учнів своїм предметом. Саме на її уроках Сергій повною мірою відкрив для себе цвіт рідної української літератури.

Під час навчання Сергія в середній школі на нього, звичайно, справляли велике враження й вчителі історики. З особливою теплотою Сергій Іванович згадує свою вчительку Олену Василівну Свєтлову, яка викладала історію СРСР та всесвітню історію у 7–10 класах, мала добру підготовку вищої школи, бо закінчила історичний факультет Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Цілком вірогідно, це позначилося на майбутньому життєвому виборі С. І. Світленка стати фахівцем-істориком.

Отже, по закінченні середньої школи в 1974 р., Сергій успішно здав вступні іспити і став студентом історичного факультету Дніпропетровського державного університету. Відзначимо, що вже з першого курсу студент Світленко повністю поринув у навчання. Його інтерес розвивали викладачі, які всіляко формували творчий підхід до навчання. Серед них були М. П. Бартун, А. Г. Болебрух, Н. І. Заверталюк, Т. О. Іваненко, В. М. Калашніков, І. Ф. Ковальова, І. О. Кривий, Т. Д. Липовська, В. І. Михайлова, Т. Г. Медоварова, Т. Я. Токар. На наступних курсах вагому роль у формуванні професійних якостей майбутнього вченого відіграли лекції В. Я. Борщевського, В. В. Іваненка, Ю. А. Карцева, М. П. Ковальського, М. Д. Мартинова, Ю. А. Мицика, І. А. Мороза, Д. П. Пойди, Р. С. Попової, Ф. С. Репринцева, Л. В. Скрипникової та В. І. Шевцова.

Не менш важливим було й те, що в тодішньому студентському середовищі була здорова морально-психологічна атмосфера, спостерігалася чітка націленість на навчання. Серед однокурсників Сергія Світленка в цьому плані особливо виділялися студенти Валентина Бодягіна, Вікторія Вечірко, Сергій Драбан, Лариса Ільченко, Лариса Коваль (Семенюченко), Олександр Нікілєв, Сергій Поляков, Володимир Пчолкін, Вадим Рижков, Наталія Степаненко, Євген Солоп, Микола Стрюк, Володимир Чорний, Федір Шепель та Ігор Пікус.

Велике значення для розвитку вмінь і навичок майбутнього науковця і педагога мала розробка ним певної теми в процесі написання курсових і конкурсних робіт. Зокрема, тему «Діяльність підпільних друкарень катеринославських соціал-демократів наприкінці XIX – початку XX ст.» ще на початку І семестру надала йому старший викладач Віра Іванівна Михайлова. Опановуючи її, Сергій спочатку працював в бібліотеках та Будинку-музеї І. В. Бабушкіна, а після літньої сесії та археологічної навчальної практики поїхав на кілька днів до Москви. Там він зробив першу спробу пошуків архівних джерел у Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР. На кожному з наступних курсів здібний студент готував не тільки курсову роботу, а й конкурсну, розширював сферу архівних пошуків з теми, опрацьовуючи матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, а після 3-го курсу на архівно-музейній практиці й в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві.

У квітні 1978 р. Сергій Світленко разом із однокурсником Сергієм Поляковим здійснив поїздку в Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова на XXXIV звітну студентську наукову конференцію, де виступив із доповіддю «*Подпольные социал-демократические типографии на Екатеринославщине (1898–1903 гг.)*». За участь в цій конференції та «за змістовне наукове повідомлення» Сергій Світленко привіз із Одеси відразу дві грамоти. Своєю чергою конкурсна робота «Підпільні друкарні катеринославських більшовиків у 1905 році», написана на п'ятому курсі під науковим керівництвом В. І. Михайлової, здобула диплом Переможця республіканського конкурсу студентських наукових робіт 1978/79 навчального року.

Додамо, що п'ять студентських років у житті С. Світленка були наповнені не лише навчанням та науковими студіями, а й громадськими справами. Так, Сергій Світленко обирався до складу комсомольського бюро факультету, працював у «Комсомольському прожекторі» ДДУ, а також обирався головою Студентського наукового товариства історичного факультету. Зрештою 24 квітня 1979 р. Сергій Світленко на відмінно захистив дипломну роботу «*Подпольные типографии Екатеринославского комитета РСДРП (1898–1907 гг.)*» (науковий керівник – доц. В. І. Михайлова) і опісля тримісячних офіцерських зборів отримав диплом з відзнакою

та присвоєною кваліфікацією історика, викладача історії та суспільствознавства.

В 1979 р. С. Світленко отримав перше робоче місце – вчителя історії у СШ № 58 в Дніпропетровську. Крім навчальних занять, на С. І. Світленка відразу ж поклали обов'язки пропагандиста, заступника голови профбюро школи, секретаря комсомольської організації учителів, класного керівника в одному зі старших класів. До того ж щоліта у 1980–1982 рр. вчителю Світленку доручалася робота у шкільних таборах праці й відпочинку, куди він виїжджав зі своїми вихованцями на сільгоспроботи.

Свідченням творчого ставлення С. І. Світленка до своїх службових обов'язків учителя історії була його активна і результативна участь у конкурсі на звання «Кращий по професії». У 1981 р. Кіровський райвідділ народної освіти і Кіровський райком ЛКСМУ нагородив С. І. Світленка за перемогу у відповідному районному огляді-конкурсі, а в 1981 та 1982 рр. молодий вчитель історії двічі здобував диплом переможця вже на міському рівні. Зазначимо також, що в 1981 р. Дніпропетровський міськком ЛКСМУ нагородив комсомольську організацію СШ № 58 на чолі з секретарем учительської комсомольської організації С. І. Світленком за активну участь у міському огляді учительських комсомольських організацій «Творча праця, знання, комуністична переконаність – підростаючому поколінню». А в лютому 1981 р. С. І. Світленка було обрано головою міської ради молодих учителів.

Утім, С. Світленко все ж прагнув повернутися на рідний факультет. Навесні 1982 р., коли в корпусі № 1 ДДУ відбувалось чергове методичне зібрання вчителів з історії, завідувач кафедри історії СРСР та УРСР, професор Д. П. Пойда, розпитавши вихованця кафедри щодо його справ у школі, запропонував прикріпитися до кафедри для складання кандидатських іспитів в якості здобувача, щоб вже восени вступити до денної аспірантури. Тож молодий вчитель вирішив продовжити навчання в Альма-матер. У червні 1982 р. він склав кандидатський іспит з марксистсько-ленінської філософії, а восени – з історії КПРС, іноземної мови та спеціальності – історії СРСР, у підсумку ставши аспірантом при кафедрі історії СРСР та УРСР. Його науковим керівником було призначено завідувача кафедри Д. П. Пойду. До речі, як згадує Сергій Іванович, йому зі студентських років була симпатична особистість Дмитра Павловича – людини надзвичайно скромної, доброзичливої, з величезним життєвим досвідом, справжнього професора-інтелігента, котрий вийшов із народних глибин.

У 1982–1985 рр. С. І. Світленко навчався в аспірантурі: відвідував лекції, складав екзамени і заліки, але головним змістом навчання була підготовка кандидатської дисертації. Зазначимо, що після консультацій в Інституті історії в Києві із завідувачем відділу історії капіталізму доктором історичних наук, професором Віталієм Григоровичем Сарбеєм, тема дисертації була затверджена в такій редакції: «Діяльність друкарень загальноросійського революційного підпілля на Україні в буржуазно-демократичний період визвольного руху (1861–1895 рр.)».

Необхідно підкреслити, що аспірантські роки С. І. Світленка були наповнені численними подорожами до центральних бібліотек та архівних установ. При цьому основна евристична робота тривала в таких бібліотеках, як Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, а також у Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві, Центральному державному архіві Жовтневої революції, у Центральному державному військово-історичному архіві у Москві, Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді, Державному архіві Київської області та у Державному архіві Одеської області. Зрештою кандидатська дисертація була написана аспірантом С. І. Світленком достроково.

Наприкінці навчання в аспірантурі постало питання із працевлаштуванням. Вирішити його допомогла та обставина, що доцент Т. А. Чуднова якраз пішла у декретну відпустку. Так, 16 листопада 1985 р. на кафедрі СРСР та УРСР з'явився молодий асистент С. І. Світленко. Спочатку йому було доручено читати лекції та вести семінари на підготовчому відділенні, бути у групі слухачів-істориків куратором.

У 1986 р. дисертацію С. І. Світленка було прийнято до захисту. Кандидатське дослідження випускника аспірантури було написано на широкому першоджерельному матеріалі. Як видно з автореферату дисертації, у процесі написання роботи С. І. Світленко використав 28 фондів із 7 державних архівів (Светленко, 1986). Це стало добрим підґрунтям дослідження молодого вченого. У відгуку наукового керівника професор Д. П. Пойда писав про свого вихованця: «Працюючи над своїм дисертаційним дослідженням, Світленко С. І. показав виняткову працелюбність і вміння глибоко аналізувати, узагальнювати джерела, робити самостійні науково-обґрунтовані висновки».

5 вересня 1986 р. С. І. Світленко успішно захистив кандидатську дисертацію у спеціалізова-

ній вченій раді з історії Дніпропетровського державного університету. Офіційним опонентами на захисті виступали вчені із Києва: доктор історичних наук, професор Віталій Григорович Сарбей і кандидат історичних наук, доцент Станіслав Олексійович Сосновчик. Відгук провідної установи (Одеський державний університет імені І. І. Мечникова) був підписаний доктором історичних наук, професором Заїрою Валентинівною Першиною. Позитивні відгуки про роботу С. І. Світленка та впевнений захист стали підставою для членів спеціалізованої вченої ради одноголосно підтримати дану дисертацію та її автора. Цілком закономірно, що незабаром у 1987 р. цей захист здобув підтвердження у рішенні ВАК СРСР.

Здібного, творчо працюючого асистента відразу помітили на історичному факультеті. І коли навесні 1987 р. новим деканом було обрано доцента Анатолія Григоровича Болебруха, який прийняв естафету керівництва у професора Анатолія Михайловича Черненка, постало питання підбору нової команди заступників декана. В результаті молодий декан запропонував С. І. Світленку роботу своїм заступником з навчальної роботи. Тож з 1 червня 1987 р. С. І. Світленко перейшов на посаду викладача кафедри СРСР та УРСР і водночас виконував роботу заступника декана на основі сумісництва.

Як наголошує у своїх спогадах Сергій Іванович, роботи в деканаті було багато, адже курс на «перебудову», який розгорнувся тоді в країни, охопив усі сфери життя суспільства, в тому числі й вищу школу. Як заступник декана, С. І. Світленко був у центрі організації навчального процесу, керував Радою старост. До того ж він обирався на факультеті головою комісії по боротьбі з правопорушеннями, головою товариського суду історичного факультету, призначався начальником штабу Цивільної оборони історичного факультету. Крім того, молодий викладач проводив активну роботу як член обласного відділення товариства «*Знание*». Тільки за 1985–1988 рр. ним було прочитано до 60 лекцій на суспільно-політичну тематику серед студентів та трудящих м. Дніпропетровська та Дніпропетровської області.

Цей період співпав і з суттєвими змінами в особистому житті С. І. Світленка. 14 березня 1987 р. він одружився, а через рік, 15 березня 1988 р., у них з дружиною Тетяною Анатоліївною (в дівоцтві Муркович) народилася донька Ганна.

З 1 листопада 1988 р. викладач С. І. Світленко припинив свою роботу в деканаті й зосередився на кафедральній діяльності. Адже новий завідувач кафедри історії СРСР та УРСР доцент Валентин Васильович Іваненко тоді виконував роботу секретаря парткому університету, до того ж завершував підготовку докторської дисертації, а тому треба було посилити керівне ядро підрозділу. Так, спочатку викладач, а з березня 1989 р. вже на посаді доцента С. І. Світленко став заступником завідувача кафедри історії СРСР та УРСР з навчально-методичної роботи. У березні 1990 р. він здобув учене звання доцента.

Необхідно зазначити, що на тодішній кафедрі історії СРСР та УРСР (з 1990 р. – історії СРСР, а з 1992 р. – російської історії) склався дружний колектив науково-педагогічних працівників, який представляв собою найближче професійне оточення С. І. Світленка. Це доктори історичних наук, професори – Валентин Васильович Іваненко (з 1986 р. – завідувач кафедри), Дмитро Павлович Пойда, кандидати історичних наук, доценти – Микола Якович Білан, Людмила Антонівна Гаркуша, Володимир Іванович Костенко, Тамара Дмитрівна Липовська, Віра Іванівна Михайлова, В'ячеслав Дмитрович Мирончук, Раїса Сергіївна Попова, Тетяна Артемівна Чуднова, старший викладач Людмила Олександрівна Кравченко, а також старший лаборант Людмила Миколаївна Мар'їна.

У 1989/90 та 1990/91 навч. рр. С. І. Світленко викладав лекційний курс з історії Росії другої половини XIX – початку XX ст. на II курсі вечірнього відділення, а в 1991/1992 та 1992/1993 навч. роках – лекційний курс з історії Росії першої половини XIX ст. на II курсі денного і вечірнього відділень, проводив семінарські та практичні заняття. Після смерті професора Д. П. Пойди, яка трапилася 25 листопада 1992 р., доцент С. І. Світленко почав опрацьовувати курс історії Росії другої половини XIX – початку XX ст. У цей же період він розробив і прочитав ряд спецкурсів, у тому числі «Революційне народництво в Україні», «Революційна традиція в Росії», «Народництво в Україні та Росії в XIX ст.» та ін. Принагідно зазначимо, що починаючи з 1991 р., доцент С. І. Світленко викладав лекційні курси і проводив семінарські заняття виключно українською мовою.

Набутий досвід професійної роботи на історичному факультеті С. І. Світленко повною мірою використав у процесі підготовки цілої низки навчально-методичних видань. Так, у 1990 р. побачив світ його перший навчальний посібник «*Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников*». У 1992 р. в Києві надруковано курс лекцій «Історія народів Росії. Середина

XVIII – 1917 р.», у якому перу дніпропетровського доцента належав розділ «Російська культура і культура народів Росії у другій половині XIX – на початку XX ст.». У 1993 р. знов у Києві опубліковано конспекти лекцій з історії України від Запорозької Січі до кінця XIX ст., де С. І. Світленком написано розділ «Україна в другій половині XIX ст.».

Молодий доцент проводив також активну наукову роботу зі студентами, організувавши проблемну групу «Актуальні проблеми російської історії XIX – початку XX ст.», розпочав наукове керівництво конкурсними роботами студентів. Крім того, неодноразово виконував доручення керівництва факультету й університету у справі набору абітурієнтів на історичний факультет. У 1989 та в 1991–1993 рр. він був головою предметної комісії історичного факультету, розробивши нову, тестову систему вступних екзаменів з історії, яка й була успішно впроваджена.

У той же час С. І. Світленко не припиняв і своїх подальших наукових студій. Так, у бесідах із доктором історичних наук, професором Миколою Павловичем Ковальським виник задум розпочати збір матеріалу для майбутньої дисертації з історії народництва, причому за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. С. І. Світленко пересвідчився у продуктивності цієї ідеї під час свого першого стажування восени 1989 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка у Києві та взимку 1989–1990 рр. у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова. У цьому контексті особливо плідним було спілкування з київським професором В. Г. Сарбеєм і московським професором М. Г. Сєдовим.

Зрештою ці, як і наступні стажування у провідних ВНЗ країни, виявились дуже важливим не лише з погляду на спілкування зі знаними науковцями, а й для активних евристичних пошуків у центральних архівах та бібліотеках Києва, Москви та Санкт-Петербурга, стали підґрунтям активної публікаторської діяльності. Адже тільки з 1988 р. до 1993 р. С. І. Світленко надрукував 33 наукові та навчально-методичні розвідки. А на осінь 1994 р. науковий доробок С. І. Світленка вже налічував близько 50 праць. Також був підготовлений до друку текст монографії. Саме тоді керівництво факультету прийняло рішення про його направлення на навчання до докторантури. Науковим консультантом призначили доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історіографії та джерелознавства М. П. Ковальського.

З 1 жовтня 1994 р. до 1 жовтня 1997 р. тривав докторантський період діяльності С. І. Світленка. Це триріччя проходило в дуже непростих соціально-економічних умовах: тривав спад виробництва, розкручувався маховик інфляції, стали реальністю багатомісячні невиплати докторантської стипендії. Втім, С. І. Світленко продовжував здійснювати тривали поїздки до бібліотек і архівних установ України і Росії, які загалом склали близько 230 діб. Маршрути евристичних подорожей докторанта пролягали через Київ, Москву, Санкт-Петербург, Житомир, Львів, Миколаїв, Одесу, Харків, Херсон. Підсумком роботи в докторантурі стала публікація 17 розвідок, у тому числі монографії «Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел» (1995), навчального посібника «Народницький рух в Україні 1860–1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії» (1996), а також підготовка тексту чотирьох розділів докторської дисертації.

Однак, завершення написання докторського дослідження затягнулося на три роки. Багато в чому тут зіграли свою роль об'єктивні обставини. Адже серйозним тестом на наукову і громадянську зрілість стало призначення С. І. Світленка у жовтні 1997 р. завідувачем кафедри історії України, обов'язки якого він виконував упродовж багатьох років – по квітень 2010 р. Отже, в той час молодому завідувачу прийшлось поєднувати організаційну роботу в новому колективі з розробкою і читанням нових лекційних курсів та завершенням написання дисертації. У 1997/98–2001/02 н. р. С. І. Світленко читав лекції з дисципліни «Історія України» на 2-му курсі історичного факультету, викладав спецкурс «Народництво в Україні XIX – початку XX ст.» на 4-му курсі історичного факультету, курс «Історія України» на 1-му курсі юридичного факультету, спецкурс «Актуальні проблеми історії України» для аспірантів тощо.

Принагідно зазначимо, що вже тоді повною мірою проявилася лекційна майстерність С. Світленка, його викладацький хист, адже заняття, які він проводив, завжди були академічно та методично вивірені, його лекції відзначалися системністю та збалансованістю подачі фактичного матеріалу і аналітики, відповідних теоретичних узагальнень. Цілком вірогідне, що вдосконаленню таланту педагога сприяло і тогочасне інтелектуальне оточення молодого завідувача, яке на кафедрі тоді складали доц. Г. М. Виноградов, доц. О. І. Журба, доц. О. В. Іщенко, доц. С. М. Каюк, доц. Т. Ф. Литвинова, доц. О. М. Посунько, доц. О. Ф. Нікілєв, доц. О. А. Репан, ст. викл. І. А. Шахрайчук та викл. І. В. Шпекторенко.

Паралельно С. І. Світленком було підготовлено й опубліковано другу монографію за темою дисертації – «Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії» (1999), написано ще декілька наукових статей. Зрештою текст докторської дисертації С. І. Світленка «Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії» налічував 563 сторінки. Про наукову солідність роботи свідчив і список використаних джерел та літератури, який нараховував 2 122 бібліографічні найменування (Світленко, 2000). У докторському дослідженні С. Світленка було представлено «теоретичне узагальнення і нове наукове рішення суспільного феномена народництва в Наддніпрянській Україні в 1860–1880-х рр., який вперше в історіографії набув системного розгляду крізь призму проблем історіографії, джерелознавства та археографії». В результаті дисертантом доведено, що народництво в підросійській Україні утверджується «як поліваріантне історичне явище, яке набуло розвитку передусім у контексті українського національного відродження і російського визвольного руху» (Світленко, 2000, с. 6,7). Чимале значення мав і той факт, що в дисертації вперше до наукового обігу було запроваджено й глибоко обґрунтовано поняття «українське народолюбство».

Все це дало підстави С. І. Світленку та його науковому консультанту професору М. П. Ковальському представити роботу до захисту, який відбувся у спеціалізованій вченій раді Д 08.051.14 при ДДУ 15 листопада 2000 р. Офіційними опонентами виступили доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Андрій Миколайович Катренко, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету Ірина Іванівна Колесник та доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України Юрій Анатолійович Пінчук. Провідною установою був Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, де відгук готували два наукові підрозділи – Відділ джерел з історії України XIX – початку XX ст. та Відділ вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України.

Захист дисертації пройшов цілком успішно. В результаті всі члени спеціалізованої вченої ради віддали свої голоси на підтримку цього дослідження. По свіжих слідах захисту офіційний опонент професор А. М. Катренко так відмітив значення цієї роботи в інтерв'ю газеті «Дніпропетровський університет»: «С. І. Світленко вперше в українському джерелознавстві здійснив масштабний аналіз усього комплексу джерел з історії загальноросійського радикально-демократичного (народницького) руху та українського національно-демократичного руху 60–80-х років XIX ст., зробив змістовний порівняльний аналіз указаних рухів. Дисертація створила широку наукову базу для завершення конкретно-історичного дослідження названих рухів в Україні» (Собка, 2002). Отже, захист докторської дисертації С. І. Світленка беззаперечно довів, що у вітчизняній історичній науці з'явився висококласний фахівець-дослідник проблем становлення та розвитку суспільно-політичного руху в Україні в пореформену добу.

У 2001 р. захист даної дисертації було затверджено ВАК України, відтак С. І. Світленко здобув Диплом доктора історичних наук. Цілком логічним став і той факт, що незабаром, у 2002 р., С. І. Світленко одержав Атестат професора по кафедрі історії України.

На початку 2000-х рр. С. І. Світленко вже відомий вчений. Тож цілком логічно, що в липні 2002 р. його було обрано деканом історичного факультету. Цю роботу він поєднував із завідуванням кафедрою історії України, а з 2010 р. – із посадою професора цієї ж кафедри. Зазначимо, що в цьому році спливає п'ятий термін керівництва С. І. Світленка історичним факультетом Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. За ці півтора десятиліття до його найближчого оточення по деканату входили заступники декана з навчальної роботи (доц. В. Я. Яценко, доц. І. М. Ковальська-Павелко, проф. Ю. А. Святець, проф. Д. В. Архірейський, доц. О. В. Дяченко), заступники декана з наукової роботи (доц. Г. М. Книш, доц. Г. М. Виноградов, проф. В. В. Ващенко, доц. О. М. Каковкіна, доц. О. В. Бойко, доц. Д. Л. Тесленко, доц. В. І. Воронов, проф. Ю. А. Святець), заступники декана з виховної роботи (доц. О. І. Безносов, доц. І. В. Терлецька, доц. О. А. Третяк, доц. О. М. Каковкіна, доц. О. В. Дяченко, доц. А. Г. Венгер, доц. В. С. Лавренко), заступники декана з міжнародного співробітництва (доц. В. Д. Мирончук, доц. В. С. Лавренко). Ядро керівництва факультету складали й завідувачі кафедр (проф. С. Й. Бобилєва, проф. А. Г. Болебрух, доц. В. П. Бурмага, доц. Н. В. Венгер, проф. О. І. Журба, проф. В. В. Іваненко, проф. Ю. А. Святець, доц. Д. Л. Тесленко, проф. О. С. Токовенко, проф. О. Б. Шляхов, проф. В. К. Якунін).

Зрештою професійні та людські чесноти, організаторський талант сприяли утвердженню авторитету нового керівника на факультеті. Адже у непрості часи, на початку 2000-х рр., йому вдалося згуртувати колектив та досягнути позитивних зрушень практично у всіх сферах життя підрозділу. Зокрема, слід відзначити подвижництво ювіляра на ниві підготовки кадрів кваліфікованих фахівців-істориків та розвитку досліджень у галузі історичної науки, його значний внесок у створення творчої атмосфери на факультеті, атмосфери поваги до викладачів та студентів, культу знань та кращих національних традицій українського народу. Як підкреслював у своїх спогадах у 2013 р. проф. В. К. Якунін, «зараз історична наука на нашому факультеті досягла ступеня зрілості та розквіту. Заслуга в цьому і керівників, зокрема декана С. І. Світленка» (Якунин, 2013).

Важливим є й те, що він продовжив і творчо розвинув усе краще, що було притаманне його попередникам на посаді декана історичного факультету – проф. А. М. Черненку та проф. А. Г. Болебруху. А це, зокрема, курс на нарощування науково-педагогічного потенціалу факультету, розширення освітніх послуг, підвищення рівня їх якості, підтримання здорового морально-психологічного клімату в колективі. Так, у 2000-х рр. на факультеті знову утвердилася класична спеціальність «Історія», яка прийшла на зміну комбінованих, котрі поєднували історію з правом та історію з психологією і не дали очікуваних результатів. Водночас С. І. Світленко ініціював відкриття двох нових бакалаврських спеціальностей – «Археологія» та «Архівознавство», які згодом у 2010-х рр. трансформувалися у дві нові магістерські спеціальності. У зв'язку зі змінами в номенклатурі спеціальностей від 2016/17 н. р. на факультеті розпочалася підготовка за двома новими спеціальностями: 014.03 Середня освіта (історія) та 032 Історія та археологія. Від 2016/17 н. р. за ініціативою декана на факультеті здійснюється ліцензування двох нових бакалаврських спеціальностей: 027 Музеєзнавство, пам'яткознавство та 029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа.

Розширення освітніх послуг і підвищення їх якості стало можливим тому, що за останні 15 років на факультеті зросло нове покоління докторів і кандидатів історичних наук, зміцніла наукова школа історичної україністики. Зокрема, у 2000-х – першій половині 2010-х рр. докторські дисертації захистили О. І. Журба, О. Б. Шляхов, О. Ф. Нікілєв, Ю. А. Святець, І. С. Стороженко, В. В. Ващенко, Н. В. Венгер, Т. Ф. Литвинова, В. А. Ромашко, Д. В. Архірейський. Багато в чому саме завдяки наполегливості, працелюбності та цілеспрямованості декана С. І. Світленка у вирішенні нагальних науково-освітніх завдань історичний факультет ДНУ став потужним підрозділом, де зараз працюють 10 докторів та 27 кандидатів історичних наук, ведеться активна робота в рамках п'яти кафедральних держбюджетних тем, діють дві навчальні лабораторії, археологічний та етнографічний кабінети.

У 2000–2010-х рр. історичний факультет зміцнив свій статус важливого інтелектуального центру з проведення цілого ряду поважних наукових конференцій. Так, починаючи з 2004 р., новий декан ініціював систематичне проведення на базі факультету й університету обласних історико-краєзнавчих конференцій «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (2004, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2015, 2017). Притаманне Сергію Івановичу новаторство виявилося і в ідеї проведення в ДНУ наукових форумів у галузі яворницькознавства, організації Всеукраїнської наукової конференції «Д. І. Яворницький і проблеми української історичної науки» (2005), а також трьох Всеукраїнських Яворницьких наукових читань (2007, 2010, 2015).

Свій талант організатора історичної науки проф. С. І. Світленко проявив, коли на базі історичного факультету були проведені I, II та III Всеукраїнські наукові конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (2008, 2011, 2013), а також ціла низка представницьких міжнародних наукових форумів. Серед останніх слід назвати: «Формування національних і загальнолюдських цінностей в системі вищої історичної освіти» (2003), «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки» (2005), «Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи» (2006), «Німці Росії та України в конфліктах і компромісах» (2007), «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (2009), III Міжнародний симпозіум слов'янських студій «Формування спільнот колоністів та проблеми ідентичності» (2013). Як декан історичного факультету, С. І. Світленко всіляко сприяв і підтримував проведення на факультеті наукових читань на пошану відомих професорів-істориків: Д. П. Пойди, М. П. Ковальського та А. М. Черненка.

Згадаємо також активну участь декана історичного факультету у влаштуванні на базі ДНУ Всеукраїнських студентських олімпіад з історії (2005, 2006, 2007), історико-краєзнавчих археог-

рафічних експедицій в рамках проекту «Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (2012–2017).

Здібності вдалого менеджера проявилися у проф. С. І. Світленка й в царині розвитку міжвузівського та міжнародного співробітництва на історичному факультеті. Адже саме за ініціативою декана протягом 2004–2016-х рр. історичним факультетом було укладено 21 угоду про співпрацю з галузевими інститутами НАН України (Інститутом історії України НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Українським інститутом національної пам'яті, низкою профільних факультетів ВНЗ України (історичними факультетами Донецького національного університету, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, гуманітарними факультетами Національного університету «Острозька академія», Хмельницького державного університету), з Дніпропетровським національним історичним музеєм ім. Д. І. Яворницького, Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей, а також з профільними підрозділами іноземних ВНЗ (Інститутом археології Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської та Факультетом історії та педагогіки Вроцлавського університету (Республіка Польща), з профільним підрозділом Університету штату Парана (Федеративна Республіка Бразилія), Інститутом культури та історії німців Північно-Східної Європи тощо.

Слід вказати і на активну участь проф. С. І. Світленка в організації І–ІІІ Міжнародних українсько-польських археологічних експедицій у 2013–2015 рр.

Згадаємо й активну багатолітню співпрацю історичного факультету ДНУ з Міським методичним центром управління освіти та науки, адже ця взаємодія багато в чому теж відбувалася з ініціативи декана С. І. Світленка. Серед багатьох спільних заходів у цьому плані відзначимо проведення у Будинку вчителя Дніпропетровська науково-теоретичних конференцій «Видатний вчений, громадсько-політичний і державний діяч Михайло Сергійович Грушевський» (2006) або «Творці голодомору 1932–1933 рр.» (2008) та ін. Таким чином, у кращих традиціях діяльності класичних університетів ще дореволюційної доби, які завжди виступали в якості методичних центрів для всіх навчальних закладів регіону, завдяки наполегливій праці проф. Світленка, вчителям міста надавалася реальна допомога в опануванні нових теоретико-методологічних підходів до розгляду актуальних проблем історії України.

Важливо відзначити багатогранну та плідну діяльність проф. С. І. Світленко у царині випуску на історичному факультеті наукових журналів та збірників. Адже саме за його ініціативою було започатковано й налагоджено систематичне видання збірників наукових праць: «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (2001–2016, вип. 1–14) та «Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження» (2004–2016, вип. 1–14), головним редактором яких є декан факультету. Крім того, вже тривалий час проф. С. І. Світленко є Головним редактором журналу «Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія» (з 2002), членом редакційної ради цього ж видання (з 2004), членом редколегій або редакційних рад таких наукових періодичних видань, як «Грані», «Ейдос», «Питання німецької історії», «Проблеми політичної історії України», «Історія торгівлі, податків та мита» та ін.

Незважаючи на завантаженість адміністративною й організаторською роботою, проф. С. І. Світленко продовжував інтенсивно займатися науково-дослідною роботою. У зв'язку з цим зазначимо, що після здобуття Україною незалежності перед науковцями відкрилися нові можливості для вивчення раніше закритих тем вітчизняної історії, а водночас постало питання про перегляд попередньої методології досліджень, ширше залучення в цьому плані позитивного закордонного досвіду, напрацювань колег-істориків з інших країн. Усі ці непрості випробування пройшов і С. І. Світленко, критично переосмисливши накопичений історичною наукою досвід у вивченні важливих питань вітчизняної історії другої половини XIX – початку XX ст. Залучення ним численних джерельних комплексів сприяло появі з-під його пера нових монографічних досліджень та навчально-методичних розробок. Так, логічним продовженням вивчення С. І. Світленком феномена народництва в Наддніпрянській Україні, став вихід у світ 2006 р. ґрунтовної монографії «Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття» (2006), де автором було докладно розглянуто історію національно-визвольного та революційно-демократичного рухів на Катеринославщині передреформеного та пореформеного періодів, розкрито діяльність визначних українських народолюбців, а також прихильників різних ідейних течій соціально-революційного народництва.

Разом із тим наукові інтереси Сергія Івановича не обмежувалися лише колом вищезгаданих проблем. Так, упродовж усієї наукової кар'єри С. І. Світленко захоплювався історичною персоналістикою, ефективно досліджуючи внесок у політичне життя, суспільну думку таких знакових постатей української історії, як О. Я. Кониський, О. І. Стронін, К. П. Михальчук, Б. С. Познанський, Т. Р. Рильський, І. І. Манжура, Я. П. Новицький, М. М. Колодкевич, брати Жебуньови, М. С. Кононенко, С. А. Подолинський, М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський тощо.

Перу С. І. Світленка належать також розвідки, в яких висвітлюється життя та діяльність відомих державних та громадських діячів дореволюційного періоду, зокрема О. М. Александрова, О. А. Безбородька, С. А. Бродницького, М. С. Воронцова, Я. Г. Гололобова, П. В. Завадовського, Г. А. Залюбовського, Ф. Е. Келлера, М. О. Корфа, В. Ф. Малами, М. П. Миклашевського, М. Д. Мізка, О. Б. Нейдгарда, О. М. Поля, М. Г. Рєпніна-Волконського, О. К. Сіверса та М. П. Урусова. Низка його статей присвячена історичним персоналіям радянської доби на Дніпропетровщині. Серед них варто згадати матеріали про Л. К. Ворону, Г. І. Гутовського, Ю. В. Любоненка, В. І. Остапенка, Г. П. Савченка, М. І. Сташкова та В. О. Стрельцова. Крім того, С. І. Світленком було підготовлено цілий ряд біографічних нарисів про відомих науковців, професорів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Підсумком копіткої, тривалої роботи з джерелами проф. С. І. Світленка стала і публікація в 2015 р. ґрунтовної монографії «Дмитро Яворницький: вчений і педагог в українському інтелектуальному співтоваристві». При цьому автор монографії слушно наголошував, що хоча Дмитро Яворницький і не належав до українського національного руху, його наукова діяльність відтворювала українську історію козацького періоду, а відтак сприяла відродженню серед українства історичної пам'яті. Наукове та суспільне значення цієї книги посилюється тим, що вона дає змогу ґрунтовніше вивчити шляхи та механізми творення тогочасної української інтелектуальної спільноти, відродити імена багатьох діячів національної науки та культури, і в підсумку розкрити складні та суперечливі процеси формування української модерної нації.

Свідченням широти наукових зацікавлень знаного вченого є і той факт, що як талановитий, високопрофесійний дослідник С. І. Світленко на початку 2000-х рр. брав дієву участь у кількох важливих наукових і соціально значущих проектах, що реалізовувалися як у регіоні, так і в Україні загалом. Це, зокрема, два видання колективної монографії «Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» та біобібліографічного довідника «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (2003, 2008). Саме він ініціював підготовку й видання двох томів «Усної історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (2013, 2016).

Особливо ж слід відзначити видання під науковою редакцією проф. С. І. Світленка у 2008 р. фундаментальної документальної археографічної публікації «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область». У цій науково-публіцистичній праці, яка здебільшого побудована на маловідомих архівних документах і спогадах очевидців тих подій, у регіональній площині охарактеризовано основні чинники (примусова колективізація, непосильні хлібозаготівлі та каральнорепресивні дії властей стосовно селянства), які в сукупності й обумовили виникнення на Дніпропетровщині Голодомору, а також показано його демографічні та соціально-економічні наслідки для нашого краю. Це видання також містить мартиролог 65 332 загиблих під час народної трагедії 1932–1933 рр.

Зрештою, як зазначав відомий український вчений професор В. В. Іваненко, наукові праці проф. С. І. Світленка «викликають інтерес як у студентів, молодих учених, так і досвідчених дослідників історії України, знані за межами нашої держави» і це не дивно, зважаючи на «ґрунтовність знань автора, який часто демонструє новаторський підхід, опановує маловідомі пласти джерельного матеріалу та різнобічність, широту діапазону його зацікавлень» (Іваненко, 2007).

Необхідно зазначити, що С. І. Світленко має численних учнів і послідовників. Він підготував 15 кандидатів історичних наук та успішно консультував одного здобувача докторського ступеня. Професор, лектор і педагог, науковий керівник, він передає своїм учням знання, досвід, наполегливість у досягненні поставленої мети. Зрештою під його керівництвом сформувалися важливі наукові напрями з вивчення актуальних питань суспільно-політичної, етносоціальної та інтелектуальної історії України. Тож фактично С. І. Світленком було закладено підвалини власної наукової школи, авторитет якої як на Дніпропетровщині, так і в Україні постійно зміцнюється та примножується.

Підкреслимо, що професор С. І. Світленко як на рівні університету, так і на всеукраїнському

рівні веде енергійну роботу з підготовки кадрів вищої кваліфікації. Адже із 2003 р. він є постійним членом спеціалізованої вченої ради при ДНУ із захисту докторських та кандидатських дисертацій з історії, де впродовж вже 13 років виконує роботу заступника голови. Окрім того, в різний час проф. С. І. Світленко працював у спеціалізованих учених радах з політології, міжнародних відносин при ДНУ, а також з історії – при Запорізькому національному університеті. На цих ділянках роботи він завжди виявляв високий професіоналізм, наукову об'єктивність та виваженість суджень і оцінок. Усі вищезгадані якості проф. С. І. Світленка повною мірою притаманні і його участі в роботі Ради з проведення експертизи дисертаційних робіт з історичних дисциплін Департаменту атестації кадрів МОН України, членом якої він був протягом 2004–2008 та 2014–2015 рр. Неодноразово С. І. Світленко призначався й експертом Державної акредитаційної комісії. Згадаємо, що впродовж 2010–2011 рр. він працював у складі Атестаційної колегії МОН України та був експертом Наукової ради Міністерства, а від 2011 до 2015 р. виконував обов'язки вченого секретаря профільної секції цієї інституції. З 2015 р. він є заступником голови секції 20-ї Наукової ради МОН України.

Плідно працює проф. С. І. Світленко і в царині історичного краєзнавства. І це цілком зрозуміло, адже з 1999 р. він член Всеукраїнської спілки краєзнавців, а нині є членом президії обласного осередку цієї інституції. У 2004 р. він разом із А. М. Білоконем підготував і видав у світ навчальний посібник «Приорілля: історико-краєзнавчі нариси», в 2006 р. став учасником авторського колективу з підготовки видання «Історія міста Дніпропетровська», а в 2012 р. – науковим редактором і керівником авторського колективу монографії «Історична пам'ять Дніпропетровщини». Чималу увагу С. І. Світленко приділяє і дискусійним питанням визначення дати заснування нашого міста. Так, за його ініціативою в жовтні 2013 р. групою дніпропетровських науковців та краєзнавців було проведено круглий стіл на тему: «Вік міста – відлік часу», на якому підкреслювалося, що офіційно прийнята дата 1776 р., не відображає усіх реалій виникнення міста.

Не можна не згадати, що декан С. І. Світленко в Дніпропетровську проводив активну роботу із виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Зокрема, у червні 2015 р. – лютому 2016 р. він очолював історико-краєзнавчу секцію Міської комісії з перейменувань, розробив концепцію і послідовно втілював у життя топонімічну реформу в місті, а згодом активно працював у складі робочої групи з питань контролю за станом виконання на Дніпропетровщині вищезгаданого Закону. У результаті тільки по м. Дніпро було перейменовано понад 350 назв проспектів, вулиць, скверів, парків тощо, а в цілому по Дніпропетровській області – понад 4 100.

Сьогодні С. І. Світленко – український історик, україніст, автор і співавтор понад 525 публікацій. Усього в його творчому доробку більше 420 наукових і навчально-методичних праць, у тому числі 11 індивідуальних і колективних монографій, 19 навчальних посібників та посібників, курсів та конспектів лекцій, 4 документальні збірники тощо. Він учасник біля 200 наукових конференцій, семінарів, «круглих столів» різного рівня. С. І. Світленко людина інтелігентна та толерантна. Він завжди зважено веде дискусію, прагнучи до наукової істини, оперує виключно науковими доказами та фактами.

Наголосимо також, що у своїй діяльності декан С. І. Світленко спирався і спирається на підтримку членів керівної команди університету і, перш за все, ректора ДНУ чл.-кор. НАН України, професора М. В. Полякова, а також проректора з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професора В. В. Іваненка, що, без сумніву сприяє реалізації його задумів та творчих планів.

Вагомий доробок знаного дослідника у сфері суспільно-політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст., а також його активна громадська діяльність дістали належне визнання. Серед численних відзнак вченого згадаємо Подяку Президента України (2003), Знак «Відмінник освіти України» (2007), почесне звання «Заслужений працівник освіти України» (2008), Почесну Грамоту Кабінету Міністрів України (2016). С. І. Світленко є дійсним членом Академії соціальних технологій і місцевого самоврядування (2003) та головою осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Дніпрі (з 2006).

Водночас підкреслимо, що професор С. І. Світленко є різнобічною особистістю, в діяльності якого органічно поєднується не лише плідна наукова-дослідна робота та діяльність з управління численним колективом викладачів та студентів, а й написання чудових віршів, видання змістовних та цікавих поетичних збірок. Він також полюбляє займатися городництвом та квітникарством, черпає натхнення у тісному спілкуванні з природою. Надійною підтримкою для Сергія Івановича є його дружина – Тетяна Анатоліївна, з якою вони виховали улюблену доньку Ганну.

Отже, своє шістдесятиліття проф. С. І. Світленко зустрічає у розквіті життєвих та творчих сил. Хочеться побажати ювілярові, який все своє свідоме життя присвятив служінню Кліо, міцного здоров'я та здійснення нових проектів і задумів.

Бібліографічні посилання

Іваненко, В. В. (2007). Вступне слово. У С. І. Світленко, *Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. пр.* (сс. 6–7). Дніпропетровськ.

Светленко, С. И. (1986). *Деятельность типографий общероссийского революционного подполья на Украине в буржуазно-демократический период освободительного движения (1861–1895 гг.).* Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук – 07.00.02 История СССР, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск.

Світленко, С. І. (2000). *Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії.* Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук – 07.00.02 Історія України, Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ.

Собка, Т. (Ред.). (19 бер. 2002 р.). Віват професори! *Дніпропетровський університет* (3–4(2682–2683)), с. 1.

Якунин, В. К. (2013). *История, идеология, политика. Жизнь и познание истории.* Днепропетровск.

References

Ivanenko, V. V. (2007). Vstupne slovo [Introduction]. In S. I. Svitlenko, *Svit modernoyi Ukrayiny kintsya XVIII – pochatku XX stolittya* [*The World of Modern Ukraine in the late 18th – early 20th centuries*] (pp. 6–7). Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Svetlenko, S. I. (1986). *Deyatel'nost' tipografiy obshcherossiyskogo revolyutsionnogo podpol'ya na Ukraine v burzhuazno-demokraticheskiy period osvoboditel'nogo dvizheniya (1861–1895 gg.)* [*The activity of the printing presses of the all-Russian revolutionary underground in the Ukraine during the bourgeois-democratic period of the liberation movement (1861–1895)*]. Avtoref. dis. na soisk. uch. step. kand. ist. nauk : 07.00.02 Istoriya SSSR [Synopsis of a thesis prepared by the candidate of historical sciences : 07.00.02 History of the USSR], Dnepropetrovsk State University, Dnipropetrovsk (in Russian).

Svitlenko, S. I. (2000). *Narodnytstvo v Naddnipryans'kiy Ukrayini 60–80-kh rokiv XIX stolittya: problemy istoriohrafiyi, dzhereloznavstva ta arkheohrafiyi* [*Populistry in the Dnieper Ukraine in the 60–80s of the 19th century: the problems of historiography, source study and archaeography*]. Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stup. dokt. ist. nauk : 07.00.02 Istoriya Ukrayiny [Synopsis of a thesis prepared by Doctor of Historical Sciences : 07.00.02 History of Ukraine], Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Sobka, T. (Ed.). (March 19, 2002). Vivat profesory! [Vivat professors!] *Dnipropetrovs'kyy universytet* (3–4(2682–2683)), s. 1 (in Ukrainian).

Yakunin, V. K. (2013). *Istoriya, ideologiya, politika. Zhizn' i poznanie istorii* [*History, ideology, politics. Life and knowledge of history*]. Dnipropetrovsk.

Надійшла до редколегії 5.06.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 16–28

doi: 10.15421/261702

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ
Theory. Methodology. Historiosophy

УДК 930.1 (477) «18»(092)

С. І. Світленко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Формування і становлення історіософських поглядів Миколи Костомарова*

Розглянуто вітчизняні й зарубіжні чинники формування і становлення історіософських поглядів молодого М. І. Костомарова.Показано, що в харківський період відбулось формування історіософського бачення М. І. Костомарова, а в київський – становлення основних рис його історіософської концепції. Доведено, що в середині 1830-х – середині 1840-х рр. М. І. Костомаров сформувався й утвердився як український мислитель романтичного, народолюбного, слов'янофільського та християноцентричного світорозуміння. У творчому доробку мислителя знайшли відбиток такі історіософські проблеми, як історіогенеза людства, в тому числі слов'янства, мета, рушійні сили, зміст, структура та перспективи української історії.

У центрі історіософії М. І. Костомарова перебував український народ як рушійна сила історичного буття зі своєю народною ідеєю, характером та потребами. Ключовим чинником поступу історії, на думку мислителя, було питання віри, яке перепліталося з соціальними, політичними, військовими та етнічними чинниками. Метою історії стала реалізація головної народної ідеї українців, яку вони вбачали в незалежності та свободі. М. І. Костомаров сформулював ідею національно-культурного відродження України і творення демократичного й республіканського суспільства в рамках федерації слов'янських народів, котра була альтернативою імперським режимам. Відмічено суперечності у світогляді мислителя, пов'язані з наявністю подвійної лояльності та ідентичності.

Ключові слова: український мислитель, генезис історіософских поглядів, романтизм, українське народолюбство, слов'янофільство, християноцентризм, історіософські проблеми.

Светленко С. И. **Формирование и становление историософских взглядов Николая Костомарова.**

Рассмотрены отечественные и зарубежные факторы формирования и становления историософских взглядов молодого Н. И. Костомарова. Показано, что в харьковский период состоялось формирование историософского видение Н. И. Костомарова, а в киевский − становление основных черт его историософской концепции. Доказано, что в середине 1830-х − середине 1840-х гг. Н. И. Костомаров сформировался и утвердился как украинский мыслитель романтического, народолюбческого, славянофильского и христоцентричного миропонимания. В творчестве мислителя нашли отражение такие историософские проблемы, как историогенеза человечества, в том числе славянства, цель, движущие силы, содержание, структура и перспективы украинской истории.

В центре историософии Н. И. Костомарова находился украинский народ как движущая сила исторического бытия со своей народной идеей, характером и потребностями. Ключевым фактором развития истории, по мнению

© Світленко, С. І., 2017

* *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».*

мыслителя, был вопрос веры, который переплетался с социальными, политическими, военными и этническими факторами. Целью истории стала реализация главной народной идеи украинцев, которую они видели в независимости и свободе. Н. И. Костомаров сформулировал идею национально-культурного возрождения Украины и создания демократического и республиканского общества в рамках федерации славянских народов, которая была альтернативой имперским режимам. Отмечены противоречия в мировоззрении мислителя, обусловленные наличием двойной лояльности и идентичности.

Ключевые слова: украинский мыслитель, генезис историософских взглядов, романтизм, украинское народолюбие, славянофильство, христоцентризм, историософские проблемы.

Svitlenko S. I. **Formation and development of Mykola Kostomarov's historiosophical views.**

The domestic and foreign factors of formation and formation of the historiosophical views of the young M. I. Kostomarov are considered. It was shown that during the Kharkiv period the formation of the historiosophical vision of M. I. Kostomarov took place, and in Kiev the formation of the main features of his historiosophical concept. It was proved that in the mid–1830s − mid–1840s M. I. Kostomarov was formed and established as a Ukrainian philosopher of romantic, nation-loving, Slavophil and christocentric world outlook. In the creative work of the thinker found a reflection on such historiosophical problems as histogenesis of mankind, including the Slavs, the purpose, motive, content, structure and prospects of Ukrainian history.

In the center of the historiosophy M. I. Kostomarov was the Ukrainian people as a motive of historical existence with their people's idea, character and needs. According to the thinker, the key factor in the progress of history was the issue of faith, which was interwoven with social, political, military and ethnic factors. The purpose of history was the realization of the main popular idea of Ukrainians, which they saw as independence and freedom. M. I. Kostomarov formulated the idea of national-cultural revival of Ukraine and the creation of a democratic and republican society within the federation of Slavic peoples, which was an alternative to the imperial regimes. Contradictions in the thinker's outlook are associated with the presence of double loyalty and identity.

Key words: Ukrainian thinker, the genesis historiosophical views, romanticism, Ukrainian populism, Slavophilism, christocentrism, historiosophical problems.

Постановка проблеми. 200-річний ювілей видатного вченого-історика та громадського діяча-народолюбця Миколи Івановича Костомарова – слушна нагода ще раз долучитися до вивчення його великої творчої спадщини, яка, зокрема, представляє значний інтерес з погляду історіософії історії України. В останні десятиліття намітився очевидний прогрес у вивченні інтелектуального доробку непересічного вченого. Поглиблене вивчення творчого спадку мислителя важливе з погляду на всебічне осягнення складного й суперечливого процесу формування української національної ідентичності, самосвідомості, творення національного ґранднаративу.

Метою даного дослідження є осягнення історіографічних надбань, генезису історіософських поглядів М. І. Костомарова та висвітлення процесу їх формування і становлення. У центрі уваги ранній період інтелектуальної діяльності вченого, який охоплював час від середини 1830-х до середини 1840-х рр., тобто від початку навчання Миколи Івановича у Харківському університеті до розгрому Кирило-Мефодіївського товариства.

Аналіз наукових досліджень. Значний вклад у розвиток костомаровознавства зробив відомий український історик Ю. А. Пінчук. Ще за радянських часів він розпочав досліджувати особистість і творчий доробок М. І. Костомарова, свідченням чого стала його монографія «*Исторические взгляды Н. И. Костомарова*» (Пинчук, 1984). Поява цієї праці була вельми важливою за умов тривалого попереднього періоду фактичного замовчування постаті й творчості видатного історика, коли всебічне наукове вивчення його спадщини підмінялося в радянській історіографії застосуванням ідеологічних та політичних штампів та тенденційних кліше. Власне, й на зорі незалежності України Ю. А. Пінчук ставив перед собою актуальну мету «вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної особистості», «великого мислителя XIX ст.», а не тільки історика-художника. Чергова монографія вченого «Микола Іванович Костомаров. 1817–1885» (Пінчук, 1992) стала важливою віхою на шляху написання сучасної інтелектуальної біографії мислителя. У дослідженні зібрано цікавий матеріал, що проливав світло на формування та становлення його світогляду (Пінчук, 1992, сс. 14–90).

Значна кількість важливих міркувань та узагальнень, що стосувалися нашої теми, розсіяна в численних статтях Ю. А. Пінчука. Ще у розвідці «Постаті. Микола Костомаров» (1989) (Пінчук, Постаті. Микола Костомаров, 2012) історик звернув увагу на особливості формування світогляду молодого М. І. Костомарова і показав, що «після закінчення університету думка про історію народу та його духовне життя

зайняла центральне місце в колі історичних переконань М. І. Костомарова» (Пінчук, Постаті. Микола Костомаров, 2012, с. 54).

З погляду на завершення формування поглядів М. І. Костомарова історика-народолюбця представляють дослідницький інтерес статті Ю. А. Пінчука «Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства» (Пінчук, Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства, 2012) та «М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.)» (1992) (Пінчук, М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.), 2012). У цих розвідках згадано про маловідому наукову працю вченого «*Мысли об истории Малороссии*», яка має цінність для усвідомлення його історіософських поглядів періоду Кирило-Мефодіївського товариства. Аналізуючи ряд документів зазначеного таємного товариства, що належали перу М. І. Костомарова, Ю. А. Пінчук дійшов висновку про демократизм поглядів їх автора, піддав критиці необґрунтовані звинувачення в консерватизмі на його адресу (Пінчук, Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства, 2012, сс. 89–92; Пінчук, М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.), 2012, сс. 101–107).

У статті «*Слово о Костомарове* (*Историографическая концепция ученого*)» (1994) Ю. А. Пінчук наголосив на значенні першої дисертації історика «*О причинах и характере унии в Западной России*», у якій майстерно втілив принцип народності (Пинчук, Слово о Костомарове (Историографическая концепция ученого), 2012, с. 140). Для усвідомлення значення харківського періоду у формуванні поглядів М. І. Костомарова важливе значення має і стаття Ю. А. Пінчука «Слобожанщина – місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика» (1994). В ній сфокусовано увагу на основних чинниках, що зумовили формування поглядів ученого як історика-народолюбця; показано роль твору «*О причинах и характере унии в Западной России*», котрий визначений як «найперша спроба у вітчизняній історіографії покласти в основу досліджень історичного процесу концепцію народності». На основі розгляду його ранніх творів, у тому числі двох дисертацій, у статті зроблено узагальнення щодо інтелектуальних інновацій М. І. Костомарова, який «змінив поняття щодо змісту історії, розширив коло її джерел, поклав в основу свої концепції ідею про першорядність ролі народу та його суспільного життя». Важливо, що Ю. А. Пінчук зробив висновок, що «в харківський період в основному сформувався світогляд і визначилися наукові інтереси М. І. Костомарова» (Пінчук, Слобожанщина – місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика, 2012).

Заслуговує на увагу стаття Ю. А. Пінчука «М. І. Костомаров і його історіографічна концепція» (1995) (Пінчук, М. І. Костомаров і його історіографічна концепція, 2012). В ній ішлося про те, що вже наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. молодий інтелектуал, працюючи над рядом драматичних і поетичних творів, замислився над необхідністю вивчати історію народу та його духовне життя, а не тільки видатних державних діячів. Своє прагнення вчений-народолюбець втілив уже у своїй першій дисертації «Про причини й характер унії в Західній Росії». Принципово важливим став висновок дослідника, що рання творчість М. І. Костомарова представила основну рису його історичного світогляду, яким було демократичне розуміння історії. На думку вченого, найбільша цінність цієї дисертації полягає «у проголошенні та захисті автором національної української ідеї». Автор також відмітив, що програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства, пов'язані з авторством М. І. Костомарова, «пройняті демократизмом». На думку Ю. А. Пінчука, в основі програмних документів братчиків було покладено концепцію, започатковану, передусім, у праці 1846 р. «Думки про історію Малоросії» («*Мысли об истории Малороссии*»). Усі ці узагальнення важливі для розуміння сутності історіософії раннього періоду творчості М. І. Костомарова (Пінчук, М. І. Костомаров і його історіографічна концепція, 2012, сс. 147, 153, 155).

Не менш цікавою є стаття Ю. А. Пінчука «Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова» (1999) (Пінчук, Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова, 2012). У розвідці представлено сучасне прочитання «Книги буття українського народу», сутність якого полягає в розумінні його біблійно-релігійного стилю, що став формою оцінки минувшини України на терені світової історії; у розкритті теми боротьби за незалежність України і християнської дружби між слов'янськими народами. Кульмінаційною ідеєю твору, на думку автора, стало національне відродження України та інших слов'янських народів (Пінчук, Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова, 2012, сс. 188, 189).

Значний дослідницький інтерес представляє науково-довідкове видання «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник», підготовлене В. А. Смолієм,

Ю. А. Пінчуком та О. В. Ясем за загальною редакцією В. А. Смолія (Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005). Серед енциклопедичних статей видання для нашої теми особливе значення має стаття Ю. А. Пінчука «Історичні та суспільно-політичні погляди М. Костомарова», у якій автор відмітив, що погляди М. І. Костомарова формувалися «на соціо- та етнокультурному підґрунті двох традицій – російської й української в добу модернізації Російської імперії і переходу від кріпосницького до пореформеного типу суспільства, в часи перетікання академічного періоду національного руху в культурницький». Загалом погоджуючись з автором, все ж таки зауважимо, що, наш погляд, академічний, або культурницький етап українського націотворення змінився культурно-політичним, або народницьким/народолюбним. Водночас цілком слушною видається теза Ю. А. Пінчука, що світогляд М. І. Костомарова формувався під впливом просвітницького раціоналізму, позитивізму та романтизму, причому останній посідав провідне місце, а перші два «у вигляді окремих вкраплень» (Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005, с. 170). Змістовною є й узагальнююча стаття «Історіографія про М. Костомарова», що підбила підсумок досягненням у галузі костомаровознавства, визначила п’ять періодів історіографічного процесу у вивченні життя і творчості М. І. Костомарова (Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005, сс. 173–184).

Стаття Ю. А. Пінчука «Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика» (2006) проливає світло на становлення історичних та історіософських поглядів ученого, який у центрі уваги тримав внутрішнє життя народу. У цьому контексті автор проаналізував оригінальну працю історика «*Мысли об истории Малороссии*» (Пінчук, Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика, 2012). Чергова стаття Ю. А. Пінчука «Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова» (2007) містить науковий огляд дисертації видатного історика «*О причинах и характере унии в Западной России*» (Пінчук, Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова, 2012).

Дослідницький інтерес представляє стаття Ю. А. Пінчука «Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження)» (2007) (Пінчук, Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження), 2012). В ній, зокрема, накреслено п’ять історіографічних періодів вивчення життя та діяльності М. І. Костомарова, акцентовано на романтичному світобаченні молодого історика та його українському самоусвідомленні, починаючи від кінця 1830-х – початку 1840-х рр. Цікавим є твердження Ю. А. Пінчука, що кирилометодіївці, «ставили за мету побудувати тодішнє суспільство на засадах християнської історіософії…», що погляди М. І. Костомарова належали до «християнсько-просвітницького реформізму» (Пінчук, Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження), 2012, сс. 415–424).

Важливий узагальнюючий характер мала монографія Ю. А. Пінчука «Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації» (2009) (Пінчук, Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації, 2009). Теми нашого дослідження безпосередньо стосуються два перших розділи книги, де розглянуто магістерську дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Росії» і «Книга буття українського народу» та «*Мысли об истории Малороссии*» відповідно. Зазначена книга дістала позитивну оцінку наукової критики (Калакура, 2012).

До 200-річчя від дня народження видатного вченого-історика вийшла змістовна моно-графія О. М. Гончар «Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи» (Гончар, 2017). В ній, зокрема, детально проаналізовано численні аспекти костомаровознавства у сучасній українській історіографії (Гончар, 2017, сс. 14–102). Поміж іншого авторка не обминула увагою й вивчення історіософських аспектів творчості мислителя, які в останні десятиліття стали досліджуватися все частіше. У цьому контексті О. М. Гончар розглянула відомі дослідження Ю. А. Пінчука, а також новітні монографії: «Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров)» А. Сініциної (Сініцина, 2001), «Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова» Я. В. Козачка (Козачок, 2004), «*Н. И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути*» В. В. Міхеєвої (Михеева, 2007) та «Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції» В. Кислюка (Кислюк, 2008).

Предметом аналізу монографії О. М. Гончар стала й низка статей, у тому числі «Книга Буття Українського Народу» М. Костомарова: сакральні виміри нації» (Артюх, 2000) та «Історіософія Миколи Костомарова» В. Артюха (Артюх, 2012), «Микола Костомаров: історіосо-

фія та соціальна філософія українського романтизму» (Лук, 2002) та «Феномен ментальності народу в історіософських концепціях українських романтиків (М. Костомаров і П. Куліш)» (Лук, 2006) М. Лука, «Історіософія споглядання»: з історії формування української ідеї XIX століття» (Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія» Р. С. Мариняка (Мариняк, 2002), «Порівняльна характеристика історіософських основ світогляду М. Костомарова і В. Антоновича» В. В. Ващенка (Ващенко, 2006), «Романтизм і український гранд-наратив» О. В. Яся (Ясь, 2008), «Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885)» О. Дутко (Дутко, 2009), «Соціальне середовище і процес формування світогляду М. Костомарова» В. Верстюка (Верстюк, 2011) та ін. Значення цих публікацій для осмислення нашої теми полягає в тому, що їх автори торкаються важливих аспектів генези та особливостей історіософських поглядів молодого вченого (Гончар, 2017, сс. 15–17, 19, 20, 31, 35, 41–43, 55, 56, 60, 66, 67, 69–73, 81, 82).

Сучасні українські історики працюють над актуалізацією творчої спадщини М. І. Костомарова, здійснюючи цінні архео-графічні публікації. До них слід віднести археографічну публікацію О. В. Яся «Н. И. Костомаров. Мысли об истории Малороссии», що вийшла друком в «Українському історичному журналі» (Костомаров, 2014). Розвідка проливає додаткове світло на історіософські погляди вченого періоду Кирило-Мефодіївського товариства.

На сьогодні можна констатувати, що попри наявність цілого ряду наукових праць в історіософській царині, ця складова доробку видатного історика залишається ще недостатньо осмисленою щодо розкриття процесу формування і становлення його історіософських поглядів, сутності та особливостей історіософії молодого М. І. Костомарова.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи генезис історіософських поглядів М. І. Костомарова, слід відмітити, що основи його майбутньої світоглядної орієнтації закладалися ще в дитинстві, вдома. Адже його батько І. П. Костомаров з великим пієтетом ставився до спадщини французьких просвітителів XVIII ст., зокрема зачитувався Вольтером, Д'Аламбером, Д. Дідро, а за соціально-політичними поглядами, попри своє старовинне дворянське походження, належав до послідовників лібералізму й демократизму. Цілком невипадково він одружився на селянській дівчині Т. П. Костомаровій (у дівоцтві Мильниковій), якою була мати Миколи Костомарова. Згодом батько виховував свого сина в дусі праць Вольтера і Ж.-Ж. Руссо. Ще з дитинства Микола став прилучатися до читання творів Вольтера (Костомаров Н. И., 1992, стр. 78–81; Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005, сс. 223, 224). Таке раннє систематичне читання, зокрема праць просвітителів, сприяло виробленню критичного складу мислення та широкої уяви, що в майбутньому зумовили схильність до пошуку нових ідей.

Безперечно, свою роль у процесі формування його народолюбних поглядів відіграло його складне соціальне походження, зокрема той факт, що його мати належала до колишніх кріпачок. Та й сам Микола вийшов з кріпосного стану лише у 15-річному віці (Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005, сс. 52, 53).

Якісно новий етап у формуванні світогляду М. І. Костомарова слід пов'язати з його глибоким прилученням до історичних знань на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1833–1836), де він здобував вищу освіту після завершення Воронезької чоловічої першої гімназії (Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005, сс. 53, 89, 90). У 1835 р. на кафедрі всесвітньої історії в університеті почав викладати професор М. М. Лунін, досконало озброєний сучасними досягненнями історичної науки, котрі пізнав, слухаючи лекції в німецьких університетах упродовж кількох років. М. І. Костомаров прослухав цикл курсів лекцій цього талановитого професора, зокрема зі стародавньої історії, з історії середніх віків та нової історії. Вони мали на студента величезний вплив і зумовили рішучий поворот в його духовному житті, зацікавивши історичним знанням, багатством змісту та критичною спрямованістю матеріалу, що викладався.

Відтоді М. І. Костомаров проводив «дні і ночі» над читанням найрізноманітніших історичних книжок. Водночас він познайомився з працями німецьких філософів, ідеалістичні праці яких набули популярності в тодішньому студентському середовищі. Таким чином, уже на старших курсах Харківського університету М. І. Костомаров помітно розширив своє коло читання, поринувши в інтелектуальний світ всесвітньої історії та німецької класичної філософії (Костомаров Н. И., 1992, стр. 95–97, 100).

В. А. Потульницький слушно відмічав помітну роль М. І. Костомарова як репрезентанта української історичної науки першої половини XIX ст., що «виникла в Харкові і Києві під впливом і на основі німецьких наукових ідей». Сутність цих впливів полягала в тому, що вони допомогли закласти основу для ідей окремішності

українського народу від поляків і росіян (Потульницький, 2002, с. 276).

Очевидно, перебуваючи під впливом німецької класичної філософії, яка спрямовувала до пошуку особливого, своєрідного, національного, М. І. Костомаров у студентські роки звернув пильну увагу на українську старовину й народні пісні, про котрі вже оповідав його старший товариш по Харкову І. І. Срезневський. Українські зацікавленості студента-історика можна пояснити й тим, що Харків, де в той час проживали Г. Ф. Квітка-Основ'яненко й П. П. Гулак-Артемовський, був осередком українського руху, котрий був пов'язаний з рухом всеслов'янським, або панславізмом. На відповідні зв'язки М. І. Костомарова в цьому середовищі вказував ще М. П. Драгоманов (Драгоманов, арк. 307).

На початку 1837 р. М. І. Костомаров здав екзамен на ступінь кандидата наук, але того ж року розпочав службу юнкером у Кінбурнському драгунському полку в м. Острогозьк. Утім, військова справа не захопила історика. Натомість він зацікавився багатим місцевим архівом повітового суду, де знайшов цікаві матеріали колишнього козацького полку. На основі архівних матеріалів він підготував історичний опис Острогозького слобідського полку, що став його першою спробою студій з історії України. Робота над архівним матеріалом привела М. І. Костомарова до думки про необхідність продовжити поглиблене вивчення історії, а тому восени 1837 р. він знову прибув до Харкова, де продовжив сумлінно слухати лекції М. М. Луніна та читати історичні книжки (Костомаров Н. И., 1992, стр. 100, 101; Смолій, Пінчук, & Ясь, 2005, с. 53).

Осмислення прослуханого на лекціях і прочитаного у книжках привело М. І. Костомарова до розмислів теоретичного характеру. В цей період молодий історик замислився над тим, чому його попередники в історичній науці цікавилися лише видатними державними діячами, законами та установами і нехтували вивченням народної маси. В результаті він дійшов думки, що минуле слід вивчати не тільки за літописами або записками, а і в народному середовищі (Костомаров Н. И., 1992, стр. 101).

Цілком логічно, що, проживаючи на Слобідській Україні, М. І. Костомаров сконцентрував свою увагу на українському народі, розпочавши читати праці з української народної поезії М. О. Максимовича та доробок російського фольклориста й етнографа І. П. Сахарова. Це читання привело молодого історика до непідробного захоплення українською народною поезією та народними думами. Особливе враження на вченого справила «*Запорожская Старина*» І. І. Срезневського, яку він тоді вважав цілком вірогідним джерелом (Костомаров Н. И., 1992, стр. 101).

Незабаром через професора А. Л. Метлинського М. І. Костомаров познайомився з ад'юнкт-професором Харківського університету І. І. Срезневським. Зближення з ним сильно посприяло виникненню осмисленого прагнення М. І. Костомарова вивчити українську народність. У цей час він перейшов від вивчення українських народних пісень до системного читання української художньої літератури і досить швидко перечитав усе, що вийшло у світ українською мовою і водночас вдосконалював свою знання з цієї мови. Це українознавство так зацікавило М. І. Костомарова, що він став особисто досліджувати український народ, розпочавши етнографічні екскурсії із Харкова по навколишніх селах з метою народовивчення. Незабаром історик розширив своє знайомство з українським народом і його історією в Полтаві та на її околицях, а також у Диканьці (Костомаров Н. И., 1992, стр. 101–102).

Книжні відомості про українське минуле М. І. Костомаров черпав переважно з чотиритомної узагальнюючої праці Д. М. Бантиш-Каменського «*История Малой России*» (1822). Очевидно, ця праця теж сприяла поглибленню інтересу вченого-історика до вивчення української народності. У 1838 р. М. І. Костомаров прийняв рішення писати твори українською мовою. Першими кроками на цьому шляху стали його україномовні вірші, згодом об'єднані назвою «Українські балади», створив драму «Сава Чалий» (Костомаров Н. И., 1992, стр. 104).

Навесні 1838 р. М. І. Костомаров разом із А. Л. Метлинським виїхав до Москви, де кілька місяців слухав лекції московських професорів, а затим перебуваючи у матері у Воронезькій губернії, із захопленням став вивчати німецьку мову і читати в оригіналах твори німецьких поетів-романтиків Й.-В. Ґете і Ф. Шиллера (Костомаров Н. И., 1992, стр. 104).

Наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. М. І. Костомаров увійшов до інтелектуального кола гуртка харківських романтиків, який об'єднував учасників ідеєю «відродження малоруської мови і літератури». До цього кола людей, близьких до молодого історика, належали Є. П. Гребінка, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. Кореницький, О. О. Корсун, М. М. Петренко, С. Писаревський, Я. І. Щоголев. Особливе

враження на М. І. Косто-марова справив український письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який щирим серцем любив свою народність. Окрім того, М. І. Костомаров мав також близьке до себе університетське інтелектуальне коло, до якого належали професори А. Л. Метлинський та О. П. Рославський-Петровський (Костомаров Н. И., 1992, стр. 109, 110).

Безумовно, німецький та вітчизняний романтизм мав визначальний вплив на процес формування світогляду М. І. Костомарова як дослідника романтичного напряму, який сфокусував свою увагу на вивченні своєрідності української народності як етнокультурної та історичної спільноти.

У 1840 р. М. І. Костомаров успішно склав у Харківському університеті екзамен на ступінь магістра і отримав дозвіл на написання магістерської дисертації про значення унії в історії західної Русі. Навесні 1841 р. текст цієї праці було представлено на факультет. Утім, ряд місць дисертації, де йшлося про властолюбство та визиск з боку константинопольського патріарха, про аморальність духовенства в західній Русі напередодні унії, про позитивний наслідок унії, яким став П. Могила та його реформаторська діяльність у православній церкві, викликала несхвалення з боку знаменитого духовного оратора, архієрея І. Борисова. Але вирішальну роль відіграв відгук на дисертацію російського історика, академіка Петербурзької АН М. Г. Устряловим, наслідком якого став лист тодішнього міністра народної просвіти графа С. С. Уварова. У ньому царський сановник санкціонував спалення всіх надрукованих екземплярів підготовленої дисертації, хоча й дозволяв писати дисертацію на іншу тему. Зі ста примірників розданої дисертації М. І. Костомарова вдалось зібрати менше двадцяти, котрі були піддані вогню (Костомаров Н. И., 1992, стр. 106, 111–113).

Написана для отримання ступеня магістра історичних наук, зазначена дисертація стосувалася здавалося б окремої, хоча й однієї з ключових проблем української історії – причин і сутності унії. Проте праця молодого М. І. Костомарова вийшла за межі конкретної історії і містила цікавий матеріал для історіософського аналізу. Від самого початку твору автор зосередив увагу на народній ідеї, на ролі народних мас в історії (Костомаров Н. И., 1928, с. 1).

Текст дисертації містив цікаві узагальнення стосовно ключових особливостей історичного процесу у Східній Європі. У перший період Русь мала єдність, яка стала запорукою панування православ'я. Проте від кінця XII ст., за словами М. І. Костомарова, «почалось пагубне відділення північної половини від південної», і цей процес супроводжувався внутрішнім послабленням двох частин Русі, котрі переживали тоді процес роздроблення. Зазначене роз'єднання Північної від Південної Русі завершилось за умов нашестя татар (Костомаров Н. И., 1928, с. 3).

Об'єктом аналізу М. І. Костомарова стала Галичина, або Червона Русь, котра піддавалась тиску сусідніх народів: монголів, литовців, угорців і поляків, а згодом потрапила під владарювання Польщі. Як відмічав історик, у Червоній Русі посилився вплив католицизму. З часом така ж тенденція простежувалась і в Литві, яка інтегрується з Польщею (Костомаров Н. И., 1928, сс. 4–6, 8).

З часом Південна Русь відділилась від Північної не тільки в державно-політичному сенсі, а і в церковному відношенні. Стосовно періоду XV–XVI ст. М. І. Костомаров оперував терміном Малоросія, розуміючи під нею країну. Річ Посполита, до складу якої входили поляки, литовці й українці, була зіткана із протиріч як етнічного, так і духовно-релігійного характеру. Автор простежив тенденцію послаблення православ'я на Русі й посилення позицій католицької віри. Водночас він відзначив і претензії Московії, жителі якої перебували в етнічному й релігійному зв'язку з «русо-литовцями», а царі претендували на володіння Києвом, Малоросією та Червоною Руссю. Напередодні унії Русь потребувала «перевороту, котрий би дарував їй нове життя» (Костомаров Н. И., 1928, сс. 9–11, 13–15).

У своїй праці М. І. Костомаров розглянув приводи, утворення і проголошення унії 1596 р., причому робив це як історик-народолюбець, крізь призму «необхідності народної». Це не означало, що народ, на думку вченого, підтримував ідею унії, навпаки, народ прагнув зіткнутися з цією ідеєю, щоб звільнитися від неї. Проголошення унії всупереч «всім правам народним і людським і рішуче проти загальної волі» спричинило розкол народу на її прихильників та супротивників. Відтоді унія набула політичного характеру (Костомаров Н. И., 1928, сс. 19, 20). Як бачимо, молодий історик М. І. Костомаров розглядав рушійну силу минувшини – народ – у контексті взаємодії духовно-релігійних і політичних чинників.

Історик визначав мету унії крізь призму необхідності визволення Західної Русі від польського правління і приєднання однієї частини Русі до іншої. Поєднуючи релігійний і політичний

чинники в історії Східної Європи, М. І. Костомаров розглядав в історичному періоді 1596–1686 рр. такі суб'єкти історичного процесу, як південно-західну Русь або Малоросію, Литву і Білорусь, а також Східну Росію, тобто мислив категоріями широкого історичного часу і простору.

Вчений розглядав минувшину Східної Європи не статично, а динамічно. Він констатував «переродження» Малоросії, яка раніше була однаковою країною з Литвою, а затим набула своєї своєрідності. Процес «переродження» Малоросії тривав, за М. І. Костомаровим, від Брестського собору 1596 р. до її повстання в 1648 р. Наступний період 1648–1686 рр. характеризувався часом визволення Малоросії, певним поверненням Західної Русі та певним послабленням Польщі. Якісно інший історичний період тривав від 1686 р. до 1771 р. і був наповнений поступовим падінням Польщі під впливом російської держави і з'єднанням Росії й остаточного розв'язання задачі унії (Костомаров Н. И., 1928, сс. 21, 22).

Характерно, що М. І. Костомаров, поряд із духовно-релігійним та політичним, вивчав і соціальне в історії. У розділі «Світські класи» дисертації він акцентував увагу на процесі соціального «переродження» Малоросії, сутність якого виявлялося в покозаченні населення південної частини польської Русі від кінця XVI до середини XVII ст. В той час литовський народ, за словами М. І. Костомарова, продовжував йти «по колії рабства», майже весь прийняв унію, а, насамкінець, і католицтво. Натомість Малоросія стала місцем усіх гноблених, де козаки надавали народу дух свободи і підприємництва. За п'ятдесят років Україна змінилась у соціальному сенсі: дворянство перейшло на бік поляків, а більша частина городян і селян перетворились на козаків. З Галичини частина населення, а особливо молодь, перебиралася «на Вкраїну, на слободу». Тепер народ розділився на прихильників уніатства і козаків. Козаки стали панівним класом народу в Малоросії, яка готувалася до розриву з Польщею. Литва, навпаки, наближалася до повного з'єднання з Польщею (Костомаров Н. И., 1928, сс. 27, 28).

У своїй дисертації М. І. Костомаров не залишив поза увагою й етнічне в історії, яке подавав у взаємодії з духовно-релігійним, суспільно-політичним, військовим та соціальним. У цьому ракурсі предметом дослідження вченого постали козаки – «особливий народ, суміш європейського елемента з азіатським, народ, що мав спільну з Малоросіянами віру і мову і відмінний від них по духу і звичаях». Козацтво збільшувалось численно, представляло собою вільне співтовариство, релігійно налаштоване проти католицизму, деспотії і являло собою справжнє «національне військо».

Так Малоросія «стала воєнною республікою», «була під правлінням Польщі, але носила всі відбитки самостійності». Зазіхання поляків на «права і віру» козаків призвели до козацьких повстань, а згодом до «єдиної війни народної» проти Польщі. В перебігу цієї війни ідея боротьби за віру з'єдналася з ідеєю звільнення від кріпацтва (Костомаров Н. И., 1928, сс. 28–31).

У ході дослідження історичного процесу М. І. Костомаров виокремлював мету історії як головну народну ідею, тісно пов'язуючи її з чітким усвідомленням концепту свободаризму. Так, аналізуючи «повстання Малоросії», історик показав його події «як непримиренну брань народів», у якій не могло бути примирення. Головною народною ідеєю цієї війни стало визволення Малоросії від чужоземного панування. Історик визнавав визрівання передумов для історичного перевороту, хоча не виключав роль Провидіння, яке вивело у слушний момент на арену вождя народу Б. Хмельницького, котрий очолив боротьбу «за свободу совісті, за незалежність країни». За цих обставин, на думку вченого, «полякам потрібно було залишити Україну» (Костомаров Н. И., 1928, с. 31).

Розглядаючи роль мас і особи в історії, М. І. Костомаров показав, що визволення від Польщі стало справою малоросійського народу. Саме народна необхідність вивела Б. Хмельницького із бездіяльності. Головною передумовою цього повстання була віра. Побічну роль, на думку історика, зіграли утиски прав козацьких та пригноблення народу (Костомаров Н. И., 1928, с. 32).

М. І. Костомаров стверджував, що в ході війни з Польщею малоросіяни прагнули незалежності. Саме це було їхньою народною вимогою. І це було природно, адже «звичаї, мова, поняття, все змінилось віками». Малоросіяни вважали московитян «народом неприязненим». До того ж московське самодержавне правління розходилось з вольними ідеями малоросіян. Проте через єдність православної віри малоросіяни присягнули московському царю. «Братське з'єднання двох гілок єдиного народу» М. І. Костомаров охарактеризував як «подію велику» (Костомаров Н. И., 1928, с. 35). Як бачимо, вже у ранній період творчості історик визнавав наявність двоєдиного народу, який хоча й мав дві

своєрідні гілки, але об'єднувався єдиною православною вірою і єдиним православним царем.

Історик простежив такий причинно-наслідковий ряд історичних подій: унія спричинила повстання Малоросії, наслідком якого стало з'єднання цієї країни з Московією, а це мало наслідком 27-річну криваву війну. В її ході гетьмани докладали зусиль, щоб утвердити незалежну Україну, але кожна така спроба утверджувала малоросіян у необхідності з'єднання з московитянами. Ключовим питанням у ході малоросійської війни, на думку М. І. Костомарова, було питання віри. Московський мир 1686 р. не вирішив проблему повністю. Лише утвердження Російської імперії у другій половині XVIII ст. на колишніх землях Великого князівства Литовського, тобто на задніпровській Україні та в Білорусі, підкорення Польщі привело до вирішення питання унії – її не стало (Костомаров Н. И., 1928, сс. 37, 38).

За вищезазначеного, навіть за умов, коли М. І. Костомаров позитивно оцінював з'єднання двох гілок одного народу та роль Російської держави у ліквідації унії й захисті віри православної, дисертація молодого історика містила багато вельми «крамольних» для імперії місць, а тому була приречена. Адже ідеї народолюбства та вільнолюбства, які виявилися наскрізними в тексті праці, цілком розходилися з політикою утвердження «єдиної та неподільної» імперії за часів Миколи І.

У 1842 р. дисертацію М. І. Костомарова було знято із захисту і майже повністю спалено за наказом царської влади. Цей акт зроблено невипадково, адже у праці проголошувалася і дістала захисту українська національна ідея. За словами Ю. А. Пінчука, «в ній автор дав сумарний погляд на історію України, поставивши в центр цієї історії, як зазначав М. С. Грушевський, боротьбу мас. Це не влаштовувало тогочасну владу і офіціозних учених» (Пінчук, 2002, с. 7).

Невдача із захистом дисертації не зупинила інтелектуальну діяльність молодого вченого, який продовжував вивчати історичне минуле засобами історії української літератури, української народної поетичної та пісенної спадщини. В контексті цих досліджень М. І. Костомаров висловлював й історіософські міркування, розмисли і твердження.

В історіософському баченні раннього М. І. Костомарова простежується визнання українства як окремого народу. З цього погляду представляє дослідницький інтерес «*Обзор сочинений, писанных на малорусском языке*» («Молодик» за 1844 р.), написаний в 1842 р., а виданий у Харкові в наступному 1843 р.

Народ не може існувати без власної мови. Тому вельми важливим є твердження М. І. Костомарова про древнє функціонування української («малоросійської») мови, яка є «наріччям слов'янського кореня», а не наріччям великоруської («руської») мови. Ця книжкова мова та література набула розвитку в Малій Русі, натомість у Великій Русі утворилася своя мова і література. М. І. Костомаров відмітив великий вплив «руської», а по суті старо-української мови, котра сформувалася в Південній Русі, на писемну мову Великоросії. Невипадково серед кращих східноєвропейських інтелектуалів-проповідників першої половини XVIII ст. дисертант відмічав українців («малоросіян»). Лише з часом, з останньої чверті XVIII ст., коли імперія утвердилася в західних та південних областях Східної Європи, російська мова стала витісняти «руську», або українську мову. В наступний період (в першій половині XIX ст.) в Європі утвердилась ідея народності й посилився інтерес до свого, оригінального, національного. Ця тенденція закріпилась і в Україні («Малоросії») (Костомаров М. І., 1994, сс. 280–282).

Визнаючи малоросіян народом багаточисленним і єдиним «по вірі і племені» з великоросіянами, М. І. Костомаров водночас зазначав: «Але народність Малоросії є особлива, відмінна від народності великоросійської…». Не менш важливо, що молодий дослідник звернув увагу на те, що ідея народності спонукала до розвитку своєрідну малоросійську літературу, початок якої поклав І. П. Котляревський, а створив Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Поетичною формою цієї літератури оволодів надзвичайно талановитий Т. Г. Шевченко (Костомаров М. І., 1994, сс. 282–293).

З історіософського погляду цікаві міркування М. І. Костомарова про те, що Малоросія по життю історичному вже виконала свою місію, надану Богом-творцем. «Древнє життя помирає в ній (Малоросії. – *Авт.*), – стверджував мислитель, – а нове тільки починає проявлятися». Останню частину фрази можна тлумачити як натяк на вияв майбутнього відродження. Підставою цього є усвідомлення М. І. Костомаровим Малоросії як країни юної за ступенем освіти. Очевидно, що молодий дослідник пов'язував майбутнє її відродження з поступом освіченості українського суспільства (Костомаров М. І., 1994, сс. 287, 288).

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що процес формування історіософських поглядів М. І. Костомарова

тривав безперервно у 1830-х – першій половині 1840-х рр. У харківський період інтелектуальної діяльності відбулось інтенсивне формування історіософського бачення М. І. Костомарова.

Складовими генезису історіософії молодого М. І. Костомарова були такі зарубіжні чинники, як французьке просвітництво, німецький і польський романтизм, німецька ідеалістична класична філософія й методологія позитивізму. Важливий вплив мали й вітчизняні фактори: український романтизм, народолюбство та слов'янофільство. Особливе місце в генезисі історіософії мислителя посідав християнський світогляд. Головним джерельним інструментарієм, за допомогою якого формувалися й утверджувалися ідеї М. І. Костомарова, були українська література, пісенна та поетична народна творчість, історія.

У своїй першій дисертації «Про причини і характер унії в Західній Росії» М. І. Костомаров виступав як історик-романтик і народолюбець, який поставив у центр історичного процесу народ з його ідеями, прагненнями та потребами, а не вождів народних мас. Ключовим мотивом діяльності народної маси в історії стало питання віри, яке перепліталося з соціальними, політичними, військовими та етнічними чинниками. Дисертант не виключав із ходу історії і впливу Провидіння. М. І. Костомаров зміг сформулювати мету українського народу («малоросіян») в історії – прагнення до незалежності та свободи. Це цілком узгоджувалося із змінами в Малоросії, яка перетворилася на особливу країну з територією і людністю зі своєрідною мовою, культурою, вільнолюбними традиціями та прагненнями.

(*Далі буде*)

Бібліографічні посилання

Артюх, В. (2000). «Книга Буття Українського Народу» М. Костомарова : сакральні виміри національної самосвідомості. *Сіверянський літопис* (5), 132–135.

Артюх, В. (2012). Історіософія Миколи Костомарова. *Світогляд – Філософія – Релігія* (2), 5–15.

Ващенко, В. В. (2006). Порівняльна характеристика історіософських основ світогляду М. Костомарова і В. Антоновича. *Київська старовина* (4), 61–69.

Верстюк, В. (2011). Соціальне середовище і процес формування світогляду М. Костомарова. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 21*, 52–64.

Гончар, О. (2017). *Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Драгоманов, М. (без дати). Миколай Іванович Костомаров. *Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології., Ф. 3, спр. 3112*, 305–329.

Дутко, О. (2009). Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885). *Історико-педагогічний альманах* (2), 19—24. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2009_2_5

Калакура, Я. С. (2012). Творча спадщина Миколи Костомарова у контексті трансформації малоросійства в українство. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 568–574). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Кислюк, К. В. (2008). *Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції.* Харків: Харківська державна академія культури.

Козачок, Я. В. (2004). *Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова).* Київ: Національний авіаційний університет.

Костомаров, М. І. (1994). Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке. У М. І. Костомаров, *Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства* (сс. 280–296). Київ: Либідь.

Костомаров, Н. И. (1928). О причинах и характере унии в Западной России. У *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* (стр. 1–40). [Київ]: Державне видавництво України.

Костомаров, Н. И. (1992). *Автобиография. Бунт Стеньки Разина.* Киев: Наукова думка.

Костомаров, Н. И. (2014). Мысли об истории Малороссии. *Український історичний журнал* (6), 179–197.

Лук, М. (2002). Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму. *Молода нація* (1(22)), 28–89.

Лук, М. (2006). Феномен ментальності народу в історіософських концепціях українських романтиків (М. Костомаров і П. Куліш). *Освіта і управління* (3–4).

Мариняк, Р. С. (2002). «Історіософія споглядання» : з історії формування української ідеї XIX століття. *Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія», 8*, 211–219.

Михеева, В. В. (2007). *Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути.* Харьков: ЧП Тимченко А.Н.

Пинчук, Ю. А. (1984). *Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк).* Киев.

Пинчук, Ю. А. (2012). Слово о Костомарове (Историографическая концепция ученого). У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 138–146). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (1992). *Микола Іванович Костомаров.* Київ.

Пінчук, Ю. А. (2002). *Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Матеріали до бібліографії.* Запоріжжя; Чернігів.

Пінчук, Ю. А. (2009). *Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 397–414). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 88–94). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Київський період творчості М. І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 375–382). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). М. І. Костомаров і його історіографічна концепція. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 146–160). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). М. І. Костомаров у Києві (1844–1847 рр.). У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 94–113). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження). У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 414–435). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Постаті. Микола Костомаров. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства. Київ,* (сс. 52–65). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Слобожанщина – місце народження й становлення М. І. Костомарова як історика. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 127–137). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Пінчук, Ю. А. (2012). Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова. У Ю. А. Пінчук, *Вибрані студії з костомаровознавства* (сс. 187–194). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Потульницький, В. А. (2002). *Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть.* Київ: Либідь.

Сініцина, А. В. (2001). *Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров).* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : 09.00.05 – історія філософії, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.

Смолій, В. А., Пінчук, Ю. А., & Ясь, О. В. (2005). *Микола Костомаров: віхи життя і творчості.* (В. А. Смолій, Ред.) Київ: Вища школа.

Ясь, О. В. (2008). Романтизм і український гранд-наратив. *Ейдос, 3*(1), 207–226.

References

Artyukh, V. (2000). «Knyha Buttya Ukrayins'koho Narodu» M. Kostomarova : sakral'ni vymiry natsional'noyi samosvidomosti [M. Kostomarov's «Book of Genesis of the Ukrainian People» : sacred measurements of national consciousness]. *Siveryans'kyy litopys* (5), 132–135 (in Ukrainian).

Artyukh, V. (2012). Istoriosofiya Mykoly Kostomarova [The historiography of Nikolai Kostomarov]. *Svitohlyad – Filosofiya – Relihiya* (2), 5–15 (in Ukrainian).

Drahomanov, M. (dateless). Mykolay Ivanovych Kostomarov. *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrayiny. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohiyi* [*Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. The Department of Manuscripts and Textual Studies*], Fund 3, descr. 3112, sheets 305–329 (In Ukrainian).

Dutko, O. (2009). Pro periodyzatsiyu pedahohichnoyi i naukovo-prosvitnyts'koyi diyal'nosti M. Kostomarova (1817–1885) [On the periodization of M. Kostomarov's pedagogical and scientific-educational activity (1817–1885)]. *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh* (2), 19–24. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2009_2_5 (in Ukrainian).

Honchar, O. (2017). *Mykola Kostomarov: postat' istoryka na tli epokhy* [*Mykola Kostomarov : The figure of a historian against the backdrop of an era*]. Kyiv (in Ukrainian).

Kalakura, Ya. S. (2012). Tvorcha spadshchyna Mykoly Kostomarova u konteksti transformatsiyi malorosiystva v ukrayinstvo [Mykola Kostomarov's

creative heritage in the context of the transformation from Malorossian in Ukrainian consciousness]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 568–574). Kyiv (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I. (1994). Obzor sochineniy, pisannykh na malorossiyskom yazyke [Review of works written in Little Russian]. In M. I. Kostomarov, *Slov"yans'ka mifolohiya. Vybrani pratsi z fol'klorystyky y literaturoznavstva* [*Slavic mythology. Selected works on folklore and literary studies*] (pp. 280–296). Kyiv (In Russian and Ukrainian).

Kostomarov, N. I. (1928). O prichinakh i kharaktere unii v Zapadnoy Rossii [On the causes and nature of the union in Western Russia]. In *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [*Scientific-journalistic and polemical writings by Kostomarov*] (pp. 1–40). [Kyiv] (in Russian and Ukrainian).

Kostomarov, N. I. (1992). *Avtobiografiya. Bunt Sten'ki Razina* [*Autobiography. Riot of Stenka Razin*]. Kyev (in Russian).

Kostomarov, N. I. (2014). Mysli ob istorii Malorossii [Thoughts on the history of Little Russia]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* (6), 179–197.

Kozachok, Ya. V. (2004). *Ukrayins'ka ideya: z vuz'koyi stezhky na shyroku dorohu (khudozhnya i naukovo-publitsystychna tvorchist' Mykoly Kostomarova)* [*Ukrainian idea : from a narrow path to a broad road (Mykola Kostomarov's artistic and scientific journalistic creative work)*]. Kyiv (in Ukrainian).

Kyslyuk, K. V. (2008). *Istoriosofiya v ukrayins'kiy kul'turi: vid kontseptu do kontseptsiyi* [*Historiosophy in Ukrainian culture: from concept to conception*]. Kharkiv (in Ukrainian).

Luk, M. (2002). Mykola Kostomarov: istoriosofiya ta sotsial'na filosofiya ukrayins'koho romantyzmu [Mykola Kostomarov : Historiosophy and social philosophy of Ukrainian romanticism]. *Moloda natsiya* (1(22)), 28–89 (in Ukrainian).

Luk, M. (2006). Fenomen mental'nosti narodu v istoriosofs'kykh kontseptsiyakh ukrayins'kykh romantykiv (M. Kostomarov i P. Kulish) [The phenomenon of the people's mentality in the historiosophical concepts of Ukrainian romantics (M. Kostomarov and P. Kulish)]. *Osvita i upravlinnya* (3–4) (in Ukrainian).

Marynyak, R. S. (2002). «Istoriosofiya spohlyadannya» : z istoriyi formuvannya ukrayins'koyi ideyi XIX stolittya ["History of the contemplation»: on the history of the formation of the Ukrainian idea at the 19th century]. *Vcheni zapysky Kharkivs'koho humanitarnoho instytutu «Narodna ukrayins'ka akademiya»,* 8, 211–219 (in Ukrainian).

Mikheeva, V. V. (2007). *Nikolay Ivanovich Kostomarov v Khar'kove (1833–1844). Nachalo puti* [*Nikolai Ivanovich Kostomarov in Kharkov (1833–1844). The beginning of the way*]. Khar'kov (in Russian).

Pinchuk, Yu. A. (1984). *Istoricheskie vzglyady N. I. Kostomarova (Kriticheskiy ocherk)* [*Historical views of N. I. Kostomarov (Critical essay)*]. Kiev (in Russian).

Pinchuk, Yu. A. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov*. Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2002). *Mykola Ivanovych Kostomarov (1817–1885). Materialy do bibliohrafiyi* [*Mykola Ivanovich Kostomarov (1817–1885). Materials to the bibliography*]. Zaporizhzhya; Chernihiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2009). *Istorychni studiyi Mykoly Kostomarova yak faktor formuvannya samousvidomlennya ukrayins'koyi natsiyi* [*Mykola Kostomarov's historical studios of as a factor in forming the self-awareness of the Ukrainian nation*]. Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Ideoloh Kyrylo-Mefodiyivs'koho bratstva [Ideologist of the Cyril and Methodius Brotherhood]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 88–94). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Kyyivs'kyy period tvorchosti M. I. Kostomarova: do problemy samosvidomosti istoryka [Kyiv period of M. I. Kostomarov's creative work : to the problem of the historian's self-consciousness]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 375–382). Kyiv (in Ukrainian)

Pinchuk, Yu. A. (2012). M. I. Kostomarov i yoho istoriohrafichna kontseptsiya [M. I. Kostomarov and his historiographical conception]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 146–160). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). M. I. Kostomarov u Kyyevi (1844–1847 rr.) [M. I. Kostomarov in Kyiv (1844–1847)]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 94–113). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Mykola Kostomarov: lyudyna, vchenyy, hromads'kyy diyach (do 190-richchya narodzhennya) [Mykola Kostomarov : a person, a scientist, a public figure (to the 190th anniversary of his birth)]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 414–435). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Postati. Mykola Kostomarov [Figures. Mykola Kostomarov]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 52–65). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Slobozhanshchyna – mistse narodzhennya y stanovlennya M. I. Kostomarova yak istoryka [The Slobozhanschyna is the place of birth and formation of M. I. Kostomarov as a historian]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the*

Kostomarov research] (pp. 127–137). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Slov"yanstvo i Ukrayina v kontseptsiyi kyrylo-mefodiyivtsya Mykoly Kostomarova [Slavdom and Ukraine in the concept of Mykola Kostomarov as a member of the Cyril and Methodius Brotherhood]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected studies on the Kostomarov research*] (pp. 187–194). Kyiv (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Slovo o Kostomarove (Istoriograficheskaya kontseptsiya uchenogo) [A word about Kostomarov (Historiographical concept of a scientist)]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected Kostomarov Studies*] (pp. 138–146). Kyiv (in Russian and Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A. (2012). Vidobrazhennya elementiv ukrayins'koyi natsional'noyi ideyi v naukoviy tvorchosti M. I. Kostomarova [The display of elements of the Ukrainian national idea in the scientific work of M. I. Kostomarov]. In Yu. A. Pinchuk, *Vybrani studiyi z kostomarovoznavstva* [*Selected Kostomarov Studies*] (pp. 397–414). Kyiv (in Ukrainian).

Potul'nyts'kyy, V. A. (2002). *Ukrayina i vsesvitnya istoriya: Istoriosofiya svitovoyi ta ukrayins'koyi istoriyi XVII–XX stolit'* [*Ukraine and World History: The Historiosophy of the World and Ukrainian History during the 17th and 20th centuries*]. Kyiv (in Ukrainian).

Sinitsyna, A. V. (2001). *Istoryko-filosofs'ki ideyi ukrayins'koho romantyzmu (P. Kulish, M. Kostomarov)* [Historical and philosophical ideas of Ukrainian romanticism (P. Kulish, M. Kostomarov)]. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata filosofs'kykh nauk : 09.00.05 – istoriya filosofiyi [Thesis for a Candidate Degree in Philosophy: 09.00.05 – History of Philosophy], Lviv National Ivan Franko University, Lviv (in Ukrainian).

Smoliy, V. A., Pinchuk, Yu. A., & Yas', O. V. (2005). *Mykola Kostomarov: vikhy zhyttya i tvorchosti* [*Mykola Kostomarov: milestones of life and creativity*] (V. A. Smoliy, ed.). Kyiv (in Ukrainian).

Vashchenko, V. V. (2006). Porivnyal'na kharakterystyka istoriosofs'kykh osnov svitohlyadu M. Kostomarova i V. Antonovycha [Comparative characteristic of the historiosophical foundations of M. Kostomarov and V. Antonovich.]. *Kyyivs'ka starovyna* (4), 61–69. (in Ukrainian).

Verstyuk, V. (2011). Sotsial'ne seredovyshche i protses formuvannya svitohlyadu M. Kostomarova [Social environment and M. Kostomarov's worldview forming process]. *Naukovi pratsi Kam"yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky*, 21, 52–64 (in Ukrainian).

Yas, O. V. (2008). Romantyzm i ukrayins'kyy hrand-naratyv [Romanticism and the Ukrainian grand narrative]. *Eydos* (3(1)), 207–226 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 22.08.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 29–42

doi: 10.15421/261703

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414–9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК [001.89+165.6.8][930.2]

Ю. А. Святець
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Інформаційне поле історичного дослідження*

У статті проводиться аналіз основної інформаційної колізії історичного пізнання, яка полягає у фізичній недоступності подій і явищ минулого як предмета історичного науки для історика-дослідника. Метою дослідження є формулювання та обговорення робочої гіпотези про інформаційне поле історичної науки. У статті подано аналітичну довідку щодо основних ідей та підходів в сфері сучасної теорії інформаційного поля. Здійснено проекцію основних положень теорії інформаційного поля на історичне дослідження. Показано, що інформаційне поле є реально існуючий носій інформації, що забезпечує її видобування, транспортування, зберігання й візуалізацію, а також надає відомості та знання, зафіксовані в різних формах, тобто реалізує культурні комунікації. Одним з елементів такої культури є вироблені людством знакові системи, що зумовлюють певні контексти. Знаки мають властивість полісемії. Не зважаючи на штучне походження, семіотична реальність є об'єктивною. Водночас знаки забезпечують інтелектуальну діяльність людей. Ментальні знаки в історичному процесі вживання суспільством набувають додаткових значень, породжуючи нові символи. Полісемія формує проблему гносеологічної невизначеності двох стадій – виявлення проблеми та її розв'язання. Історики як дослідники вдаються до когнітивних моделей, що завдяки трансляційній функції дозволяють перенесення інформації з відомого на невідоме. Одним з пояснень полісемії є теорія концептуальної інтеграції, згідно з якою структури вихідних ментальних просторів проектуються на новий, конструйований, ментальний простір – бленд. Це є результат інтелектуальної здатності людини створювати нові сенси на основі наявних. Оскільки знаки і символи полісемічні, то вони й формують множинність ретроспективних сценаріїв історичних досліджень на стадії постановки проблеми. На етапі ж її розв'язання відбувається активна взаємодія історика з інформаційним полем, яка полягає у верифікації емпіричними даними наявних наукових гіпотез. На цій стадії історик проводить евристичну, аксіологічну та селекційну роботу, результатом якої стає авторська версія історіописання.

***Ключові слова*:** бленд, гіпотеза, знаки, інформація, моделі, невизначеність, полісемія, символи.

***Святец Ю. А.* Информационное поле исторического исследования.**

В статье проводится анализ основной информационной коллизии исторического познания, заключающаяся в физической недоступности событий и явлений прошлого как предмета исторического науки для историка-исследователя. Целью исследования является формулирование и обсуждение рабочей гипотезы об информационном поле исторической науки. В статье представлена аналитическая справка по основным идеям и подходам в области современной теории информационного поля. Осуществляна проекция основных положений теории информационного поля на историческое исследование. Показано, что информационное поле реально существующий носитель информации, который обеспечивает ее получение, транспортировку, хранение и визуализацию, а также предоставляет сведения и знания, зафиксированные в различных формах, то есть реализует культурные коммуникации. Одним из проявлений такой культуры является выработанные человечеством знаковые системы, обусловливающие определенные контексты. Знакам свойственна полисемия. Несмотря на искусственное происхождение семиотическая реальность является объективной. Одновременно знаки обеспечивают интеллектуальную деятельность людей. Ментальные знаки в историческом процессе употребления обществом приобретают дополнительные значения, порождая новые символы. Полисемия

© Святець Ю. А., 2017

* *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні : питання теорії та методології історії».*

формирует проблему гносеологической неопределенности двух стадий – выявления проблемы и ее решения. Историки как исследователи прибегают к когнитивным моделям, которые, благодаря трансляционной функции, обеспечивают перенос информации с известного на неизвестное. Одним из объяснений полисемии является теория концептуальной интеграции, согласно которой структуры исходных ментальных пространств проецируются на новое, конструируемое, ментальное пространство – бленд. Это – результат интеллектуальной способности человека создавать новые смыслы на основе имеющихся. Поскольку знаки и символы многозначны, то они и формируют множественность ретроспективных сценариев исторических исследований на стадии постановки проблемы. На этапе же ее решения происходит активное взаимодействие историка с информационным полем, которая заключается в верификации эмпирическими данными имеющихся научных гипотез. На этой стадии историк проводит эвристическую, аксиологическую и селекционную работу, результатом которой становится авторская версия историописания.

Ключевые слова: бленд, гипотеза, знаки, информация, модели, неопределенность, полисемия, символы.

Sviatets Yu. A. **Information field for historical research.**

The article analyzes the main information collision of historical knowledge, which consists in physical inaccessibility of events and phenomena of the past as an object of historical science for a historian as an investigator. The aim of the research is to formulate and discuss a working hypothesis about the information field of historical science. The article provides an analytical background on the main ideas and approaches in the field of modern information field theory. The author carries out the projection of the main provisions of the information field theory on historical research. It is shown that the information field is a really existing information carrier that provides its acquisition, transportation, storage and visualization, as well as provides information and knowledge recorded in various forms, realizes cultural communications. One of the manifestations of such a culture is the sign systems, which determine certain contexts. Signs are characterized by polysemy. Despite artificial origin, semiotic reality is objective. Simultaneously, signs provide intellectual activity of people. Mental signs in the historical process of use by society acquire additional meanings, generating new symbols. Polysemy shapes the problem of epistemological uncertainty of two stages – identifying the problem and solving it. Historians as researchers resort to cognitive models, which, thanks to the translational function, ensure the transfer of information from the known to the unknown. One of the explanations of polysemy is the theory of conceptual integration, according to which the structures of the original mental spaces are projected onto a new, constructed, mental space – blend. This is the result of a person's intellectual ability to create new meanings on the basis of the available ones. Since signs and symbols are multi-valued, they form a multiplicity of retrospective scenarios of historical research at the stage of problem formulation. At the stage of its solution, the historian interacts actively with the information field, which consists in verifying empirical data of available scientific hypotheses. At this stage, the historian conducts heuristic, axiological and selection work, which results in the author's version of the historiography.

Key words: blend, hypothesis, signs, information, models, uncertainty, polysemy, symbols.

Постановка проблеми. Історичне дослідження ґрунтується на інформації, взятої з матеріальних носіїв, які історики традиційно вже протягом кількох століть називають джерелами. Це такий образ посудини, з якої можна почерпнути деяку інформацію, що задовольнятиме очікування спраглого на знання історика. Ця інформація обов'язково має стосуватися такого симулякру (Бодрияр, 2013), як минуле, – чогось, що трапилося у певною мірою віддалений від теперішнього час. Проте, на нашу думку, виникає колізія – якщо дещо відбулося в часи, коли історик не жив і свідком чого не був, а його оточують лише об'єкти, що існують нині, то як він може вивчати це не існуюче дещо? І супровідне запитання: чому при суб'єктивному виборі певного об'єкта для пізнання історик не сприймає його саме як джерело інформації, а вдається до медіаторів (посередників), які й визнає за історичні джерела?

Метою даного дослідження є формулювання та обговорення робочої гіпотези про інформаційне поле історичної науки.

Аналіз наукових досліджень. Властивості інформації можна пояснити, спираючись на положення теорії інформаційного поля, які ще в 70-х рр. XX ст. розробляв А. О. Денисов. Ця теорія дозволяє на загальних засадах описувати процеси в різних системах – технічних, організаційних, соціальних, здійснювати аналіз процесів керування суспільними конгломератами (економіка, політика, наук, освіта та ін.) (Козлов, 2010, с. 114). Згідно з теорією поняття «інформація» А. О. Денисов розглядав як структуру матерії, що не залежить від її специфічних властивостей (Козлов, 2010, с. 115). На його думку, саме структура як розподіл матерії в просторі може бути схарактеризована кількісно і є *власне інформацією* (Козлов, 2010, с. 115). Відтворення ж структури матерії на якісно інших носіях або в нашій свідомості є *інформація для нас* (Козлов, 2010, с. 115). Вчений стверджував, що власне інформація загалом кількісно перевищує інформацію для нас, хоча якісно ці дві форми не відрізняються (Козлов, 2010, с. 116). *Власне інформацію* А. О. Денисов уявляв як

суму потоків інформації від окремих частин матеріального об'єкта або від сукупності об'єктів, що формують інформаційне поле довкола вимірювача, що його сприймає (Козлов, 2010, с. 116). Окрім цієї *інформації сприйняття* або *чуттєвої інформації*, автор теорії інформаційного поля вирізняє й *логічну інформацію* або *інформаційний потенціал* (Козлов, 2010, с. 115), яка характеризує цілий клас однорідних у певному сенсі об'єктів або властивостей, будучи семантичним синтезом законів логіки, правил функціонування системи та її елементів (Козлов, 2010, с. 117). Перетин інформації сприйняття та інформаційного потенціалу вчений назвав *інформаційною складністю* або *змістом* чи *сенсом* (Козлов, 2010, с. 115), тобто довільний розподіл інформації на тлі накладених на неї логічних зав'язків спричиняє існування певного *змісту*. Зазвичай і в науці, і в побуті кажуть, що певні ситуації мають більший або менший сенс з огляду на певні цілі, а отже зміст або сенс ситуації можна кількісно виміряти (Козлов, 2010, с. 117).

На думку Т. Ожерельєвої (Ожерельева, 2015, с. 22) та В. Цвєткова (Tsvetkov, 2014), інформаційне поле містить певні кількісні та якісні характеристики. Тобто інформаційним можна назвати таке поле, в кожній точці якого наявний принаймні один інформаційно визначений параметр (Цветков, Естественное и искусственное информационное поле, 2014, с. 179; Ожерельева, 2014, с. 23). Під час вимірювання або спостереження людина в інформаційному полі отримує дані, що правлять за основу інформації, інформаційних ресурсів, інформаційних моделей та знань (Ожерельева, 2015, с. 22). Це можливо завдяки тому, що об'єкти інформаційного поля є інформаційно-зорієнтованими (Цветков, Естественное и искусственное информационное поле, 2014, с. 179). Інформаційне поле править за основу організації даних, дозволяє поєднувати різні показники в одну систему, тому що воно зберігає властивість системності світу й відображає цю властивість (Цветков, Естественное и искусственное информационное поле, 2014, сс. 178, 180). Водночас В. Цвєтков визначив інформаційне поле як інформаційно визначений простір, який характеризують польовим параметром (Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, с. 10). Тобто інформаційне поле визначають як певну проекцію інформаційного простору.

Соціологи стверджують, що інформаційний простір безпосередньо пов'язаний з соціальним, оскільки інформаційні процеси забезпечують існування суспільства, в якому реалізовані комунікаційні канали, якими циркулюють інформація, ідеї та наукові уявлення, поширюються знання. Інформаційний простір стимулює розроблення та впровадження нових технологій, зміну поведінкових стандартів, появу нових сфер праці й виробництва та ін. (Игнатов & Пименова, 2007, с. 4).

Т. Ожерельєва вписує інформаційне поле в інформаційний простір, який визначає як пасивне відображення довколишнього світу (Ожерельева, 2014, с. 22; 2015, с. 22). В інформаційному полі, за її твердженням, існують реальні об'єкти, явища, процеси, тенденції (Ожерельева, 2015, с. 22). Відношення між ними трансформуються в інформаційні відношення (Ожерельева, с. 22), тобто, на думку дослідниці, інформаційне поле розкриває характеристика та відношення інформаційного простору (Ожерельева, 2014, с. 24). Тому не зовсім логічне її твердження, що інформаційний простір та інформаційне поле однаковою мірою стосуються всіх об'єктів (Ожерельева, 2014, с. 24), бо за її ж словами інформаційних полів може бути багато і кожне може існувати в обмеженій частині інформаційного простору (Ожерельева, 2014, с. 22). Сутності інформаційного поля приділено частину статті А. О. Майорова «Інформаційні об'єкти в інформаційному полі» (Майоров, 2015, сс. 66, 67), що є дослівним повторенням тексту статей Т. Ожерельєвої.

Слід зауважити, що науковці поки що не дійшли спільної думки щодо сутності інформаційного поля. З лінгвістичних позицій, на думку А. В. Болотнова, будь-яке інформаційне поле (ЗМІ, тексту, мовленнєвої особистості) є виражений мовленнєвими засобами концентрат інформації (який автор асоціює зі знаннями про світ) як результат первинної текстової діяльності та об'єкт вторинного текстової діяльності (Болотнов, 2015, с. 29). З іншого боку, А. В. Шевченко визначає інформаційне поле як сукупність усієї зосередженої в даному обсязі простору-часу інформації безвідносно до її форми і стану, від об'єкта відображення та суб'єкта сприйняття (Шевченко, 2001). Одне з найпростіших визначень характеризує інформаційне поле як сукупність відображень інформаційної системи. При цьому інформаційне поле являє собою множину відображень множини значень інформації (Дрюков & Гатчин, 2007, с. 216).

Подібне визначення дають В. Я. Цвєтков та В. Г. Бондур, які інформаційним полем називають відображення множини станів реальних об'єктів, властивості й відношення яких змінюються з часом, що спричиняє появу нових подій

(Бондур, 2015, с. 108; Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, с. 10). В. Г. Бондур вважає поняття «інформаційне поле» загальним. Світ в інформаційному полі, за його твердженням, постає не тільки субстанціонально (у вигляді інформаційних об'єктів, явищ, процесів, моделей), а й визначається засобами інформаційних відношень, інформаційних форм, формоутворення, самоорганізацію, саморозвиток (Бондур, 2015, с. 109). За твердженням дослідника, інформаційне поле містить відношення та зв'язки, що є результат взаємодії в реальному світі (Бондур, 2015, с. 110). Інформаційні відношення та інформаційні зв'язки зумовлені об'єктивними відношеннями й зв'язками між об'єктами інформаційного поля. Інформаційні відношення відображають прямі, непрямі, первинні та вторинні відношення між реальними об'єктами та їх частинами (Бондур, 2015, с. 111; Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, сс. 11, 12). Саме інформаційне поле автор називає основою для формування інформаційних моделей та здійснення інформаційного моделювання (Бондур, 2015, с. 110; Цветков, Естественное и искусственное информационное поле, 2014, с. 180). Інформаційною моделлю називають цілеспрямоване формалізоване відображення суттєвих характеристик та відношень інформаційного об'єкта та інформаційного поля з допомогою системи взаємопов'язаних, ідентифікованих, інформаційно визначуваних параметрів (Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, сс. 11, 12). Науковці зауважують на полісемічності інформаційного поля (Бондур, 2015, с. 110) (Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, с. 11). Різноманітність об'єктів та відношень знаходить відображення в різних інформаційних описуваннях (Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, с. 10). Одним з варіантів інформаційного описування світу В. Я. Цвєтков називає інформаційне поле (Цветков, Информационное описание картины мира, 2014, с. 10).

Оскільки історія як наука вивчає процеси, учасниками яких є люди, то можна стверджувати, що історія вивчає функціонування антропоекосистем – систем, в яких відбувається життєдіяльність людей (Гринь, Кузнєцов, & Главчев, 2005, с. 206). Кожна така система формує інформаційне поле, яке, на думку українських вчених, формується інформаційними потоками трьох рівнів. Перший рівень формують культурні цінності, що є складниками етнічної самосвідомості людей і визначають включення їх до складу конкретного народу, а не якогось іншого. Другий рівень утворює система знань і уявлень як об'єкт обміну й контактів. Третій рівень утворюють конкретні професійні знання певного колективу або громади (Гринь, Кузнєцов, & Главчев, 2005, с. 207).

У зв'язку з присутністю людини в інформаційному полі Р. Г. Болбаков виокремив його суб'єкт та об'єкт (Болбаков, 2017). Автор визначає сутність інформаційного поля як реально існуючий носій, що виявляє, обробляє та споживає інформацію, забезпечує її видобування, транспортування, зберігання й візуалізацію, а також відомості та знання, зафіксовані в різних формах, інформаційні продукти та вироби (Болбаков, 2017, с. 25). Інформаційне поле є активне й відіграє роль опису змісту простору зовнішнього світу (Болбаков, 2017, с. 27) Для Р. Г. Болбакова інформаційне поле є атрибутом соціальної комунікації – «інформаційне поле містить об'єкт та суб'єкт, який має здатності до комунікації та адаптації» (Болбаков, 2017, с. 25). Поняття «суб'єкт» та «об'єкт» інформаційного поля перебувають у стані інформаційної взаємодії. Об'єкт інформаційного поля, на переконання Р. Г. Болбакова, або існує в інформаційному полі, або його фіксують на матеріальному носії за допомогою природної або штучної (формальної) мови (Болбаков, 2017, с. 27). Суб'єкту автором відведена активна роль здійснення певних операцій над об'єктом інформаційного поля в силу того, що суб'єкт наділений властивістю «інтелект» (Болбаков, 2017, с. 27). Завдяки інтелекту суб'єкт інформаційного поля формує нові знання, виявляє відношення та закономірності в зовнішньому світі (Болбаков, 2017, с. 25), трансформує неявні знання в явні на основі власного та чужого досвіду (Болбаков, 2017, с. 26).

Виклад основного матеріалу. Напевне відповідь варто шукати у походженні, природі та властивостях інформації, універсальність та еластичність форми якої почали усвідомлювати з середини XX ст. у зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій та електронних комунікацій. Історик вирізняється серед інших людей не лише тим, що знає дати та послідовність певних подій, а й має професійні навички оперувати інформацією, точніше вилучати релевантну інформацію з усього, що його оточує, задля реконструкції подій та явищ минулого. Якщо це так, то логічно напрошується висновок, що незалежно від того, чи сприймає він певну інформацію довколишнього світу в даний момент, не можна заперечувати той факт, що

саме цю інформацію вже не засвоїв хтось інший. Інакше, чому два історики, які вивчають один і той самий об'єкт, зазвичай дають відмінні результати опрацювання тотожної інформації? Якщо при цьому відкинути такий чинник, як індивідуальний досвід кожного з істориків, можна дійти висновку, що інформація існує незалежно від пізнавального суб'єкта, від його уявлень, свідомості, діяльності і т. ін. А це породжує думку, що інформація не виникає з нічого і не зникає безслідно (назовсім), а перетворюється з однієї форми в іншу. Якщо це так, то інформація про події та процеси в матеріальному світі й світі людей екзистенціальна. Вона іманентна предметам матеріального світу людей і як речовина або енергія існує завжди.

Історичне явище (подія, процес) постає певним інформаційним детонатором резонансу (стиснутого в часі інформаційного заряду відповідної потужності), своєрідного «пробою» в інформаційному полі, який досягає й людей. Певної потужності обов'язковий інформаційний струс у фізичних об'єктах (системах), що оточують людей і які створені людьми, викликає резонансної сили інформаційну хвилю, амплітуда якої відповідає силі «заряду», нагромадженого за попередній час. Кожній значній або й малозначній події зазвичай передують певні структурні зміни у суспільстві або у фізичних об'єктах, поступове накопичення зсувів та розривів, нагромадження (концентрація) інформаційного потенціалу, який до конкретного моменту (до «критично маси») буває малопомітним (як радіація), не відчутним (як життя). Потрібен «детонатор» (або каталізатор), який би довів інформаційний потенціал до «критичної маси», наприклад, природних, соціальних чи техногенних подій як інформаційно-енергетичного перетворення.

На нашу думку, інформацію як світло можна схарактеризувати подвійною природою – корпускулярно-хвильовою (корпускулярно-флюктуативною). З одного боку, інформацію люди сприймають як семантично цілісні (завершені) повідомлення – порціями. З іншого, – інформація надходить постійно й поступово, переважно поза тим, чи усвідомлює людина це засвоєння. Результати такого сприйняття набувають неоднакову реакцію в людей – від позитивного (комфортного) через нейтральний (симптоматичний) до негативного (дратівливого). Отже, інформаційне поле (аналогічно до магнітного чи електричного) має два полюси – позитивний та негативний.

Подібно до того як звук проходить крізь гази, рідини та тверді тіла, інформація поширюється за посередництва різних станів речовин. І саме цією особливістю інформації традиційно користуються історики, вважаючи за історичні джерела деякі об'єкти в речовій формі. Але повітря як суміш газів є середовищем, що забезпечує завдяки фізико-хімічним властивостям звукову (аудіальну), візуальну та нюхову комунікації. Тверді тіла (наприклад, метали) дозволяють використовувати для комунікації (доступу до інформації) як фізичні (пластичність, міцність, колір, блиск та ін.), так й електромагнітні властивості. Тобто матеріальний світ несе інформацію (формує інформаційне поле) завдяки своїй поліморфності.

Уявлення про інформаційне поле узгоджується з розумінням інформації як мірою зміни невизначеності (незнання) або знятої ентропії (хаотичності), що є однією з характеристик матеріального світу. З іншого боку, визнання існування інформаційного поля дозволяє пояснити, по-перше, чому існує пам'ять (у т. ч. історична), а, по-друге, чому можливе вивчення минулого (і зрештою лише минулого). Визнання існування інформаційного поля, збереження кількості інформації та динамічного перетворення інформації з однієї форми в іншу, дозволяє пояснити таке явище як пам'ять, тобто систему збереження інформації.

На нашу думку, сам факт існування інформаційного поля і є фактом існування пам'яті. Для накопичення інформації живі істоти (люди, тварини) мають мозок та центральну нервову систему. Спільнота таких «носіїв інформації» є засобом забезпечення (на засадах дублювання) збереження інформації про минуле матеріального світу. Така інформація існує в мозкові як певний біохімічний/фізіологічний (навіть електричний) процес як зафіксований рефлекс, що як відомо не завжди контролює свідомість чи бажання людини. Наприклад, судома, ікавка, тример, кріпатура, кашель, чихання та ін. – реакції, що несуть інформацію (є симптомами), проте людина зазвичай їх свідомо не створює. Спільнота «носіїв інформації» формує певну систему дублерів для забезпечення надлишковості (каналів) інформації. Це, з одного боку, значиму (правдиву або хибну) інформацію робить статистично «достеменною» (при цьому не обов'язково істинною), а, з іншого, – забезпечує оптимальну доставку (в часі та/або просторі) певної порції семантичної інформації до пункту призначення (споживача, яким може бути історик).

Таке дублювання формується не лише за допомогою «носіїв інформації», а й довготривалістю існування (консервуванням) матеріальних об'єктів, що життєво супроводжують людство. Зрештою дублювання є наслідком різноманітності матеріального світу, а існування матерії є передумовою реєстрації нею інформації, є речовим її втіленням. У даному разі йдеться про невід'ємність інформаційного поля та матеріального світу. Інформаційне поле – обов'язковий атрибут Всесвіту. Навіть у космічному вакуумі поширюється інформація про вже не існуючі об'єкти, від яких залишився ледве вловимий надчутливими приладами шум, спалах світла або радіопромінь. Так й історикові часто доводиться «вловлювати» ледве помітне відлуння явищ минулого.

Інформаційне поле формує певну інформаційну напругу, різницю потенціалів якого в потрібному місці й часі людина ніби з допомогою вольтметра «знімає» для забезпечення свого подальшого функціонування. Налаштування (реакція) на зміни інформаційного поля формує поведінку (роль і місце) людини в матеріальному світі, в умовах якого вона живе й діє. Так людина, рухаючись в обраному напрямі, не замислюється над тим, наскільки правильними є її рухи, – чи потрібна конкретна жестикуляція, чи доречна певна міміка, чи достатній нахил голови, чи не надто широкі кроки та ін. Ці рухи є частиною сутності конкретної людини. Зазвичай в жодному з цих явищ, якщо вони не є аспектами спеціального вивчення (наприклад, на щирість особи), люди не вбачають жодних кодів, але при цьому відбуваються надзвичайно інтенсивні й масивні інформаційні процеси, про які більшість людей не має жодного уявлення. Рослина не має мозку, але «знає» свій вегетаційний час, лютою чи теплою, тривалою чи короткою буде зима, дощовим чи спекотним літо тощо. Біологи пояснюють ці явища біохімічними процесами. Але жоден з таких процесів не відбувається без інформаційної трансформації. Сучасна урбанізація практично стерла пам'ять міського мешканця, який мало залежить від примх природи. Але тривала та люта зима компенсується більшими тонами спаленого палива – концентрату інформації про мільйонрічну історію органічного світу. У декілька хвилин вивільнення теплової енергії ця інформація перетворюється на інформацію про сучасне суспільство та його довкілля (зростання цін на пальне та продукти харчування, забруднення довкілля, підвищення захворюваності населення, соціальні конфлікти та ін.).

Може постати важливе запитання: якщо інформаційне поле зберігає кількість інформації в замкненій системі (соціумі), то чому про конкретні події в матеріальному світі стає відомо не *a posteriori*, а *post factum* (тобто тоді, коли вони вже увійшли в історію, – стали частиною минулого)? Так людство все ще не може передбачити момент землетрусу чи виверження вулкану, початку чи завершення війни, зрештою спрогнозувати події на завтрашній день. Але всім подіям передують певні підготовчі структурні перетворення матеріального світу, які й змінюють інформаційне поле.

Отже, інформація про певну подію завжди містить в собі й інформацію про те, що передувало цій події, тобто про динаміку власне інформаційного поля, перерозподілу інформаційних «зарядів». Якщо інформаційне поле «віщує» певні події, то чому люди не можуть уникнути багатьох з них (зокрема катастрофи)? На нашу думку людина, отримавши мисленнєвий «апарат», втратила здатність до сприйняття та обробки значних обсягів інформація.

Людина надзвичайно повільно мислить. Власне мислення відволікає мозок та органи чуттів й організм в цілому від засвоєння тих змін інформаційного поля, в якому людина перебуває. Мислення створило сито, яке нібито й пропускає інформацію, але лише ту, що просочується крізь отвори. А відтак значна маса інформації залишається перед ситом, поступово «замулюючи» органи чуттів та апарат сприйняття. Загальновідомо, що дитина опановує мови та знання різних галузей значно швидше, ніж дорослий. Не кожен вчений поважного віку засвоює знання в такому ж темпі, як пересічна дитина. З інтенсивністю навчання діти віком до 5 років за даними спеціалістів засвоюють до 70 % інформації від загального життєвого запасу пересічної людини. Саме їх за темпом здобуття знань слід визнавати академіками. Але академік – це не той, хто інтенсивно навчається того, що вже відомо більшості, а той, хто наполегливо розробляє свій науковий клондайк по крихтах з «невідомого» (непізнаного) день у день «намиваючи золотий пісок» знань. Дитина швидко опановує світ ще й тому, що здебільшого її світогляд не зашорений системою табу та фобій, які зазвичай притаманні «вихованим» дорослим.

З «процідженої» інформації людина створює внутрішній світ «осмислених», тобто штучних, конструкцій у вигляді теорій, догм, забобонів, традицій, фобій, метафор, міфів, легенд та балад, законів, канонів, релігій, табу та ін. Всі ці

конструкції є також складниками інформаційного поля. Вони є наслідок «проціджування», тобто обмеженої пропускної спроможності «каналів» сприйняття інформаційного поля людським мозком. Існує межа пропускної спроможності мозку, за якою не можливе додаткове засвоєння інформації. «Очі бачать те, що звикли бачити». Люди в середині XX ст. визнали цю свою обмеженість. Саме тому так наполегливо вони працювали над створенням «зовнішнього мозку», який би опрацьовував в мільйони разів швидше й більше інформації, – комп'ютер.

Для того, щоб відображати інформаційне поле мислення створило метафори першої (природної) й другої (штучної) сигнальних систем живих організмів. Песики Павлова спричинили формування нових інформаційних теорій, водночас звели інформаційне поле лише до комунікаційних каналів. Мислення створило систему знаків, в якій саме ж і заплуталося, бо одні й ті ж речі мають по кілька імен (синоніми) й водночас одним і тим самим ім'ям позначають низку відмінних речей (омоніми). Мислення породило масу мов в тому числі й штучних (есперанто, адо, арго, алгоритмічні та ін.).

Все це, на нашу думку, свідчить більшою мірою про обмежені можливості людини не просто сприймати, а й осягати інформаційне поле, ніж про розумність *Homo sapiens*. Мислення вигадало таку теорію як логіка. Але чимало людей у житті чинять здебільшого всупереч логіці, апелюючи до так званого «здорового глузду». Чи не тому, що логіка – це один із захисних міфів мислення? Чи не тому, що інформаційне поле не підкоряється законам логіки? Чи не тому, що правила логіки ігнорують тотальність всеприсутності інформаційного поля, що сама людина з її мисленням є носій цього інформаційного поля, а дії людей відповідають стану інформаційного поля в даний момент? Досвід Другої світової війни дає чимало прикладів коли люди, поставлені в екстраординарні умови, вчиняли всупереч логіці. Вчорашній боягуз ставав героєм, викликавши вогонь на себе, хоча логіка життя мала б діяти за почуттям самозбереження, а «щирий» патріот виявлявся зрадником саме через це почуття. Але поняття «трус» і «герой», «патріот» і «зрадник» та ін. є емоційні оцінки певних фактів, що виникають внаслідок певного сприйняття інформаційного поля стороннім оцінювачем. Більшість оцінок, які дає людина, значною мірою мають емоційний, тобто похідний від взаємодії першої та другої сигнальних систем, характер.

Прагнення людей до об'єктивності спрямовувало їх мислення до винайдення інструментів та створення приладів вимірювання, а в процесі їх вдосконалення – формування певної їх різноманітності. При цьому була запропонована множина шкал, одиниць та еталонів вимірювання. Висока ймовірність того, що еталони вимірювання обиралися довільно. Важко знайти об'єктивні причини для появи й існування еталону метра, літра чи секунди. Це звичайна знакова система, за допомогою якої один суб'єкт передає інформацію іншому. Можна запропонувати інше тлумачення – еталони потрібні для відображення різниці потенціалів інформаційного поля.

Типовим прикладом множинності еталонів можна назвати шкали вимірювання такого близького для істориків часу. Всупереч тому, що нині люди домовилися про використання десяткової системи числення у вимірюваннях, спеціально запровадивши міжнародні стандарти одиниць вимірювання (наприклад, для відстані чи довжини – мкм, мм, см, м, км), для визначення часу послуговуються змішаною системою шкал. Роки лічать за звичайною десятковою системою, взявши за кожен з них час, за який Земля проходить своєю орбітою повне коло довкола Сонця. Більші одиниці обліку часу кратні десяти – століття, тисячоліття і т. д. Але в межах року такої єдності не досягнуто. Рік як астрономічне явище складається з числа діб (повних обертів Землі довкола осі відносно Сонця), але число їх раз на 4 роки виявляється на один більше. Еталон часу для визначення тривалості доби виявився недосконалим – за чотири роки обертання довкола Сонця Земля «накручує» додаткову добу. За такої «поправки» кожні 400 років календар накопичує хибу в одну добу й тоді рік, що за правилами мав би бути високосним, стає звичайним. Так людство, відстаючи в часі, непомітно для себе опиняється в «майбутньому». При цьому більшість людей не відчуває жодного дискомфорту від таких похибок вимірювання часу. Труднощі виникають згодом, коли з'являється потреба установлення істориком факту – дати конкретної події. Тоді це вже може зачепити й обивателя.

Число діб, які становлять рік, нібито визначено за природними еталонами, – періодичністю розташування астрономічних тіл, закономірностями їх траєкторій. Але застосовують й інший поділ року – за місяцями. Сама назва «місяць» свідчить про те, що за еталон взято фази освітлення поверхні супутника Землі, які люди спостерігали зі сталою циклічністю. Людству довелося відмовитися від десяткової системи обліку місяців. Проте сучасні європейські календарі свідчать про те, що в античні часи рік таки

ділили саме на 10 місяців, що зафіксовано в назвах 4 останніх з них. Проте й місяці мають неоднакову тривалість – від 28 до 31 дня. Дрібніша одиниця часу відома як тиждень, який нині становить 7 діб завдяки імператору Октавіану Августу, хоча раніше староримський тиждень налічував 8 днів і нундіни (дев'ятий день, в який відбувалися торги й полагоджували урядові справи). Але в обох варіантах не можна назвати об'єктивні підстави відповідної тривалості тижня. Сказати б, що семиденна система дозволяє забезпечити рівне число тижнів щомісяця, – не можна. Зазвичай пояснюють сакральністю числа «сім». Господь, згідно з Біблією, творив Світ п'ять днів, на шостий (Шабат) вирішив відпочити, а сьомий став «післявідпочинковим» – недільним (і початком нового тижня). В Християнстві сьомий день пов'язують з Воскресінням Спасителя. При цьому певний час у минулому, а в окремих народів і нині, тиждень має за початок саме неділю.

Поділ доби на дрібніші частини спирається на інші правила. За еталон править сама Земля, що обертається довкола своєї осі й у чому можна переконатися спостерігаючи за «рухом» світила на небосхилі. Але постає запитання, чому доба поділяється саме на 24 години? Якщо облік часу прив'язаний до повного обертання планети, то логічно було б запровадити поділ, наприклад, на 36 годин, де кожна година становила б $^{1}/_{10}$ повного кола в градусах (360°). Однак обрано дванадцяткову систему числення. Година ж складається з 60 хвилини, кожна з яких містить 60 секунд, тобто вживають шестидесяткову систему числення. Секунди ж поділяються вже на десяті, соті, тисячні й т.д. частки, тобто вимірюються на основі десяткової системи.

Прискіплива увага до одиниць часу свідчить про відсутність єдиних принципів його вимірювання, а також непідпорядкування якійсь єдиній системі числення. Проте пересічна людина зазвичай без годинника може визначитися з тим, яка пора доби відповідає даному моменту. Річ навіть не в різноманітності шкал вимірювання часу, а втому, що навіть якби таких шкал не було, або була б якась єдина, це зовсім не мало б означати, що інформація про час відсутня. Сама матерія є втіленням часу. Рух матерії, постійна видозміна її форм та структур містять інформацію про час. Хоч власне сам час – доволі відносна характеристика світу, на який можуть впливати швидкості.

Водночас, фізики виявили частинки матерії, які несуться в просторі Всесвіту пронизуючи все на власному шляху зі швидкістю світла, тобто фактично існують поза часом, – нейтрино. То ж чи не вони є носіями інформаційних зарядів космосу, оскільки ні електричних, ні магнітних зарядів вони не мають?

Уявлення про інформаційне поле як форму матерії дозволяє дійти висновку, що інформація не може бути ні достовірною, ні недостеменною, оскільки інформація – це певна субстанція матерії, а субстанції не бувають ні достовірними, ні недостовірними. Проблема в тім, як ми як суб'єкти (реципієнти) сприймаємо інформацію. Коли ілюзіоніст демонструє фокус (саме слово «фокус» говорить про зосередження уваги на чомусь конкретному), то результат його дійства не викликає «сумнівів» у глядачів чи слухачів. Тобто візуальна та аудіальна інформація, яку отримали реципієнти, є реальною (достеменною).

Але відчуття «дива» (тобто непоясненого в даний момент) на основі наявного досвіду та знань, є наслідок того, що глядач отримав відфільтровану інформацію. Частина каналів, якими ця інформація мала б сприйматися була спостерігачеві недоступною. Це може відбуватися з різних причин. Насамперед ефект фокусу досягається шляхом відволікання уваги від основного (а точніше концентрація уваги на несуттєвому). Використання звичайного фізичного (синтаксичного) шуму забезпечує престидижитатору контроль за каналами доставки інформації. В такий спосіб не порушуючи достовірності інформації замість однієї його частини про основне дійство пропонуються супровідні, так би мовити інформаційний шлейф цього дійства, – щирі пропозиції перевірити реквізит.

Але річ у тім, що перевіряючий не здогадується наперед, що саме слід шукати, а лише констатує існування вказаних йому предметів чи очевидних фактів. Саме такий принцип контролю за каналами доставки інформації застосовують в засобах реклами. Не маючи змоги подати вичерпну інформацію про товар чи послугу (у т. ч. про вади) рекламодавці часто взагалі не повідомляють майже нічого про них, а лише апелюють до думки «авторитету», що нібито вподобав цей товар чи цю послугу, і в такий спосіб формується позитивне ставлення, а навіть не образ самого рекламованого предмета. Іншими словами попри те, що товар «випромінює» вичерпну інформацію про себе, маніпулюючи інформаційними каналами рекламодавець «ізолює» певну її частину, що зовсім не означає, що отримане внаслідок таких обмежень повідомлення буде недостовірним.

Маніпулювання каналами можливе внаслідок того, що можливості людини до сприйняття

інформації, що має штучне походження (текст, мова, відео та ін.), досить обмежене, оскільки потребує значного часу на розпізнавання та різноманітні перетворення послідовності (діахронного сприйняття) знаків з однієї системи кодів в іншу. При цьому дискретні знаки (наприклад, букви або цифри) перетворюються у безперервні (слова, образи), а безперервні – у дискретні. Друкований текст потребує лінійного (послідовного) прочитання – розподілу поля аркуша на рядки, рядка – на дискретні знаки (літери), потім сполученню послідовності літер у слова, слів у словосполучення, останніх в речення і т. д. При цьому мозок людини повинен не тільки «згадати» відповідність звуків (фонем) буквам (графемам), а й після поєднання букв у слова – згадати чи осягнути його смисл. Проте смисл слова не завжди один і той самий, оскільки часто залежить від контексту. Коли відомого персонажа Чінгачгука один з мандрівників запитав про назву місцевості, індіанець відповів: «Як називаються ці хмари на цьому небі?». Для тубільця його простір мешкання існує як динамічний образ, що не може мати конкретного імені. Фактично відповідь індіанця можна пов'язати з висловом «Називати – означає втрачати». Назва або ім'я – лише символ об'єкта, який несе незрівнянно більше інформації, ніж сам цей символ.

Обрання людиною конкретного символу є послуговування лише одним з каналів інформації, що може спричиняти неадекватне відтворення об'єкта в її уявленнях аж до стереотипів та забобонів. Конфуцію приписують таку думку: «Давні люди вважали за доцільне промовчати, соромлячись, що можуть не встигнути за словом». Вислів цей не тільки фіксує необхідність підважувати слова справами, а й той факт, що сказати про дещо водночас означає проігнорувати або заперечити решту. Г. В. Ляйбниць в «Історії ідеї універсальної характеристики» писав, що люди зберегли властиву їм природну схильність вважати, що за допомогою чисел, знаків (*characters*) та певної нової мови можна відкрити чарівні речі.

Проте ніхто не спробував створити мову або характеристику (*characteristics*), в якій водночас містилося і мистецтво відкриття, і мистецтво судження, тобто знаки або характери якої являли б собою те ж, чим арифметичні знаки постають для чисел, а алгебраїчні – для абстрактно взятих величини. І далі Г. В. Ляйбниць висловлює думку переконання, що Бог, даруючи людству ці дві науки, вочевидь, прагнув нагадати, що в нашому розумі приховано таємницю значно важливішу і ці дві науки – лише її тіні (Лейбниц, 1984, с. 412, 413). Наприклад, за початковим значенням *Fatum* (вимовлене) є те саме, що й *dictum* (сказане), а за узусом (значенням слова, рівною мірою відомим усім, хто розмовляє даною мовою) – «те, що неминуче відбудеться», тобто «Слово Боже про майбутнє», оскільки за Словом господнім наступає справа (Лейбниц, 1984, с. 66). Цікаво, що і слов'янське «рок» (*fatum*) пов'язане з «рокот» «від звуконаслідувальної основи псл. *rok- / rek-» (кричати, ревти, звучати, бриніти, гриміти) (Мельничук, 2006, с. 119), а українське «рік» пов'язане зі старослов'янським рокú – «призначений заздалегідь термін» (Мельничук, 2006, сс. 94, 95). Але, якщо слово «рік» пов'язане з «ректи», то «нарікати» ім'ям – давати не просто ім'я, а визначати долю. Тобто «рік» або «рок» – це і є доля, а доля, як відомо, суто індивідуальна. Отже, предковічні люди не ототожнювали механістично рік з астрономічними законами, а пов'язували їх з долею людини. Тому й рік (рок) у кожної людини вважали індивідуальним, бо він заданий астрологічно – співвідношенням небесних сил. Сучасний же рік відокремлений від долі людини, хоча й вимірює її життя.

Деяка річ, писав Г. В. Ляйбниць, виражає іншу, коли в ній є властивості, які відповідають властивостям речі, яку виражають. Але ці вираження (*expressiones*) бувають різними. Наприклад, схема устрою (*modulus*) виражає саму машину, графічне зображення зовнішнього вигляду предмета на площині (креслення) виражає тіло, мова виражає думки й істини, цифри (*characteres*) виражають числа, алгебраїчний вираження – коло або іншу фігуру. І для усіх цих виражень спільним є те, що лише розгляд властивостей того, що виражає, дає можливість дійти до пізнання відповідних властивостей речі, що виражається. Звідси випливає, що не існує необхідності того, щоб виражаюче було подібним до виражуваного, але потрібне лише збереження певної аналогії властивостей (Лейбниц, 1984, сс. 108, 109).

Іншими словами Г. В. Ляйбниць вказував на те, що в самій матерії, в різноманітних її формах (речах), закладені необхідні інформаційні потенціали. Речі не можуть бути недійсними, як і їх властивості. Але доступ до властивостей одних речей одержати легше, а до інших – складніше. Тобто доцільно добирати відповідні точки дотику (інформаційні щупи), в яких можна було б одержати відповідну інформацію про ці властивості, посиливши в такий спосіб їх вплив на органи сприйняття інформації людиною.

Г. В. Ляйбниць зауважував також, що одні вираження мають природну основу, інші ж, принаймні частково, – ґрунтуються на сваволі. Ті вираження, що спираються на природу, «вимагають» певної зовнішньої схожості між тим, що виражає, і тим, що виражається. Свавільні ж вираження утворюються за допомогою слів або знаків (*characteres*) (Лейбниц, 1984, с. 109). Тому *verba non dant conceptus, sed supponunt* (слова не надають розуміння смислу, а припускають його наявність), тобто надають лише засіб відшукати те, що не можна було б віднайти без них. Але завжди слід мати на увазі їх значення (Лейбниц, 1984, с. 292). Будь-яка повна дія, на думку вченого, репрезентує власну повну причину, оскільки пізнавши цю дію можна дійти до пізнання її причини.

Філософ вважав, що дії, що відбуваються внаслідок однієї і тієї ж причини, взаємно виражають одна одну, як, наприклад, вербальна мова й жестикуляція. Так глухі люди розуміють тих, хто мовить за рухами рота (мімікою і жестами) (Лейбниц, 1984, с. 109). Вчений був впевнений, що не існує речі, яка не могла б бути виражена у загальновживаних термінах, у крайньому разі – у кількох. На його думку, слід вважати недійсним, вигадкою, нонсенсом те, що не має у загальнонародній мові бодай якоїсь назви, хоча б родової (тобто такої, яка у поєднанні з іншими, також родовими, назвами могло б зрештою виразити специфіку мови) (Лейбниц, 1984, с. 70). Так філософи вирізняються з-поміж людей не стільки тим, що по бачать інші речі, скільки тим, що бачать їх по особливому (що схоже на маніпулювання точками дотику до інформаційного поля), тобто очима розуму, й уважно розмірковують над речами, зіставляючи їх з усіма іншими. А увагу людини до якоїсь речі не можливо привернути легшим способом, ніж дати їй найменування словом, яке стає міткою для власної пам’яті і знаком судження для інших (Лейбниц, 1984, с. 74). У такий спосіб така сама актуалізація обраного інформаційного каналу, що й у разі фокусу чи реклами, оскільки філософи зазвичай дивляться на те ж, що й решта людей, але звертають увагу на те, що для інших є «непомітним».

Діяльність суспільства (людей) пов’язують з формуванням культури, у т. ч. й інформаційної. За однією із соціологічних концепцій (*George Gerbner*) соціальна інформація виникає внаслідок культурних комунікацій. Задля забезпечення таких комунікацій люди розроблюють різноманітні знакові системи, які зумовлюють певні контексти. Соціальна комунікація, на думку С. В. Янковского, структурується інформацією, елементи якої передбачають кодування, трансмісію, інтерпретацію (Янковский, 2011, с. 14). З огляду на інформаційну структуру соціальна комунікація становить комунікативний процес, тобто спілкування, забезпечення контактів та ефективної взаємодії членів як соціальної спільноти, так і окремих соціальних груп, з яких вона складається (Янковский, 2011, с. 14).

Метою комунікації є передавання/циркулювання інформації в спільноті. Комунікація, тобто існування й отримання інформації, можлива завдяки існуванню певних знакових систем. З розвитком суспільства знакові системи ускладнюються й урізноманітнюються. Іншими словами люди винаходять цілий комплекс засобів «зняття» інформації з інформаційного поля у вигляді знакових систем. Адже для того, щоб отримати й зрозуміти певну порцію інформації потрібен відповідний код, на основі якого й конструюється знакова система.

Знакові системи розкривають сутність інформаційної культури (Янковский, 2011, с. 15). Однак самі знаки полісемічні оскільки мають суб’єктивне походження, але вони існують об’єктивно. Тим самим створюється «реальність, що існує у вигляді знаків і знакових систем, при цьому семіотична реальність від початку й до кінця є плід розуму та рук людини» (Лукьянова, 2013−2014, с. 156). При цьому світ знаків модифікує наші уявлення про світ лише в процесах комунікацій (Лукьянова, 2013−2014, с. 156). На думку філософа Н. О. Лук’янової, семіотична реальність існує незалежно від нашої свідомості й розвивається за власними законами, об’єктивізуючись у формі зафіксованих у комунікаціях суспільною традицією знаків та знакових систем (Лукьянова, 2013−2014, с. 156). Як стверджував Ч. С. Пірс ми думаємо лише за допомогою знаків (Пирс, 2009, с. 94).

Ці ментальні знаки мають змішану природу, а їх символьні частини називають концептами. (Пирс, 2009, с. 94). Якщо людина створює новий символ, то це відбувається завдяки думкам, які містять концепти. Лише із символів можуть утворюватися нові символи, стверджував вчений. Символ, що одного дня з’явився, поширюється серед людей. У вживанні та досвіді його значення зростає (Пирс, 2009, с. 94). І, нарешті, Ч. С. Пірс висловив важливу для істориків сентенцію : «Такі слова, як *сила, закон, багатство, весілля*, означає для нас дещо цілком відмінне, ніж те, що вони означали для наших диких пращурів» (Пирс, 2009, с. 94).

Оскільки символи змінюють і множать свої значення, тобто формують полісемію, неми-

нуче постає проблема гносеологічної невизначеності. На думку А. М. Дорожкіна та Д. Ю. Дороніна, ситуація невизначеності полісемічна й метафорична, оскільки так звані когнітивні метафори і створюють полісемію (Дорожкин & Доронин, 2012, с. 43). Вчені обґрунтовують свою позицію наявною в методології науки розуміння моделювання як універсального когнітивного медіатора і ретранслятора інформації від об'єкта до суб'єкта, як посередника пізнавального процесу, а головне як засіб осягнення складних систем (а історичні явища і процеси належать, на мою думку, саме до таких), безпосереднє вивчення яких утруднене (наприклад, внаслідок руйнівної сили часу) або взагалі неможливе за даного рівня наукового пізнання (Дорожкин & Доронин, 2012, с. 42).

Відтак трансляційна (інтегративна) функція моделі дозволяє дати первинний опис ще не вивченого явища не в іманентних йому термінах, бо мова інтерпретації оригіналу ще не сформувалася і зазвичай недостатньо розвинута, а в термінах модельного аналога (Дорожкин & Доронин, 2012, с. 42). Саме трансляційна функція моделювання, тобто перенесення інформації з відомого на невідоме, і породжує полісемію і метафори, до яких історик змушений вдаватися в процесі дослідження подій і явищ минулого. «Метафора і полісемія є когнітивні засоби і механізми в ситуації невизначеності й розв'язання проблемних ситуацій» (Дорожкин & Доронин, 2012, с. 43).

Вчені зауважили, що слід розрізняти полісемію виявлення нового знання або постановки проблеми та полісемію стадії розв'язання проблеми. На стадії виявлення проблеми адекватна модель шуканого знання в ситуації невизначеності є відкрита, суперечлива, полісемічна, що спричинене надлишком інформації й відсутністю догматичної домінанти. На цій стадії справедливі всі можливі ідеї й версії. На етапі розв'язання проблеми невизначеність постає як утруднення, що є наслідком необхідності пошуку, оцінювання й відбору оптимального варіанту рішення. В такій ситуації полісемія постає як умова й засіб пошуку варіанту виходу з утруднення шляхом перебору гіпотез (Дорожкин & Доронин, 2012, с. 43).

За гіпотезою Ж. Фоконьє та М. Тернера багатозначність виникає внаслідок когнітивної операції концептуальної інтеграції (Fauconnier & Turner). «Полісемія поширена в мові і виявляється у багатьох формах. Це не просто нещасний випадок історії чи синхронії, а скоріше важливий прояв гнучкості, адаптивності та багатства потенціалу сенсу, який лежить у самому серці того, що таке мова і для чого вона є. Це також є симптомом (а не примітивним компонентом) того, в який спосіб різні пізнавальні операції сприяють творчості на багатьох рівнях» (Fauconnier & Turner, 2003, p. 80).

Концептуальна інтеграція являє собою миттєвий процес творчого поєднання інформативних елементів в системі ментальних просторів. Концептуальна інтеграція здійснюється в процесі динамічного побудови значення. Її суть полягає в тому, що структури вихідних (*input*) ментальних просторів проектуються на новий, конструйований, ментальний простір – бленд (*blend*). Бленд є цілісний, компактний конструкт, який легко запам'ятовується. Бленд не тотожний жодному з вихідних просторів і не може бути зведений до суми їх елементів (Боярская, 2006, с. 82) (Turner, 2008, p. 13).

Ідею, що лежить в основі теорії концептуальної інтеграції, можна сформулювати так: а) однією з основних особливостей людини, що відрізняє його від інших біологічних видів, є здатність створювати нові сенси на основі вже наявних; б) одна з основних форм реалізації цієї здатності, що знаходить різноманітне застосування в мові й культурі, полягає в породженні нових сенсів інтегрального ментального простору (*blending space*), або бленда, на основі декількох базових ментальних просторів (*input spaces*) (Глебкин, 2013).

Оскільки історики в професійній діяльності для репрезентації результатів досліджень послуговуються природними мовами, важливо пам'ятати, що полісемія є невід'ємна риса природних мов. Багатозначність, з одного боку, є наслідок власне природи мови, а з іншого, особлива риса функціонування свідомості. Слова природних мов являють універсальну основу для розвитку полісемії. (Боярская, 2010, с. 20). Природні мови розширюють багатозначність своїх одиниць, завдяки чому обмежена їх кількість дозволяє збільшувати число значень, досягаючи мовної економії (Боярская, 2010, с. 19).

Проблема вибору адекватного значення (сенсу) невід'ємна від розгляду лексичної багатозначності. Такий вибір здійснюють в результаті аналізу фіксованого набору конвенціональних значень з урахуванням контексту. При виконанні операції вибору не тільки обирають адекватне значення з числа вже існуючих, а можуть формувати і нове значення, прив'язане до контексту (Боярская, с. 20).

Висновки. Об'єкти та події своєю екзистенцією формують неоднорідність матеріального світу, що спричиняє ентропійні процеси енерге-

тичного та інформаційного профілів. Відтак матеріальний світ охоплює інформаційне поле, яке існує завдяки невпинним комунікаційним процесам. Реальному світові відповідає світ знаків і символів. Ця семіотична реальність є результат інтелектуальної діяльності людей. Водночас знаки і символи існують об'єктивно. Вони з часом набувають додаткових значень, стаючи полісемічними. Історики для «завершення» комунікації з минулим виявляють в інформаційному полі знаки та символи, що були створені в минулі часи, поширилися в суспільстві, набули додаткових значень і побутують в сьогоденні. Полісемія породжує також когнітивну невизначеність в перебігу історичного дослідження. Оскільки знаки і символи полісемічні, то вони й формують множинність ретроспективних сценаріїв історичних досліджень на стадії постановки проблеми. На етапі ж її розв'язання відбувається активна взаємодія історика з інформаційним полем, яка полягає у верифікації емпіричними даними наявних наукових гіпотез. На цій стадії історик проводить евристичну, аксіологічну та селекційну роботу, результатом якої стає авторська версія історіописання.

Бібліографічні посилання

Бодрияр, Ж. (2013). Симулякры и симуляция. Тула.

Болбаков, Р. Г. (2017). Взаимодействие субъекта и объекта в информационном поле. *Перспективы науки и образования* (1(25)), 24−28.

Болотнов, А. В. (2015). Информационное поле и его типы в медиакоммуникации: лингвистический аспект. *Вестник Томского государственного педагогического университета* (9(162)), 28−33.

Бондур, В. Г. (2015). Информационные поля в космических исследованиях. *Образовательные ресурсы и технологии* (2(10)), 107−113.

Боярская, Е. Л. (2006). Полисемия как результат концептуальной интеграции. *Вестник Российского государственного университета им. И. Канта* (2), 81−86.

Боярская, Е. Л. (2010). Некоторые аспекты когнитивной теории многозначности. *Вестник Российского государственного университета им. И. Канта* (2), 19−27.

Глебкин, В. В. (2013). Теория концептуальной интеграции Ж. Фоконье и М. Тернера: опыт системного анализа. *Вопросы философии* (9), 161−174. Отримано з http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=826&Itemid=52.

Гринь, С. О., Кузнєцов, П., & Главчев, М. І. (2005). Інформаційне поле антропоекосистеми та його проблеми. *Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний університет». Серія: Інформатика та моделювання* (56), 206−209.

Дорожкин, А. М., & Доронин, Д. Ю. (2012). Гносеологическая неопределенность в научной и мифологической рациональности. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* (1(3)), 35−46.

Дрюков, Н. Ю., & Гатчин, Ю. А. (2007). Методы формирования информационного поля в информационной системе. *Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики* (№ 40), 215−220.

Игнатов, В. С., & Пименова, Д. В. (2007). Информационное пространство. Структура и функции. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки* (3), 3−10.

Козлов, В. (2010). Теория информационного поля и информационный подход к анализу систем. *Прикладная информатика* (3(27)), 113−128.

Лейбниц, Г. В. (1984). Сочинения: *в 4-х т.* Москва: Мысль.

Лукьянова, Н. А. (2013−2014). Семиотическая сборка субъекта в социальном конструировании. *Вопросы социальной теории* (7(1−2)), 155−167.

Майоров, А. О. (2015). Информационные объекты в информационном поле. *Образовательные ресурсы и технологии* (1(9)), 66−73.

Мельничук, О. С. (Ред.). (2006). Етимологічний словник української мови: *у 7 т.* (Томи Р−Т). Київ: Наукова думка.

Ожерельева, Т. А. (2014). Об отношении понятий информационное пространство, информационное поле, информационная среда и семантическое окружение. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований* (10), 21−24.

Ожерельева, Т. А. (2015). Модели отношений данных в информационном поле. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований* (2), 22−24.

Пирс, Ч. С. (2009). Что такое знак? *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология.* (3(7)), 88−95.

Цветков, В. Я. (2014). Естественное и искусственное информационное поле. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований* (5), 178−180.

Цветков, В. Я. (2014). Информационное описание картины мира. *Перспективы науки и образования* (5(11)), 9−13.

Шевченко, А. В. (2001). Проблемы формирования психосемантического поля информационного пространства. *Государственная информационная политика : концепции и перспективы*, с. 41.

Янковский, С. В. (2011). Моделі соціальних комунікацій. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія* (1), 12−19.

Fauconnier, G., & Turner, M. (2003). Polysemy and Conceptual Blending. у V. H. Brigitte Nerlich (ed.), *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language* (pp. 79−94). Berlin & New York: Mouton de Gruyter. Retrived from : http://ssrn.com/abstract=1346508

Fauconnier, G., & Turner, M. (n. d.). Polysemy and conceptual blending. *Trends in Linguistics. Studies and Monographs* (142), 77−93.

Tsvetkov, V. Y. (2014). Information field. *Life Science Journal* (11(5)), 551−554.

Turner, M. (2008). Frame Blending. (R. R. Favretti, ed.) *Frames, Corpora, and Knowledge Representation*, 13−32. Retrived from : http://ssrn.com/abstract=1321302.

References

Baudrillard, J. (1995). Simulacra and Simulation. doi:10.3998/mpub.9904

Bolbakov, R. G. (2017).Vzaimodeystviye sub"yekta i ob"yekta v informatsionnom pole [Interaction between the subject and the object in the information field]. *Perspektivy nauki i obrazovaniya* [*Prospects of science and education*] (1 (25)), 24−28 (in Russian).

Bolotnov, A. V. (2015). Informatsionnoye pole i yego tipy v mediakuomunikatsii: lingvisticheskiy aspekt [Information field and its types in media communication: linguistic aspect]. *Vestnik Tomskogo goudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta* [*Bulletin of the Tomsk State Pedagogical University*] (9 (162)), 28−33 (in Russian).

Bondur, V. G. (2015). Informatsionnyye polya v kosmicheskikh issledovaniyakh [Information fields in space research]. *Obrazovatel'nyye resursy i tekhnologii* [*Educational resources and technologies*] (2 (10)), 107−113 (in Russian).

Boyarskaya, E. L. (2006). Polisemiya kak rezul'tat kontseptual'noy integratsii [Polysemy as a result of conceptual integration]. *Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. Kanta* [*Bulletin of the Immanuel Kant Russian State University*] (2), 81−86 (in Russian).

Boyarskaya, E. L. (2010). Nekotoryye aspekty kognitivnoy teorii mnogoznachnosti [Some aspects of the cognitive theory of polysemy]. *Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. Kanta* [*Bulletin of the Immanuel Kant Russian State University*] (2), 19−27 (in Russian).

Dorozhkin, A. M., & Doronin, D. Yu. (2012). Gnoseologicheskaya neopredelènnost' v nauchnoy i mifologicheskoy ratsional'nosti [Epistemological uncertainty in scientific and mythological rationality]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo* [*Bulletin of the N. I. Lobachevsky University of Nizhny Novgorod*] (1 (3)), 35−46 (in Russian).

Drukov, N. Yu., & Gatchin, Yu. A. (2007). Metody formirovaniya informatsionnogo polya v informatsionnoy sisteme [Methods of the information field formation in the information system]. *Nauchno-tekhnicheskiy vestnik informatsionnykh tekhnologiy, mekhaniki i optiki* [*Scientific and Technical Bulletin of Information Technologies, Mechanics and Optics*] (40), 215−220 (in Russian).

Fauconnier, G., & Turner, M. (2003). Polysemy and Conceptual Blending. у V. H. Brigitte Nerlich (Ред.), *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language* (pp. 79−94). Berlin & New York: Mouton de Gruyter. Retrived from http://ssrn.com/abstract=1346508. doi:10.1515/9783110895698.79.

Fauconnier, G., & Turner, M. (n.d.). Polysemy and conceptual blending. *Trends in Linguistics. Studies and Monographs* (142), 77−93.

Glebkin, V. V. (2013). Teoriya kontseptual'noy integratsii Zh. Fokon'ye i M. Ternera: opyt sistemnogo analiza [Theory of J. Fauconnier and M. Turner's conceptual integration: an experience of system analysis]. *Voprosy filosofii* [*Questions of Philosophy*], 161−174 (in Russian). Retrived from : URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content& task=view&id=826&Itemid=52.

Grin, S. O., Kuznetsov, P., & Glavchev, M. I. (2005). Informatsiyne pole antropoekosystemy ta yoho problemy [Information field of the anthropoecosystem and its problems]. *Visnyk natsional'noho tekhnichnoho universytetu «Kharkivs'kyy politekhnichnyy universytet». Seriya: Informatyka ta modelyuvannya* [*Bulletin of the National Technical University «Kharkiv Polytechnic University». Series: Computer Science and Modeling*] (56), 206−209 (in Ukrainian).

Ignatov, V. S., & Pimenova, D. V. (2007). Informatsionnoye prostranstvo. Struktura i funktsii [Information space. Structure and functions*]. Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Obshchestvennyye nauki*[*News of higher educational institutions. Povolzhsky region. Social Sciences*] (3), 3−10 (in Russian).

Kozlov, V. (2010). Teoriya informatsionnogo polya i informatsionnyy podkhod k analizu sistem [Information Field Theory and Information Approach to Systems Analysis]. Prikladnaya informatika [*Applied Informatics*] (3(27)), 113−128 (in Russian).

Leibniz, G. V. (1984). Sochineniya v 4-kh tomakh [*Works in 4 volumes*]. Moscow (in Russian).

Lukyanova, N. A. (2013−2014). Semioticheskaya sborka sub"yekta v sotsial'nom konstruirovanii [Semiotic assembly of the subject in the social construction]. *Voprosy sotsial'noy teorii* [*Questions of social theory*], (7 (1−2)), 155−167 (in Russian).

Mayorov, A. O. (2015). Informatsionnyye ob"yekty v informatsionnom pole [Information objects in the information field]. *Obrazovatel'nyye resursy i tekhnologii* [*Educational resources and technologies*] (1 (9)), 66−73 (in Russian).

Melnychuk, O. S. (ed.). (2006). Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: *u 7 t.* [*The etymological dictionary of the Ukrainian language: 7 volumes*] (Vol. R−T). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Ozherelieva, T. A. (2014). Ob otnoshenii ponyatiy informatsionnoye prostranstvo, informatsionnoye pole, informatsionnaya sreda i semanticheskoye okruzheniye [About the relation of information space, information field, information environment and semantic environment concepts]. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy* [*International Journal of Applied and Fundamental Research]* (10), 21−24 (in Russian).

Ozherelyeva, T. A. (2015). Modeli otnosheniy dannykh v informatsionnom pole [Models of data relations in the information field]. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy* [*International Journal of Applied and Fundamental Research*] (2), 22−24 (in Russian).

Pierce, C. S. (2009). Chto takoye znak? [What is a sign?] *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya* [*Bulletin of Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political science]* (3(7)), 88−95 (in Russian).

Shevchenko, A. V. (2001). Problemy formirovaniya psikhosemanticheskogo polya informatsionnogo prostranstva. [Problems of the formation of the psychosemantic field of the information space]. *Gosudarstvennaya informatsionnaya politika: kontseptsii i perspektivy* [*State Information Policy: Concepts and Prospects*], p. 41 (in Russian).

Tsvetkov, V. Y. (2014). Information field. *Life Science Journal* (11(5)), 551−554.

Tsvetkov, V. Y. (2014). Informatsionnoye opisaniye kartiny mira [Information description of the picture of the world]. *Perspektivy nauki i obrazovaniya* [*Prospects of science and education*] (11), 9−13 (in Russian).

Tsvetkov, V. Y. (2014). Yestestvennoye i iskusstvennoye informatsionnoye pole [A natural and artificial information field]. *Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy* [*International Journal of Applied and Fundamental Research*] (5), 178−180 (in Russian).

Turner, M. (2008). Frame Blending. (R. R. Favretti, Ред.) *Frames, Corpora, and Knowledge Representation*, 13−32. Retrived from : URL: http://ssrn.com/abstract=1321302.

Yankovsky, S. V. (2011). Modeli sotsial'nykh komunikatsiy [Models of social communications]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Filosofiya, kul'turolohiya, sotsiolohiya* [*Visnyk of the Mariupol State University. Series: Philosophy, Culturology, Sociology*] (1), 12−19 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 07.09.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 43–48

doi: 10.15421/261704

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
History of Ukraine

УДК 94:[27 – 74] (977) «1509/1569»

М. Ю. Буланий
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Патронеси православної церкви з князівських родів українських земель держави Ягеллонів першої половини XVI ст.*

У статті розглянуто еволюцію права патронату на прикладі жінок-патронес з князівських родів та його межі застосування ними прав у першій половині XVI ст., відображено розвиток характеру взаємовідносин патронів між собою, в тому числі й конфліктів жіночого патронату з чоловічим.

Ключові слова: патронеса, ув'язання, віно, синаник.

Буланый Н. Ю. **Патронессы православной Церкви из княжеских родов украинских земель государства Ягеллонов первуй половины XVI в.**

В статье рассмотрена эволюция права патроната на примере женщин-патронесс из княжеских родов и пределы применения ими прав в первой половине XVI в., отражено развитие характера взаимоотношений патронов между собой, в том числе и конфликтов женского патроната с мужским.

Ключевые слова: патронесса, увязание, вено, синаник.

Bulanyi M. Yu. **Patronesses of the Orthodox Church from the prince's families of the Ukrainian lands of the Jagiellonian state in the 1st half of the 16th century.**

The article contains the evolution of the right of patronage using for example women-patronesses from princely families and using them patronage in presenting church lands and giving church positions at the first half of the 16th century at the reign of the Jagiellonian dynasty. Important position for building the image of patroness in Early Modern time was acted in interaction masculine and feminine natures, which were continued traditional community around of some important Church problems in that time. Beside this research was described whole developing of women's patronage though of prism of family relatoins. That's why at women patronage the most ponderable was influence death of relatives or marriages. Also in the article was displayed the development of relationships between different kinds of patrons and described the role of women on the uses of patronage for improvement of Orthodox Church.

Keywords: patroness, tie, dowry, necrology.

Постановка проблеми. Жіноча історія є перспективною проблематикою сучасної української науки. Особливо цікавим тут стають дослідження щодо участі жіноцтва у темах на маргінесах великих наративів, прикладом чого виступає в церковній історії право патронату.

© Буланий М. Ю., 2017

* *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні : питання теорії та методології історії».*

Аналіз наукових досліджень. Загалом участь жінок у розбудові Церкви в ранньомодерну добу дуже спорадично згадується у незначній за кількістю літературі, яка присвячена цьому специфічному виду церковного права. На початку XX ст. згадування жінок в патронаті стосувалось суто економічних проблем, які були пов'язані із володінням земельних маєтків як в спеціальних дослідженнях (П. Клепатський (Клепатский, 2007), О. Левицький (Левицький, 1900), так і узагальнюючих працях з історії України (М. Грушевський (Грушевський, 1994; Грушевський, 1995). Серед праць, що більшменш спеціально присвячені патронуванню, участь деяких княгинь згадується в напрацюваннях сучасних дослідників – М. Довбищенка (Довбищенко, 2006), С. Горіна (Горін, 2009; Горін, 2012) та А. Блануци (Блануца, 2012). Проте окремої узагальненої роботи щодо жіночого патронату взагалі, чи історії патронес із князівських родин зокрема, досі не існує в українській історіографії.

Натомість ще з XIX ст. опубліковано в різних зібраннях великий масив джерельного матеріалу, який дозволяє реконструювати патронатні взаємини жіноцтва з вищих світських еліт, виявляючи при цьому специфічні риси осягнення жінками можливостей трактування права та його використання. Лише в Печерському монастирі за «Тератургімою» Кальнофойського фундаторами першої половини XVI ст. виступали княжни Острозькі (Софія-Мавра, Тетяна, Гальшка, Єлизавета, Катерина) (Войтович, 2000, с. 84), княгині Ганна Шимківна Капустіна (Τερατουργημα, 1638, p. 38), Анна Семенівна Кобринська (Войтович, 2000, с. 325), Анна-Аксинія Андріївна Сангушко (Войтович, 2000, с. 355), Марія Соломирецька (Τερατουργημα, 1638, p. 59) та ін. Тому ця розвідка є такою першою спробою виокремити жіночий патронат із його особливостями, не акцентуючи навіть на тому, щоб виміряти всі здобутки і втрати, коли йдеться про свободу жінки у релігійній сфері життя традиційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Княгині ранньомодерної доби займали вагоме місце в тогочасному суспільстві, особливо в становленні та розвитку патронату. Так, процедура призначення королевою Боною владикою туровським Васіяна могла відбутися тільки після «ув'язання» кандидата на кафедрі світським патроном краю, яким була троцька воєводина княгиня О. Острозька. Як пише А. Блануца, королева Бона «зобов'язувала спеціальним листом» від 12 лютого 1549 р. троцьку воєводину княгиню Олександру Острозьку, головного місцевого патрона, подати Васіяну Турово-Пінське владицтво (Блануца, 2012). Проте в самому листі скоріш йдеться про офіційне сповіщення «старостиной браславъской и веницъкой»: «даемъ твоей м(и)л(о)сти ведати», «твоя бы м(и)л(о)сть о томъ ведала» (Blanutsa, Vashchuk, Antanavičius, & Deveikytė, 2012, p. 59). Все це відбувалося з метою уникнути конфліктів між рішеннями верховного та місцевого патронів. А для патронес, також як і для чоловіків, проявлялась взаємозалежність із вищими патронами, що були джерелами патронату та убезпечували його від сваволі тримачів. Так відбулось із забороною королем певних патронатних прав княгині О. Слуцькій у 1544 р. (1554 р. (Левицький, 1900, с. 72)) за скаргою митрополита Макарія (АЗР, 1848, стр. 397).

Княгині-патронеси мали такі ж права як і князі, адже вони мали право підтверджувати чи ні надані монастирям маєтності, як було у 1542 р. з підтвердженням Дерманському монастирю п'ять сіл княжною Є. Острозькою (Горін, 2012, с. 77). Свідчення патронес ставало інколи вагомим аргументом щодо суперечок за землі. Це яскраво ілюструє підтвердження 24 грудня 1512 р. княгинею А. Сангушко слів свого чоловіка у відступній грамоті Дерманському монастирю щодо купівлі с. Білашова її батьком паном Семеном Олізаровичем (Ващук, 2009, с. 78). Іншим прикладом прояву правомочності княгинь-патронес є передача ігуменства М. Джусі «на кляштор Дерманский» лише після згоди «княжны Беаты с Костелца, княжны Илиное Острозское» попри попередню волю «небожчика князя Семена Слуцкого, что пред паном Черским положил» (Горін, 2009, с. 87).

Однак слід зазначити, що велику роль у піклуванні жінками Церкви відігравали релігійні пориви. Про що свідчать списки фундаторів Києво-Печерської лаври, де лише з дому Корецьких згадуються княгині, що прийняли чернецтво та опікувались монастирем, – Анна (у схимі – Анастасія) та Серафима (ігуменя Олена) (Τερατουργημα, 1638, с. 60). Проте такі мотиви не завжди реалізовувались. Так за привілеєм 18 лютого 1526 р. Пересопницький монастир король надав «на вихованє матце» князя Ф. Чорторийського «*до живота єє*». Княгиня повинна була «прибавити, розширити и к своему лепшому и вжиточному обернути, как сами налепей розумеючи» (Кравченко, 2005, с. 17; Грушевський, 1994, с. 486). Але релігійний порив княгині піти в черниці пропав, хоч надалі цей монастир перебував у володінні дружини її

онука Ганни Заславської, що продовжувала піклуватися про обитель. З одного боку це було порушенням не лише *ex voto* власника, але й 1-го правила Двукратного Собору, де зазначається, що коли «некоторые, дав своим имениям и усадьбам имя монастыря, и обещаваяся посвятити оныя Богу, пишут себя владельцами пожертвованнаго. Они ухищренно умыслили посвятити Богу единое наименование: ибо не стыдятся усвояти себе ту же власть и после пожертвования, какую не возбранялось им имети прежде… да не будет позволено никому созидати монастырь без ведения и соизволения епископа. И пожертвователь без воли епископа отнюдь да не имеет дерзновения, самаго себя, или вместо себя другаго поставити игуменом» (Никодим). Проте відмова від першочергового завдання надати монастир княгині для власного чернецтва, змогла замінитися значними поданнями як її сина князя Ф. Чорторийського, так і його нащадків, що аж ніяк не можна вважати огріхами патронату.

Княгині могли не лише отримувати, підтверджувати чи надавати патронатні права, але й відписувати Церкві певні землі. Серед отчизних маєтностей вирізняються подавання Дорогобузькому монастирю княгинею Марією Олізарівною Ровенською (Горін, 2012, с. 114), або ж Красносельському монастирю «ее мсти кнегини Илиноє Константинвича Острозкоє, кнегини Беаты з Костелца» села Доросин (Горін, 2012, с. 171). Про вагому роль жінок в патронуванні свідчить й те, що їх передачі майна Церкві носили такий же характер як й у чоловіків, про це свідчить підтвердження надання княжною Ромейковою села Батиєвого з островом як «землі монастиря Печерського Брусиловської», як згадується у тестаменті племінника княгині Б. Лозки (Клепатский, 2007, стр. 217). До перехідних форм відносяться колективні передачі земель «с людьми и доходами», як це було в 1532 р. коли Печерському монастиреві княгиня Лахтинович разом із сином записала «двор Печерский» (Макарий).

Проте вже у 1540–1560-ті рр. помітне почастішання захоплень церковних земель світськими особами, про що свідчить випадок із с. Дрибово, що в реєстрі Кам'янецького замку було надане М. Денисковичем «князю бискупу», але на 1545 р. воно опинилось в руках у «кнєгини Ильиная» (Кравченко, 2005, с. 206). Княгині починали здійснювати наїзди, судові позови разом із своїми чоловіками. Так після наїздів підданих князя Д. Любецького на землю Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1550 р. до суперечки про землю втрутилась із позовом й дружина князя Фенна, через що суперечки за землю тривали аж до 1569 р. попри втручання воєводи Г. Хоткевича та, навіть, короля (Мицик, Сохань, & ін., 2011, сс. 359–364).

Проблеми з патронатом у жінок виникали здебільшого у випадках смерті князів-патронів чи усього роду загалом. Про це свідчать й численні відписи маєтків на помин душі. Вони могли здійснюватися певною особою, про що свідчить відпис 1559 р. княгинею А. Соломирецькою митрополиту Сильвестру рогатинську сіножать аби її вписали у «сенаникъ» (Акты ЮЗР, 1863, № 136). Іншою ж формою були передачі маєтків родичами з волі померлих княгинь, як передача до Печерського монастиря Терехтемирова (Грушевський, 1995, с. 306), Городка та Вольниці князем К. Острозьким за тестаментом тещі Анни Гольшанської (АЗР, 1848, с. 120).

За заповітом відбувалася й передача патронатних прав. Так князь І. Острозький віддав Беаті Костелецькій у 1542 р. всі можливі права на третину свого майна. А саме «*sioła czerkiewne z manastery yz ludzmi ich y inszemi własnosciamy y powinnosciamy*», куди входили монастир Чесного Креста, св. П'ятниці, Дерманський монастир, низка церковних сіл (Білашів, Коршова, Лучин) (Атаманенко, 2004, с. 19). Дуже часто такі заповідання призводили до конфліктів між родичами суто за маєтності, від чого безумовно нівелювалася ідея патронату. Інколи вдавалось розмежовувати сфери патронування, як у «Підтвердженні прав» 1542 р. про ув'язання Острозької волості княгинею Беатою Костелецькою, коли монастирі були поділені між нею та її донькою княжною Галшкою (Горін, 2009, с. 94; Горін, 2012, с. 373; Мицик, Сохань, & ін., 2011, с. 440). Про більш згубні наслідки відписів свідчить суперечка за Дорогобузький монастир, що по смерті князя І. Острозького став полем для боротьби між В. Острозьким та Беатою Костелецькою, від чого значно страждав монастир (Горін, 2012, с. 114).

Не менш активно із жіночим патронуванням стали боротися й клірики. Так, з 1569 р. по смерті князя І. Чорторийського новий на той час владика Іван Борзобогатий Красенський намагався відсудити у його вдови маєток Медково, який був віданий Чорторийським попередній владикою Марком Жоравницьким (АЮЗР, 1911, с. 248).

Про кризу права жіночого патронату свідчить не стільки заповіти княгиням маєтностей й суперечки за них, скільки передачі й обміни між патронами земель. Так було передано у віно в 1555 р. княжні Івановій Вишневецькій

Магдалені Деспотовні монастир св. Миколи з прилеглими до нього селами та передача за актом 1567 р. «подаване монастыра Земенского» (АЮЗР, 1907, сс. 30, 33).

Висновки. Княгині-патронеси мали такі ж права на патронування як і князі за народженням й часто відігравали визначальну роль у вирішенні складних питань щодо маєтностей. У свою чергу це руйнує поширений в українській історіографії стереотип, принесений сюди перекладами праць Дж. Келлі, що жінки «мали перед собою куди менші можливості соціального й особистого вибору, ніж чоловіки одного з ними суспільного рівня» (Келлі, 2003, с. 46). Часто саме аргументація патронес ставала впливовим чинником у змінах щодо об'єктів патронування. Також непересічним явищем виступає й те, що завдяки жіночим тестаментам спадкоємці більше зважали на саме право патронату як шляху допомоги Церкві. Проте варто окреслити, що жіночий патронат так само як і чоловічий, на середину XVI століття зазнав кризових змін, через що ідеї відбудови церковних інституцій поступово почали замінюватися на суто меркантильні позиції, що призводило до суперечок та наїздів на патроновані маєтності.

Бібліографічні посилання

Blanutsa, A., Vashchuk, D., Antanavičius, D., & Deveikytė, E. (Par.). (2012). *Lietuvos Metrika. Knyga 32: (1548–1549); Užrašytų knyga 32.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Τερατουργημα, lubo cuda, ktore były tak w samym świętocudotwornym monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych Pieczarach, w których po woli Bożey Błogosławieni Oycowie Pieczarscy, pożywszy, ciężary Ciał swoich złożyli: wiernie y pilnie teraz pirwβy razzebrane i y swiaty podane przez W. Oyca Athanasivsa Kalnofoyskiego Zakonnika tegoz S. Monastyra Pieczarskiego. (1638). Kyiv: Z Drukarni Kiiowopieczarskiej.

Акты, относяшиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (Т. 1 : 1361–1598). (1863). Санкт-Петербург: Издательство Э. Праца.

Акты, относящиеся к истории Западной России (Т. 2 : 1506–1544 гг.). (1848). Санкт-Петербург.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. Часть 8 (Т. 6 : Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв.). (1911). Киев.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. Часть 8. (Т. 4 : Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв.). (1907). Киев.

Атаманенко, В. (Ред.). (2004). *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. Серія «Історичні джерела»*. Київ; Острог; Нью-Йорк: Видавництво Українського історичного товариства.

Блануца, А. (2012). Документи з історії церкви та церковного землеволодіння в 32 книзі записів Литовської метрики. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.)*, (сс. 58–63). Київ. Отримано з http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/06/32.html

Ващук, Д. (2009). «*Абыхмо дєръжали ихъ пωдлѣ права ихъ зємъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV-XVI ст.).* Київ: Інститут історії України.

Войтович, Л. (2000). *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, сіспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.* Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Горін, С. (2009). Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVII ст.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*(13), 86–118.

Горін, С. (2012). *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст. : функціонування і місце у волинському соціумі.* Київ: Києво-Могилянська академія.

Грушевський, М. С. (1994). *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* (Т. 5). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. (1995). *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* (Т. 6). Київ: Наукова думка.

Довбищенко, М. (2006). Право патронату та поширення унії на Україні та Білорусі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (За матеріалами Волинського воєводства). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*(10), 201–220.

Келлі, Д. (2003). Чи існував Ренесанс для жінок? у Л. Гентош, & О. Кісь (Ред.), *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* (сс. 46–61). Львів: ВНТЛ-Класика.

Клепатский, П. Г. (2007). *Очерки по истории земли Киевской: Литовский период*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.

Кравченко, В. (Ред.). (2005). *Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року.* Київ: Простір М.

Левицький, О. (1900). Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовській державі в кінці XVI ст. та Унія. У М. С. Грушевський (Ред.), *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII вв.* (сс. 1–80). Львів.

Макарий (Булгаков) (1994–1996). *История Русской Церкви.* (Книга 5. Период разделения Русской Церкви на две митрополии. Т. 8. История западнорусской, или Литовской, митрополии (1458–1596)). Москва : Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. Получено из https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/8.

Мицик, Ю., Сохань, С., & ін., т. (Ред.). (2011). *Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI – XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* Київ: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Никодим (Милаш) (б.д.). *Правила Поместных Соборов с толкованиями.* Retrived from http://azbyka.ru/ otechnik/Nikodim_Milash/pravila-pomestnyh-soborov-s-tolkovanijami.

References

Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii [*Acts relating to the history of Western Russia*] (T. 2 : 1506–1544 gg.). (1848). St. Petersburg (in Russian).

Akty, otnosyashiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komissiey [*Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archeographic Commission*] (T. 1 : 1361–1598). (1863). St. Petersburg : E. Prats Publishing House (in Russian).

Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnikh aktov, Vysochayshe utverzhdennoyu pri kievskom voennom, podol'skom i volynskom general-gubernatore [*Archive of South-Western Russia, issued by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts, Highest approved by the Kiev military, Podolsky and Volyn governor-general*]. Part 8 (T. 6 : Akty o zemlevladenii v Yugo-Zapadnoy Rossii XV–XVIII vv. [Acts of land ownership in South-West Russia at the 15 th – the 18th centuries]). (1911). Kiev (in Russian).

Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnikh aktov, Vysochayshe utverzhdennoyu pri kievskom voennom, podol'skom i volynskom general-gubernatore [*Archive of South-Western Russia, issued by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts, Highest approved by the Kiev military, Podolsky and Volyn governor-general*]. Part 8. (T. 4 : Akty o zemlevladenii v Yugo-Zapadnoy Rossii XV – XVIII vv. [Acts of land ownership in South-West Russia at the 15th – the 18th centuries]). (1907). Kiev (in Russian).

Atamanenko, V. (Red.). (2004). *Opysy Ostrozhchyny druhoyi polovyny XVI – pershoyi polovyny XVII st. Seriya «Istorychni dzherela»* [*Inventories of the Ostrozhchyna of the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries. Series «Historical Sources"*]. Kyiv; Ostroh; N.Y.: Vydavnytstvo Ukrayins'koho istorychnoho tovarystva (in Ukrainian)

Blanutsa, A. (2012). Dokumenty z istoriyi tserkvy ta tserkovnoho zemlevolodinnya v 32 knyzi zapysiv Lytovs'koyi metryky [Documents on the history of church and church land tenure in the 32 book of records of the Lithuanian metrica]. *Tserkva – nauka – suspil'stvo: pytannya vzayemodiyi. Materialy Desyatoyi Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (30 travnya – 1 chervnya 2012 r.)* [*Church – Science – Society : the question of interaction. Materials of the 10th International Scientific Conference (May 30 – June 1, 2012)*], (ss. 58–63). Kyiv. Retrived from http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/06/32.html (in Ukrainian).

Blanutsa, A., Vashchuk, D., Antanavičius, D., & Deveikytė, E. (Ред.). (2012). *Lietuvos Metrika. Knyga 32: (1548–1549); Užrašytų knyga 32.* Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Dovbyshchenko, M. (2006). Pravo patronatu ta poshyrennya uniyi na Ukrayini ta Bilorusi naprykintsi XVI – u pershiy polovyni XVII st. (Za materialamy Volyns'koho voyevodstva) [The right to patronage and the expansion of the Union in Ukraine and Belarus at the end of 16th – in the first half of the 17th centuries. (According to the Volhyn Voivodship materials)]. *Drohobyts'kyy krayeznavchyy zbirnyk* [*Drohobych Local History Collection*] (10), 201–220 (in Ukrainian).

Horin, S. (2009). Dermans'kyy monastyr Sv. Triytsi (do seredyny XVII st.) [Derman monastery of the Holy Trinity (until the middle of the 17th century)]. *Drohobyts'kyy krayeznavchyy zbirnyk* [*Drohobych Local History Collection*] (13), 86–118 (in Ukrainian).

Horin, S. (2012). *Monastyri Luts'ko-Ostroz'koyi yeparkhiyi kintsya XV – seredyny XVII st. : funktsionuvannya i mistse u volyns'komu sotsiumi* [*Monasteries of the Lutsk-Ostroh diocese of the late 15th – the middle of the 17th centuries : Functioning and place in Volhyn society*]. Kyiv: Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. S. (1994). *Istoriya Ukrayiny-Rusy: V 11 t., 12 kn.* [*History of Ukraine-Rus: In 11 vols, 12 books*] (Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. S. (1995). *Istoriya Ukrayiny-Rusy: V 11 t., 12 kn.* [*History of Ukraine-Rus: In 11 vols, 12 books*] (Vol. 6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kelli, D. (2003). Chy isnuvav Renesans dlya zhinok? [Were there Renaissance for women?] In L. Hentosh, & O. Kis' (ed.), *Hendernyy pidkhid: istoriya, kul'tura, suspil'stvo* [*Gender Approach :*

History, Culture, Society] (pp. 46–61). Lviv: VNTL-Klasyka (in Ukrainian).

Klepatskiy, P. G. (2007). *Ocherki po istorii zemli Kievskoy: Litovskiy period* [*Essays on the history of the Kiev land : Lithuanian period*]. Bila Tserkva: Publisher Oleksandr Pshonkivskyi (in Russian).

Kravchenko, V. (ed.). (2005). *Lytovs'ka Metryka. Knyha 561. Reviziï ukraïns'kikh zamkiv 1545 roku* [*Lithuanian Metrica. Book 561. Revisions of Ukrainian Fortresses in 1545*]. Kyiv: Prostir M (in Ukrainian).

Levytskyi, O. (1900). Vnutrishniy stan zakhidno-rus'koyi tserkvy v Pol's'ko-lytovs'kiy derzhavi v kintsyi XVI st. ta Unyiya [The internal state of the Western-Russian church in the Polish-Lithuanian state at the end of the 16th century and the Union]. In M. S. Hrushevskyi (ed.), *Rozvidky pro tserkovni vidnosyny na Ukrayinyi-Rusy XVI – XVIII vv.* [*Investigations on Church Relations in Ukraine-Rus during the 16th – 18th centuries*] (pp. 1–80). Lviv: Naukove Tovarystvo Shevchenka (in Ukrainian).

Makarii (Bulgakov) (1994–1996). *Istoriya Russkoy Tserkvi* [*History of the Russian Church*]. (Kniga 5. Period razdeleniya Russkoy Tserkvi na dve mitropolii. T. 8. Istoriya zapadnorusskoy, ili Litovskoy, mitropolii (1458–1596) [Book 5. Period of division of the Russian Church into two metropolies, T. 8. History of the West-Russian, or Lithuanian, metropolia (1458–1596)]). Moscow : Izdatel'stvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyrya (in Russian).

Mytsyk, Yu., Sokhan, S., etc. (ed.). (2011). *Dokumental'na spadshchyna Svyato-Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya u Kyyevi XVI – XVIII st. z fondiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho* [*The documentary heritage of St. Michael's Golden-Domed Monastery in Kyiv of the 16th – 18th centuries from the funds of the Vernadsky National Library of Ukraine*]. Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho (in Ukrainian).

Nikodim (Milash) (n.d.). *Pravila Pomestnykh Soborov s tolkovaniyami* [*Rules of Local Councils with interpretations*]. Retrived from http://azbyka.ru/otechnik/Nikodim_Milash/pravila-pomestnyh-soborov-s-tolkovanijami (in Russian).

Vashchuk, D. (2009). «*Abykhmo derzhali ikh podle prava ikh zemli*» (*Naselennya Kyyivshchyny ta Volyni i velykoknyazivs'ka vlada v XV–XVI st.*) [I*Abykhmo derzhali ikh podle prava ikh zemli» (The population of Kiev region and Volhyn and the great power in the 15th and in the 16th centuries*)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny (in Ukrainian).

Voitovych, L. (2000). *Knyazivs'ki dynastiyi Skhidnoyi Yevropy (kinets' IX – pochatok XVI st.). Sklad, sispil'na i politychna rol'. Istoryko-henealohichne doslidzhennya* [*The princely dynasties of Eastern Europe (the end of the IX – the beginning of the XV century). Structure, social and political role. Historical and genealogical research*]. Lviv: Instytut ukrayinoznavstva imeni I. Kryp"yakevycha NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

Τερατουργημα, lubo cuda, ktore były tak w samym świętocudotwornym monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych Pieczarach, w których po woli Bożey Błogosławieni Oycowie Pieczarscy, pożywszy, ciężary Ciał swoich złożyli: wiernie y pilnie teraz pirwszy razzebrane i y swiaty podane przez W. Oyca Athanasivsa Kalnofoyskiego Zakonnika tegoz S. Monastyra Pieczarskiego. (1638). Kyiv: Z Drukarni Kiiowopieczarskiej.

Надійшла до редколегії 29.03.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 49–56

doi: 10.15421/261705

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477.5) «1700/1760»

О. А. Репан
Дніпровський національний університет імені олеся гончара

Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус*

Стаття присвячена маловідомим козацьким сотням – Богородицькій та Старосамарській. Богородицька сотня виникла після того, як за ініціативи російського уряду на р. Самара, у Вольностях запорозьких козаків, було побудовано Богородицьку фортецю (1688 р.). За початковими планами уряду тут мав постати козацький полк, проте реально було створено сотню, яка прямо підлягала владі київського воєводи (губернатора). Сотня була ліквідована після того, як, за умовами Прутського миру, Присамар'я, разом з іншими землями запорожців, вийшло з-під юрисдикції Російської імперії. Відновлення сотні відбулося чи то під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., чи одразу після неї. Оскільки укріплення Богородицької сотні відновили під назвою Старосамарського ретраншементу, то змінилася і назва сотні. Спочатку, як і Богородицька сотня, вона підлягала владі київського губернатора, проте в 1744 р. її передали до складу Полтавського полку. Система влади в сотні переважно дублювала інші козацькі сотні Гетьманщини, проте були відмінності. Не виявлено курінних отаманів, джерела фіксують реальну діяльність козацької ради при вирішенні важливих питань. Специфікою сотні було гостре протистояння з Кошем, що вилилося у ліквідацію сотні в 1761 р.

Ключові слова: російський уряд, Гетьманщина, Запорозька Січ, фронтир, XVIII ст.

Репан О. А. **Богородицкая и Старосамарская сотни: административная система и старшинский корпус**

Статья посвящена малоизвестным казацким сотням – Богородицкой и Старосамарской. Богородицкая сотня возникла после того, как по инициативе российского правительства на р. Самара, в Вольностях запорожских казаков, была построена Богородицкая крепость (в 1688 г.). По начальным планам правительства здесь должен был появиться казацкий полк, однако реально была создана сотня, которая подчинялась власти киевского воеводы (губернатора). Сотня была ликвидирована после того, как, по условиям Прутского мира, Присамарье, вместе с другими землями запорожцев, вышло из-под юрисдикции Российской империи. Возобновление сотни состоялось либо во время русско-турецкой войны 1735–1739 гг., или сразу после нее. Поскольку укрепления Богородицкой сотни возобновили под названием Старосамарского ретраншемента, то соответственно изменилось и название сотни. Сначала, как и Богородицкая сотня, она подлежала власти киевского губернатора, однако в 1744 г. ее передали в состав Полтавского полка. Система власти в сотне преимущественно дублировала другие казацкие сотни Гетманщины, однако были отличия. Не выявлен институт куренных атаманов, источники фиксируют реальную деятельность казацкого совета (рады) при решении важных вопросов. Спецификой сотни было острое противостояние с Кошем, что вылилось в ликвидацию сотни в 1761 г.

Ключевые слова: российское правительство, Запорожская Сечь, Гетманщина, фронтир, XVIII ст.

Repan O. A. **Bohorodyts'ka and Starosamars'ka hundred (sotnya): administrative system and officer (starshyna) corps.**

Bohorodyts'ka and Starosamars'ka hundred (sotnya)is an unique Cossack formations.They existed in a territorial isolation from the Hetmanate and Slobozhanshchyna, on the lands of the Zaporozhian Sich.The study of these formations

© Репан О. А., 2017

* *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні : питання теорії та методології історії»*

will better understand the policy of the Russian government in relation to the Sich, to find out the methods by which the state authorities planned to put Zaporizhzhya Cossacks under their control.

We do not know when the Bohorodyts'ka hundred (sotnya) arose. Now the first mention in the documents dates back to 1700. The Russian government planned to create a Cossack regiment (polk) here, but in reality was founded a Cossack hundred (sotnya). Ivan Mazepa, as an autonomous ruler, wanted to include this formation in the structure of Hetmanate, but a hundred (sotnya) was subject to the authority of a representative of the Russian administration – the Kiev governor. The hundreds (sotnya) were liquidated as a result of Russia's defeat in the war with Turkey and the signing of the Prut peace in 1711.

We do not know when the Cossack hundred (sotnya) was restored under the name Starosamars'ka. This happened in the late 1730s – early 1740s. In 1744, the Starosamars'ka hundreds became part of the Poltava regiment (polk) of the Hetmanate. The administrative apparatus of the hundreds was predominantly similar to other hundreds of Hetmanates, but the real power of the Cossack officers was a bit lower here. During the existence of the Starosamars'ka hundreds, such a body of self-government was preserved as a council (rada) that was not typical for the Hetmanate in this period. This was due to the fact that the peoples could easily escape from their power and move to neighboring settlements and recognize the jurisdiction of the Zaporizhska Sich. The population of hundreds and officers consisted mainly of immigrants from the left bank of the Dnieper, to a lesser extent – from immigrants from the right bank.

Summing up, I note that the Bohorodyts'ka and Starosamars'ka hundred (sotnya) appeared as instruments of control of the Russian government over the colonization of Zaporizhye cossacklands. The Bohorodyts'ka hundred (sotnya), as far as we can judge, was under the direct authority of the Kiev governor. Starosamars'ka hundred (sotnya) became part of the Hetmanate. This is due to the fact that in the 1740s the Russian government was already convinced of the reliable control over the Hetmanate, although at the end of the 17th century there was no such control. Zaporizhska Sich fought both with legal and violent methods with this hundred (sotnya), which was located on the lands of the Zaporozhian Cossacks. The Starosamars'ka hundred (sotnya) ceased to exist in October 1761, when its territory entered the jurisdiction of the Zaporizhzhya Sich.

Key words: Russian government, Hetmanate, Zaporizhzhya Sich, frontier, 18th century.

Постановка проблеми. Козацькі сотні, про які йдеться у цій розвідці, є певною мірою унікальними. Власне, йдеться про системи організації козацького населення одного поселення (на певному етапі межі сотні могли розширюватися) – Богородичного (1688 – 1711 рр.) та Старої Самарі (1730 – 1761 рр.). Унікальність полягає у тому, що ця сотня поставала в умовах функціонування в цьому поселенні російської фортеці з численним гарнізоном, а сама територія, на яку претендувала сотня, знаходилася у відриві від теренів Гетьманщини чи Слобожанщини, у Вольностях запорозьких козаків. Без вивчення історії цих сотень, системи управління, складу старшини великою мірою залишаться невирішеними питання взаємодії українського населення та російської залоги Богородичного – Старої Самарі, співвідношення урядової і неурядової колонізації Присамар'я, реакції запорожців на появу у Вольностях інших козацьких утворень тощо. Застосовуючи категорії зверхності-підпорядкування, варто подивитися на терен, контрольований сотнею, взаємовідносини між владними інституціями у самій сотні та можливу їх специфіку, виходячи з унікальності локації сотні, підпорядкованість самої сотні.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Зауважу, що історіографія цієї проблеми непроста. З одного боку, вже такі історики запорозького козацтва, як А. Скальковський та Д. Яворницький зверталися до цієї проблематики, проте у фокусі їхньої уваги були саме запорожці. Відповідно, їх радше цікавила боротьба січовиків за повернення земель, на які претендували ці утворення (Скальковський, 1994; Яворницький, 1990). Проблематика Богородичного – Старої Самарі по-справжньому актуалізувалася з початку 2000-х рр., коли фахівці Дніпровського національного університету почали регулярно проводити тут археологічні розкопки, повертаючи пам'ятку з забуття. Відповідно, побачили світ різноманітні статті та монографії, в яких тією чи іншою мірою згадуються ці козацькі сотні, що існували в різний час (Векленко, Ковальова & Шалобудов, 2004; Векленко, 2010; Ковальова, 2013; Ковальова, Шалобудов & Векленко, 2007; Кузик, 2006; Ковальова, 2008; Репан, 2014; Репан, 2010; Репан, Старостін & Харлан, 2008; Харлан, 2009; Шалобудов, 2010). З публікацій, що з'явилися буквально нещодавно і прямо стосуються означеної теми, варто відзначити розвідку Т. Кузик, присвячену постаті старосамарського сотника І. Березана (Кузик, Старосамарський сотник Іван Березан).

Водночас, і Богородицька, і Старосамарська сотні часто випадають з уваги дослідників козацької доби. Автори іноді не згадують Старосамарську сотню у складі Полтавського полку (Українське козацтво: Мала енциклопедія, 2006, с. 476), а в дуже ґрунтовній «Енциклопедії історії України» міститься суперечлива

інформація (Смолій, 2003, с. 317; Смолій, 2011, с. 373).

Зауважимо, що джерельна база, яка дозволяє розглянути появу цих сотень та склад і функції їх старшин, доступна, хоча щодо Богородицької сотні вона вкрай обмежена, принаймні поки що. Треба відзначити фонд 229 (Архів Коша Запорозької Січі), який містить чимало відомостей про склад старшин сотні, конфлікти Коша із ними тощо. Оригінали документів знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАУК), проте мікрофільми доступні в Державному архіві Дніпропетровської області (далі – ДАДО), які були нами опрацьовані. Стосовно ЦДІАУК, то для вивчення означеної проблематики найбільш інформативним є фонд 51 (Генеральна військова канцелярія). Це пов'язано як із тим, що Старосамарська сотня входила до Полтавського полку і, відповідно, різноманітні справи щодо неї відкладалися в центральній управлінській установі Гетьманщини, так і з тим, що Кіш тривалий час перебував у підпорядкуванні гетьмана К. Розумовського і, відповідно, у Генеральній військовій канцелярії відклалося чимало документів, в тому числі, стосовно протистояння Січі зі Старосамарською сотнею. Частково джерела були оприлюднені ще О. Андрієвським та Д. Яворницьким, особливо цей процес посилився з другої половини 1990-х років, коли побачили світ 5 томів корпусу документів архіву Коша.

Мета статті – Богородицької та Старосамарської сотень як владних систем.

Виклад основного матеріалу. Отже, після побудови Богородицької фортеці перед російською владою постало питання не тільки розміщення військової залоги, але і залюднення цього терену, що мало би дати не тільки воєнний, але і господарський контроль над важливою частиною запорозьких земель. У самому Богородичному запровадили міську владу. За царським указом, переселенці, які вирішили стати міщанами у Богородичному, мали обрати собі війта, бурмістра та інших урядників. Козацькому населенню дозволяли обрати полковника та іншу старшину, але і міщани, і козаки лишалися у віданні російського воєводи – за зразком слобідського, а не лівобережного козацтва (Яворницький, 2008, Т. 3. Кн. 1, с. 115).

Точну дату заснування козацької сотні в Богородичному поки що визначити важко. Нам відомі імена сотників 1700, 1703, 1706 років (Кузик, 2006, с. 28). Очевидно, тут ідеться про самоорганізацію населення за козацьким правом, що дозволяв вже згаданий вище царський указ. У ньому мова йшла про полковника, але кількість козаків, очевидно, дозволила організувати саме сотню. Сотник підпорядковувався безпосередньо владі київського воєводи (губернатора) (Документи про суперечки, арк. 21, 35, 424).

Схожим чином було організовано населення, яке мешкало навколо збудованої біля Вільного броду через Самару Новосергіївської фортеці. Спогади мешканця Вільного, а в середині XVIII ст. – козака Кобеляцької сотні Петра Байбузи називають й ім'я сотника – Іван Лучанський або Лучанченко (Документи про суперечки, арк. 273; Справа про спір, арк. 38). Про якісь поселення, крім самого Богородичного, які підлягали би владі сотника, нам не відомо.

Достатньо важко також визначити межі Старосамарської сотні, проте дещо стосовно території, контрольованої нею, сказати можна. Крім самого міста Стара Самарь та його околиць, сотенному правлінню за указом Сенату 1743 р. підлягали поселення біля Усть-Самарського ретраншементу, на Ненаситецькому та Кам'янському островах. Більш ранніх згадок про територію, контрольовану сотнею, немає (Кузик, 2006, сс. 28–29). Надалі, як це видно з листування сотні з Полтавським полком та Генеральною військовою канцелярією з приводу збирання податків, до її складу входили також Паньківка та Данилівка (Документи про суперечки, арк. 9зв).

Внаслідок несприйняття Кошем існування гетьманської адміністрації вже у 1740-х рр. можна говорити про знелюднення Усть-Самари, поселень на Ненаситецькому та Кам'янському островах. Навіть в околицях сотенного міста запорожці заважали старосамарцям вільно господарювати (Кузик, 2006, сс. 28–29).

Водночас, поселення, ймовірно, могли відроджуватися. Наприклад, у документі, який говорить про складності зі збиранням податків з Старосамарської сотні у 1753 р. йдеться про відмову отамана Кам'янки Ілька Кабана платити і посилання на владу паланкового полковника. Логічним виглядає припущення, що йдеться про поселення на Кам'янському острові, відроджене за сприяння запорожців. До речі, документ згадує і Ненаситецький острів, де людей, крім козака Канівського куреня Максима, немає (Документи про суперечки, арк. 136 зв).

Складно також визначити точну дату відновлення колишньої Богородицької, а тепер вже Старосамарської, сотні. Офіційний указ Правлячого Сенату про включення залінійних поселень до складу лівобережних полків датований березнем 1743 р. (Справа про спір, арк.

57) У документах є згадка спроби Я. Козельського у 1738 р. отримати сотництво «на Самар», на що звертає увагу Т. Кузик (Кузик, 2006, с. 28). Справді, значковий товариш Полтавського полку Яків Козельський протягом військових кампаній 1738 і 1739 рр. добровольцем приєднувався до запорозьких команд, які рейдували ворожими тилами та діяли на комунікаціях турок і татар. Амбітна людина, він прагнув зробити кар'єру і просив призначити його «*на Самарь сотникомъ гдѣ де // предсимъ дѣдъ его былъ и собирая охочое войско // в приключаючиеся по указамъ походи хаживалъ*» (Полку Полтавского сказки, арк. 47, 49).

Саму сотню офіційно включено до Полтавського полку 1744 р. і йдеться саме про включення існуючої структури, адже М. Зуб на цей час вже був сотником під віданням Київської губернської канцелярії і його посаду (тепер вже у структурі Гетьманщини) підтверджено універсалом Генеральної військової канцелярії (Справа про спір, арк. 46).

Сотенна старшина в Старій Самарі, як і всюди в Гетьманщині, складалася з сотника, писаря, осавула та хорунжого. Обирались також городовий отаман та курінні отамани. Щоправда, старосамарська сотня була невеликою і наявність курінних отаманів не підтверджена. Владі сотенної старшини підлягало також посполите населення (Українське козацтво: Мала енциклопедія, 2006, с. 545). Водночас влада старшини, ймовірно, була тут слабшою, аніж у Гетьманщині загалом. Наприклад, старосамарський сотник вважав, що зібрати у повному обсязі податки він зможе лише за умови призначення «на екзекуцію» російської військової команди (Документи про суперечки, арк. 136зв).

Коли йдеться про старшин, важливо, щоби перед нами не стояло абстрактне і безлике «вони», бо кожен із них був людиною із своїм характером, совістю і уявленнями про добро і зло. Тому, наскільки це можливо, спробуймо з'ясувати імена старшин Старосамарської сотні (Табл. 1).

Таблиця 1

Сотники Богородицької та Старосамарської сотні

Дата згадки	Прізвище та ім'я
1700	Лук'янович Іван
1703	Прохорович Сава
1706	Тарануха Сава Михайлович
1706	Швець Данило (наказний)
1743	Нетребенко Дмитро*
1744 – квітень 1751	Зуб Максим†
1744	Чуприна Лесько (наказний)‡
1756	Перехрист Микола (наказний)§
03.03.1752 – 1761	Березан Іван**

Дуже цікава постать Сави Михайловича, стосовно якого відомо і прізвище – Тарануха (Документи про суперечки, арк. 40). Сава Тарануха виступає як заможна людина в Богородичному вже на межі XVII і XVIII століть – у 1700 р. він купує на Протовчі пасіку, 1703 р. – греблю, 1706 р. – в самому місті 2 подвір'я, комори тощо. Вже у 1706 р. Сава Тарануха фігурує як сотник. Навіть після ліквідації сотні згідно умов Прутського миру, С. Тарануха зумів зберегти вплив – він посів ранг кобеляцького сотника Полтавського полку (Справа про спір, арк. 30, 39–41).

Старосамарська сотня припинила своє існування в жовтні 1761 р., коли її територія увійшла під юрисдикції Коша. Останній сотник І. Березань, який допік Січ своїми діями, був

* Усі вищенаведені дані наводимо за (Кузик, 2006, с. 28).

† Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775, 2003, с. 778; Яворницький, Історія запорозьких козаків: у 3 т., 1990, Т. 1, с. 42; Андреевский, 1888, с. 396.

‡ Андреевский, 1888, с. 390.

§ Документи про суперечки війська Запорозького низового з полтавським полком за землі по р. Самарі та з полтавським і Миргородським полками за перехід населення на його територію. 1748–1761 рр., арк. 281зв.

** Кузик, 2006, с. 32; Кривошея, 2005, с. 200.

видворений з Старої Самарі на початку 1762 р. (Архів Коша, 2003, с. 774). І. Березан втратив фактичну владу дещо раніше – наприкінці березня 1761 р., коли Кіш поставив отаманом над старосамарцями, що визнали його юрисдикцію, одруженого запорожця Ілька Великого (Матеріали про ремонт, арк. 48–48зв.).

У трьох випадках (1706, 1744 та 1756 рр.) відомі імена наказних сотників. Власне, всі випадки стосуються діяльності наказного сотника одночасно із дійсним, причому в двох (1706 та 1744 рр.) із трьох ситуацій з документів зрозуміло, що наказний і дійсний сотники разом знаходяться у Старій Самарі. Стосовно 1756 р., то тут можна припустити відсутність сотника І. Березана у Старій Самарі – документ підписано наказним сотником М. Перехристом. Ймовірно, поза сотенним центром перебував і писар Данило Любарський, адже замість його автографу бачимо підпис Панаса Ісаєнка, діючого «за писаря» Старосамарської сотні (Табл. 2).

Таблиця 2

Писарі Старосамарської сотні

Дата згадки	Прізвище та ім.'я
1746	Дем'янович Андрій*
1747–1750	Лелітка Дмитро†
вересень 1755 – 1757	Любарський Данило‡

Загалом для Гетьманщини практика одночасної діяльності дійсного і наказного сотника, наскільки можна судити, не була дуже поширеною. Найчастіше наказний сотник призначався для якогось походу, у який вирушала команда сотні. Після виконання завдання він переставав носити це звання. Був ще варіант «наказний яко настоящий» – у цьому випадку людина була єдиним сотником, проте не була затвердженою вищою владою.

Хліб писаря старосамарської сотні не був легким. Крім безпосередніх писарських обов'язків йому доводилося відбувати відрядження до двох центрів, які найбільше впливали на сотенне життя – Полтави та Січі. Все б добре, але бідність сотні (інше пояснення важко знайти) призводила до того, що Д. Лелітці доводилося двічі пішки ходити до Полтави (а це 160 верст), а одного разу – на Січ. Поїздки конем я тут не враховую (Архів Коша, 2003, с. 305). Ймовірно, саме бідність підштовхнула Д. Лелітку до відставки з писарської посади, проте, як письменна людина, він і пізніше (наприклад, у 1755 р.) виконував доручення сотника (Документи про суперечки, арк. 272зв.).

Як сотенний осавул у 1744–1746 рр. вказаний Харко Петлюшенко (Андреевский, 1888, с. 390; Кривошея, 2005, с. 201), у 1756 р. згадується Іван Касян, а документи січового архіву в 1757 р. називають осавулом Івана Косяченка (Кузик, 2006, с. 32; Архів Коша, 2003, с. 305). Сотенна старшина, на відміну від паланкової у Вольностях, не підлягала щорічній ротації, тому можливо, що йдеться про ту саму особу. Це тим більш ймовірно, якщо прізвище Косяченко, наведене в 3 томі документів Коша, в рукописі прочитати як Касяненко. Наприкінці існування сотні, у 1761 р., осавульську посаду обіймав Петро Сікало (Матеріали про ремонт, арк. 166зв.).

Хорунжих відомо двоє – Іван Барин (1746) (Кривошея, 2005, с. 201) та Панас Бабенко, а городових отаманів – шестеро. На початку століття (1703 і 1706 рр.) цю посаду обіймали Антін Мащенко і Іван Глов'янський (Кузик, 2006, сс. 32–33). У 1744 р. згадується отаман Мегайко (Андреевский, 1888, сс. 389–390), а 1746 р. – Яків Мегай (Кривошея, 2005, с. 200). Очевидно, що мова йде про одну людину. Влітку 1751 р. на отаманстві у Старій Самарі був Микифор Четверник (Документи про суперечки, арк. 21). Вже у 1752 р. отаманом Старої Самарі є Федір Байрак, який зберігав отаманство до 1762 р. Цього року Ф. Байрак потрапив під слідство Коша, його майно було конфісковано за борги Самарському монастирю і старосамарській Богородичній церкві, а посаду його обійняв Микола Перехрист (Кузьмук, 2006, с. 125; Кузик, 2006, сс. 32–33).

* За даними: Кривошея, 2005, с. 200.

† Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775, 2003, с. 303.

‡ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775, 2003, с. 303; Кузик, 2006, с. 32; Документи про суперечки війська Запорозького низового з полтавським полком за землі по р. Самарі та з полтавським і Миргородським полками за перехід населення на його територію. 1748–1761 рр., арк. 271зв.

Можемо також дещо сказати про походження старшин. Сотник І. Березан походив з Чернігівського полку, наказний сотник Микола Перехрист – правобережець з Меджибожа, писар Д. Любарський з Миргорода, а городові отамани Ф. Байрак та Петро Сікало, осавул І. Касян та хорунжий П. Бабенко – з Полтавського полку (Кузик, 2006, сс. 32–33; Справа про проведення, арк. 119–119зв.)

Місцеві старшини були людьми різними, і прикростей населенню чинили не менше, аніж добра. Зі старосамарських сотників своїми зловживаннями і свавіллям вирізнявся Іван Березань (Кузик, 2006, с. 32). Це твердження неважко проілюструвати. У 1757 р. мешканець Старої Самарі Клим Баксарай, якого допік сотник, переселився до центру Самарської паланки – Самарчика. Спроба ж забрати своє майно обернулася арештом не тільки самого Клима, але і його сина. І. Березань залишив сина заручником і відпустив колишнього старосамарця з простим ультиматумом: «Повертаєшся разом із дружиною – відпускаю сина». При цьому запорожці у сотника виступають як «недовірки і бесурмане». Але козак не без щастя, і в'язниця виявилася не такою вже міцною. Розлючений І. Березань забрав собі весь вирощений К. Баксараєм хліб і вола (Архів Коша, 2003, с. 306).

Так поводив себе сотник не тільки стосовно пересічного мешканця. Колишній писар старосамарської сотні Д. Лелітка, який переселився до Самарчика, не міг отримати гроші за службу та витрати – І. Березань просто не вважав за потрібне їх видавати (Архів Коша, 2003, сс. 303–305). Скаржилися мешканці Старої Самарі на утиски і городового отамана Федора Байрака і Кіш, після переходу цього поселення в січову юрисдикцію, розпочав слідство у справі (Голобуцький, 1961, с. 265). Всіх зацікавлених цією непересічною постаттю із задоволенням відсилаємо до статті Т. Кузик (Кузик, Старосамарський сотник Іван Березан).

Водночас зауважимо, що абсолютизувати владу сотника не варто, бо досить велику вагу під час існування Старосамарської сотні зберігав такий орган самоуправління як рада, що не характерно для Гетьманщини цього періоду. У 1753 р., мешканці Старої Самарі, «собравшись в раду», прийняли рішення не платити податків, оскільки сотенна влада не може забезпечити їм вільне користування угіддями (Документи про суперечки, арк. 136). Під тиском запорожців наприкінці березня 1761 р. рада у містечку прийняла рішення визнати владу Коша. Цьому рішенню не підкорилися лише 4 козаків (Матеріали про ремонт, арк. 166).

Висновки. Підбиваючи підсумки, зауважимо, що Богородицька та Старосамарська сотні постали як інструменти контролю російського уряду над колонізацією запорозьких Вольностей. Цікаво, що Богородицька сотня, наскільки можна судити, весь час перебувала під прямою владою київського воєводи (губернатора) і, попри кількаразові прохання І. Мазепи так і не перейшла до юрисдикції Гетьманщини. Щоправда, цей висновок не є остаточним і вимагає подальших архівних пошуків.

Старосамарська сотня досить швидко була інтегрована до складу Гетьманщини. Напозір вона мала дуже багато схожого із іншими сотнями Гетьманщини, зокрема номенклатуру старшини та її функції. Проте реальність існування в глибині запорозьких земель накладала свій відбиток. Сотня переважно була обмежена своїм сотенним містом, ймовірно, не мала поділу на курені, населення було вкрай нестабільним. Зрештою, наполегливі, як легальні, так і нелегальні методи боротьби, які застосував Кіш, дали свої наслідки і функціонування цієї сотні припинилося.

Бібліографічні посилання

Андреевский, А. (1888). Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. *Записки Одесского Общества Истории и Древностей* (14), сс. 283–715.

Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. (2003). *Т. 3*. Київ.

Векленко, В. (2010). *Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости.* Днепропетровск.

Векленко, В., Ковальова, І., & Шалобудов, В. (2004). Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці. *Український археографічний щорічник* (8/9), сс. 190–221.

Голобуцький, В. О. (1961). *Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775.* Київ: АН УРСР.

Документи про суперечки війська Запорозького низового з полтавським полком за землі по р. Самарі та з полтавським і Миргородським полками за перехід населення на його територію. 1748–1761 рр. У *Центральний державний історичний архів, м. Київ.* Ф. 51, оп. 3, спр. 9333, 451 арк.

Ковальова, І. (2013). Археологічні джерела у дослідженнях побуту мешканців козацької Самарі – Новобогородицької фортеці. *Історія та культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки* (10), сс. 4–12.

Ковальова, І. Ф. (Ред.). (2008). *Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб.* Дніпропетровськ.

Ковальова, І., Шалобудов, В., & Векленко, В. (2007). *Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці*. Дніпропетровськ: ДНУ

Кривошея, В. (2005). Урядники гетьманської адміністрації. *Українська козацька старшина* (Ч.1). Київ: Стилос.

Кузик, Т. (2006). Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку. *Січеславський альманах* (2), сс. 27–35.

Кузик, Т. (б. д.). *Старосамарський сотник Іван Березан.* Отримано з http://etnoparky.dp.ua/старосамарський-сотник-іван-березан.

Кузьмук, О. (2006). «*Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII – XVIII ст.: еволюція взаємовідносин.* Київ: ВД «Стилос».

Матеріали про ремонт укріплень Української лінії, пошкоджених худобою Нехворощі, Царичанки, Маячки та Китайгорода. Матеріали про спір Полтавського полку з Військом Запорозьким за старосамарські землі. 1745–1761 рр. У *Центральний державний історичний архів, м. Київ.* Ф. 51, оп. 3, спр. 11368, 302 арк.

Полку Полтавского сказки полковых старшин. 1762 р. У *Центральний державний історичний архів, м. Київ.* Ф. 94, спр. 85, 62 арк.

Репан, О. (2010). Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* (8), сс. 233–239.

Репан, О. (2014). Легальні та нелегальні методи боротьби Коша Запорозької Січі із Старосамарською сотнею Полтавського полку. У *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів* (сс. 203–212). Київ: Інститут історії України НАНУ.

Репан, О., Старостін, В., & Харлан, О. (2008). *Палімпсест: поселення XVI – XVIII ст. в історії Дніпропетровська.* Дніпропетровськ.

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького.* Дніпропетровськ.

Смолій, В. А. (Ред.). (2003). *Енциклопедія історії України* (Т. 1: А–В). Київ: Наукова думка.

Смолій, В. А. (Ред.). (2011). *Енциклопедія історії України* (Т. 8: Па–Прик). Київ: Наукова думка.

Справа про проведення перепису у слободах та хуторах Полтавського полку за р. Оріль, що були оселені по той бік Української лінії після Білгородського миру. У *Центральний державний історичний архів, м. Київ.* Ф. 51, оп. 3, спр. 13796, 124 арк.

Справа про спір за старосамарські землі між Військом Запорозьким і Полтавським полком. 1748–1761 рр. У *Центральний державний історичний архів, м. Київ.* Ф. 51, оп. 3, спр. 11904, 68 арк.

Українське козацтво: Мала енциклопедія (2, доп. і переробл. вид.). (2006). Київ–Запоріжжя.

Харлан, О. (2009). Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. *Військово-історичний альманах. Річник X* (1(18)), сс. 98–114.

Шалобудов, В. (2010). Монети з Самарі – Новобогородицької фортеці в контексті датування пам'ятки. *Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті* (8), сс. 401–407.

Яворницький, Д. (1990). *Історія запорозьких козаків: У 3 т.* (Т. 1). Київ.

Яворницький, Д. (2008). *Твори у 20 томах* (Т. 3, Кн. 1). (П. Сохань, Ред.) Запоріжжя.

References

Andreyevskiy, A. (1888). Dela, kasayushchiesya zaporozhtsev, s 1715–1774 g. [Cases concerning the Zaporozhians, from 1715–1774] *Zapiski Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostey* [*Memoirs of the Odessa Society of History and Antiquities*] (14), pp. 283–715 (in Russian).

Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi: Korpus dokumentiv 1734–1775 [*Archive of Kosh Nova Zaporozhye Sich: The documents corps, 1734–1775*] (2003). Vol. 3. Kyiv (in Ukrainian).

Veklenko, V. (2010). *Natel'nye kresty Samari – Bogoroditskoy kreposti* [*Crosses of the Samar – Blessed Virgin fortress*]. Dnepropetrovsk (in Russian).

Veklenko, V., Koval'ova, I., & Shalobudov, V. (2004). Arkheolohichne vyrishennya dyskusiyi stosovno roztashuvannya mistechka Stara Samar' ta Bohorodyts'koyi fortetsi [An archeological solution to the discussion regarding the location of the town of Stara Samar and the Blessed Virgin Fortress]. *Ukrayins'kyy arkheohrafichnyy shchorichnyk* [*Ukrainian Archeographical Yearbook*] (8/9), pp. 190–221 (in Ukrainian).

Holobutskyi, V. O. (1961). *Zaporiz'ka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannya. 1734–1775* [Zaporizhzhya Sich in the last days of its existence. 1734–1775]. Kyiv: AN URSR (in Ukrainian).

Dokumenty pro superechky viys'ka Zaporoz'koho nyzovoho z poltavs'kym polkom za zemli po r. Samari ta z poltavs'kym i Myrhorods'kym polkamy za perekhid naselennya na yoho terytoriyu. 1748–1761 rr. [Documents on disputes of the Zaporozhian Army with the Poltava regiment over the land along the Samara River and the Poltava and Mirgorod regiments for the transition of the population to its territory. 1748–1761]. In *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 51, descr. 3, file 9333, 451 sheets.

Kovalova, I. (2013). Arkheolohichni dzherela u doslidzhennyakh pobutu meshkantsiv kozats'koyi Samari – Novobohorodyts'koyi fortetsi [Archaeological sources in the study of the life of the inhabitants of the Cossack Samar – the Blessed Virgin fortress]. *Istoriya ta kul'tura Prydniprov"ya: nevidomi ta malovidomi storinky* [*History and culture of the Dnipro region: unknown and little-known pages*] (10), pp. 4–12 (in Ukrainian).

Kovalova, I. F. (Ed.). (2008). *Perlyna kozats'koho Prysamar"ya: mistechko Samar' ta Bohorodyts'ka fortetsya:*

temat. zb. [*Pearl of the Cossack Prisamarya: Samar town and Blessed Virgin fortress: thematic collection*]. Dnipropetrovsk.

Kovalova, I., Shalobudov, V., & Veklenko, V. (2007). *Kataloh starozhytnostey doby pizn'oho seredn'ovichchya mistechka Samar' ta Bohorodyts'koyi fortetsi* [Catalog of antiquities of the late Middle Ages of the town of Samara and the Blessed Virgin Fortress]. Dnipropetrovsk: DNU (in Ukrainian).

Kryvosheya, V. (2005). Uryadnyky het'mans'koyi administratsiyi [The bureaucrats of the hetman administration]. In *Ukrayins'ka kozats'ka starshyna* [*Ukrainian Cossack Elder*] (Part 1). Kyiv: Stylos (in Ukrainian).

Kuzyk, T. (2006). Vidomist' pro zaliniyni poselennya vid 17 sichnya 1762 r. yak dzherelo do istoriyi Starosamars'koyi sotni Poltavs'koho polku [A note on the offshore settlements of 17 January 1762 as a source for the history of the Starosamar hundreds of the Poltava Regiment]. *Sicheslavs'kyy al'manakh* (2), pp. 27–35 (in Ukrainian).

Kuzyk, T. (n. d.). *Starosamars'kyy sotnyk Ivan Berezan*. Retrived from http://etnoparky.dp.ua/старосамарський-сотник-іван-березан (in Ukrainian).

Kuzmuk, O. (2006). «*Kozats'ke blahochestya»: Viys'ko Zaporoz'ke Nyzove i kyyivs'ki cholovichi monastyri v XVII – XVIII st.: evolyutsiya vzayemovidnosyn* [*«Cossack piety»: Army of Zaporizhzhya Lowland and Kiev monasteries in the 17th – 18th centuries: the evolution of relationships*]. Kyiv: PH Stylos (in Ukrainian).

Materialy pro remont ukriplen' Ukrayins'koyi liniyi, poshkodzhenykh khudoboyu Nekhvoroshchi, Tsarychanky, Mayachky ta Kytayhoroda. Materialy pro spir Poltavs'koho polku z Viys'kom Zaporoz'kym za starosamars'ki zemli. 1745–1761 rr. [Materials on the repair of fortifications of the Ukrainian line, damaged by cattle Nehvoroshchenskie, Tsarichanka, Mayakki and Kitajgorod. Materials about the dispute between the Poltava Regiment and the Zaporizhzhya Army in the land of the old Samara. 1745–1761] In *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 51, descr. 3, file 11368, 302 sheets.

Polku Poltavskoho skazky polkovykh starshyn. 1762 r. [The regiment of the Poltava skazky of the regimental officers. 1762] In *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 94, descr. 85, 62 sheets.

Repan, O. (2010). Struktura harnizonu Starosamars'koho retranshementu [Garrison Structure of the Oldsamarian retrenchment]. *Naddniprianska Ukraina : istorychni protsesy, podii, postati* [*Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities*] (8), pp. 233–239 (in Ukrainian).

Repan, O. (2014). Lehal'ni ta nelehal'ni metody borot'by Kosha Zaporoz'koyi Sichi iz Starosamars'koyu sotneyu Poltavs'koho polku [Legal and illegal methods of the Kosh Zaporizhzhya Sich combating with Starosamarskaya hundreds of the Poltava Regiment]. In *Rann'o-moderna Ukrayina na perekhresti tsyvilizatsiy, kul'tur, derzhav ta rehioniv* [*Early Modern Ukraine at the crossroads of civilizations, cultures, states and regions*] (pp. 203–212). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU (in Ukrainian).

Repan, O., Starostin, V., & Kharlan, O. (2008). *Palimpsest: poselennya XVI – XVIII st. v istoriyi Dnipropetrovs'ka* [*Palimpsest: settlement of the 16th – 18th centuries in the history of Dnipropetrovsk*]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriya Novoyi Sichi abo ostann'oho Kosha Viys'ka Zaporoz'koho* [*History of the New Sich or the last Kosh of the Zaporozhian Army*]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Smoliy, V. A. (Ed.). (2003). *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [*Encyclopedia of Ukrainian History*] (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Smoliy, V. A. (Ed.). (2011). *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [*Encyclopedia of Ukrainian History*] (Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Sprava pro provedennya perepysu u slobodakh ta khutorakh Poltavs'koho polku za r. Oril', shcho buly oseleni po toy bik Ukrayins'koyi liniyi pislya Bilhorods'koho myru. In *Central State Historical Archive, Kyiv*. F. 51, op. 3, spr. 13796, 124 ark.

Sprava pro spir za starosamars'ki zemli mizh Viys'kom Zaporoz'kym i Poltavs'kym polkom. 1748–1761 rr. [The case on the dispute over the Old-Samarian lands between the Zaporozhian and Poltava regiments. 1748–1761] In *Central State Historical Archive, Kyiv*. F. 51, op. 3, spr. 11904, 68 ark.

Ukrayins'ke kozatstvo: Mala entsyklopediya [*Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia*] (2006). Kyiv; Zaporizhzhya (in Ukrainian).

Kharlan, O. (2009). Fortyfikatsiyni sporudy XVIII st. na terytoriyi suchasnoho Dnipropetrovs'ka [Fortification buildings of the 18th century on the territory of modern Dnipropetrovsk]. *Viys'kovo-istorychnyy al'manakh. Richnyk X* [*Military Historical Almanac. 10th year*] (1(18)), pp. 98–114 (in Ukrainian).

Shalobudov, V. (2010). Monety z Samari – Novobohorodyts'koyi fortetsi v konteksti datuvannya pam″yatky [Coins from Samar – Novobogorodytska fortress in the context of the dating of the monument]. *Naddnipryans'ka Ukrayina: istorychni podiyi, protsesy, postati* [*Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities*] (8), pp. 401–407 (in Ukrainian).

Yavornytskyi, D. (1990). *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv: v 3 t*. [*History of Zaporozhye Cossacks: in 3 vols*] (Vol. 1). Kyiv (in Ukrainian).

Yavornytskyi, D. (2008). *Tvory u 20 tomakh* [*Works in 20 volumes*] (Vol. 3, Book 1). (P. Sokhan', Ed.) Zaporizhzhya (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 04.12.2017.

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 57–65

doi: 10.15421/261706

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477.83/.86):352.081:316.347(=1–86)]«1848/1918»

З. М. Маланій
Львівський національний університет імені Івана Франка

На перетині імперської ідентичності та національних покликань: узагальнений портрет габсбурзького службовця в Галичині (1848−1918)

Проаналізовано основні засади функціонування класу імперських службовців у публічному просторі провінції, окреслено взаємодію намірів центральної влади та позицію місцевих політичних середовищ у контексті абсолютистських реформ з кінця XVIII ст. Особливу увагу приділено «персональному» стилю урядування в Галичині, охарактеризовано публічний статус особи керівника (намісника та старости на тлі правових компетенцій та суспільних очікувань).

Ключові слова: службовці, Галичина, імперія, Франц Йозеф, намісник.

Маланий З. М. **На пересечении имперской идентичности и национальных призваний: обобщенный портрет габсбургского служащего в Галиции (1848−1918).**

Проанализированы основные принципы функционирования класса имперских служащих в публичном пространстве провинции, обозначено взаимодействие намерений центральной власти и позицию местных политических сред в контексте абсолютистских реформ с конца XVIII в. Особое внимание уделено «персональному» стилю управления в Галиции, охарактеризовано публичный статус личности руководителя (наместника и старосты на фоне правовых компетенций и общественных ожиданий).

Ключевые слова: служащие, Галиция, империя, Франц Иосиф, наместник.

Malanii Z. M. **Between the imperial identity and national vocation: a generalized image of the Habsburg state official in Galicia (1848−1919).**

The article deals with the problem of the social status of the Habsburg state officials in Galicia in the time of 1848−1918. The author analyzes the main key-points of the imperial-class officials functions in the public space of the province. Further, the collaboration between the central authority and local political community is described in the context of absolutist reforms since the end of XVIII century. Significant emphasis was placed on the interpretation of management reforms of Joseph II and Franz Joseph. The «discourse» of the Galician officials – a faithful servant of the Emperor, and a supporter of his local nationality and interests, is singled out. Special attention was given to «personal» style of government in Galicia, its structure and constituent elements at the local level, describes the public status of the personality (stadtholder and bezirk governor on a background of legal competence and public expectations). Particular consideration is paid to significance of rituals (audience and official inspection) as a means of strengthening the power, support and encourage public authority among the population. Ethos of state officials analyzed according to official regulations and perceptions of provincial society as construction of peculiar behavior of ordinary officials, solved the role of education and public manners.

Keywords: state officials, Galicia, Empire, Franz Joseph, governor.

Постановка проблеми. Одне з головних знарядь габсбурзького панування, службовий клас у роки пізньої імперії відзначився своєрідною репутацією. З пункту бачення національ-

© Маланій З. М., 2017

них історіографій, наприкінці XVIII ст. «німецька бюрократія» у провінціях репрезентувала винятково інтереси імперського центру, а тому неминуче мала бути замінена на урядовців місцевого походження, тимчасово лояльних монархові та оборонців інтересів власних батьківщин (Shedel, 1984, p. 24; Vošahlíková, 1998, S. 39; Vushko, 2015, pp. 251, 252). З цього ракурсу в науковій літературі, не тільки національного, а й ліберального напрямку, розвинувся міт про поділ службовців за етно-конфесійними, чи то пак національними, критеріями в епоху Франца Йозефа (1848 − 1916), що в кінцевому результаті похитнуло ефективність імперського керування, а, водночас, заклало підґрунтя управлінських систем міжвоєнних національних держав (Vushko, 2015, p. 10). Класичним прикладом описаної моделі можна вважати Галичину, найбільшу провінцію Цісляйтанії, що, внаслідок домовленостей центральної влади та тамтешніх шляхетських еліт, з 1867 р. отримала певний ступінь самоврядування − так звану «автономію». З тієї відлікової точки увага дослідників спрямовувалась на механізми «полонізації» місцевого управління, на противагу, дотеперішній «германізації» − такі процеси сприяли не тільки успішній модернізації Галичини за умови зростання народної підтримки імператора, а також дозволили плекати національні ідентичності (польську, русько-українську і навіть єврейську) (Kaps & Surman, 2012, pp. 7–27).

Поданий наратив, на наш розгляд, залишає поза увагою важливе питання: якою мірою галицькі службовці після 1867 р. продовжували переймати та послуговуватися загальноімперським конструктом «габсбурзького бюрократа»; яким чином менталітет, спосіб життя та звички, принесені із Відня, закарбувалися не лише у професійному середовищі, а у публічному просторі суспільства. Така постановка проблеми допоможе з'ясувати, наскільки габсбурзька «присутність» вкорінилася в Галичині, щоб вкотре переглянути межі між імперською спадщиною та національною ідентичністю у Центрально-Східній Європі.

У цій статті, з огляду на бажання виокремити ключові рамки проблеми, головну увагу буде сконцентровано на групі цивільних службовців, юридично становище якої регламентувалось Законом про службові оклади редакції 1873 р. (Gesetz..., 1873). Опираючись на розуміння владних відносин Андрія Заярнюка, в фокусі опинилось не функціонування управлінського апарату, а радше процеси «адаптації» ідеальних вимог уряду до провінційного «ґрунту» (Zayarnyuk, 2013). Необхідно також відзначити праці австрійської авторки Вальтрауд Гайндль, що забезпечили продуктивне тло для порівняльних студій службового класу у метрополії та на периферіях (Heindl, 1991; Heindl, 2013). Однак, джерельну базу публікації склали матеріали публічного характеру, а саме: спогади, щоденники, часописна публіцистика та окремі наукові розвідки, що в сукупності розкривають «дискурс» галицького службовця.

Виклад основного матеріалу.

а) «Просвітницькі» реформи в імперії: місія службовця та реакція провінції

В Галичині конструкт імперського службовця зазнав неоднозначної суспільної оцінки. Наприкінці XVIII ст., завдяки реформам Марії Терезії та Йозефа II, виключно бюрократія перейняла на себе функції керування державою. Згідно з ідеями юриста Йозефа фон Зонненфельса, головного творця нової системи, тип службовця мав ґрунтуватися на ідеї «*der Mann ohne Vorurtheil*»− людини без упереджень, безапеляційно відданої професії, що добровільно служила б державі як найвищому засобу досягнення блага для громадян (Vushko, 2015, p. 27). Йозеф II вимагав від кожного посадовця скрупульозного слідування певним засадам: максимальна покірність розпорядженням влади, формалізоване дотримання законності та канцелярської мови поєднувались із почуттям відповідальності перед батьківщиною, вірною службою на користь правителя (Vushko, 2015, pp. 27, 28). Відтоді суміщення принципів закріпленої «посади» та суспільного «престижу» сформувало основу менталітету службовців.

На периферії, в Галичині, реформи імперського центру залежали від позицій місцевих шляхетських еліт. Владислав Лозінський (1843 − 1913), відомий публіцист та історик, мабуть, найлаконічніше витлумачив провінційний аристократичний наратив «відрази» до «чужої бюрократії». За його словами, Галичина перетворилась на майданчик «найрізноманітніших бюрократичних експериментів», тому що посади зазвичай отримували прибульці з німецьких та богемських земель, притому з виразно гіршими здібностями та репутацією, і, що найважливіше, «з ненавистю проти польської нації». В. Лозінський палко співчував доти волелюбній шляхті, що змушена була терпіти вороже та зневажливе ставлення з боку чужинців (Łoziński, 1872, strony VII, 38, 39, 48, 49).

Таким апокаліптичним зображенням становища тодішньої еліти в Галичині автори голосно натякали на зміни. У своїх мемуарах, уродженець Самбірського повіту, суддя Юзеф

Добошинський (1832 − 1916) гірко картав «австрійську бюрократію» за ігнорування «потреб краю» та руйнуванні гармонії між аристократією і селянством (Homola, 1978, str. 368). У популярній сатирі «Великий світ Каповіц» (1869) Ян Лам змалював барвисту постать начальника Вацлава Прецлічека, іноземця, фанатично ворожого до польської шляхти, зосередженого на «паперовій» манері керування, безоглядно вірного вищій владі, та, водночас, ласого до хабарів (Lam, 1885). Не дивно, що тогочасний історик права Освальд Бальцер категорично висловився щодо цієї ситуації: «протягом короткого часу австрійська бюрократія заслужила, як огиду, так і найгіршу славу у суспільстві», тому єдиним виходом бачилась передача управління до рук провінційних посадовців (Balzer, 1898, pp. 414, 417, 418). Краківська дослідниця Ізабель Рюскау-Ридель зауважила посилення таких настроїв з другої половини XIX ст., паралельно із стрімким зростанням кількості службовців в автономічній Галичині (Аркуша, 2016, с. 277; Röskau-Rydel, 2011, str. 14).

Конституційні перетворення 60-х рр. XIX ст. в Габсбурзькій монархії спричинили новий виток модернізації, передовсім, у напрямку творення громадянського суспільства. Віденський вчений Ернст Ганіш наполягає, що аполітичність, надпартійність та наднаціональність службового класу в правління Франца Йозефа все ж опирались на спадщину Йозефа II (Hanisch, 1994, S. 222). У Галичині забезпечення прав національностей та конфесій, а головно, реформа устрою коригувала суспільні оцінки. На першому плані опинився тип «урядника» (польського, руського, а інколи і юдейського), оборонця інтересів вітчизни та лояльного слуги імператора. Безпосереднє усунення австрійського «бюрократа» з провінційної адміністрації дало змогу польським та українським національним активістам обстоювати власний «П'ємонт», притім, що загальноімперська організація державної служби практично не змінювалася (Аркуша, 2010, с. 171).

б) «Персональна» модель управління службовця

Популярна методика Франца Йозефа урядувати, на досить розмитій границі абсолютистських прийомів та поваги до власноруч дарованих конституційних актів, окреслила зразок для наслідування службовцями по всій імперії. На практиці, манера імператора вплинула на поширення стратегії персональної відповідальності («сильної руки») серед дрібніших начальників (Kurtzeba, 1920, str. 223). Подібно, як необмежена влада Франца Йозефа викликала суспільний захват та повагу («а прецінь добре управляє цілою державою» (Левицький, 1926., с. 280)), так і від нижчих посадовців очікували подібної поведінки.

З середини XIX ст. політику центральної влади у Галичині провадив намісник. Згідно з законодавством, намісник (офіційно нім. *Statthalter*, пол. *Namiestnik*) поєднював функції репрезентації монарха та здійснював політичну адміністрацію (*politische Verwaltung*) краю (Verordnung der Minister..., 1853, S. 92). Його повноваження розповсюджувалися на внутрішні справи, поліцію, релігію та освіту, торгівлю та промисловість, культуру, а у випадку шкоди публічним інтересам (*öffentliche Interesse*) і на усі інші сфери управління (Verordnung der Minister..., 1853, S. 91, 99). Найважливіше, намісник ніс персональну відповідальність за дії влади та ситуацію в Галичині (Verordnung der Minister..., 1853, S. 99).

Дослідження львівським істориком Мар'яном Мудрим постаті намісника у системі владних відносин засвідчило не лише обширні компетенції посадовця, а й велику суспільну довіру до нього. З одного боку, апарат намісництва забезпечував «адміністративно-економічне піднесення» Галичини (Мудрий, 1998, с. 97). З іншого, як особистий представник монарха у провінції, намісник аж ніяк не повинен був обмежуватися механічним виконанням безпосередніх функцій, а, цілком у дусі Франца Йозефа, відігравати роль третейського судді у міжнаціональних суперечках, гарантувати дотримання рівноправності, справедливості серед громадян, та захищати державні інтереси, щоб, як акцентувалося в одній газеті, «*удовлетворити желаніям русских жителей, чтобы сделати возможным мирное сожитіе всех народностей Галиціи*» (Мудрий, 1998, с. 94).

У суспільній свідомості Галичини кінця XIX — початку XX ст. глибоко вкорінилися уявлення про намісника як політика «сильної руки». Довший час місцевим ідеалом вправного посадовця залишався Аґенор Ґолуховський. Працю на благо краю, а не персональної кар'єри, пильний контроль за справами в провінції, сміливість брати відповідальність та приймати важливі рішення при одночасній аполітичній, публічно непомітній позиції вірного виконавця волі монарха, рішучість та прагматичність у щоденних справах − такий намісник подобався громадськості на периферії (Łazuga, 2014, str. 110; Łoziński B., 1901, strony 3, 60, 109, 110).

Ідейним спадкоємцем графа Ґолуховського на початку XX ст. став міщанин Міхал Бобжинський. Його сучасний біограф відзначає, що управлінські технології Бобжинського, оперті на юридичну освіту та тонке відчуття місцевої кон'юнктури, полягали у ствердженні одноособової відповідальності, охороні сталого порядку, вихованні в місцевих мешканців пієтету до букви закону, бо «у руках уряду − суспільство пластилін» (Lazuga, 1982, str. 136). Акцентування на «сильному» намісникові призводило до появи різноманітних легенд. Наприклад, з легкої руки видатного історика краківської школи, Станіслава Тарновського, в публіцистиці та історіографії поширилися припущення, що Анджей Потоцький при обійманні посади намісника добився в імператора ще ширших компетенцій: «Він [Анджей Потоцький] явно говорив, що цей [імперський] уряд не має права йому наказувати» (Демкович-Добрянський, 1987, с. 11).

Як діяв «цісарський» стиль на нижчих ланках? У статті «Старосту коломийского п. Кучковского» автор іронічно зображав суспільний статус урядовця: «Де-инде министрам не роблять таких овацій, як у нас ц. к. Старостам» (Старосту..., 1889). Тодішній історик права Станіслав Куртцеба описав у своїй монументальній праці модель влади повітового старости: «Староста сам особисто залишився відповідальним за усю діяльність староства, − підкорявся намісникові, − очевидно рамки їх [старост] повноважень могли розширюватися, бо мусили точно співпадати з напрямком, який обрало намісництво» (Kurtzeba, 1920, str. 230).

Сліди «персонального» стилю управління можна простежити і в середній школі. Особисто номінований на посаду імператором, директор гімназії заслужив на свій неповторний портрет − безумовно лояльного владі, твердого керівника, що вимагав цілковитої покірності як від учнів, так і від вчителів (Kramarz, 1987, strony 104, 106). Авторитарну манеру поведінки директора згадував Василь Нагірний: «У нас був директором старенький Филимон Юркевич, з вигляду й на поведення типовий німецько-чеський урядник, але добрий Русин та вельми чесний і людяний чоловік» (Нагірний, 1935, с. 24). Колоритний опис іншого «справжнього ц. к. державного службовця», директора Академічної гімназії у Львові, Едварда Харкевича, змальовує сучасний дослідник Святослав Пахолків: «Пунктуальний, строгий, справедливий, ввічливий з батьками, недоступний для учнів» (Пахолків, 2014, с. 223).

в) Публічні ритуали службовця

У своїй монографії Деніел Уновські докладно висвітлив ритуали та засоби, за допомогою яких прищеплювалася популярність Франца Йозефа у публічному просторі Галичини (Unowsky, 2005). Прикметно, що два найважливіші знаряддя пропаганди, прийом відвідувачів та службові інспекції, поширилися на локальному рівні.

Натхнена особистим прикладом імператора, аудієнція зміцнювала персональний характер влади та освячувала символічний зв'язок начальника та підданого. Майбутній міністр у справах Галичини, молодий Казімєж Хлєндовський старанно готувався до першої аудієнції в намісника А. Ґолуховського: «Представлення себе Ґолуховському для молодої людини, яка вступала на урядову службу, не було жартом; гр. Аґенор був надзвичайно суворим начальником, цілий край тремтів перед ним, міг би йому не сподобатися і вся кар'єра пропала» (Chłędowski, 1951, str. 137). В уяві схвильованого юнака візит до високопосадовця перетворювався на бароковий ритуал отримання милості. «Чи до Ексцеленції?», − цим запитанням вартового в передпокої починалася уся церемонія. Після реєстрації потрібно було терпляче стежити за своєю чергою, що утверджувала принцип відкритого та рівноправного доступу громадян до влади. Висока емоційна напруга серед відвідувачів, «зайнятих власними справами та результатом аудієнції» витала у повітрі − на зауваження місцевого службовця К. Хлєндовському довелося навіть підібрати відповідні для молодого працівника штани та краватку. В кульмінації процесії з'явився сам намісник, «подивився на мене [К. Хлєндовського] симпатично і енергійним, але лагідним, тоном сказав: "Сподобалася мені твоя кваліфікація..."»− благословення А. Ґолуховського миттєво розрядило напружену атмосферу (Chłędowski, 1951, str. 139).

Крім того, аудієнція демонструвала ефективний спосіб вирішення конкретної проблеми шляхом безпосереднього втручання вищого службовця. Наприклад, відомий український політик, за фахом вчитель, Олександр Барвінський згадував, як клопотався про переїзд до Львова: «Представивши в кількох словах мою справу, віддалився я, не сподіваючися тут піддержки моєї просьби. Однак, намісник Ф. Залєський, як я вже вгорі зазначив, впевнився вже був про безосновність роблених мені закидів і тим способом несправедливо мені заподіяної кривди, довів до користного рішеня моєї справи...» (Барвінський, 2004, с. 396).

Службові інспекції намісника, у свою чергу, виразно копіювали оригінальний ритуал Франца Йозефа. Характерну серію репортажів помістили на перших шпальтах найпопулярнішого руського часопису «Діло» у 1883 р. під промовистою назвою «Зъ подорожи п. Намѣстника». Автори скрупульозно відтворювали сценарій мандрівки Філіпа Залєського. Спочатку на черговій залізничні станції споруджували тріумфальну арку («чотыри стовпы, оббити шульками зъ кукурудзы отъ долины до горы»), а далі урочиста делегація місцевої влади, духовенства, шляхти та селян, зустрічала достойного гостя: «Витаємо радо и сердечно Вашу Ексцеленцію въ нашомъ повѣтѣ» (Зъ подорожи п. Намѣстника, 1883).

Після короткого відпочинку намісник відвідував святкову літургію, згодом побіжно перевіряв діяльність місцевої адміністрації. Наступний крок шановного гостя полягав у «цісарській» церемонії вислуховування петицій та скарг. Скажімо, депутація селян з Чортківського повіту у звичному наївному стилі звернулась до репрезентанта імператора: «П. намѣстнику! Просимо Васъ представити Найяснѣйшому Панови, що у насъ крайна бѣдность» (Зъ подорожи п. Намѣстника, 1883). Цікаво, що попри певну настороженість стосовно «польських» жестів можновладця, руські автори однозначно підкреслювали поважність та навіть певну сакральність постаті намісника: у Городенці «минає другій часъ означеный, а п. намѣстника якъ нема, такъ и нема. Народъ рожного стану ходивъ коло тріюмфальнои брамы и дзвонивъ зубами, а прецѣ нѣкто, хочъ не одинъ мавъ и колька миль до дому, не рушився зъ мѣсця, але тупкаючи ногами, бажавъ побачити особу п. Намѣстника» (Зъ подорожи п. Намѣстника, 1883).

г) етос імперського «слуги»: між бюрґерськими стандартами та громадським покликанням

Очевидно, що публічний престиж «персональної» влади мусив підтримуватися високими вимогами до посадовця. Згідно з Законом Крайової служби 1866 року, статус службовця вимагав «бездоганного життя» та «відповідних здібностей» (Ustanowa sluzby krajowej..., str. арк. 3). В тому ж документі знаходимо наступне: «Всі урядники повинно чинити згідно приписів і вищих положень, виконувати доступні справи та діяльність швидко, на підставі свого найкращого знання; повинні вести цілком моральне життя і нічого такого не робити, щоб довіру до них і їхній повазі зашкодити могло» (Ustanowa sluzby krajowej..., str. арк. 5) Тож не дивно, що своїм девізом Олександр Барвінський обрав вислів Ґьоте: «Найголовніше в людині це обов'язок» (Барвінський, 2004, с. 69). А один відомий руський діяч радив освоювати «німецькі» чесність, справедливість та любов до людини − ідеал службовця ще з часів Йозефа II (Ф.И.С. [Свистун Ф.], 1912, стр. 87).

Ґеральд Стурц у своїй статті вдало зауважив, що міт працьовитого імператора спромігся закріпити нехіть до передчасного задоволення та легковажності у менталітеті його підлеглих (Stourzh, 1992, p. 6). Службовець Бенедикт Ґреґоровіч наполегливо пояснював дітям головні принципи доброї кар'єри: систематичність, пильність, сумлінність та ощадність (Sempołowska, 1906, strony 86, 263). Казімєж Хлєндовський згадував глибоку відразу до монотонної праці над одноманітними актами, однак ніколи не дозволяв собі занедбати обов'язку (Chłędowski, 1951, str. 159). Ще драматичнішу історію, з натяком на особисті трагедії Франца Йозефа, оповів Олександр Барвінський. Після раптової смерті молодої дружини О. Барвінський «опинився тепер у вельми сумнім і труднім положеню. Треба було опікуватися дрібними сиротятами (син Володимир мав тоді 5 з половиною року, донька Ольга 3 роки), сповняти важкі шкільні обов'язки а крім того заробляти ще поза тим приватними лєкциями, щоби видобутися з трудного материяльного положеня спричиненого моїм нещастєм» (Барвінський, 2004, с. 255). Герой, подібно до свого монарха, не покинув посади, а ще відважніше продовжив «публічну службу».

Життя службовця являло стабільну структуру, яку схематично можна виразити як «матура-посада-публічний простір».

Перша складова − «матура» − означала здобуття необхідної світи. «Вивести сина в пани» − так інтерпретувалась освіта для незаможних батьків, натомість молоді шляхтичі в середній школі починали «публічну» кар'єру (Дрогобицька, 2014, с. 218; Łoziński B., 1901, strony 8, 9). У гімназії учні вперше знайомилися з основними засадами майбутньої служби, відточували дисципліну, виконання поставлених завдань та вчилися манерам професійного спілкування з викладачами та ровесниками (Śliwa, 1995, str. 166). Бенедикту Ґреґоровічу, наприклад, гімназія допомогла легше пережити смерть батьків і згодом отримати «поважний» суспільний статус (Homola, 1978, strony 239, 242). Олександр Барвінський вважав успішну освіту «першим ступнем до осягненя самостійного становища» (Барвінський, 2004, с. 87). З іншого боку, за спостереженнями польського історика, вихованця

тієї школи, Францішека Буяка, «та система виховала в нашому суспільстві велику кількість індивідів, нездатних до самостійного життя, пасивних бюрократичних фігур, ласих на «пенсійки», на шкільній лаві подумки про емеритуру, людей без волі, без крихти життєвої сили, притім без характеру, готовності до недбальства та інших зловживань, щоб лиш собі товариських стосунків не псувати і «авансу» не зашкодити» (Bujak, 1908, str. 190).

Гімназійний викладач Стефанія Семполовська різко засудила освітню систему за виховання світоглядно обмежених юнаків, які вчаться не заради знань, а тільки, щоб скласти іспити та виявити свою лояльність до влади. У 1902 р., продовжує авторка, на випускному іспиті в одній з «польських» гімназій абітурієнта запитали про найважливішу подію у 1830 р. Кмітливий учень не розгубився і достойно для Його імператорської та королівської Величності майбутнього бюрократа відповів: «В 1830 р. народився Найясніший Пан...» (Sempołowska, 1906, strony 8, 9).

Відзначившись знаками вірності правителю та успішною матурою, найважливішим завданням було отримати «добру посаду», що не виглядало легким. В імперії службовий клас, згідно із законодавством 1873 р., поділявся на одинадцять рангів, кожен з яких впливав на платню, соціальний статус та подальші перспективи працівника (Heindl, 2013, p. 170). Мемуарний наратив Бенедикта Ґреґоровіча відобразив класичний зразок долі дрібного службовця − підйому ієрархією від злиднів та зневаги до стабільної «посади як мети життя» й привабливої пенсії − так імперська присутність проглядалася у провінційному дискурсі «відсталого» краю на зламі століть (Homola, 1978, strony 20–22). Юзеф Добошинський детально описував методику призначень, терпляче пораховуючи динаміку власного кар'єрного зросту (Homola, 1978, str. 407).

Місцева преса, особливо професійна, чимало уваги приділяла поліпшенню матеріальної ситуації «маленьких» працівників. На шпальтах періодичних видань закликали створювати позичкові товариства, які мали сприяти підготовці посагу та організації похоронів посадовців (K. Sz., 1881). Леопольд Літинський у брошурі «Економічне відродження Галичини» радив уникати «французько аристократичного» марнотратного стилю господарювання, який занапащав життя багатьом службовцям. Вірний бюрґерським принципам, автор наполягав на вихованні польських доньок у «німецькому» дусі хазяйновитості та ощадності, бо така «дівчина то ідеал дружини урядника» (Lityński, 1902, strony 28, 29). Натомість, для заможних високопосадовців ієрархія трактувалась як ознака доброго тону, пов'язуючи бюрґерський етос слуги монарха та держави із аристократичною культурою бароко: «керувати урядом, а не бути керованим» (Dabringer і Wakounig, 1997, str. 47).

Поводитись, відповідно до своєї рангової позиції, службовців зобов'язували також у позаробочий час. Якщо наприкінці XVIII ст. гамірні бенкети та маскарадні бали на віденський штиб видавалися чимось незвичним, навіть «розпусним» для католика, то через більше як півстоліття ця «австрійська» мода укорінилась на провінції (Moraczewski, 1849, pp. 69, 74−76). За словами Казімєжа Хлєндовського, існувала традиція запрошувати підлеглих на спеціальні вечірки, де попри позірно проголошену неформальність стосунків дотримувалися службової ієрархії, що дозволяло вирішувати делікатні справи «авансу» чи заведення корисних знайомств (Chłędowski, 1951, str. 263). Очевидно, щоб справити належне враження − треба було постаратися. Одного скупого урядовця вперто переконували, що «не личить руському совітникови так опускатися та занедбано одягатися», а дехто взагалі приходив у парадній службовій уніформі (Барвінський, 2004, с. 47).

Висновки. Суспільний статус службовця в габсбурзькій Галичині умовно можна розділити на два періоди. На першому − просвітницькі реформатори останньої чверті XVIII ст. витворили конструкт «імперського бюрократа»− об'єктивного та слухняного виконавця волі монарха та закону. На автономічному етапі (після 1867 р.), в провінції з'явився новий тип національного урядовця – одночасно вірного імператорові та інтересам краю.

Варто наголосити, що професійна та особиста поведінка галицьких службовців продовжила функціонувати на підставі «спадщини» Йозефа II (бюрґерського етосу) та моделі «сильної руки» Франца Йозефа. Персональний стиль керування чинного «цісаря» зазнав широкого розповсюдження на нижчих адміністративних ланках. Від намісника, старости та навіть директора гімназії галицьке суспільство вимагало діяти за встановленим з Відня зразком: в патерналістському дусі, ефективно вирішувати місцеві проблеми на противагу часто безсилому самоврядуванню. Ритуали аудієнції та службових поїздок розроблялися за єдиними правилами, бо в особі провінційних керівників мали б укріплювати авторитет та сакральність влади.

У підсумку, постать галицького службовця автономічного періоду являла собою складну, але нероздільну, суміш імперських інструкцій та провінційних вимог, покірності імператорові та плекання власної національності (польської чи української), що на масовому рівні закарбувалося в дещо іронічному описі: «Гладкий, вміло доглянутий пан, що завше вміє віднайти потрібне, добре висловитися, знає різноманітні чудові форми, приписи статутів, довершеністю форми компенсує відсутність чи недостатність змісту, а часто і пустоту душі, пан, ідеал якого урядова кар'єра та державна пенсія» (Śliwa, 1995, str. 166).

Бібліографічні посилання

Аркуша, О. (2010). Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Частина ІІ : Галицький намісник. *Вісник Львівського університету. Серія історична* (45), 169–282.

Аркуша, О. (2016). Представники політичної еліти Галичини у Львові початку ХХ століття: між офіційним і приватним простором. *Львів : місто – суспільство – культура : збірник наукових праць, 10*, 272–309.

Барвінський, О. (2004). *Спомини з мого життя.* Київ: Смолоскип.

Демкович-Добрянський, М. (1987). *Потоцький і Бобжинський Цісарські намісники Галичини, 1903–1913.* Рим.

Дрогобицька, О. (2014). *Традиція і модерн :побут української інтелігенції Галичини, (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.).* Івано-Франківськ: Симфонія форте.

Зъ подорожи п. Намѣстника. (17 Листопад 1883 р.). *Дѣло*.

Левицький, К. (1926.). *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів.* Львів: Друкарня оо. Василіян.

Мудрий, М. (1998). Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914). *Вісник Львівського університету. Серія історична*(33), 91–101.

Нагірний, В. (1935). *З моїх споминів.* Львів.

Пахолків, С. (2014). *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації.* Львів: Піраміда.

Старосту коломийского п. Кучковского. (28 січня 1889 р.). *Дѣло*.

Ф.И.С. [Свистун Ф.]. (1912). *Що то есть украинофильство?* Львов: Издательство имени Михаила Качковского.

Balzer, O. (1898). *Historya ustroju Polski.* Lwów.

Bujak, F. (1908). *Galicya* (Tom 1). Lwów: Księgarnia H. Altenberga.

Chłędowski, K. (1951). *Pamiętniki. Galicja. 1843–1880* (Tom 1). Wrocław: Wydaw. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.

Dabringer, G. i Wakounig, M. (1997). «Takie juz stosunki panuja w Austrii, ze czlowiek nie zabiera sie do pracy ze specjalna radoscia». Porownanie gabinetow ksiecia Alfreda Windisch-Graetza i hrabiego Kazimierza Badeniego. W *Studia Austro-Polonica*. (Tom 5, strony 243–260).

Gesetz, betreffend die Regelung der Bezüge der activen Staatsbeamten, 15.04.1873. (22. April 1873). *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, S. 221–224.

Hanisch, E. (1994). *Der lange Schatten des Staates: Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert.* Wien: Ueberreuter.

Heindl, W. (1991). *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848.* Wien: Böhlau.

Heindl, W. (2013). *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848–1914.* Wien: Böhlau.

Homola, I. (Ed.). (1978). *Pamiętniki Urzędnikow Galicyjskich.* Kraków: Wydawn. Liter.

K. Sz. (1881, lutego 10). Wzajemna pomoc. *Urzędnik w Połączeniu z Prawnikiem: dwutygodnik poświęcony sprawom urzędników wszelkich zawodów*.

Kaps, K., & Surman, J. (2012). Postcolonial or Post-colonial? Post(-)colonial Perspectives on Habsburg Galicia. *Historyka, XLII*, 7–27.

Kramarz, H. (1987). *Nauczyciele gimnazjalni Galicji, 1867–1914: studium historyczno-socjologiczne.* Kraków: Wydawn. Nauk. WSP .

Kurtzeba, S. (1920). *Historya ustroju Polski w zarysie* (Tom 4. Cz. 2). Lwow: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego, Gebethner i Wolff.

Lam, J. (1885). *Wielki świat Capowic; Koroniarz w Galicyi.* Lwow: Gubrynowicz i Schmidt.

Lazuga, W. (1982). *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Łazuga, W. (2014). Galicja jako «polski» mit. W M. Daszewska i Ł. Galusek (Redaktorzy), *Mit Galicji* (strony 107–114). Kraków.

Lityński, L. (1902). *Odrodzenie ekonomiczne Galicyi.* Lwów: Nakł. Autora.

Łoziński, B. (1901). *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1846–1859.* Lwow: H. Altenberg.

Łoziński, W. (1872). *Galiciana: kilka obrazków z pierwszych lat historyi galicyjskiej.* Lwow: K. Wild.

Moraczewski, J. (Ed.). (1849). *Pamiętniki Franciszka Karpińskiego.* Lwów: Z drukarni Zakł. Narodowego Ossolińskich.

Röskau-Rydel, I. (2011). *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918: kariery zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja.* Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Sempołowska, S. (1906). *Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej: (kilka słów o narodowej szkole w Galicyi).* Kraków: Nakładem administracyi «Naprzodu».

Shedel, J. (1984). Austria and Its Polish Subjects, 1866–1914: a Relationship of Interests. *Austrian History Yearbook., 19*, 23–41.

Śliwa, L. (1995). Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej. *Galicja i jej dziedzictwo, 3. Nauka i oswiata*, 163–169.

Stourzh, G. (1992). The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook, 23*, 1–22.

Unowsky, D. (2005). *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916.* West Lafayette, Ind.: Purdue University Press.

Ustanowa sluzby krajowej uchwalona na 59. posiedzeniu Sejmu krajowego dnia 23 marca 1866. (brak daty). *Центральний державний історичний архів, м. Львів.* Ф. 146, оп. 1, спр. 54.

Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen, womit die Allerhöchsten Entschließungen über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Bezirksämter, Kreisbehörden und Statthaltereien, über die Einrichtung der Gerichtsstellen und das Schema der systemisirten Gehalte und Diäten-Classen, sowie über die Ausführung der Organisirung für die Kronländer Oesterreich ob und unter der Enns, Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien und Lodomerien mit Krakau, Bukowina, Salzburg, Tirol mit Vorarlberg, Steiermark, Kärnthen, Krain, Görz, Gradiska und Istrien mit Triest, Dalmatien, Kroatien und Slawonien, Siebenbürgen, die serbische Wojwodschaft mit dem Banate kundgemacht werden (25. Jänner 1853). *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich*, S. 65–110.

Vošahlíková, P. (1998). *Von Amts Wegen: K. K. Beamte Erzählen / P. Vošahlíková.* Wien: Böhlau.

Vushko, I. (2015). *The Politics of Cultural Retreat Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867.* New Haven, London: YaleUniversity Press.

Zayarnyuk, A. (2013). *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

References

Arkusha, O. (2010). Andzhey Potots'kyy: biohrafiya polityka na tli ukrayins'ko-pol's'kykh vidnosyn. Chastyna II : Halyts'kyy namisnyk [Andrzej Pototski: biography of politics against the background of Ukrainian-Polish relations. Part II: Galician governor]. *Visnyk of the Lviv University. Series History* (45), 169–282 (in Ukrainian).

Arkusha, O. (2016). Predstavnyky politychnoyi elity Halychyny u L'vovi pochatku XX stolittya: mizh ofitsiynym i pryvatnym prostorom [Representatives of the political elite of Galicia in Lviv at the beginning of the twentieth century: between official and private space]. *L'viv : misto – suspil'stvo – kul'tura : zbirnyk naukovykh prats'*, 10, 272–309 (in Ukrainian).

Balzer, O. (1898). *Historya ustroju Polski.* Lwów.

Barvinskyi, O. (2004). *Spomyny z moho zhyttya* [*Memorials from my life*]. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Bujak, F. (1908). *Galicya* (Tom 1). Lwów: Księgarnia H. Altenberga.

Chłędowski, K. (1951). *Pamiętniki. Galicja. 1843–1880* (Tom 1). Wrocław: Wydaw. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.

Dabringer, G. & Wakounig, M. (1997). «Takie juz stosunki panuja w Austrii, ze czlowiek nie zabiera sie do pracy ze specjalna radoscia». Porownanie gabinetow ksiecia Alfreda Windisch-Graetza i hrabiego Kazimierza Badeniego. W *Studia Austria-Polonica.* (Tom 5, strony 243–260).

Demkovych-Dobryanskyi, M. (1987). *Potots'kyy i Bobzhyns'kyy Tsisars'ki namisnyky Halychyny, 1903–1913* [*Pototsky and Bobzhinsky. Caesar governors of Galicia, 1903–1913*]. Rym (in Ukrainian).

Drohobytska, O. (2014). *Tradytsiya i modern : pobut ukrayins'koyi intelihentsiyi Halychyny, (kinets' XIX – 30-ti rr. XX st.)* [*Tradition and Modernism: the Life of the Ukrainian Intelligentsia of Galicia, (the end of the 19th – 30s of the 20th century)*]. Ivano-Frankivs'k: Symfoniya forte (in Ukrainian).

F.Y.S. [Svistun F.]. (1912). *Shcho to est' ukrainofil'stvo*? [*What is pro-Ukrainian politics*?] Lvov: Izdatel'stvo imeni Mikhaila Kachkovskogo

Gesetz, betreffend die Regelung der Bezüge der activen Staatsbeamten, 15.04.1873. (22. April 1873). *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, S. 221–224.

Hanisch, E. (1994). *Der lange Schatten des Staates : Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert.* Wien: Ueberreuter.

Heindl, W. (1991). *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848.* Wien: Böhlau.

Heindl, W. (2013). *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848–1914.* Wien: Böhlau .

Homola, I. (Ed.). (1978). *Pamiętniki Urzędnikow Galicyjskich.* Kraków: Wydawn. Liter.

K. Sz. (1881, lutego 10). Wzajemna pomoc. *Urzędnik w Połączeniu z Prawnikiem: dwutygodnik poświęcony sprawom urzędników wszelkich zawodów*.

Kaps, K., & Surman, J. (2012). Postcolonial or Postcolonial? Post(-)colonial Perspectives on Habsburg Galicia. *Historyka, XLII*, 7–27.

Kramarz, H. (1987). *Nauczyciele gimnazjalni Galicji, 1867–1914: studium historyczno-socjologiczne.* Kraków: Wydawn. Nauk. WSP .

Kurtzeba, S. (1920). *Historya ustroju Polski w zarysie* (Tom 4. Cz. 2). Lwow: Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego, Gebethner i Wolff.

Lam, J. (1885). *Wielki świat Capowic; Koroniarz w Galicyi.* Lwow: Gubrynowicz i Schmidt.

Lazuga, W. (1982). *Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Łazuga, W. (2014). Galicja jako «polski» mit. W M. Daszewska i Ł. Galusek (Redaktorzy), *Mit Galicji* (strony 107–114). Kraków.

Levyts'kyy, K. (1926.). *Ictoriya politychnoyi dumky halyts'kykh ukraintsiv 1848–1914. Na pidstavi spomyniv* [*The history of political thought of the Galician Ukranians 1848–1914. By the memorials*]. Lviv: Fathers Basilian Printing House.

Lityński, L. (1902). *Odrodzenie ekonomiczne Galicyi.* Lwów: Nakł. Autora.

Łoziński, B. (1901). *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1846–1859.* Lwow: H. Altenberg.

Łoziński, W. (1872). *Galiciana: kilka obrazków z pierwszych lat historyi galicyjskiej*. Lwow: K. Wild.

Moraczewski, J. (Ed.). (1849). *Pamiętniki Franciszka Karpińskiego*. Lwów: Z drukarni Zakł. Narodowego Ossolińskich.

Mudryy, M. (1998). Halyts'ki namisnyky v systemi ukrayins'ko-pol's'kykh vzayemyn (1849–1914) [Galician governors in the system of Ukrainian-Polish relations (1849–1914)]. *Visnyk of the Lviv University. Series History* (33), 91–101.

Nahirnyi, V. (1935). *Z moyikh spomyniv* [*From my Memories*]. Lviv.

Pakholkiv, S. (2014). *Ukrayins'ka inteligentsiya u Habsburz'kiy Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiya natsiyi* [*Ukrainian intelligentsia in the Habsburg Halychyna: educated layers and emancipation of the nation*]. Lviv: Piramida.

Röskau-Rydel, I. (2011). *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918: kariery zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Sempołowska, S. (1906). *Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej: (kilka słów o narodowej szkole w Galicyi)*. Kraków: Nakładem administracyi «Naprzodu».

Shedel, J. (1984). Austria and Its Polish Subjects, 1866–1914: a Relationship of Interests. *Austrian History Yearbook., 19*, 23–41.

Śliwa, L. (1995). Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej. *Galicja i jej dziedzictwo, 3. Nauka i oswiata*, 163–169.

Starostu kolomyyskoho p. Kuchkovskoho [*The prefect of Kolomyia Mr Kuchkovsky*]. (January 28, 1889). Dilo.

Stourzh, G. (1992). The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook, 23*, 1–22.

Unowsky, D. (2005). *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, Ind.: Purdue University Press.

Ustanowa sluzby krajowej uchwalona na 59. posiedzeniu Sejmu krajowego dnia 23 marca 1866. (23 marca 1866). In *Central State Historical Archive, Lviv*. Fund 146, descr. 1, file 54.

Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen, womit die Allerhöchsten Entschließungen über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Bezirksämter, Kreisbehörden und Statthaltereien, über die Einrichtung der Gerichtsstellen und das Schema der systemisirten Gehalte und Diäten-Classen, sowie über die Ausführung der Organisirung für die Kronländer Oesterreich ob und unter der Enns, Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien und Lodomerien mit Krakau, Bukowina, Salzburg, Tirol mit Vorarlberg, Steiermark, Kärnthen, Krain, Görz, Gradiska und Istrien mit Triest, Dalmatien, Kroatien und Slawonien, Siebenbürgen, die serbische Wojwodschaft mit dem Banate kundgemacht werden (25. Jänner 1853). *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich*, S. 65–110.

Vošahlíková, P. (1998). *Von Amts Wegen: K. K. Beamte Erzählen / P. Vošahlíková*. Wien: Böhlau.

Vushko, I. (2015). *The Politics of Cultural Retreat Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven, London: Yale University Press.

Z podorozhi p. Namistnyka [From a trip of Mr. Governor]. (November 17, 1883). *Dilo*.

Zayarnyuk, A. (2013). *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Надійшла до редколегії 31.07.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 66–71

doi: 10.15421/261707

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477.7):32

В. А. Сливенко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Поширення посадової злочинності серед співробітників ВУНК 1919−1922 рр. (за матеріалами Катеринославської губернської надзвичайної комісії)

Визначено основні причини поширення правопорушень серед співробітників ВУНК у 1919−1922 рр. Виокремлено та досліджено найбільш поширені види службових правопорушень чекістів. Наведено та проаналізовано приклади типових злочинів співробітників Катеринославської губернської надзвичайної комісії.

Ключові слова: надзвичайні комісії, правоохоронна система, посадова злочинність, партійне керівництво, службові повноваження, незадовільне забезпечення.

Сливенко В. А. **Увеличение количества должностных преступлений среди сотрудников ВУЧК в 1919−1922 гг. (по материалам Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии).**

Определены основные причины распространения правонарушений среди сотрудников ВУЧК в 1919−1922 гг. Выделены и исследованы наиболее распространенные виды служебных правонарушений чекистов. Приведены и проанализированы примеры типичных преступлений сотрудников Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.

Ключевые слова: чрезвычайные комиссии, правоохранительная система, должностные преступления, партийное руководство, служебные полномочия, неудовлетворительное обеспечение.

Slivenko V. A. **Crimes of the VUChK personnel and their growth in 1919−1922 (from the documents of the Katerynoslav provincial emergency commission).**

The author has identified the causes of crime VUChK staff of 1919−1922. In the 1919−1922 most crimes of VUChK staff were made for profit. Officials crimes were committed because of the low level of the material condition of staff VUChK. Excess of official powers be explained by the lack of regulatory framework, low professional and cultural level VUChK staff. The author believes that in this period of great importance was the factor of «revolutionary euphoria» that would justify the use of any means «in the name of ideals of the revolution». In some cases, there have been psychic pathologies of professionals. Another cause of the majority of official crimes was the excessive use of alcoholic drinks. The fight against crime VUChK staff was not always successful. But the fight against crime officers always been a systematic character and did not allowed this social evils to transformed into a global problem. Often the effectiveness of the fight against crimes VUChK staff has been reduced because of factors such as too lenient sentences and connivance, particularly in cases of unscrupulous performance of official duties.

Keywords: emergency committee, law enforcement system, official crimes, party leadership, official duties, poor material supply.

Постановка проблеми. Триває реформа правоохоронної системи України. На жаль, сьогодні поширення посадових правопорушень у правоохоронних органах перетворилося в системну проблему. І цієї системної проблемі необхідно протиставити системну відповідь тому, що корупція насамперед, відбивається на іміджі держави, підриває довіру громадян до влади і загрожує національній безпеці держави. Тому вибір напряму дослідження зумовлений тим, що для успішного реформування системи безпеки нашої держави на сучасному етапі істотну

© Сливенко В. А., 2017

допомогу може надати історичний досвід, який дозволить уникнути помилок минулого. Особливості розвитку і функціонування радянської політичної поліції стимулюють великий науковий інтерес до вивчення її історії. Архівних документальних джерел діяльності надзвичайних комісій за цей період збереглося мало та доступ до них довгий час був обмеженим тому тема поширення посадової злочинності серед чекістів залишилася маловивченою.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Окремі аспекти організації та діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) у 1919–1922 рр. висвітлювались у роботах відомих вчених: Б. М. Бабія (Бабій, 1966), О. І. Капчинського (Капчинский, 2005), Л. Н. Маймескулова, О. І. Рогожина та В. В. Сташиса (Маймескулов, Рогожин, & Сташис, 1990), Р. Ю. Подкура (Подкур, 2004), Є. І. Скляренка, Ю. І. Шаповала, Е. А. Шаталова (Шаталов, 2011) та ін. Але питання службової злочинності працівників надзвичайних органів досліджено в цих працях фрагментарно.

Мета дослідження. Ця стаття стосується аналізу основних причин поширення посадових правопорушень серед співробітників ВУНК у 1919–1922 рр. та дослідженню найчисленніших видів службових злочинів чекістів.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що в середовищі чекістських кадрів у порівнянні з іншими радянськими правоохоронними органами підхід до розгляду посадових злочинів здійснювався найбільш суворо та жорстко. А вони мали місце, незважаючи на ретельний відбір працівників надзвичайних комісій (НК). Значна плинність кадрів НК в 1919–1921 рр., недостатня виховна робота, побутова невлаштованість, мізерне харчування – ось лише частина причин, що штовхали співробітників на посадові злочини. Навіть керівництво ВУНК визнавало: «Хто сам не працював в цих комісіях, тому важко уявити, чому так часто окремі співробітники, навіть комуністи, потрапляють на слизький шлях і падають. Самі ж надзвичайні комісії засуджують їх на страту» (Лацис, 1920, стр. 39). Парадоксально, але поставлена у привілейовані правові умови, як силова структура, ВУНК не отримувала від влади достатніх ресурсів для свого нормального функціонування. Ймовірно, це робилося напівсвідомо, з розрахунку на те, що якщо організація займалася реквізиціями і конфіскаціями, то її працівники голодними та роздягненими не залишаться (Шаталов, 2011, стр. 35).

Зауважимо, що про наявність великих проблем з постачанням НК всіма видами забезпечення (речового, грошового та продовольчого) свідчить доповідь голови ВУНК В. Манцева у червні 1921 р. Ф. Дзержинському. Він зазначав: «Я отримую листи від наших співробітниць, у яких вони благають допомогти, пишуть, що доводиться заробляти проституцією, щоб не вмерти від голоду. За крадіжки та пограбування розстріляні вже сотні співробітників і у більшості випадків встановлено, що на розбій вони йдуть через голодування. З чека повальні звільнення» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, спр. 2, арк. 122). Також В. Манцев скаржився на значне зменшення відсотку комуністів серед співробітників: «Загрозливий стан із зменшенням комуністів серед чекістів. Відбуваються, навіть, випадки виходу з партії по причині голоду та незадовільного матеріального становища. Причому залишають службу не найгірші та здебільшого пролетарії» (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, спр. 2, арк. 125).

Аналогічна ситуація спостерігалася і на Катеринославщині. Ще в червні 1920 р., про труднощі з забезпеченням співробітників НК та бійців 216 батальйону ВУНК повідомляв керівництво голова губНК О. Альпов, наголошуючи на те, що саме це штовхає працівників комісії на зловживання та злочини (Державний архів Дніпропетровської області, арк. 3).

Розглянуті матеріали свідчать про те, що у досліджуваний період для співробітників НК на Катеринославщині були характерні посадові правопорушення різної направленості (всього вдалося розглянути 78 справ, які зберігаються в архівах). Всі проаналізовані кримінальні справи можна умовно поділити на три групи: корисливі злочини (46 справ – 59 %), злочини проти інтересів служби (23 справи – 29 %) і злочини, скоєні у зв'язку з перевищенням службових повноважень (9 справ – 12 %) (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області; Державний архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровської області. Ф. 1(Р), оп. 1, спр. 31087; Ф. 8(Р), оп. 1, спр. 3).

Архівні документи свідчать про те, що корисливі злочини здійснювалися посадовцями найчастіше. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що розглянутий період, безсумнівно, виявився часом найменшого з початку XX ст. соціального благополуччя в країні, що і зумовило вчинення великої кількості такого роду право-

порушень, коли об'єктом зазіхань слугували різного роду матеріальні цінності. Для деяких співробітників НК, які здебільшого походили із «соціальних низів» і були позбавлені багатьох життєвих благ, випробування владою і широкими повноваженнями (межі яких найчастіше чітко окреслені не були), виявилося непосильним. Революційне ж правосуддя, яке до інших категорій посадових злочинів часто ставилося досить ліберально, корисні правопорушення карало жорстоко (Бабій, 1966, с. 57).

Звертає на себе увагу, що значне місце в групі корисливих злочинів займають факти проведення чекістами слідчих дій (обшуків), в ході яких у потерпілих вилучалися гроші, продукти та інші матеріальні цінності які привласнювалися співробітниками, а також випадки створення «видимості» проведення слідчих дій, фактично спрямованих на корисливе вилучення цінностей у законних власників. Зокрема, начальник евакопункту залізничного вокзалу Катеринославської транспортної НК та його помічник під видом проведення догляду відбирали у приїжджаючих речі та зброю (причому навіть у червоноармійців). Обох було засуджено 14 серпня 1921 р. колегією губНК до розстрілу за бандитизм, але їх застрелили при намаганні втечі (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9925, арк. 61). Слідчі П. Шмідт та П. Артеменко під виглядом обшуку пограбували квартиру (розстріляно за вироком колегії губНК від 14 лютого 1920 р.) (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9526, арк. 27). Червоноармійців експедиційного загону по боротьбі з дезертирством ВУНК (7 осіб) розстріляли 17 жовтня 1920 р. за самочинні незаконні реквізиції у мешканців Катеринослава (у рішенні колегії було визначено: «за озброєні пограбування») (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9546, арк. 27.). 26 червня 1920 р. страчено червоноармійця батальйону охорони НК І. Шаталова за те, що у вільний від служби час він вчиняв самочинні обшуки та підозрювався у зв'язках з бандою «Ваньки Залізного» (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9525, арк. 14). Агентів губНК І. Протасова та Н. Зугая розстріляли 13 листопада 1920 р. за пограбування касира заводу «Гантке» на астрономічну суму – 1 млн. 250 тис. крб. (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9523, арк. 163). Агента Катеринославської транспортної НК П. Шепелева розстріляли 29 жовтня 1920 р. за збут конфіскованого майна та ін. (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9554, арк. 9).

Разом з тим, привертає увагу відносно низький рівень злочинів корупційної спрямованості, які стали предметом розгляду НК, що може свідчити про високий рівень латентності даного виду зловживань (Билокинь, 2003, с. 40). Проте, наявні в загальній статистиці факти хабарництва та здирництва являють собою чудову ілюстрацію звичаїв і реалій епохи. Зокрема, 14 лютого 1921 р. коменданта Катеринославського концентраційного табору примусових робот при губНК С. Юрченка та його заступників Ф. Єфанова і М. Шапіро було засуджено колегією губНК до розстрілу за численні випадки вимагання хабарів від ув'язнених та їх родичів, шантаж та співпрацю з бандитами. Ще сімох наглядачів табору було засуджено на тривалі терміни ув'язнення (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9543, арк. 176). Командира першої роти 216 батальйону ВУНК Я. Розенберга страчено 13 листопада 1920 р. за хабарі та співпрацю з бандитами (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9564, арк. 68). Слідчий особливого відділу Південно-Західного фронту М. Поездник вимагав у підозрюваного 49 тис. крб., як він пояснював слідству: «голодуючої жінці та хворої матері у Харкові» (розстріляний 4 червня 1920 р.) (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9943, арк. 17).

Необхідно підкреслити, що поряд зі справами такого роду розглядалися і випадки службових підроблень з метою отримання промислових товарів і продуктів харчування для власного споживання. Наприклад, у квітні 1920 р. було засуджено начальника варти 216 батальйону ВУНК, який за підробленими накладними здійснив крадіжку 511 дерев'яних стійок зі складу Центрального промислово-комплектувального підприємства (Державний архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровської області. Ф. 8(Р), оп. 1, спр. 3, арк. 80). Агент – розвідник транспортної НК Л. Гусельников для організації стеження за підозрюваної у збуті фальшивих грошей Р. Фінкенберг у серпні 1920 р. був командирований до м. Кременчук, де вчинив розтрату великої суми казенних грошей. Представляючи службовий звіт він підробив фінансову звітність на 100 тис. крб. На слідстві він пояснював розтрату необхідністю наймання візників і мешканні у готелях та надзвичайною дорожнечею у прифронтових умовах.

Звертає на себе увагу колективне звернення працівників Катеринославської транспортної НК до голови колегії губНК з проханням про помилування колеги: «…*Высшая мера наказания нашему, вчера ещё товарищу Гусельникову поставила его на одну доску с бандитами, шпионами, жандармами и вообще врагами народа. Над молодой жизнью неумолимая смерть распростёрла свои чёрные крылья, обдавая могильным холодом ещё живое существо… Преступление Гусельникова не носит характер рецидива, и хорошее моральное воздействие товарищей поможет его исправить…Мы понимаем всю важность железной дисциплины среди чекистов и просим послать нашего бывшего товарища на фронт*». Проте, навіть таке проникливе прохання всього колективу відомства не було враховано і 22 вересня 1920 р. Гусельникова було страчено (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, арк. 24–28).

За нашими підрахунками, значна частина злочинів, пов'язаних з перевищенням посадових обов'язків представлена випадками застосування неправомірного насильницького впливу як фізичного, так і вербального характеру (вбивства, побої, насильство, порушення статевої недоторканності, образи і т. ін.) (Шаталов, 2011, стр. 36). Наприклад, агент НК Е. Кодіолін у грудні 1921 р. зупинив трьох підлітків та погрожуючи зброєю, без законних підстав почав обшукувати кармани. Потім одного з них, 12-річного О. Шевченка застрелив (пояснив, що з необережності). Вирок колегії – ув'язнити в концтабір до закінчення громадянської війни (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9546, арк. 34).

Звертає на себе увагу той факт, що вчинення такого роду злочинів, як правило, відбувалося на тлі вживання спиртних напоїв, що додатково стимулювало хуліганські прояви, нахили до дебошів та ін. (Подкур, 2004, с. 89). Зокрема, агенти губНК Сташевський і Брейтман для затримання бандитів, які займалися нелегальним виготовленням та збутом горілки доручили своєму таємному співробітнику організувати п'янку зі злочинцями у номері готелю «Вікторія» щоб «накрити всіх разом на гарячому». Агенти зайняли сусідній номер для стеження за бандою але «відволіклися» від плану, запросили до себе жінок та організували п'янку. Таємний співробітник, стурбований тим, що застілля з бандитами у розпалі, а агенти не з'являються, крадькома вийшов у коридор та нагадав оперативникам про завдання. Ті заявили йому, що «…вони не схильні сьогодні цим займатися». А коли горілка закінчилася чекісти пішли по сусідах загрожуючи репресіями та спровокували масштабний дебош. Голова губНК О. Трєпалов взяв справу Сташевського і Брейтмана під особистий контроль та довів її до закономірного розстрільного вироку (Державний архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровської області. Ф. 8(Р), оп. 1, спр. 3, арк. 169).

Безсумнівний інтерес, незважаючи на відносну нечисленність у порівнянні з іншими матеріалами (12 %), представляють справи про злочини, скоєні співробітниками НК проти інтересів служби. Незважаючи на культивований у свідомості наступних поколінь образ чекіста, як зразка безкомпромісного, жертовного служіння своїй справі, принаймні, в окремих випадках це було не зовсім так.

Архіви містить матеріали, які свідчать про залучення співробітників «органів» до кримінальної відповідальності за діяння, які пізніше кваліфікувалися як «зрада батьківщині» (Капчинский, 2005, стр. 163). Зокрема, у квітні 1920 р. до працівника столу реєстрації апарату губНК С. Богунова звернулися завідувач контрольно-ревізійного столу губернського відділу юстиції П. Хахно та працівниця столу І. Гриньова з проханням про допомогу у звільненні чоловіків, які були заарештовані НК за підозрою у зв'язку з білогвардійцями. Богунов намагався з'ясувати долю заарештованих у слідчого, який про це доповів керівництву. 13 травня 1920 р. С. Богунова було засуджено колегією губНК до ув'язнення у концтаборі за приховування злочину, а П. Хахно та І. Гриньову розстріляли за дискредитацію радянської влади та спробу дати хабаря (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9542, арк. 136). У червні 1921 р. керівництво губНК звернуло увагу на надмірну зацікавленість кримінальними справами бухгалтера апарату губНК Д. Гейзенберга. Виявилося, що він неодноразово звертався до слідчих з пропозиціями встановити контакт з родичами арештованих та шантажувати їх. Гейзенберга було розстріляно, як радянського службовця, який своїми діями зганьбив надзвичайні органи (Державний архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровської області. Ф. 8(Р), оп. 1, спр. 3, арк. 171). Уповноважений особливого відділу губНК М. Горський (Іцкінд-Бунич), порадив громадянину Хазановичу, колишньому власнику фабрики, дати хабаря слідчому НК за звільнення

сина. Слідство встановило, що Горський пропонував посередництво і по інших справах, які перебували у провадженні слідчого відділу губНК (його також було розстріляно) (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, спр. 8, арк. 172). Помічника командира 216 батальйону ВУНК Я. Поюровського, було засуджено 10 листопада 1921 р. особливим відділом 30-ї дивізії до розстрілу за те, що він, скориставшись посадою, забрав у підлеглих велосипед та повернув своєму батькові (у якого, до речі, він і був конфіскований армією) (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9565, арк. 7). Особливим відділом 20-ї бригади ВУНК було за-арештовано червоноармійця цієї бригади І. Бутенка та його жінку за звернення до слідчого з проханням про допомогу у звільненні родича, заарештованого НК. Їх звинуватили у контрреволюційної діяльності (шпіонаж на користь білогвардійців та приховування свого минулого) і розстріляно. За показаннями свідка, в 1919 р. Бутенко служив у помічником начальника врангелівської контррозвідки у Феодосії та брав участь у каральних акціях та стратах (Державний архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровської області. Ф. 8(Р), оп. 1, спр. 3, арк. 161).

Важливо відзначити, що не уникли співробітники НК і звинувачень у злочинній недбалості під час несенні вартової служби. Звертає увагу, що в більшості таких правопорушень співробітники або виправдовувалися, або визнавалися лише побічно винними у події (Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 30, арк. 30). Зокрема, 19 червня 1921 р. чотирьох червоноармійців 2-го полку військ ВУНК було засуджено колегією губНК до різних термінів ув'язнення у концтаборі за самовільне залишення варти. Вони охороняли склад міського відділу соціального забезпечення, але їм «…стало нудно та вони вирішили піти до театру». Начальник варти намагався зупинити підлеглих, але один з вартових запропонував надати розписку про те, що «він всю відповідальність бере на себе». До півночі вони були у театрі, потім проводжали знайомих дівчат та пішли спати по домівках. Уранці, коли прибули на службу, з'ясували, що зі складу викрадено 7 тис. аршин мануфактури (Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області, спр. 9933, арк. 258).

Суттєво важливим є те, що з аналізу статистики посадових злочинів, скоєних працівниками Катеринославської губНК в 1919–1922 рр., випливає те, що у зазначений період до відповідальності залучалися здебільшого співробітники нижчої та середньої ланки відомства. Що стосується зловживань з боку вищого чекістського керівництва, то вони здебільшого не ставали відомими широкому загалу (Маймескулов, Рогожин, & Сташис, 1990, стр. 218). Зазвичай таких керівників карали відносно м'яко – виключали з партії та переводили зі значним пониженням у посаді в іншу місцевість (Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 42).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що наведений матеріал свідчить про значне поширення серед працівників НКу 1919–1922 рр. посадових злочинів корисливої спрямованості. Значною мірою це було обумовлено низьким рівнем матеріальної забезпеченості працівників відомства. Що ж стосується високого рівня правопорушень, пов'язаних з перевищенням посадових повноважень, як видається, він пов'язаний не стільки з відсутністю нормативної бази, як з низьким професійним і культурним рівнем співробітників, з яких лише одиниці мали освіту вище початкової. На думку автора, велике значення мав фактор «революційної ейфорії», яка виправдувала застосування будь-яких засобів «в ім'я ідеалів революції». В окремих випадках мали місце психічні патології працівників. Нарешті, своєрідним фоном для здійснення більшості службових правопорушень ставало надмірне вживання алкогольних напоїв. Отже, боротьба з посадовими злочинами велася з «перемінним успіхом», але носила системний характер, не дозволяючи цьому соціальному злу перейти певні межі. Разом з тим її ефективність знижувалася такими чинниками, як надмірно м'які вироки та потурання, особливо у випадках, пов'язаних з недобросовісним виконанням службових обов'язків.

Бібліографічні посилання

Бабій, Б. М. (1966). З історії органів ВУНК-ДПУ УРСР (1918–1926). *Проблеми правознавства* (5), 56–69.

Билокинь, С. (2003). Социальный портрет чекистов. *Персонал* (8), 39–46.

Державний архів Дніпропетровської області. *Ф. 1, оп. 1, спр. 369*.

Державний архів Управління Національної поліції у Дніпропетровській області. Ф. 30, оп. 1, спр.

9521, 9523, 9525, 9526, 9542, 9543, 9546, 9554, 9564, 9565, 9925, 9933, 9943.

Державний архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровської області. Ф. 1(Р), оп. 1, спр. 31087; Ф. 8(Р), оп. 1, спр. 3.

Капчинский, О. И. (2005). *Госбезопасность изнутри.* Москва: Эксмо.

Лацис, М. И. (1920). *Два года борьбы на внутреннем фронте.* Москва: Госиздат.

Маймескулов, Л. Н., Рогожин, А. И., & Сташис, В. В. (1990). *Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922).* Харьков: Основа.

Подкур, Р. Ю. (2004). Організаційне становлення ВЧК : тимчасова комісія чи прообраз політичної поліції? *Історія України: маловідомі імена, події, факти* (27), 84–103.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3361, оп. 1.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20.

Шаталов, Е. А. (2011). Правовое положение сотрудников местных органов ВЧК. *История государства и права* (19), 34–38.

References

Babiy, B. M. (1966). Z istoriyi orhaniv VUNK-DPU URSR (1918–1926) [History of the Extraordinary Commission-GPU of the Ukrainian SSR (1918–1926)]. *Problemy pravoznavstva* (5), 56–69 (in Ukrainian).

Bilokin', S. (2003). *Sotsial'nyy portret chekistov* [*Social portrait of the Chekists*]. *Personal* (8), 39–46 (in Russian)/

Derzhavnyy arkhiv Upravlinnya Natsional'noyi politsiyi u Dnipropetrovs'kiy oblasti [State Archives of the National Police Department in Dnipropetrovsk Oblast]. Fund 30, descr. 1, files 9521, 9523, 9525, 9526, 9542, 9543, 9546, 9554, 9564, 9565, 9925, 9933, 9943.

Derzhavnyy arkhiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny u Dnipropetrovs'koyi oblasti [State Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Dnipropetrovsk oblast]. Fund 1(R), descr. 1, file 31087; fund 8(R), descr. 1, file 3.

Kapchinskiy, O. I. (2005). *Gosbezopasnost' iznutri* [*State security from within*]. Moscow: Eksmo (in Russian).

Latsis, M. I. (1920). *Dva goda bor'by na vnutrennem fronte* [*Two years of struggle on the domestic front*]. Moscow: Gosizdat (in Russian).

Maymeskulov, L. N., Rogozhin, A. I., & Stashis, V. V. (1990). *Vseukrainskaya chrezvychaynaya komissiya (1918–1922)* [*Ukrainian Extraordinary Commission (1918–1922)*]. Khar'kov: Osnova (in Russian).

Podkur, R. Yu. (2004). Orhanizatsiyne stanovlennya VChK : tymchasova komisiya chy proobraz politychnoyi politsiyi? [Organizational formation of the Cheka, a temporary committee or a prototype of the political police?] *Istoriya Ukrayiny: malovidomi imena, podiyi, fakty* (27), 84–103 (in Ukrainian).

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny [Central State Archives of Higher Authorities and Management of Ukraine]. Fund 3361, descr. 1.

Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrayiny [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. Fund 1, descr. 20.

Shatalov, E. A. (2011). Pravovoe polozhenie sotrudnikov mestnykh organov VChK [The legal status of local government Cheka]. *Istoriya gosudarstva i prava* (19), 34–38 (in Russian).

Надійшла до редколегії 01.01.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 72–81

doi: 10.15421/261708

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477)«192»

К. О. Дубінська
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Процеси «перевиховання» науково-історичного середовища УСРР 1920-х рр.

Розглянуто процеси тотального перетворення науково-історичного середовища УСРР у 1920-х рр.
***Ключові слова*:** історична наука, українська інтелігенція, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет імені Артема, КП(б)У.

***Дубинская Е. А.* Процессы «перевоспитания» научно-исторической среды УССР в 1920-х гг.**
Рассмотрены процессы тотального преобразования научно-исторической среды УССР в 1920-х гг.
***Ключевые слова*:** историческая наука, украинская интеллигенция, Украинский институт марксизма-ленинизма, Коммунистический университет имени Артема, КП(б)У

***Dubinska K.* O. The processes of «re-education» of the scientific and historical environment of the Ukrainian SSR in the 1920s.**
The article deals with the problem of total transformation of the scientific and historical environment of the Ukrainian SSR in the 1920s. The key issue of the article is establishment maximum control of ruling regime over the scientific environment of the Soviet Ukraine during the 1920s and the beginning of the transformation of this environment through the establishment of the Marxist ideological basis of the scientific system. The article also focuses on the «re-education» of scientific and pedagogical personnel and the ambiguous relationship between the «bourgeois» and the «red» professors. It is mentioned that the confrontation between the «bourgeois» professors and Marxist ideology was the consequence of the discovery of the so-called cultural front. The main stages of the relationship between the Bolsheviks and the Ukrainian intelligentsia are scrutinized in this article. Peculiarities of the conquest by the Bolsheviks of the scientific and historical environment of the NEP period are represented also. Teaching and supervising staff of the party-supported Ukrainian Institute of Marxism-Leninism and the Artem Communist University in Kharkiv are analyzed.
Keywords: historical science, Ukrainian intellectuals, Ukrainian Institute of Marxism-Leninism**,** Artem Communist University, CP(B)U.

Постановка проблеми. Режим, існуючий в СРСР під час непу, засвідчив перехід від неприкритого «червоного терору» проти інтелігенції до пошуку більш прийнятних засобів її упокорення. Для зміцнення своєї влади більшовики всіма методами встановлювали жорсткий ідеологічний і політичний контроль над проявами опозиційних настроїв, інакомислення у лавах української наукової еліти, викорінюючи т. зв. «дрібнобуржуазну» ідеологію. З кінця 1920-х рр. авторитарний лад швидкими темпами трансформується у тоталітарний.

Метою даної розвідки є дослідження процесів встановлення правлячим режимом максимального контролю над науковим середовищем УСРР протягом 1920-х рр. та початок трансформації цього середовища шляхом впровадження марксистсько-ідеологічної основи науково-освітньої системи та відповідного «перевиховання» науково-педагогічних кадрів, складовою чого стали неоднозначні відносини між «буржуазною» та «червоною» професурою.

© Дубінська К. О., 2017

Аналіз наукової літератури. Вивчення даної теми у радянські часи накладало певні обмеження. Висвітлення перетворень українського наукового середовища доби раннього тоталітаризму імпліцитно простежується в працях радянських дослідників, присвячених підготовці партійних кадрів (Леонова, 1972; Леонова, 1979), історії розвитку радянської історичної науки в УРСР (Иванова, 1968; Комаренко, 1973), історії становлення вищої освіти СРСР (Сафразьян, 1977; Федюкин, 1977). Відкриття доступу до раніше засекречених архівних документів, звільнення від марксистського методологічного диктату та ідеологічного тиску, новітні підходи у історіописанні посприяли об'єктивному вивченню сучасними дослідниками взаємовідносин української інтелігенції з владою в умовах пореволюційної доби (Дорошко, 2005; Заруба, 2004; Коляструк, 2007; Коляструк, 2008; Ясь, 2016). Натомість залишається маловивченим механізм «перевиховання» та підкорення наукового середовища УСРР, в тому числі через структури партійно-ідеологічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Розв'язавши складний вузол Громадянської війни, більшовики у 1920–1921 рр. відкрили не менш значущий «культурний фронт», щоб внести революційні перетворення у сферу науки, культури, виховання та в першу чергу ідеології. Розпочався наступ на заклади вищої освіти, науково-дослідні інститути, що стали у 1920-х рр. ареною запеклого протистояння між «буржуазною» професурою та адептами марксистської ідеології. Перехід до ліберальної в цілому нової економічної політики висунув на перший план необхідність вирішувати державні питання у правовому полі. Безконтрольні розстріли та ув'язнення інтелігенції замінювалися розважливим співробітництвом на умовах більшовицької влади. У першу чергу брати штурмом вирішено було царину суспільних наук. Адже саме фахівці-історики, сприяючи визначенню ціннісно-культурних орієнтирів суспільства, мали вплив на формування національної ментальності, державної ідеології та навіть політики.

Під політичним «перевихованням» науковців розуміємо систему заходів більшовицької влади, що передбачала викорінення інакомислення у науковому середовищі, зміну ідентичності та виправлення мислення у марксистському дусі (ідеологізація та догматизація), усунення відхилень від офіційно прийнятних норм радянської держави (уніфікація та денаціоналізація творчої праці вчених).

Ленінський наступ на науку мав суто тоталітарний характер. Російський філософ, історик Федір Степун у білоемігрантських студіях обурювався, що «більшовикам очевидно мало однієї лояльності, тобто мало визнання радянської влади як факту і сили; вони вимагають ще й внутрішнього прийняття себе, тобто визнання себе та своєї влади за істину і добро» (Степун, 1923, с. 359).

Курс на підкорення інтелектуального середовища реалізовувався у двох стратегічних напрямках. Перший вектор радянської культурної політики спрямовувався на перевиховання старої професури на марксистський лад, інший – на підготовку нових «червоних професорів» із робітничо-селянської молоді як альтернативі «буржуазній» інтелігенції. В Радянській Україні цей процес складався із декількох етапів, які об'єднує репресивна складова.

У 1921–1923 рр. спостерігається період непівської «м'якої» лінії компромісу із старорежимною професурою задля «використання» її у соціалістичному будівництві. Ця ситуативна тактика більшовиків характеризувалася толеруванням контактів українських істориків із еміграцією; досить м'якими вироками на показових процесах (амністія В. Голубовичу у «справі ЦК УПСР» (травень 1921 р.); 10-літній строк ув'язнення історикові М. Василенкові у справі «Київського обласного центру дії» 1923–1924 рр. зняли під тиском громадськості впродовж року, а П. Смирнову зменшили його уполовину до 5 років), які мали скоріше залякати та розколоти український національний табір. Водночас влада усувала з викладацьких лав найбільш опозиційних науковців.

Політбюро ЦК КП(б)У постановою від 24 листопада 1922 р. висловлювалось про небажаність висилки за кордон діячів української інтелігенції, бо «там українська професура зустрічає привітний прийом з боку чехословацького уряду, який охоче надає її представникам кафедри у Празькому університеті й особливо у відкритому для української еміграції Українському університеті, тож петлюрівськи налаштовані професори самі прагнуть виїхати за кордон». Відповідно відзначалося, що висилка не є для висланих карою. У свою чергу, «українська еміграція, поповнившись інтелектуальними силами, більше згуртовується і важче піддається розкладанню» (Постановление Политбюро ЦК КП(б)У...). Як зазначають дослідники Д. Архірейський та В. Ченцов, у серпні 1922 р. за ініціативою ОГПУ було заарештовано 77 представників «антирадянської інтелігенції», яких або вислали за кордон, або з вищезгаданих причин

відправили на заслання до Сибіру (Архірейський & Ченцов, 2000, с. 28). Ефектний прецедент поповнив скарбничку засобів контролю над науковцями і був необхідний радянській владі для виховання та залякування потенційних ідейних опонентів, які ще залишалися в країні.

На цьому ж етапі більшовики підтримували певну групу українських академіків, схильних до співробітництва, прагнули домогтися лояльності, хоча б зовнішньої, від тих діячів науки, що були необхідні партії для підготовки марксистських фахівців молодої Радянської держави. Москва успішно використовувала суперництво та ворожнечу між різними угрупованнями академічного середовища аби повністю ліквідувати суто українську науку. Особисті чвари між найвпливовішими академіками – А. Кримського, С. Єфремова з М. Грушевським – ослаблювали опір ВУАН радянській владі. У листі до О. Оглоблина М. Слабченко із розпачем подав яскраву картину тодішнього розбрату у науковому середовищі: «Я був на фронті всю війну, працював багато в підпіллю, але ніде, серед самих великих небезпек, не почував себе так тяжко, як в «ученой среде», в оточенню вчених філістерів» (Заруба, 2004, с. 107). Теж твердить академік С. Єфремов: «Усе українське руйнується руками самих же українців… як буржуазне» (Єфремов, 1997, с. 131).

Для лояльних радянській владі професорів знані марксисти влаштовували лекції, відкривались гуртки, семінари (Федюкин, 1977, с. 249). Сучасник описуваних подій, український письменник Віктор Петров (Домонтович) змалював картину «перевиховання» таким чином: «Директор тресту, заводу або наукового інституту, який вранці вивчає з професором, доктором наук, чотири правила аритметики, а ввечері на керованому ним же гуртку політграмоти виступає перед авдиторією, що складається з професорів або інженерів, з доповіддю про філософію Гегеля – це явище було повсякденним в СССР. Воно не дивувало нікого» (Петров, 1959, с. 11).

Перша партійна нарада з питань народної освіти у грудні 1920 – січні 1921 р. висунула принциповий намір негайно відсторонити «стару» професуру від викладання суспільних дисциплін (історії, політекономії, права тощо). Для заміни представників буржуазної ідеології новими марксистськими кадрами наказувалось організувати прискорені курси «червоної професури» з партійної молоді, що володіє відповідною підготовкою, «хоча б і не цілком закінченою». Для викладання на цих курсах планувалося мобілізувати всіх партійних теоретиків, звільнивши їх від інших обов'язків (Подземский, 1931, с. 355). Проте рішуча резолюція залишилася лише на папері, бо замінити стару професуру було ніким. Постанови з'їздів, пленумів кричали про необхідність залучення досвідчених партійців, викладачів-марксистів до читання лекцій, але на практиці поєднувати академічні години та активну громадянську, партійну діяльність вдавалося одиницям. XII з'їзд РКП(б) постановив залучити для обслуговування вузів та комвузів усіх підготовлених для цього партійців із старої гвардії, наказавши «покласти кінець неуважному ставленню низки відповідальніших товаришів до справи викладання у вищій школі» (12-й съезд РКП(б)..., с. 710). У реальності стара партійна гвардія не могла задовольнити потребу у викладачах вищих навчальних закладів. Одні й ті ж самі визнані більшовицькі інтелектуали значаться у списках Комуністичного університету ім. Артема, Українського інституту марксизму-ленінізму, системі ВУАМЛІН та в пізніших окремих Інститутах червоної професури – Е. Квірінг, Г. П'ятаков, С. Гопнер, Г. Петровський, А. Бубнов, Д. Мануїльський, С. Косіор, О. Дзеніс, М. Попов та ін. Не дивно, що звичним явищем були скарги керівництва означених закладів до Центрального Комітету: «Потрібен штат постійних викладачів, а не гастролерів, які вище лекцій ставлять яку-небудь пряму справу і тому пропускають лекції» (ЦДАГО України, спр. 87, арк. 2; спр. 336, арк. 74; спр. 6637, арк. 62).

Поетапна ліквідація автономії та радянізації вищої школи вимагала ставити значних партійних діячів, що тямлять у справах вищої школи, ректорами або ж «хоча б і менш досвідчених, проте стійких та енергійних» заступниками при ректорах із професорів (Подземский, 1931, с. 354). Запроваджувалась посада політкомісарів ВНЗ, що мали наглядати за діяльністю студентства і професури, їх настроїв та ставлення до радянської влади. Однак, попри всі намагання, на квітень 1924 р. серед ректорів 26 провідних ВНЗ Москви та Ленінграду перебували у лавах партії лише 6 осіб (Сафразьян, 1977, с. 31).

Роки 1923–1925 стали періодом дискусій, диспутів на сторінках партійної та радянської преси різної тематичної направленості, але ідеологічних по суті щодо місця і ролі інтелігенції у нових політико-економічних умовах (Коляструк, 2007, с. 171). Професійні конференції чи з'їзди під тиском партійних організацій часто перетворювались на політичні маніфестації. Руками самих українських дослідників ліквідовувалися науково-дослідні установи, інститути,

що порушувало сталі академічні зв'язки, стосунки між науковими школами, розривалося коло однодумців. Радянська влада планомірно втручалася у професійно-етичні відносини, беззастережно нав'язуючи аспірантів знаним академікам.

Саме М. Грушевському уряд вперше офіційно призначив двох аспірантів – комсомольців В. Камінського та І. Кравченка, що за свідченням Н. Д. Полонської-Василенко, «було-великим ударом для М. С. Грушевського, який до цього часу сам вибирав своїх співробітників» (Полонська-Василенко, 1955, с. 53). П. А. Кияниця, історик за фахом, співробітник марксівської ВУАМЛІН та ВУАН, будучи аспірантом М. С. Грушевського у 1926 – 1927 рр. по науково-дослідній кафедрі історії України, у статті «Національно-буржуазна легенда про декабристів» (1932) атакував вченого як «організатора внутрішньої еміграції» й обвинувачував його у зв'язках з групою російських емігрантських істориків на чолі з П. М. Мілю-ковим та навіть Д. Донцовим. Вже у 1935 та 1950 роках сам Кияниця двічі підпав під звинувачення у «націоналізмі» та був засуджений до таборів (Кравців, 1962, с. 251; Юркова, 2007).

Нищення українознавчих структур починалося з цькування та заплямування авторитету науковця-лідера, перетворення його на маргінала у межах професійного середовища. Одна й та ж сама схема спостерігається при шельмуванні А. Кримського, М. Грушевського, С. Єфремова та ін.

У 1920-ті рр. радянська влада обережно втручалася у внутрішнє життя Академії наук та університетів, намагаючись спочатку підпорядкувати історичну науку ідеям марксизму-ленінізму, а потім стала фізично знищувати представників науки, бо не змогла повністю винищити їх дух та перевести на марксистські рейки.

Окрім «перевиховання» дореволюційних науковців-істориків, невід'ємною частиною нового «культурного» фронту стало виховання нових кадрів у марксистських ідеологічних інституціях та партійно-освітніх закладах, що мали перебудувати науку на марксистській методологічній основі. Адже від підготовки викладачів суспільних дисциплін залежали успіхи розповсюдження марксизму у вищій школі та індоктринація молоді (Иванова, 1968, с. 14).

За умов хиткого політичного становища більшовиків Наркомосвіти ще з 1919 р. розпочав серію перетворень у галузі гуманітарних наук. Місію розробляти навчальну програму для суспільних наук із марксистським наповненням поклали на московську Соціалістичну (пізніше – Комуністичну) академію, що функціонувала у 1918–1936 рр. (Fitzpatrick, 1979, p. 68). Цей заклад став науково-методологічним центром, що впливав на всю науково-дослідницьку діяльність установ СРСР та підважував структури «буржуазної та ревізіоністськи налаштованої професури». Адже з 1923 р. уряд СРСР передав у підпорядкування Соціалістичної академії Інститут наукової методології Наркомосвіти та Комісію філософії і методології (Организация науки..., 1968, с. 219).

Одночасно із підкоренням та радянізацією ВУАН, вузів, науково-дослідних установ, які концентрували незалежний науковий потенціал та академічні традиції, активно оформлювались марксистські наукові установи, де готували нових «червоних» науковців. На думку американського дослідника М. Девіда-Фокса, нові, більшовицькі навчальні установи ставали контрмоделлю дореволюційних, «буржуазних» інституцій, спробою докорінним способом змінити образ мислення населення (David-Fox, 1997, p. 2).

Керівництво партії вважало, що «політична неписьменність є щілина, через яку просякає нечисть, контрреволюційне шкідництво» (ДАДО). Так, наприкінці 1922 р. у Харкові розпочав свою діяльність Український інститут марксизму-ленінізму (з 1924 р. – Український інститут марксизму ім. Леніна (УІМЛ). Його попередником була науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства, заснована наприкінці 1921 р. при Народному комісаріаті освіти. Згодом у ній виділилися основні відділи: економічний, філософсько-соціологічний, історичний, національного питання та підготовчий. Український інститут марксизму виховував істориків-марксистів для викладання у вищих учбових закладах та наукової роботи, спрямованої на розробку й поширення теорії марксизму-ленінізму, вивчення наукової спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса.

Вирішальною при вступі у партійні освітні заклади була класова та партійна приналежність (ЦДАГО України, спр. 1852, арк. 1). Часто саме ця особливість впливала на базову підготовленість майбутніх «червоних» професорів. Якщо у 1923 р. робітничо-селянського прошарку в Інституті не було зовсім, то у 1927 р. він становив до 50 % складу аспірантури. Симптоматично, що на 1927–1928 навчальний рік було прийнято 38 осіб, з яких 21 відправлено на підготовчий відділ. Тоді ж керівництво Інститутом звітувало про незадовільні результати іспитів із

загальноосвітніх предметів, що не задовольняло вимог вступу. Подібна ситуація складалася навколо українознавчих предметів. Так, у вступну кампанію 1926 р. іспит з історії України склали трохи більше 50 % абітурієнтів, а 37,5 % з них були або мало знайомі, або взагалі не знали української літератури. У такому випадку вищі партійні інститути дублювали та заміняли загальну освіту тим, хто незабаром визначатиме напрями розвитку радянської науки та «перевиховувати» стару професуру (Паскель, 1928, сс. 239, 241).

Перелік офіційно затвердженої літератури 1928 р. з історії України, обов'язкової для опанування вступниками, передбачав як праці корифеїв історичної науки – М. Туган-Барановського, О. Оглоблина, М. Слабченка, М. Грушевського, О. Гермайзе, так і марксистських істориків М. Покровського, М. Яворського, М. Скрипника (Умови прийому..., 1928, с. 278). Аспіранти на семінарах опановували курс з історичного матеріалізму, історію соціалізму, вивчали твори В. Леніна та ленінізму. Однак проблематика наукових досліджень в історичному семінарі все ж визначала колишні наукові інтереси співробітників інституту (Комаренко, 1973, с. 45).

Харківський УІМЛ був центром формування марксистської історіографічної школи. Історичний відділ складався із 3-х науково-дослідних кафедр. З 1929 р. кафедру історії Заходу очолював один із ректорів УІМЛ, історик-марксист, проф. Г. Є. Рохкін (1890 – 1937) (ЦДАГО України, спр. 1852, арк. 4). У 1923 – 1924 рр. він читав лекції із загальної історії у Комуністичному університеті ім. Артема, а у 1932 р. став членом опозиційного сталінському режиму «Союзу марксистів-ленінців» та був засуджений по справі М. Бухаріна до таборів. С. Гопнер (1880 – 1966) завідувала кафедрою історії Комуністичної партії.

Заснована наприкінці 1923 р. кафедра історії України, разом із кабінетом української історії (1926 р.) звертала особливу увагу на пропаганду марксизму. Ідеологічне протиборство між традиційним науковим центром українознавства у Києві та новим харківським марксистським осередком призводила до інституціональної конкуренції. Коли, повернувшись з еміграції, М. Грушевський у березні 1924 р. заснував науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН, улітку 1924 р., на противагу йому, при УІМЛ Матвієм Яворським була відкрита науково-дослідна кафедра історії України (Заруба, 2004, с. 107). Змагання між різними академічними центрами мало наслідком заснування наприкінці 1927 р. М. Яворським Другої, «Лівобережної», Академії наук у Харкові (Ясь, 2016, сс. 575, 576). Амбіції «першого історика-марксиста України» підтверджувалися його високою посадою у НКО УСРР, адже з 1925 по 1927 р. він керував Управлінням науковими установами в Україні (Укрнаукою). Саме Укрнаука з 1921 р. здійснювала контроль та керівництво над всіма науково-дослідними кафедрами в Україні, що увібрали в себе всі старі «дореволюційні» наукові кадри.

Кафедрою соціології УІМЛ керував В. О. Юринець (1890–1937). У 1920 р. він закінчив Інститут червоної професури у Москві та був професором Комуністичного університету народів Сходу та Московського університету. У 1925 р. переїхав до Харкова, де і включився у працю УІМЛ та в подальшому ВУАМЛІН, ставши одним із керівників цієї Асоціації. На загальному фоні «червоної професури» він вирізнявся високим рівнем освіченості та наукової ерудованості, адже вивчав математику та філософію в університетах Відня, Берліна, Парижа, знав десять іноземних мов.

Представник «філософської школи» в українській літературній критиці, Юринець 1929 р. був обраний на дійсного члена ВУАН, став секретарем Соціально-економічного відділу та членом президії ВУАН у 1930–1933 рр. Під час дискусії про поворот на філософському фронті України (січень 1931 р.) академіка звинуватили в «меншовикуючому» і «буржуазному» ідеалізмі, гегельянстві. 1933 р. Секретаріат ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим обвинуватив Юринця у тяжінні до «буржуазно-ідеалістичної філософії», заклеймив як «лже-вченого» і «плагіатора», послідовника історичної школи М. Яворського. У липні 1937 р. академіка заарештували, а у жовтні того ж року стратили (Р.М., 1984; Кравців, 1962, с. 250).

У 1923 р. у Харківському УІМЛ навчалося 22 аспіранти. Їх підготовка (спочатку тільки заочна) здійснювалась через філософсько-соціологічний, економічний, історичний семінари (Комаренко, 1973, с. 44). Випуски інституту (до 1930 р.) були з кількісного боку дуже малі (від 5 до 18 осіб на рік) і не могли забезпечити потреб у самому інституті, вже не кажучи про обслуговування інших освітніх установ (Комаренко, 1973, с. 58).

У квітні 1922 р. для комуністів та комсомольців, які «замінили верстат й гвинтівку на марксо-ленінську учебу», у Харкові був відкритий Комуністичний університет імені Артема, перший в УСРР вищий партійний учбовий заклад.

До університету запрошували активістів з числа робітничо-селянської молоді, представників Червоної армії, керівних партійних та радянських працівників з великим життєвим досвідом та навичками революційної боротьби, але з недостатньою загальноосвітньою підготовкою (ЦДАГО України, спр. 1493, арк. 60). Від абітурієнтів вимагали знання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, а також основних праць з історії Комуністичної партії та революційного руху, вміння орієнтуватися в поточних політичних подіях, правильно розуміти політику партії після Жовтневої революції, знати основні питання історії партії. Навчання в університеті було розраховано на три роки. Вивчалися історія революційних рухів в Росії та на Заході, історія суспільно-економічних формацій, радянське будівництво та політика Комуністичної партії в галузі економіки; історія партії та національне питання, історія профспілкового руху, історичний матеріалізм, курс основ марксизму та з 1924 р. – ленінізму (Комаренко, 1973, с. 108).

Н. В. Комаренко зазначала, що на кінець 1922 – початок 1923 р. «значною мірою вдалося забезпечити Комуніверситет кваліфікованими викладачами, особливо з гуманітарних дисциплін». Як вказувала дослідниця, на 1923–1924 навчальний рік в Артемівці з 39-ти викладачів суспільствознавчих предметів 34 були членами партії, а 2 – кандидатами. На наш погляд, партійний білет у кишені чи звання «марксист», хоч і надавали можливість потрапити у тодішнє наукове середовище, гарантував високий соціальний статус та корпоративний захист певної «номенклатурної» групи, однак, не замінював високий професійний рівень, адже вищу освіту мали лише 16 викладачів, четверо – незакінчену вищу; інші 19 осіб здобули середню та незакінчену середню освіту (Комаренко, 1973, с. 109).

Маємо припущення, що саме через брак кваліфікованих викладачів набув поширення лабораторний (або бригадно-лабораторний) метод роботи слухачів, де семінарські заняття вважалися основною формою навчання, а лекції – другорядною. Роль викладача у навчальному процесі зводилася до мінімуму. До того ж через тотальний брак викладачів-марксистів планомірної науково-дослідної роботи в Артемівці не велося. Аби вирішити проблему кадрового голоду у Москві, Петрограді, Сибіру, 1920 – 1922 рр. були утворені лекторські групи (пізніше – лекторські курси). У Комуніверситеті Харкова подібні курси було відкрито в лютому 1923 р. з метою пришвидшеними темпами (за 1 – 1,5 роки) підготувати викладачів для радпартшкіл та короткотермінових курсів університетів.

Поряд із партійними діячами (В. Затонським, Є. Квірінгом, П. Постишевим, М. Скрипником, Д. Мануїльським, Г. Петровським, І. Якіром, О. Шліхтером) та істориками-марксистами в інституті працювали й відомі немарксистські дослідники того часу, що стали ланкою єднання старих університетських традицій та нової марксистської методи. Серед них відзначалися проф. П. Лященко (1876 –1955), видатний вчений-економіст, представник старої генерації, один із засновників сільськогосподарської економії, в 1927 – 1929 рр. він керував аграрною кафедрою УІМЛ, медієвіст М. Пакуль (1880–1953), М. Слабченко (1882 – 1952), українознавець, історик держави і права України. Останній, ставши у середині 1920-х рр. членом-кореспондентом УІМЛ, завжди підкреслював свій «марксизм», що було не лише даниною часові, але глибоким переконанням, що він творить дійсно нову, революційну науку. В УІМЛ М. Слабченко змушений був співробітничати з «місцевим Покровським» М. І. Яворським (1885 – 1937). Причому в 1922 – 1924 рр. він вороже оцінював його діяльність як адміністратора-керівника в системі УІМЛ та Укрнауки, несхвально відгукувався про його праці. Однак з 1926 р., коли в Харкові визріла опозиція М. Грушевському, а більшовицькі вожді, заохочувані внутрішньо-академічними інтригами, взяли курс на погром української інтелігенції, Д. Багалій схилив Слабченка до союзу з М. Яворським (Заруба, 2004, с. 14).

Першим ректором комуністичного вузу у 1922 – 1924 рр. став колоритний партійний діяч І. К. Дашковський (1891 – 1972). У 1924 р. цьому старому більшовику, автору першого в Радянській Україні підручника з політекономії, було присуджено звання професора кафедри політичної економії. Парадоксально, що документа про вищу освіту він ніколи не мав (Греченко, 1991, с. 90).

Наступним «вченим» у ректорському кріслі Артемівки у 1922–1927 рр., залишаючись уповноваженим Наркомінсправ СРСР, став О. Шліхтер, який читав курс лекцій з аграрного питання, історії КПРС та впевнено торував шлях до академіків ВУАН (Вирнык, 1979, с. 74).

«Позаакадемічним» методом тиску та «перевиховання» інтелектуальної еліти стала система продовольчого постачання. Введена з 1918 р. ієрархія класового пайка чітко розмежувала «пролетарські» та «непролетарські» верстви суспільства (Кондратьева, 2009, стр. 83).

Науково-академічна еліта знаходилася у цій системі «соціалістичного розподілу» чи не в найгіршому становищі. Хронічний голод та безробіття стали породженням, розпочатої руйнації наукових, науково-дослідних та освітніх установ в Україні. Виживання вчених та їх сімей прямо залежало від їх лояльності до влади. З грудня 1919 р. вчені почали отримувати «академічний» посилений пайок (Кондратьева, 2009, с. 84). Проте у 1920 р. – першій половині 1921 р. в Україні через недоліки централізованого планового розподілу пайок не видавали. Лише з початком діяльності Всеукраїнського комітету сприяння вченим у жовтні 1921 р. українська інтелігенція отримала академзабезпечення (Коляструк, 2008, с. 98).

У той час як у Києві 1921 р. науковці ВУАН потерпали від голоду, лектори та груповоди комуністичних університетів, будучи відповідальними партійними працівниками, отримували відповідну зарплатню «як особи особливо кваліфікованих видів розумової праці» (Кондратьева, 2009, с. 85; ЦДАГО України, спр. 765, арк. 5). Адже партійне керівництво вважало «підготовку командного складу Революції не менш важливим обов'язком Радянської Республіки, ніж підготовку командного складу Червоної Армії» (ЦДАГО України, спр. 765, арк. 5). Кремлівська їдальня ВЦВК, як зауважує російська дослідниця Тетяна Кондратьєва, восени 1920 р. обслуговувала «товаришів із Соціалістичної академії». Як для голодних років «воєнного комунізму» меню цієї їдальні було вражаюче розкішним: від м'яса до ікри та рідкісних сортів риби (Кондратьева, 2009, с. 79).

Філософ-емігрант П. Б. Струве назвав таку економічну тактику воєнного комунізму, яка шляхом централізованого академічного забезпечення тиснула на інтелігенцію та відкривала нові можливості для контролю над нею, «пайковою дресурою» (Игнатова, 2005, с. 463). Подібне соціальне муштрування спостерігалося також в ідеологічних закладах освіти. 1922 р. стипендії у московському ІЧП стали виплачувати лише членам партії, зберігаючи за безпартійними право залишатися тільки вільними слухачами (Гуковский, 1965, с. 84).

1928 р. став початком «великого відступу» в ідеології СССР, яка відбилась на організації науки. Відродився інтерес до історії, української національної спадщини, актуалізувалася потреба в істориках, які мали побудувати новий російськоцентричний метанаратив у рамках «дружби народів», в якому Москва вивищувалася б над іншими республіками СССР. З 1933 р. поновили свою роботу університети УРСР. У них відкрилися історичні факультети, які поступово перебрали на себе функції підготовки спеціалістів-істориків. Історики все частіше послуговувались марксистською методою та тематикою класової боротьби, відчуваючи владний попит на подібного роду літературу.

З постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 22 листопада 1929 р. «Про Академію наук», яка ґрунтувалася фактично на матеріалах фальсифікованої справи «СВУ», розпочалась активна фаза «радянізації» ВУАН. У червні 1929 р. на перевиборах до ВУАН за участі профспілки, місцевкомів, колгоспників, робітників влада вперше прийняла до складу академіків номенклатурних працівників (В. П. Затонського, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера) й «першого історика-марксиста» України М. І. Яворського, завдяки чому партійно-державне керівництво УСРР здобуло академічний «бастіон» (Полонська-Василенко, 1962, с. 16). Згодом переважна більшість із цих академіків-більшовиків зазнала переслідувань та змінить статус «ката» на статус «жертви» сталінських репресій.

Висновки. Період 1920-х рр. – складний етап в історії наукової інтелігенції УСРР, як і у цілому СРСР. У цей час радянська влада прагнула підкорити своїм ідеологічним пріоритетам інтереси наукового співтовариства. З перших днів встановлення більшовицького режиму на теренах України та впродовж 1920-х рр. недовіра до інтелектуальної еліти постійно підкреслювалася у документах центральних та республіканських органів влади, пресі, виступах, демонстраціях. Уже на початку 1930-х рр. переважна більшість історичних науково-дослідних установ, заснованих М. Гру-шевським, та різноманітних комісій, кабінетів, товариств у складі Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів ВУАН були розгромлені. З кінця 1920-х рр. розпочинається ліквідація навіть «лояльних» академіків та підчищення наукового середовища, влада не бажала терпіти просто лояльних та слухняних «старих» наукових кадрів, їй необхідні були «правовірні», активні пропагандисти, апологети комуністичної ідеології. До того ж вже була готова марксистська зміна з Інституту червоної професури, ВУАМЛІН і т. ін.

Бібліографічні посилання

Архірейський, Д. В., & Ченцов, В. В. (2000). Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему крізь архівні джерела. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ* (2/4), 3–55.

Вирнык, Д. Ф. (1979). *Александр Григорьевич Шлихтер.* Киев: Наукова думка.

Греченко, В. І. (1991). К. Дашковський : нарис політичної діяльності. *Український історичний журнал* (10), 87–94.

Гуковский, А. И. (1965). Как я стал историком. *История СССР* (6), 76–99.

12-й съезд РКП(б) (17–22 апреля 1923 года) : Стенографический отчет. (1968). Москва: Госполитиздат.

Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 2270, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

Дорошко, М. (2005). Освітньо-фахова підготовка та виховання партійно-радянської номенклатури УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр.*(14), 165–173.

Єфремов, С. (1997). *Щоденники, 1923–1929.* Київ: ЗАТ «Газета «РАДА».

Заруба, В. М. (2004). *Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952).* Дніпропетровськ: Юридична академія МВС; Ліра ЛТД.

Иванова, Л. В. (1968). *У истоков советской исторической науки (Подготовка кадров историков-марксистов в 1917–1929 гг.).* Москва: Мысль.

Игнатова, Е. (2005). *Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века.* Санкт-Петербург: Амфора.

Коляструк, О. (2007). До проблеми взаємовідносин більшовицької влади з інтелігенцією у 1920-і рр. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* (17), 167–173.

Коляструк, О. (2008). Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті рр. XX ст. *Інтелігенція і влада* (13), 97–111.

Комаренко, Н. В. (1973). *Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1939 рр.).* Київ: Наукова думка.

Кондратьева, Т. (2009). *Кормить и править : О власти в России XVI–XX вв.* (изд. 2-е). Москва: РОССПЭН.

Кравців, Б. (1962). Розгром українського літературознавства 1917 – 1937 рр. *Записки НТШ (Париж–Чикаго), 173,* 217–308.

Леонова, Л. (1972). *Из истории подготовки партийных кадров в советско-партийных школах и коммунистических университетах (1921–1925 гг.).* Москва: Издательство Московского университета.

Леонова, Л. (1979). *Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917 – 1975 гг.* Москва: Издательство Московского университета.

Организация науки в первые годы Советской власти (1917 – 1925 гг.). (1968). Ленинград: Наука.

Паскель, І. (1928). Наслідки набору до українського інституту марксизму-ленінізму на 1927/28 академічний рік. *Прапор марксизму* (1(2) (січень – лютий – березень)), 238–244.

Петров, В. (1959). *Українські культурні діячі УРСР 1920–1940. Жертви більшовицького терору.* Нью-Йорк: ПРОЛОГ.

Подземский, А. Я. (1931). *Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения : Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний центр. комитета и Центр. контрольной Комиссии Всесоюз. коммунист. партии (большевиков)* (изд. 3-е, пересмотр. и доп.). (И. Д. Давыдов, & И. Г. Клабуновский, Ред.) Москва; Ленинград: ОГИЗ Народный комиссариат просвещения РСФСР.

Полонська-Василенко, Н. (1955). *Українська Академія наук : нарис історії* (Т. 1 (1918–1930)). Мюнхен.

Полонська-Василенко, Н. (1962). Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років. *Записки Наукового Товариства Шевченка (Париж–Чикаго), 173,* 7–112.

Постановление Политбюро ЦК КП(б)У о нежелательности высылки за границу деятелей украинской интеллигенции. *АП РФ.* Ф. 3. Оп. 58. Д. 175. Л. 93. *Заверенная копия. Машинопись* (Альманах «Россия. XX век»). Получено из Архив Александра Яковлева. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/56136.

Р. М. (1984). Юринець Володимир. у В. Кубійович (Ред.), *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина* (Т. II, сс. 3942–3943). Париж; Нью-Йорк: Молоде життя. Отримано з http://litopys.org.ua/encycl/euii310.htm

Сафразьян, Н. (1977). *Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921 – 1927 гг.).* Москва: Издательство Московского университета.

Степун, Ф. (1923). Мысли о России. *Современныя записки* (17), 351–375.

Умови прийому до Укр. Інституту Марксизму на 1928–29 акад. рік. (1928). *Прапор марксизму*(2(3) (квітень – травень – червень)), 277 – 281.

Федюкин, С. (1977). *Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу.* Москва: Наука.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20.

Юркова, О. В. (2007). Кияниця Петро Антонович. у В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 4). Київ: Наукова думка. Отримано з http://www.history.org.ua/?termin=Kyjanycya_P.

Ясь, О. (2016). «*На чолі республіканської науки…». Інститут історії України (1936–1986) : Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи).* (В. Смолій, Ред.) Київ: Інститут історії України НАН України.

David-Fox, M. (1997). *Revolution of the Mind: Higher Learning Among the Bolsheviks, 1918 – 1929.* Ithaca, N. Y.: Cornell University Press and Studies of the Harriman Institute. Retrieved from http://www.cornellpress.cornell.edu/book/?GCOI=80140100205800

Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934.* N. Y.: Cambridge University Press. doi: https://doi.org/10.1017/CBO9780511523595.

References

Arkhireyskyi, D. V., & Chentsov, V. V. (2000). Antyradyans'ka natsional'na opozytsiya v USRR v 20-ti rr. i pohlyad na problemu kriz' arkhivni dzherel [The anti-Soviet national opposition in the USSR in the 20's and a view of the problem through archival sources]. *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KGB* (2/4), 3–55 (in Ukrainian).

Central State Archive of Public Organizatons of Ukraine. Fund 1, descr. 20.

David-Fox, M. (1997). *Revolution of the Mind: Higher Learning Among the Bolsheviks, 1918 – 1929.* Ithaca, N. Y.: Cornell University Press and Studies of the Harriman Institute. Retrieved from http://www.cornellpress.cornell.edu/book/?GCOI=80140100205800.

Doroshko, M. (2005). Osvitn'o-fakhova pidhotovka ta vykhovannya partiyno-radyans'koyi nomenklatury USRR v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv [Educational and professional training and education of the party-Soviet nomenklatura of the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1930s]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky : mizhvid. zb. nauk. pr*. (14), 165–173 (in Ukrainian).

12-y s"ezd RKP(b) (17–22 aprelya 1923 goda) : Stenograficheskiy otchet [*The 12th Congress of the RCP(B) (April 17–22, 1923): Verbatim report*]. (1968). Moskva: Gospolitizdat (in Russian).

Fedyukin, S. (1977). *Bor'ba s burzhuaznoy ideologiey v usloviyakh perekhoda k nepu* [*The struggle against bourgeois ideology in the conditions of the transition to NEP*]. Moscow: Nauka (in Russian).

Fitzpatrick, S. (1979). *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934.* N. Y.: Cambridge University Press. doi:https://doi.org/10.1017/CBO9780511523595.

Gukovskiy, A. I. (1965). Kak ya stal istorikom [How did I become a historian]. *Istoriya SSSR* (6), 76–99 (in Russian).

Hrechenko, V. I. (1991). K. Dashkovs'kyy : narys politychnoyi diyal'nosti [K. Dashkovsky: Essay on political activity]. *Ukrainian Historical Journal* (10), 87–94.

Ignatova, E. (2005). *Zapiski o Peterburge. Zhizneopisanie goroda so vremen ego osnovaniya do 40-kh godov XX veka* [*Notes about Petersburg. Biography of the city from the time of its foundation to the 40s of the twentieth century*]. St. Petersburg: Amphora (in Russian).

Ivanova, L. V. (1968). *U istokov sovetskoy istoricheskoy nauki (Podgotovka kadrov istorikov-marksistov v 1917–1929 gg.)* [*At the origins of Soviet historical science (Training of cadres of Marxist historians in 1917–1929)*]. Moscow: Mysl' (in Russian).

Kolyastruk, O. (2007). Do problemy vzayemovidnosyn bil'shovyts'koyi vlady z intelihentsiyeyu u 1920-i rr. [On the problem of the relationship between the Bolshevik authorities and the intelligentsia in the 1920s]. *Problemy istoriyi Ukrayiny : fakty, sudzhennya, poshuky* (17), 167–173 (in Ukrainian).

Kolyastruk, O. (2008). Diyal'nist' Vseukrayins'koho komitetu spryyannya vchenym u 20-ti rr. XX st. [Activities of the Ukrainian Committee for Assisting Scientists in the 20's of the 20th century] *Intelihentsiya i vlada* (13), 97–111 (in Ukrainian) (in Ukrainian).

Komarenko, N. V. (1973). *Ustanovy istorychnoyi nauky v Ukrayins'kiy RSR (1917–1939 rr.)* [*Establishments of historical science in the Ukrainian SSR (1917–1939)*]. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Kondrat'eva, T. (2009). *Kormit' i pravit' : O vlasti v Rossii XVI–XX vv*. (izd. 2-e) [*To feed and rule: About the power in Russia of the 16th – 20th centuries*. (2nd edition)]. Moscow : ROSSPEN (in Russian).

Kravtsiv, B. (1962). Rozhrom ukrayins'koho literaturoznavstva 1917 – 1937 rr. [*Defeat of Ukrainian Literary Studies 1917–1937*]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka (Paryzh – Chykaho)*, 173, 217–308 (in Ukrainian).

Leonova, L. (1972). *Iz istorii podgotovki partiynykh kadrov v sovetsko-partiynykh shkolakh i kommunisticheskikh universitetakh (1921–1925 gg.)* [*From the history of the training of party cadres in Soviet-party schools and communist universities (1921–1925)*]. Moscow: Moscow State University (in Russian).

Leonova, L. (1979). *Istoricheskiy opyt KPSS po podgotovke partiynykh kadrov v partiynykh uchebnykh zavedeniyakh, 1917 – 1975 gg*. [*The historical experience of the CPSU in preparing party cadres in party educational institutions, 1917–1975*] Moscow: Moscow State University (in Russian).

Organizatsiya nauki v pervye gody Sovetskoy vlasti (1917 – 1925 gg.) [*The organization of science in the first years of Soviet power (1917 – 1925)*] (1968). Leningrad: Nauka (in Russian).

Paskel', I. (1928). Naslidky naboru do ukrayins'koho instytutu marksyzmu-leninizmu na 1927/28 akademichnyy rik [Consequences of recruiting to the Ukrainian Institute of Marxism-Leninism for the academic year 1927/28]. *Prapor marksyzmu* (1(2) (sichen' – lyutyy – berezen')), 238–244 (in Ukrainian).

Petrov, V. (1959). *Ukrayins'ki kul'turni diyachi URSR 1920–1940. Zhertvy bil'shovyts'koho teroru* [*Ukrainian cultural figures of the USSR, 1920–1940. Victims of the Bolshevik terror*]. N. Y.: PROLOH (in Ukrainian).

Podzemskiy, A. Ya. (1931). *Direktivy VKP(b) po voprosam prosveshcheniya : Voprosy narodnogo prosveshcheniya v osnovnykh direktivakh s"ezdov, konferentsiy, soveshchaniy tsentr. komiteta i Tsentr. kontrol'noy Komissii Vsesoyuznoy kommunisticheskoy partii (bol'shevikov)* (izd. 3-e, peresmotr. i dop.) [*The directives of the CPSU (B.) on education: The issues of public education in the main directives of congresses, conferences, meetings of the central committee and the Central Control Commission of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks)* (3rd edition, revision and additional)]. (I. D. Davydov, & I. G. Klabunovskiy, Red.) Moscow; Leningrad: OGIZ Narodnyy komissariat prosveshcheniya RSFSR (in Russian).

Polons'ka-Vasylenko, N. (1955). *Ukrayins'ka Akademiya nauk : narys istoriyi* [*Ukrainian Academy of*

Sciences: An Essay on History] (Vol. 1 (1918–1930)). Munich (in Ukrainian).

Polons'ka-Vasylenko, N. (1962). Istorychna nauka v Ukrayini za sovyets'koyi doby ta dolya istorykiv. Istorychna nauka v Ukrayini do kintsya 1920-kh rokiv [Historical science in Ukraine for the Soviet era and the fate of historians. Historical science in Ukraine until the end of the 1920s]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka (Paryzh – Chykaho), 173*, 7–112 (in Ukrainian).

Postanovlenie Politbyuro TsK KP(b)U o nezhelatel'nosti vysylki za granitsu deyateley ukrainskoy intelligentsii [Resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the CP(B)U on the undesirability of expelling the figures of the Ukrainian intelligentsia abroad.]. (n.d.). *AP RF. Fund 3, descr. 58, file 175, sheet 93*. (Al'manakh «Rossiya. XX vek» [Almanac «Russia, XX Century»]). Retrived from Arkhiv Aleksandra Yakovleva [Alexander Yakovlev's archive]. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/56136.

R.M. (1984). Yurynets' Volodymyr. In V. Kubiyovych (ed.), *Entsyklopediya Ukrayinoznavstva. Slovnykova chastyna* [*Encyclopedia of Ukraine*] (Vol. 2(10), pp. 3942–3943). Paris; N. Y.: Molode zhyttya. Retrived from http://litopys.org.ua/encycl/euii310.htm.

Safraz'yan, N. (1977). *Bor'ba KPSS za stroitel'stvo sovetskoy vysshey shkoly (1921 – 1927 gg.)* [*The struggle of the CPSU for the construction of the Soviet higher school (1921 – 1927 gg.)*]. Moscow: Publishing house of Moscow University (in Russian).

State Archives of Dnipropetrovsk Region. Fund 2270, descr. 1, file. 2, sheet 10.

Stepun, F. (1923). Mysli o Rossii [Thoughts about Russia]. *Sovremennyya zapiski* (17), 351–375 (in Russian).

Umovy pryyomu do Ukrayins'koho Instytutu Marksyzmu na 1928–29 akademichnyy rik [Conditions for admission to the Ukrainian Institute of Marxism for academic year 1928–29]. (1928). *Prapor marksyzmu* (2(3) (kviten' – traven' – cherven')), 277 – 281 (in Ukrainian).

Virnyk, D. F. (1979). *Aleksandr Grigor'evich Shlikhter*. Kiev: Naukova dumka (in Russian).

Yas, O. (2016). «*Na choli respublikans'koyi nauky…». Instytut istoriyi Ukrayiny (1936–1986) : Narysy z instytutsional'noyi ta intelektual'noyi istoriyi (Do 80-richchya ustanovy)* [*«At the head of the republican science …». Institute of History of Ukraine (1936–1986): Essays on Institutional and Intellectual History (To the 80th anniversary of the institution)*]. (V. Smoliy, Ed.) Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929* [*Diaries, 1923–1929*]. Kyiv: Closed JSC «Gazeta RADA» (in Ukrainian).

Yurkova, O. V. (2007). Kyyanytsya Petro Antonovych. In V. A. Smoliy (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [*Encyclopedia of Ukrainian History*] (Vol. 4). Kyiv: Naukova dumka. Retrived from http://www.history.org.ua/?termin=Kyjanycya_P (in Ukrainian).

Zaruba, V. M. (2004). *Mykhaylo Slabchenko v epistolyarniy ta memuarniy spadshchyni (1882–1952)* [*Mykhailo Slabchenko in the epistolary and memoir legacy (1882–1952)*]. Dnipropetrovsk: Law Academy of the Ministry of Internal Affairs; Lira LTD (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 29.07.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 82–87

doi: 10.15421/261709

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477.8):271.4–726.1–464:(=411.16-053.2)]«08.1942»

Ю. Р. Скіра

Національний університет «Львівська політехніка»

Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреєм Шептицьким у серпні 1942 р.

Розглянуто передумови та причини початку акції порятунку євреїв митрополитом Андреєм Шептицьким у серпні 1942 р. Проаналізовано його контакти з рабинами з відділу релігії львівського Юденраду, їх внесок у окреслення проекту переховування єврейських дітей з гетто. На основі джерел доведено, що допомога переслідуваним євреям у серпні 1942 р. була не одноразовим актом, а систематичним процесом, який поглибився у наступні місяці осені 1942 р.

Ключові слова: акція, митрополит, переховування, рабин, діти.

Скира Ю. Р. **Начало акции спасения евреев митрополитом Андреем Шептицким в августе 1942 г.**

Рассмотрено предпосылки и причины начала акции спасения евреев митрополитом Андреем Шептицким в августе 1942 г. Проанализировано его контакты с раввинами отдела религии львовского Юденрада, их вклад в проект укрытие еврейских детей из гетто. Основываясь на источники доказано, что помощь преследуемым евреям в августе 1942 г. была не разовой акцией, а систематическим процессом, который углубился в последующие месяцы 1942 г.

Ключевые слова: акция, митрополит, укрытие, раввин, дети.

Skira Yu. R. **The Start of the Jews Rescue Campaign by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942.**

Start of the campaign for the rescue of the Jews by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942 is studied in the article. The author begins with an analysis of the August campaign in 1942 as a massive Holocaust of Lviv's Jewish community. He focuses on the fact that a foreboding of imminent catastrophe felt by some Jews led them, in despair, to address the Head of the Ukrainian Greek Catholic Church. A visit of Rabbis Dawid Kahane and Kalman Chameides started the campaign for the rescue of Jewish children from Lviv Ghetto. Active rescue efforts regarding adult Jews were made during the August operation. Some sources allow us to assert that sheltering the Jews in cellars of St. George's Cathedral architectural complex was not a one-time act of commitment but an ongoing rescue operation under conditions of growing genocide. Events that took place in August 1942 became the turning point for Metropolitan Andrey Sheptytsky and Lviv Jews and their relationship, since they started the process of rescuing people deprived of the right to live by the Nazis. This rescuing campaign developed during the following months of autumn 1942.

Keywords: campaign, Metropolitan, rescue, Rabbi, children.

Постановка проблеми. Проблематика, яка стосується практичних питань порятунку євреїв духовенством та монашими спільнотами Греко-Католицької Церкви під час Голокосту, є малодослідженою. Причина цього полягає у незначній кількості джерел, які залишились з тієї доби. В більшості джерельна база складається із спогадів, свідчень, інтерв'ю з учасниками тих подій або ж людей, які з ними спілкувалися.

Аналіз наукових досліджень. Щодо історіографії, то даними питаннями займалися Ж. Ковба, Ш. Редліх, Ю. Бусганг. На сучасному етапі є потреба у поглибленні вивчень відносин служителів Греко-Католицької Церкви

□ Скіра Ю. Р., 2017

з представниками єврейських громад Галичини під час Другої світової війни.

Дана стаття ставить собі за **мету** дослідити початковий етап акції порятунку євреїв митрополитом Андреєм Шептицьким, залучаючи при цьому невідомі досі джерела.

Виклад основного матеріалу. Висловлюючи свій протест у пастирських посланнях, листах та розмовах з оточенням, проти антисемітської політики та жорстокості нацистів, що з кожним місяцем окреслювалася у добре продуманий і організований до деталей геноцид, митрополит Андрей Шептицький розпочав літом 1942 р. перехід до реалізації систематичного порятунку євреїв. Це було зумовлено наростаючими хвилями нищення єврейського населення у Львові. Їх вершиною стала «серпнева» акція 1942 р. (Lewin, 2011, str. 138). У спогадах очевидців тих подій, вона запам'яталася своїми вражаючими масштабами вбивст та переслідувань (Гешелес, 2011, с. 39−43; Левін, 2007, с. 53; Хігер & Пейснер, 2016, сс. 56, 57; Ковба, 2003, с. 92−109). Впродовж цієї акції 10−22 серпня 1942 р., у місті було вбито більше 40 тис. євреїв (Schenk, 2012, str. 245). Операція була розроблена блискуче, з погляду військової стратегії: було складено план блокади окремих будинків і вулиць (ДАЛО, арк 3), одних жертв вивозили до залізничної станції Львів-Клепарів, а звідти до газових камер концентраційного табору смерті Белжеця (Гонігсман, 2009, с. 179), інших доправляли на розстріл біля Янівського концентраційного табору, до сіл Винники і Лисиничів (Гонігсман, 2009, с. 179). Акція завершилась тим, що 23 серпня 1942 р. частина німецьких підрозділів, що брала участь у її реалізації, вирушила до містечок Городка та Рави-Руської ліквідовувати тамтешні гетто (Гонігсман, 2009, с. 180).

Напередодні «серпневої» акції львівські євреї відчували наближення загрози (Фрідман, 2009, с. 138). Тому кожен намагався знайти якесь укриття чи інший спосіб вижити. І деякі з них вирішили шукати порятунку у глави Греко-Католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького. Рабин прогресистської синагоги у Львові на вул. К. Шайнохи, 6 (сучасна вул. Банківська) Давид Кагане так аргументував свій вибір: «У цьому не було нічого незвичного: неодноразово євреї знаходили захист у вищих служителів церкви, які часто виявляли розуміння їх трагічного становища» (Ковба, 2003, с. 88). Проте насправді це був важкий вибір для євреїв. Коли Курт Левін запропонував своїй матері, Рахіль Левін, піти і порадитися про їхній можливий порятунок з митрополитом, вона, котрої покійний чоловік був у дружніх стосунках з ним, поставилась до цього скептично, але загалом не заперечувала (Левін, 2007, с. 54). Але, коли митрополит сказав, що має два місця для укриття і дітей потрібно привести наступного ранку (Lewin, 2011, str. 119), вона, спершу, навіть не хотіла говорити вдома про цю можливість. Курт Левін згадує, що йому довелося брутально пояснити їй, що вони в такому разі «підуть на мило». І тоді Рахіль Левін заявила про те, що її, як і більшість тодішніх євреїв, найбільше хвилювало – питання про хрещення. Вона сказала, що за таку ціну не хоче купувати життя, навіть якщо йдеться про життя дітей, що їй не можна цього робити хоча б з огляду на пам'ять про покійного чоловіка-рабина. На цьому дискусія завершилась. Курт Левін був вимушений наступного ранку йти сам до Митрополичих палат і пояснювати ситуацію (Lewin, 2011, str. 120). Митрополит Андрей Шептицький, у свою чергу, відповів йому, що розуміє причину цієї відмови. Він заявив, що хлопець має і його зрозуміти, що він це робить не для отримання грошей чи іншої винагороди, а виключно з мотивів любові до Бога і ближнього. А по відношенню до Левіних має подвійний обов'язок через пам'ять про покійного рабина Ізекиїла Левіна, який був його приятелем. Про хрещення ж митрополит заявив, що він навіть і не думав про це. Якщо вдасться врятуватися і пережити війну, і вони переконаються у правдивості його віри, тоді можна буде говорити про щось. Також, митрополит попросив, щоб Курт Левін все це передав матері і вона наступного ранку прийшла до нього на особисту розмову. Коли ж вдома було все передано, Рахиль Левін погодилась прийти до Митрополичих палат. Там, митрополит Андрей Шептицький ще раз підтвердив свої слова і заявив, що він є гарантом того, що діти не забудуть про своє єврейське походження, що будуть виховуватися у єврейському дусі (Lewin, 2011, str. 120). Рахіль Левін знову попросила час на роздуми і лише наступного дня Курт Левін завів свого молодшого брата Натана (1932 р. н.) до резиденції митрополита Андрея Шептицького (Lewin, 2011, str. 121). Це відбулося наприкінці «серпневої» акції (Lewin, 2011, str. 121; (АСУЛ, Ф. 15, спр. 14, т. 2, арк. 11). Натомість сам проект порятунку єврейських дітей розпочався ще під час її проведення.

Рабин Давид Кагане зазначав, що незадовго до Курта Левіна, він з рабином Кальманом Хамайдесом також зверталися по допомогу до митрополита Андрея Шептицького. Курт Левін на

початку просив у глави Греко-Католицької Церкви переховати рукописи свого батька (Lewin, 2011, str. 119). Рабини ж прийшли з проханням від імені відділу релігії Юденраду попросити про передачу на зберігання декількох сотень сувоїв Тори, які були у підвалах на вул. Бернштейна, 12 (сучасна вул. Шолом-Алейхема). Як і у випадку Курта Левіна, це було вступним проханням. Справжнім мотивом приходу було прохання про надання притулку. Вони знали, що митрополит мав славу справедливої людини і ведені цією надію, що він не відмовить їм у допомозі, вони звернулися до нього (Ковба, 2003, с. 88). Контакт з Митрополичим палацом був наведений через приятеля рабина Давида Кагане, колишнього викладача Львівської богословської академії (Основник і професорська колегія Львівської богословської академії, 1973, с. 239) о. д-р Гавриїла Костельника. Саме він домовився про зустріч і митрополит їх прийняв (Ковба, 2003, с. 88). На початку розмови, як згадує рабин Давид Кагане, митрополит Андрей Шептицький взяв його руку у свої руки і, дивлячись співчутливо, сказав з прихильністю у голосі: «Я бачу, біда привела тебе до мене, мій сину. Сідай, будь ласка, й розкажи мені про неї» (Гейман, 1984, с. 12).

У процесі бесіди, митрополит запитався, як може їм допомогти. Тоді рабин Давид Кагане попросив його врятувати Тори і дітей, чиїх батьків нацисти вбили і мають знищити в найближчій облаві (Гейман, 1984, с. 12). Митрополит погодився на перше прохання з умовою, що євреї самі принесуть Тори. Стосовно другого, то він виявив готовність прийняти єврейських дітей. Але попросив прийти наступного дня, оскільки мав порадитися щодо технічних питань цього процесу (Ковба, 2003, с. 89). Його найближчі співробітники у цьому проекті – ігумен Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) та ігуменя Святопокровського монастиря Студіського Уставу мати Йосифа (Вітер) також виявили готовність сприяти цьому задуму і його реалізовувати. Єдиним застереженням було те, що з огляду на часті перевірки сиротинців, під час яких нацисти наказували дітям роздягатися, було домовлено, що в першу групу врятованих увійдуть тільки дівчатка. Очевидно, оточенню митрополита потрібний був час на вироблення системи порятунку. Невдовзі відбулась перша рятівна операція (Гейман, 1984, с. 12). Тоді, особистий водій митрополита Андрея Шептицького, Іван Гірний перевіз автомобілем глави Греко-Католицької Церкви певну кількість дітей до різних місць підготовлених для переховування (Спогади Івана Гірного, 1997).

Рабин Давид Кагане твердив, що цей візит став вихідним пунктом у проведені операції по порятунку євреїв митрополитом Андреєм Шептицьким (Ковба, 2003, с. 187). Ця теза є дискусійною, оскільки до кінця неможливо дослідити контактів митрополита з євреями з львівського гетто через брак джерел. Останні дослідження показали, що митрополит активно переховував дорослих осіб у підвалах Святоюрського комплексу вже під час самої «серпневої» акції, а різні люди, у пошуках спасіння, зверталися до нього ще до візиту рабинів. Підтвердженням цього є свідчення Марка Вайнтраупа (АСУЛ. DVD 372-002, 373-001, 378-002).

Марк Вайнтрауп (1925 р. н.), справжнє ім'я Ізек Маркус Вайнтрауп, змінив його на початку 50-х рр. XX ст., коли закінчив Сорбону в Парижі і виїхав до Австралії. Він був сином Якуба Вайнтраупа та Діни Вайнтрауп з дому Канер. Подружжя мало ще двоє дочок – Адель, яка загинула під час «серпневої» акції, коли Марк Вайнтрауп переховувався у Святоюрському комплексі, та Регіна, яка врятувалася долею випадку у Янівському концентраційному таборі через рішення німецького солдата не брати її до числа осіб призначених на знищення (АСУЛ. DVD 373-001).

Родина Вайнтрауп була дуже заможною. Її глава – Якуб Вайнтрауп був власником будівельного підприємства на вул. Л. Сапєги (сучасна вул. С. Бандери), фабрики ролетів (АСУЛ. DVD 373-001). Вони жили на вул. А. Кордецького, 12 а (сучасна вул. О. Степанівни) у неєврейській околиці Львова, де Якуб Вайнтрауп мав дві кам'яниці. Марк Вайнтрауп вчився у IX державній гімназії ім. Я. Кохановського, де на той час було шістсот учнів і лише семеро серед них були євреями. Всі його друзі дитинства та юності були за національністю поляками або українцями. Під час німецької окупації всі вони покинули його і він не отримав від них жодної допомоги, а навпаки – тільки неприязнь (АСУЛ. DVD 372-002). В одному лише випадку довоєнні контакти допомогли йому і врятували життя. Коли Львів був окупований нацистами, Марк Вайнтрауп був змушений працювати на залізниці. Це була тяжка виснажлива робота, яка полягала в прокладанні дороги. Робітники не витримували більше семи-восьми днів. Їхнім завданням було носити на плечі балки вагою п'ятдесят кілограм, а коли хтось від знемоги падав – його відразу вбивали вартові. На п'ятий

день праці до Марка Вайнтраупа підійшов чоловік, який впізнав у ньому однокласника свого сина у IX державній гімназії ім. Я. Кохановського. Його прізвище було Грюник, він був начальником підрозділу на львівській залізниці і саме він перевів Марка Вайнтраупа працювати до себе, що дало йому чотири-п'ять місяців відносного спокою і врятувало від смерті. Марк Вайнтрауп свідчить, що це була випадкова людина, яка допомогла і врятувала, бо лише впізнала (АСУЛ. DVD 373-001).

Другий випадок безкорисливої допомоги Маркові Вайнтраупові належить митрополиту Андрею Шептицькому (АСУЛ. DVD 373-001). Вся проблема родини Вайнтрауп полягала у тому, що вони, на початку німецько-радянської війни, мали можливість евакуюватись, але відмовились від цього. Якуб Вайнтрауп знав головного лікаря військового шпиталю у Львові. Перед евакуацією з міста, той приїхав тритонною машиною під будинок родини Вайнтрауп і запропонував приєднатися до нього. Але Якуб Вайнтрауп відповів йому, що ніхто не може бути гіршим за радянську владу. Така відповідь була викликана тим, що восени 1939 р. у Якуба Вайнтраупа цією владою було націоналізовано дві кам'яниці. Тому він її не любив і водночас боявся. Своїй родині він заявив, що закінчив німецьку школу у Відні, знає цю мову і вірить, що німці не можуть робити такі страшні речі, що Вайнтраупи мають залишитись у Львові і вони переживуть війну. Але як зазначає Марк Вайнтрауп – не пережили (АСУЛ. DVD 378-002).

Подібні настрої не були поодинокими у львівських євреїв. Про цю надію, єврейської громади Львова щодо німецької влади, згадує у своїх спогадах і Курт Левін (Левін, 2007, с. 44). Проте, безкомпромісна політика нацистів відразу переконала мешканців міста у марноті їх сподівань. На початку серпня 1942 р., як зазначає Марк Вайнтрауп, у львівському гетто було відомо про наближення наступної великої акції, оскільки можна було спостерігати збільшення кількості військ СС, які оточували територію проживання євреїв.

У цей період Якуб Вайнтрауп прийняв рішення звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького (АСУЛ. DVD 372-002). До війни він часто зустрічався з ним і вони добре знались. Він зателефонував до канцелярії митрополита і попросив владику допомогти його єдиному сину (АСУЛ. DVD 373-001). Митрополит відповів йому, що Марк Вайнтрауп має прийти до церкви Св. Юра. Останній прийшов до архикатедрального собору вечером перед «серпневою» акцією. Його завели до першого поверху Митрополичих палат. Там зібралось близько сімнадцяти євреїв. Митрополита Андрея Шептицького привезли на інвалідному візку. Марка Вайнтраупа привели до владики, він представився і той положив обидві руки на його голову та благословив. Потім Марка Вайнтраупа завели до укриття в підвалі (АСУЛ. DVD 372-002). Він бачив митрополита лише один раз тоді і перебував там сімнадцять днів. Властиво саме Марк Вайнтрауп свідчить, що переховування сімнадцяти-вісімнадцяти осіб у підвалах Святоюрського комплексу під час «серпневої» акція 1942 р. не було поодиноким випадком рятування євреїв чи щасливим випадком, а систематичним порятунком переслідуваних нацистами людей (АСУЛ. DVD 373-001).

Підтвердженням цього є подібний захід, який проводили монахи Студійського Уставу, коли в цей самий час переховували у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» на вул. Трибунальській, 16 (сучасна вул. Шевська) шістнадцять євреїв (Винницька, 2000; Левін, 2007, с. 478; Гординський, 1983, с. 465; Lewin, 2011, str. 158). Тому, можна зробити висновок, що візит рабинів Давида Кагане та Кальмана Хамайдеса започаткував порятунок єврейських дітей з львівського гетто, в той час як переховування дорослих, через менші труднощі пов'язані з віковою особливістю, вже відбувалося напередодні «серпневої» акції 1942 р.

Висновки. Підбиваючи підсумки, потрібно зазначити, що події «серпневої» акції 1942 р. стали переломним моментом у відносинах митрополита Андрея Шептицького з єврейською громадою Львова під час Другої світової війни. Саме ця акція стала приводом, який призвів до звертання євреїв з львівського гетто по допомогу до глави Греко-Католицької Церкви. Тоді ж, у процесі порятунку, окреслилися дві незалежні ділянки переховування: дітей та дорослих. Переховування дорослих було первинним через вікові особливості, менші потреби переслідуваних людей і усвідомлення ними небезпек, що породжувало в них відповідну поведінку і обережність у загрозливих ситуаціях. Зіграло свою роль і те, що люди, які шукали захисту у Святоюрському комплексі перед «серпневою» акцією 1942 р. були за спогадами свідків виключно дорослими людьми.

Переховування ж дітей вимагало налагодження виробленого алгоритму і мало свою специфіку, породжену віковим сприйняттям світу дітьми. Оточення митрополита Андрея Шептицького, якому було доручену вказану роботу, проявило велику мобільність, оскільки вже під

час «серпневої» акції 1942 р. організувало вивезення першої групи дітей з львівського гетто. Велика заслуга у цьому належала рабину Давиду Кагане та рабину Кальману Хамайдесу, як представникам єврейської громади, які дали перший поштовх у цьому процесі.

З іншої сторони, на підставі опрацьованих джерел, можна стверджувати, що в серпні 1942 р. порятунок євреїв набув характеру не одноразової акції допомоги, а системного порятунку людей, які опинилися в умовах спланованого німецькою владою геноциду. Деталі, методи та способи будуть розроблені та втілені у життя найближчим оточенням митрополита Андрея Шептицького у наступні місяці осені 1942 р. і вони продемонструють свою ефективність, надійність і продуманість, оскільки жоден єврей, який був перехований цією групою не буде заарештований і знищений нацистами.

Бібліографічні посилання

АСУЛ. – Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 15, спр. 14, т. 2.

АСУЛ. DVD. – Архів Святоуспенської Унівської Лаври. F. 017, sp. 010.

Винницька, І. (2000). «Жива історія українських політичних емігрантів в Канаді»: інтерв'ю з братом Лаврентієм Кузиком. *Україна модерна* (4–5), 319–343.

Гейман, Л. (листопад-грудень 1984 р.). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ* (11–12), 11–13.

Гешелес, Я. (2011). *Очима дванадцятирічної дівчинки.* Київ: Дух і Літера.

Гонігсман, Я. (2009). Катастрофа львівського єврейства (1941–1944). *Незалежний культурологічний журнал «Ї»* (58), 160–190.

Гординський, В. (1983). Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. У П. Синиця (укл.), *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* (Т. 3, сс. 463–468). Торонто; Чикаго.

ДАЛО. – Державний архів Львівської області. Ф. 12, оп. 1, спр. 40.

Ковба, Ж. (упор.). (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане.* (М. Феллер, ред.). Київ: Дух і Літера.

Левін, К. (2007). *Мандрівка крізь ілюзії.* Львів: Свічадо.

Основник і професорська колегія Львівської богословської академії. (1973). У П. Синиця (укл.), *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928–1929–1944* (Т. І, сс. 163–295). Торонто; Чикаго.

Спогади Івана Гірного. (12 Вересеня 1997 р.). *Високий замок*.

Фрідман, Ф. (2009). Винищення львівських євреїв. *Незалежний культурологічний журнал «Ї»* (58), 126–151.

Хігер, К., & Пейснер, Д. (2016). *Дівчинка у зеленому светрі: життя у мороці Голокосту.* Київ: Країна Мрій.

Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946.* Warszawa: Fundacja Zescytów. Literackich.

Schenk, D. (2012). *Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*. Kraków: Wysoki Zamek.

References

Archive of the Univ Holy Dormition Lavra. F. 017, spr. 010.

Archive of the Univ Holy Dormition Lavra. F. 15, spr. 14, vol. 2.

Fridman, F. (2009). Vynyshchennya l'vivs'kykh yevreyiv [Destruction of Lviv Jews]. *The Independent Cultural journal «Ї»* (58), 126–151 (in Ukrainian).

Hesheles, Ya. (2011). *Ochyma dvanadtsyatyrichnoyi divchynky* [*The Look at girls twelve years old*]. Kyiv: Dukh i Litera.

Heyman, L. (November-December, 1984). Zabuta epopeya hrafa Sheptyts'koho [Forgotten epic of Count Sheptytsky]. *Zhinochyy svit* (11–12), 11–13 (in Ukrainian).

Honihsman, Ya. (2009). Katastrofa l'vivs'koho yevreystva (1941–1944) [The catastrophe of Lviv Jewry, 1941–1944]. *The Independent Cultural journal «Ї»* (58), 160–190 (in Ukrainian).

Hordyns'kyy, V. (1983). Spohady pro o. Yoana Petersa, ottsiv studytiv i brativ Sheptyts'kykh [Memories of Father Jonathan Peters, fathers of Students and Sheptytsky's brothers]. In P. Synytsya (ukl.), *Svityl'nyk istyny. Dzherela do istoriyi Ukrayins'koyi katolyts'koyi bohoslovs'koyi akademiyi u L'vovi 1928–1929–1944* [*The Lantern of Truth. Sources to the history of the Ukrainian Catholic Theological Academy in Lviv in 1928–1929–1944*] (Vol. 3, pp. 463–468). Toronto; Chicago (in Ukrainian).

Khiher, K., & Peysner, D. (2016). *Divchynka u zelenomu svetri: zhyttya u morotsi Holokostu* [*A girl in a green sweater: life in the dark Holocaust*]. Kyiv: Krayina Mriy (in Ukrainian).

Kovba, Zh. (comp.). (2003). *Shchodennyk L'vivs'koho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane* [*Diary of the Lviv ghetto. Memories of the Rabbi David Kahane*]. (M. Feller, ed.). Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

Levin, K. (2007). *Mandrivka kriz' ilyuziyi* [*The journey through illusion*]. L'viv: Svichado (in Ukrainian).

Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946.* Warszawa: Fundacja Zescytów. Literackich.

Osnovnyk i profesors'ka kolehiya L'vivs'koyi bohoslovs'koyi akademiyi [Founder and professorial college of the Lviv Theological Academy]. (1973). In P. Synytsya (ed.), *Svityl'nyk istyny. Dzherela do istoriyi Ukrayins'koyi katolyts'koyi bohoslovs'koyi akademiyi u L'vovi 1928–1929–1944* [*The Lantern of Truth. Sources to the history of the Ukrainian Catholic Theological Academy in Lviv in 1928–1929–1944*] (T. I, pp. 163–295). Toronto; Chicago (in Ukrainian).

Schenk, D. (2012). *Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*. Kraków: Wysoki Zamek.

Spohady Ivana Hirnoho [Memories of Ivan Girny]. (12 Veresenya 1997 p.). *Vysokyy zamok* (in Ukrainian).

State Archive of Lviv Oblast. F. 12, op. 1, spr. 40.

Vynnyts'ka, I. (2000). «Zhyva istoriya ukrayins'kykh politychnykh emihrantiv v Kanadi» : interv"yu z bratom Lavrentiyem Kuzykom ["Living History of Ukrainian Political Immigrants in Canada»: Interview with Brother Lavrenti Kuzik]. *Ukrayina moderna* (4–5), 319–343 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 5.06.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 88–95

doi: 10.15421/261710

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414–9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477) «1943/1947»

В. Ю. Прокопов
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дозвілля і свята учасників УПА та ОУН на Закерзонні 1943−1947 рр.

Стаття присвячена практикам дозвілля та свят учасників визвольного руху в Закерзонні. Описані варіанти проведення повстанського дозвілля. Проаналізовані різноманітні свята у підпільному середовищі і особливості їх відзначення.

Ключові слова: ОУН, УПА, Закерзоння, свято, дозвілля, підпілля.

Прокопов В. Ю. **Досуг и праздники участников УПА и ОУН на Закерзоньи 1943−1947 гг.**
Статья посвящена практикам досуга и праздников участников освободительного движения на Закерзоньи. Описаны варианты проведения повстанческого свободного времени. Проанализированы различные праздники в подпольной среде и особенности их празднования.

Ключевые слова: ОУН, УПА, Закерзонье, праздник, досуг, подполье.

Prokopov V. Yu. **Leisure and holidays of participants of the movement of the OUN and UIA in Zakerzonnia 1943−1947.**
The article deals with holidays and free time of participants of the movement of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army within the territory of Zakerzonnia (1943−1947). A brief review of historiography and historical sources are represented also. The author starts with telling about few theoretical remarks about leisure and holiday as phenomena of people's and society's life. It is stressed that Ukrainian insurgents had small choice of free time. But even in wartime they were able to rest. It is emphasized that underground soldiers most of all enjoy to celebrate religious holidays, which reminded them the charm of childhood and family feasts. Main account of holidays and description of features of rebel's celebration are scrutinized too in this article. Certain attention is paid to the studying of patriotic holidays within the nationalist community. The author emphasizes that patriotic holidays in most cases have features of official ceremonies. In conclusion author says that holiday and leisure performed several important functions in the insurgents' life.

Key words: OUN, UIA, Zakerzonnia, holidays, leisure, underground.

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці стає все більш популярною історія повсякдення – вивчення різноманітних граней життя людей та суспільств минулих епох. Збагатити цей напрям можуть міждисциплінарні підходи, один з яких – історична антропологія. Історики українського визвольного руху, наразі, лише починають впровадження цього дослідницького методу у своїй тематиці.

Мета дослідження. У нашій розвідці ми спробуємо розглянути питання дозвілля та свят у повстанському побуті та повсякденні. Описуючи зовнішній бік святкувань, ми намагатимемося відтворити внутрішнє відношення та переживання подій самими повстанцями та підпільниками.

Аналіз наукової літератури. Історіографія визвольного руху на Закерзонні доволі розлога (В'ятрович, 2001; В'ятрович, 2008; Кричук, 2003; Мороз, 2012; Мотика, 2013; Русначенко, 2002). Однак праць, які описують саме повсякденні аспекти боротьби, нажаль, мало. У нарисі про УПА на Закерзонні М. Іваника є

© Прокопов В. Ю., 2017

стаття про «повстанські будні», де подана коротка інформація про свята, повстанський спосіб життя (Іваник & Бохно, 2012, сс. 404–448). У статті О. Пагірі на основі усних джерел стисло описані варіанти проведення дозвілля бійцями УПА, в тому числі й на Закерзонні (Пагіря, 2012, с. 41−43). В науково-популярних енциклопедичних виданнях про УПА висвітлено особливості свят, харчування в УПА (Музичук & Марчук, 2006; Грицьків, Дерев'яний, Забілий, Сова, & Содоль, 2007).

Також корисними є науково-популярні статті, в яких показані різні сторони повсякденного життя УПА та ОУН. О. Пагіря описує різні аспекти повстанського побуту і дозвілля (Пагіря, Життя по-повстанськи, 2012). Широке коло практик дозвілля та свят продемонстровані у статті М. Гавришко (Гавришко, 2016).

У дослідженні теми першочергово нас будуть цікавити джерела особистого походження, бо при вивченні повсякдення основним об'єктом є людина та її сприйняття дійсності. Через мемуарні джерела, усні спогади, щоденники можна реконструювати дозвілля та свята у житті комбатантів УПА на Закерзонні. Наративи будуть доповнені документальними джерелами, в яких зафіксовані організаційні та комунікативні аспекти життєдіяльності українських комбатантів.

Виклад основного матеріалу. Дозвілля повстанці УПА та підпільники ОУН на Закерзонні проводили як і всі люди в екстремальних умовах – намагались відволіктись від суворої дійсності, що їх оточувала. Дозвілля зазвичай вважають за вид діяльності, направлений на задоволення фізичних, соціальних та духовних потреб у вільний час через розваги та відпочинок.

Згідно з етимологічним словником української мови слово дозвілля походить від слів «дозволити» = «схвалити» або «воліти» = «захотіти», «вибрати», «мати волю до чогось» (Родзевич, 1985, сс. 102, 103). Відповідно, у цій статті ми висвітимо лише ті приклади дозвілля, які повстанці на Закерзонні могли собі дозволити у відведений (схвалений) керівництвом час. Інші випадки відпочинку та вільного проведення часу можна зарахувати до несанкціонованого дозвілля, тобто – порушення дисципліни у військовий час. Для прикладу, у своїй статті про дозвілля бійців УПА М. Гавришко зводить ці два варіанти дозвілля в один, що, на нашу думку, не є коректним (Гавришко, 2016).

Повстанці та підпільники ОУН і УПА на Закерзонні найчастіше користались дозвіллям у період постоїв та зимувань. Під час квартирування в селах вечорами вояки УПА співали повстанських пісень. За спогадами бійців у таких випадках грали музики, молодь танцювала, стрільці разом з місцевими дівчатами розмовляли та жартували і також долучались до танців (Йовик, 1995, с. 80; Гарасимів, 1999, с. 153). Підпільниця М. Савчин згадувала, що «пісня була улюбленою розривкою для повстанців… вона змінювалась, залежно від обставин, але ніколи нас не покидала» (Савчин, 1995, с. 168). В сотнях УПА Перемиського куреня був власний стрілецький хор, який виконував пісні на свята та урочистості. Диригентами були лікар «Шувар», ройовий «Лоза», а часом сам сотенний М. Дуда «Громенко» (Борець, 2004, сс. 101, 111, 112, 120). Свої хори були й в інших сотнях УПА на Закерзонні (Стебельський & Конопадський, 2000, с. 252). Вояки підвідділу «Вовки», рейдуючи Підляшшям, квартирували у польських селах, де «разом з поляками забавлялися весело танцями і іншими товариськими грами» (Тактичний відтинок 27-й..., 2004, с. 134). Піснями завершували різні урочистості – військові присяги, свята (Тактичний відтинок 27-й..., 2004, с. 640).

Під час зимового постою в лісі 1945−1946 рр. при лемківській сотні «Дідика» була організована бібліотека, кожен міг позичити книжку для читання (Гарасимів, 1999, с. 158). Відомо також, що у цей час невеликі бібліотеки існували у відділах «Ударники–4» («Бурлака») та «Ударники–5» («Громенко») (Тактичний Відтинок УПА 26-й..., 2001, с. 246). Підпільники позичали книжки у місцевих селян для читання – в основному українську літературу (Лико, 2002, сс. 116, 203, 204). Взимку у криївках, коли було вдосталь часу, так само читали книжки, грали в карти та розмовляли (Кордан, 2006, с. 140; Лико, 2002, с. 235).

Боєць сотні «Біса» Євстахій Кметь до дозвільних занять повстанців відносив: співи, читання книжок і підпільних часописів, гімнастичні вправи, риболовство, оповідання історій, споминів та анекдотів, різні ігри та забави. Шахи і доміно були загальним захопленням, з шахів постійно проводились турніри, а деякі умільці грали навіть «всліпу» (Кметь, 2000, сс. 95, 96, 210). Цікавим було ставлення до карт, які «…у сотні не дуже-то визнавали. Командир забороняв, а як вони десь і показувались, то по якомусь часі їх нищено» (Кметь, 2000, сс. 95, 96).

І. Кордан запам'ятав, що під час лісових постоїв у сотні «Балая» були спортивні змагання. У сотні «Громенка», за свідченнями Ю. Борця,

старшини одного разу влаштували кінські перегони на великій галявині. Тоді, влітку 1945 р., на Закерзонні панував відносний спокій, і повстанці могли відпочити (Борець, 2004, с. 43; Кордан, 2006, сс. 124, 125). Хоча навіть в умовах великих облав та бойових дій операції «Вісла» повстанці намагались відволіктись. 22 травня 1947 р. при сотнях «Крилача» та «Бурлаки» був проведений шаховий турнір (який, напевно, тривав кілька днів), переможцями стали працівники СБ В. Гарабач «Орач», І. Кривуцький «Аркадій» та політвиховник сотні «Бурлаки» Й. Вівчаровський «Євген» (Перемищина – Перемиський курінь..., 1987, с. 118).

Розважали та втішали учасників визвольного руху також різноманітні свята – головно релігійні та патріотичні. Слово «свято» (урочистий, торжественний, знаменний день) має етимологічну близькість зі словами «святий», «свячений», «священий» і має спорідненість з авестійським «*spanah*» – «святість» та давньоіндійським «*śvāntáh*» – «квітучий» (Болдирєв & ін., 2006, сс. 199, 200).

Дослідники свята, як феномену людської культури, визначили його функції, серед основних: ідеологічна (свято як засіб залучення людей до традицій, ідей та вірувань і їх закріплення у масовій свідомості); компенсаторна (задоволення обмежених у будні потреб: їжі, напоях, відпочинку, стримуванні поведінки) (Бурменская, 2008, стр. 46, 47). Важливою складовою свята є присутність почуття радості, піднесення, позитивного емоційного настрою, наявність саме «святковості». На відміну від церемоній, які є більш стриманими і холодними за емоційним настроєм. У них більше значення надається запропонованому сценарію та розписаним заходам, в яких учасники церемоніалу слідують якомусь обряду (Каверина, 2009, стр. 119).

У спогадах українські повстанці особливо відзначають релігійні свята. Душевні переживання та незвичайний настрій християнського свята асоціювались у них з дитинством, чарівністю (Кметь, 2000, сс. 91, 92; Лико, 2002, с. 223).

Святкування Великодня 1945 р. готувалося всією районною мережею ОУН Перемищини – дівчата пекли паски, калачі, бублики, коржики та розмальовували писанки. Частину висилали до відділів УПА на Лемківщину, де населення жило бідніше. Лемківський повстанець І. Дмитрик якраз описував один із таких дарунків: «Важко собі уявити напруження, з яким стрільці розглядали великі пакунки…на мить мені видалось, та чи тільки мені, що до мене простягається рука рідної мами» (Дмитрик, 1992, с. 82). Проводились святкові вистави для сотень УПА, які організували за допомогою культурно-освітнього референта у відділах (Савчин, 1995, с. 85; Гарасимів, 1999, сс. 127, 129, 130). Удосвіта біля вівтаря шикувались дві сотні УПА, провідники, теренові боївки та підпільники. Були також дівчата з підлісних сіл, що допомагали у приготуваннях (Кметь, 2000, сс. 37, 166; Савчин, 1995, с. 87; Тимочко-Камінська, 2005, с. 121).

На свята серед людей брав слово провідник або командир: «Перед чолом сотні став к-р “Хрін”… виголосив промову та побажав воякам щасливих свят. Промова була коротка, але палка». На привітання «Христос Воскрес» відповідали «Воскресне Україна» (Стебельський & Конопадський, 2000, сс. 258, 324). Повстанці також брали участь у спільних богослужіннях з місцевим населенням, або у лісових масивах з запрошеним священиком (Стебельський & Конопадський, 2000, pp. 256−258, 325, 326). Після свята був «обливаний понеділок» і тут наступала пора коли кожного, навіть командира, могли облити. Старшини, зокрема сотенний «Хрін», заохочували радісну атмосферу бо: «веселий вояк ніколи не буде думати про невигоди і родину, яку мусив залишити» (Стебельський & Конопадський, 2000, сс. 260, 326).

Навіть загрозливі наслідки облав під час операції «Вісла» у 1947 р. не завадили підпільникам ОУН і повстанцям УПА урочисто відсвяткувати Великдень та Зелені свята, на які вони також зуміли приготувати святкові страви (Борець, 2004, сс. 171, 172; Йовик, 1995, сс. 174, 175, 179, 180; Стебельський & Конопадський, 2000, сс. 323−325; Лико, 2002, сс. 243, 244). Сотенний «Хрін» отримав від дівчат-підпільниць подарунка – святковий вафельний торт, якого командир розділив між бійцями сотні (Стебельський & Конопадський, 2000, сс. 324, 325).

На Різдво 1945 р. у таборі сотні «Месники II» (Любачівщина) повстанці організували вертеп з ролями: в тому числі Сталіна, Черчилля, Гітлера, з яким виступали для гостей – селян та підпільників. Атмосфера святкування передалася навіть через сухий офіційний звіт: «Ніччю прибувають підводи з різдвяними дарунками. Здається, жодна армія тепер не має такого багатого свята як ми. Стрілецтво дуже задоволене з такого піклування людей над ним та радісно зустрічає свято» (Тактичний відтинок 27-й..., 2004, сс. 170, 171). Бійці відділення «Хріна» колядували у лемківських селах разом з місцевими селянами (Стебельський & Конопадський, 2000, с. 241).

Різдво та Святвечір 1946 р. підпільники та повстанці бажали відсвяткувати урочисто, хоч і

вдалині від родичів, але в колі друзів. Звістку про різдвяний збройний напад на Бірчу вояки сотні «Громенка» зустріли без ентузіазму. Наказ командирів шикуватись до бою застав їх зненацька не менше за польських солдатів, що не очікували нападу у повстанський святковий вечір. Всі хотіли провести «релігійно-сімейне» свято традиційно (Борець, 2004, сс. 86–88; Йовик, 1995, с. 99).

Сотня «Дідика» на Різдво 1946 р. квартирувала у таборі в лісі. Була оголошена збірка, де командир побажав воякам наступне Різдво святкувати вдома в незалежній Україні. Опісля повстанці співали та колядували, і навіть у важких партизанських умовах вміли радіти (Кметь, 2000, с. 125; Стебельський & Конопадський, 2000, сс. 158, 159).

Підготовка до свята іноді ставала доволі ризикованою. Щоб приготувати різдвяні страви, господарському референту І. Тимочко доводилось ходити до довколишніх сіл, що могло розконспірувати постій повстанців. З приготуванням святвечора допомогла родина місцевого священика, і усе пройшло «урочисто і достатньо». За збігом обставин чи ні, але на наступний день у цьому ж селі Польське Військо вчинило облаву на квартиру надрайонного провідника ОУН С. Голяша «Мара» (Тимочко-Камінська, 2005, с. 133).

Господарі накривали святковий стіл для розквартированих підпільників та бойовиків СБ. У світлі свічок за одним столом збирались повстанці, селяни-хазяї. Провідник виголошував молитву. Після вечері колядували у селах (Лико, 2002, сс. 136, 137). Незважаючи на всі сподівання, наступне Різдво 1947 р. ті самі підпільники зустрічали вже в інших умовах – в криївці серед лісів Лемківщини. Але й там влаштували святкові урочистості з вечерею та колядками (Лико, 2002, с. 222).

Інколи, у періоди спокою у терені, стрільці та старшини УПА могли отримати кількаденну відпустку. Про такий відпочинок на Різдво 1947 р. оповідає О. Конопадський, який святкував у знайомих в селах Перемищини. У той час як його сотня квартирувала у кількох лемківських населених пунктах (Стебельський & Конопадський, 2000, с. 305).

Новий рік теж був серед свят, що відзначали упівці. Основним побажанням було зустріти наступний рік у вільній державі. Особливо любили свято місцеві люди – сподівались, що Новий рік будуть зустрічати з вояками УПА. Сотенні наказували чотам квартирувати у різних селах району, щоб задовольнити кілька сіл. Так само у селах урочисто святкували Миколая та Йордан (Водохреща) (Дмитрик, 1992, сс. 101, 102; Йовик, 1995, сс. 108–110).

Хоча не завжди всім повстанцям вдавалося по-справжньому відсвяткувати. Тим бійцям, що потрапляли до службової чоти під час свята, заборонялось вживати алкоголь – вони мали охороняти всіх інших. Так було з О. Конопадським на Йордан 1947 р. (Стебельський & Конопадський, 2000, с. 306).

Закерзонське керівництво ОУН приділяло значну увагу святам. В інструкціях КП наголошувалось, що свята Миколая, Різдва та Новий Рік 1945–1946 рр. слід використати з метою пропаганди, об'єднуючи революціонерів та народ у взаємодопомозі та солідарності (Інструкція КП Закерзоння, 1945). Повстанці ділили з селянами не тільки біду, а й радості.

Про свята патріотичні більше інформації можемо знайти саме в офіційних документах ОУН – інструкціях та звітах, підпільній пресі. В оперативних звітах ТВ «Лемко» та «Бастіон» патріотичні свята згадані у розділі «політвиховання». З огляду на те, що у документах особистого походження згадок про патріотичні свята набагато менше, ніж про релігійні, можемо припустити, що для учасників визвольного руху на Закерзонні вони були більш формальними та офіційними. Відповідним було й внутрішнє ставлення до них.

Залежно від вільного часу та погодної ситуації, у терені відділи УПА організовували патріотичні свята у різних масштабах. Це могли бути урочисті збори населення у селах з варіативними програмами святкування. А бувало, що обмежувались лише власним відділом – короткими тематичними промовами та бесідами.

Популярними були свято Героїв (23 травня), свято Державності (30 червня) (Тактичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 385, 386, 426), свято Соборності (22 січня) (Тактичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 271, 272). На свято Карпатської України, окрім офіційної частини (Тактичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 317, 318, 508), про події стрільцям УПА розповідали самі захисники Срібної землі, такі як сотенний В. Щигельський «Бурлака» (Перемищина – Перемиський курінь..., с. 84).

Іншими важливими датами відзначення були: «свято Базару» (Іваник & Бохно, 2012, с. 160; Тактичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 246, 247), «свято Ольги Басараб» та свято Крут (Тактичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 271, 272). На «свято Моря» (29 квітня) у відділах обговорювали тему «важливості моря для держави» (Так-

тичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 366, 367). Приблизне уявлення, що обговорювали на цьому святі, можемо отримати зі статті закерзонського підпільного видання «Інформатор», де описувалась історія української експансії у Чорне море. Дата свята пов'язана з 29 квітня 1918 р., коли: «під звук армат українського війська… піднялися українські прапори на щоглах чорноморської флотилії» (Підпільні журнали..., сс. 41, 42).

Слід відзначити, що у закерзонській підпільній періодиці – у виданнях «Інформатор», «Інформативні вісті», «Перемога» – виходили вітальні замітки до багатьох свят. Звичайно, тут більша увага приділялась патріотичним святам. Про них друкували коротку історію, чому слід святкувати, яку традицію мають продовжити нинішні покоління українців (Підпільні журнали..., сс. 67, 91, 115, 213, 225, 247, 257, 529, 551). У деяких виданнях вміщали вірші, присвячені якійсь події (Підпільні журнали..., с. 547). На початку чи в кінці заміток подавались короткі надихаючі гасла на кшталт: «Лицарі Крутів – це наші попередники і наші вихованики!» (Підпільні журнали..., с. 225), «Салют Героям Революції!» (Підпільні журнали..., с. 67); «Переміг Христос – переможе й Його Правда на землі!»; «Віруймо свято, що прийде не задовго й для нашої многострадальної Батьківщини великий і щасливий день Різдва, – день Рождества Вільної Незалежної Української Держави!» (Підпільні журнали..., с. 207); «За новий Перший Листопад!» (Підпільні журнали..., с. 528). Святочні статті у повстанських часописах, їх емоційний настрій та пізнавальна складова дозволяють нам зрозуміти, в якому інформаційному полі знаходились учасники визвольного руху на Закерзонні. Що формувало їх уявлення про складові патріотичних свят.

Крайовий Провідник Я. Старух «Стяг» доручав усім військовим відділам, бойовим частинам та організаційним осередками вшанувати Т. Шевченка 9−11 березня 1946 р. Пропагандисти мали підготувати реферати для населення про великого поета та читати його твори (Інструкція КП Закерзоння, 1946; Лемківщина і Перемищина..., с. 813). Цю вказівку повстанці намагались виконати з масовим залученням українських селян. Сотні «Біра», «Дідика» та «Хріна» провели Шевченківські дні 1946 р. у багатьох селах, збираючи кілька сотень людей на мітинги. Тут виголошували промови, читали вірші та реферати про Кобзаря (Тактичний Відтинок УПА 26-й..., сс. 317, 318).

Інколи разом з патріотичними святами проводили складення присяги та мітинги з ораторами від КП ОУН. Природні умови дозволяли проводити масові заходи. Так, на святі Зброї (серпень 1945 р.) у Корманицькому лісі бійці та командири сотень УПА «Бурлаки», «Ластівки» і «Крилача» склали урочисто присягу вояка УПА. Промовцем був В. Галаса «Орлан», а вояки повторювали слово в слово, поклавши руки на зброю (Савчин, 1995, с. 95).

На святі Героїв в кінці травня 1946 р. у лісах Перемищини після кількаденної підготовки проходив парад цілого куреня УПА. Зранку «святково виглядаючі», сотні маршували з довколишніх сіл до лісу, де була впорядкована символічна могила героїв з прапорами та портретом Є. Коновальця. Тут відбулась сама церемонія – марширування вояків, спів курінного хору, богослужба, виступи провідників і командирів, декламації віршів, гумористичні сценки, у яких актори «вдало наслідували поведінку командирів» та святковий обід, який готувала господарська сітка. На святі присутніми були сотні місцевих селян (Борець, 2004, с. 110−112). Можна тільки уявити, як подібні заходи діяли на населення, та безперечно підвищували бойовий настрій самих повстанців.

Що цікаво, саме про патріотичні свята пише провідник В. Галаса у своєму спогаді, що майже не торкається питань повсякдення, а присвячений в основному військово-політичним подіям. Це є певним додатковим підтвердженням тези про їх офіційний статус. Свята були для нього чимось іншим – це був час, коли він, як знаний провідник та пропагандист, виголошував промови перед народом. Але це також відігравало важливу роль у підтриманні належного бойового духу вояків (Галаса, 2005, сс. 82, 83).

Висновки. Варіанти проведення дозвілля були невеликі у повстанських умовах. Але навіть такий вільний час – пісня, гра чи просто бесіда – все одно давали можливість згадати про мирні часи та відпочити. Любили святкувати повстанці в основному релігійні свята, що асоціювалися у них з дитинством. Свято, як феномен, дозволяло розслабитись від постійного бойового стресового напруження, а також військової субординації і дисципліни. У випадку з «патріотичними святами» можна почасти назвати їх націоналістичним церемоніалом. У цих важливих датах ми бачимо деякі відзначення, які важливі суто для оунівської спільноти, що кристалізувалась через підпілля, бойові акції та спільні знаменні події. ОУН намагалась через патріотичні свята виховати та належним чином сформувати не тільки своє членство, а й усю націю. Урочистості були додатковим приводом до співпраці та єднання з місцевим населенням, яке зазвичай раділо спільному святкуванню.

На прикладі повстанських свят ми чітко бачимо їх функції – ідеологічно-пропагандистську та компенсаторну – що виражалась у влаштуванні часто незадоволених потреб бійців у харчуванні, емоційній розрядці, сміху та радості, коли дозволено висміяти та залучити до святкових ігор навіть командира. Можна сказати, що свята і години відпочинку дозволяли бійцям УПА і ОУН залишатись людьми у постійній екстремальній ситуації, у якій вони жили.

Бібліографічні посилання

Болдирєв, Р. В., & ін. (2006). Р – Т. У О. С. Мельничук (Ред.), *Етимологічний словник української мови : у 7 т.* (Т. 5). Київ: Наукова думка.

Борець, Ю. (2004). *УПА у вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948).* Н.в.: Н.в.

Бурменская, Д. (2008). К вопросу о роли праздника в жизни общества. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена* (61), 43–48.

В'ятрович, В. (2001). *Рейди УПА теренами Чехословаччини* (Т. 2). Торонто; Львів: Літопис УПА, Бібліотека.

В'ятрович, В. (2008). Український визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках. *Український визвольний рух* (12), 181–196.

Гавришко, М. (22 Березня 2016 р.). *На сон давали не більше восьми годин на добу.* Отримано з Gazeta.ua: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_na-son-davali-ne-bilshe-vosmi-godin-na-dobu/ 686834.

Галаса, В. (2005). *Наше життя і боротьба. Спогади.* Львів: Мс.

Гарасимів, І. ("Палій")). (1999). З юнацьких мрій – в ряди УПА (Спогади ройового УПА). У І. Тимочко-Камінська, & С. Ґоляш (Ред.), *Літопис Української Повстанської Армії* (Т. 29). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Грицьків, Р., Дерев'яний, І., Забілий, Р., Сова, А., & Содоль, П. (2007). *Українська повстанська армія. Історія нескорених.* (В. В'ятрович, Ред.) Львів: Центр досліджень визвольного руху.

Дмитрик, І. (1992). *Записки українського повстанця (У лісах Лемківщини).* Львів: Червона Калина.

Іваник, М., & Бохно, М. (Ред.). (2012). *Бастіон і Батурин. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в рр. 1944–1947 : Документи та матеріали.* Львів: Видавництво Львівської політехніки.

Інструкція КП Закерзоння. (14 Лютого 1946 р.). Отримано з Електронний архів Українського Визвольного Руху: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10152.

Інструкція КП Закерзоння. (27 Листопада 1945 р.). Отримано з Електронний архів Українського визвольного руху: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10148.

Йовик (Соколенко), І. (1995). *Нескорена армія (Із щоденника хорунжого УПА).* Київ: МП «Леся».

Каверина, Е. А. (2009). Праздник как эстетический и социальный феномен. *Вестник Томского государственного университета* (324), 119–122.

Киричук, Ю. (2003). *Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія і практика.* Львів: Добра справа.

Кметь, Є. (2000). *Любачивщина на шляху боротьби. Спогади.* Дніпропетровськ: Журнал «Бористен».

Кордан, А. (2006). *Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка».* (М. Дубас, Ред.) Торонто; Львів: Поліграфічний центр Видавництва Національного університету «Львівська політехніка».

Лемківщина і Перемищина : політичні звіти (Документи і матеріали). (2001). У П. Потічний, & І. Лико (Ред.), *Літопис Української Повстанської Армії* (Т. 34). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Лико, І. ("Скала", "Богдан")). (2002). На грані мрії і дійсности: Спогади підпільника. На грані двох світів: Спогади. 1945–1955. У П. Потічний (Ред.), *Літопис Української Повстанської Армії* (Т. 37). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Мороз, В. (2012). Перемиська Воєнна округа УПА «Сян» (1944 р.). *Український визвольний рух* (17), 259–335.

Мотика, Г. (2013). *Від Волинської різанини до операції «Вісла» польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.* Київ: Дух і Літера.

Музичук, С., & Марчук, І. (2006). *Українська Повстанча Армія.* Рівне: Зень О. М.

Пагіря О. (2012) Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка* (111), 41–43.

Пагіря, О. (22 Жовтня 2012 р.). *Життя по-повстанськи.* Отримано з Тиждень.ua : http://tyzhden.ua/History/62083.

Перемищина – Перемиський курінь; книга друга : Денники й документи. (1987). У Є. Штендер (Ред.), *Літопис Української повстанської армії* (Т. 14). Торонто.

Підпільні журнали закерзонської України 1945–1947. (1987). У П. Потічний (Ред.), *Літопис Української повстанської армії* (Т. 16). Торонто: Літопис УПА.

Родзевич, Н. С. (1985). Д – Копці. У О. С. Мельничук (Ред.), *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 2). Київ: Наукова думка.

Русначенко, А. (2002). *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні Рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр.* Київ: Університетське видавництво "Пульсари".

Савчин, М. (1995). Тисяча доріг (Спогади). У Є. Штендер (Ред.), *Літопис Української повстанської армії* (Т. 28). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Стебельський, С. («Хрін»), & Конопадський, О. («Островерх»). (2000). Крізь сміх заліза. У П. Потічний (Ред.), *Літопис Української Повстанської Армії* (Т. 30). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Тактичний Відтинок УПА 26-й «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). (2001). У П. Потічний, & І. Лико (Ред.), *Літопис Української Повстанської Армії* (Т. 33). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Тактичний відтинок 27-й «Бастіон» : Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина (Документи і матеріали). (2004). У П. Потічний (Ред.), *Літопис Української Повстанської Армії* (Т. 40). Торонто; Львів: Літопис УПА.

Тимочко-Камінська, І. (2005). *Моя одисея.* Варшава: Український архів.

References

Boldyryev, R. V., & other. (2006). R – T. In O. S. Mel'nychuk (Ed.), *Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy* [*The etymological dictionary of the Ukrainian language*]: in 7 vols. (Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Borets', Yu. (2004). *UPA u vyri borot'by. Spohady uchasnyka povstans'koyi borot'by (1941–1948)* [*UPA is in the struggle. Memoirs of a participant in the rebellious struggle (1941–1948)*]. N.d (In Ukrainian).

Burmenskaya, D. (2008). K voprosu o roli prazdnika v zhizni obshchestva [To the question of the role of the holiday in the life of society]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena* [*Izvestia : Herzen University Journal of Humanities and Sciences*] (61), 43–48 (in Russian).

Dmytryk, I. (1992). *Zapysky ukrayins'koho povstantsya (U lisakh Lemkivshchyny)* [*Memoirs of a Soldier in the Ukrainian Insurgent Army (In the forests of the Lemko region)*]. Lviv: Chervona Kalyna (in Ukrainian).

Halasa, V. (2005). *Nashe zhyttya i borot'ba. Spohady* [*Our life and struggle. Memoirs*]. Lviv (in Ukrainian).

Harasymiv, I. ("Paliy»). (1999). Z iunats'kykh mrii v riady UPA : Spohady roiovoho UPA [From youthful dreams into ranks of the UPA (Memoirs of an UPA Squadron Leader)]. In I. Tymochko-Kamins'ka, & S. Goliash (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 29). Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Havryshko, M. (22 Bereznya 2016 p.). *Na son davaly ne bil'she vos'my hodyn na dobu* [*They were allowed to sleep for no more than eight hours a day*]. Retrived from Gazeta.ua: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_na-son-davali-ne-bilshe-vosmi-godin-na-dobu/686834 (in Ukrainian).

Hryts'kiv, R., Derev"yanyy, I., Zabilyy, R., Sova, A., & Sodol', P. (2007). *Ukrayins'ka povstans'ka armiya. Istoriya neskorenykh* [*Ukrainian Insurgent Army. The history of undefeated*]. (V. V"yatrovych, ed.). Lviv: Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu (in Ukrainian).

Instruktsiya KP Zakerzonnya [*Instruction for KP Zakerzonnia*]. (February 14, 1946). Retrived from Electronic Archive of the Ukrainian Liberation Movement: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10152 (in Ukrainian).

Instruktsiya KP Zakerzonnya [*Instruction for KP Zakerzonnia*]. (November 27, 1945). Retrived from Electronic Archive of the Ukrainian Liberation Movement http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10148 (in Ukrainian).

Ivanyk, M., & Bokhno, M. (ed.). (2012). *Bastion i Baturyn. UPA ta pidpil'na administratsiya OUN v Yaroslavshchyni, Lyubachivshchyni ta Tomashivshchyni v rr. 1944–1947 : Dokumenty ta materialy* [*Bastion and Baturin. UPA and underground administration of the OUN in Yaroslavl, Lyubachivshchyna and Tomashivschyna in the years 1944–1947: Documents and materials*]. Lviv: Lviv Polytechnic (in Ukrainian).

Kaverina, E. A. (2009). Prazdnik kak esteticheskiy i sotsial'nyy fenomen [A celebration as an aesthetic and social phenomenon]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [*Tomsk State University Journal*] (324), 119–122 (in Russian).

Kmet', Ye. (2000). *Lyubachyvshchyna na shlyakhu borot'by. Spohady* [Liubachivshchina on the path of struggle. Memoirs]. Dnipropetrovsk: Zhurnal «Borysten» (in Ukrainian).

Kordan, A. (2006). *Odyn nabiy z nabiynytsi. Spomyny voyaka UPA z kurenya «Zaliznyaka»* [*One nabiane from the lander. Remnants of the UPA soldier from the «Zalizniak» hut*]. (M. Dubas, ed.) Toronto; Lviv: Polygraphic Center of the Publishing House of the National University «Lviv Polytechnic» (in Ukrainian).

Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrayins'kyy natsional'nyy rukh 40–50 rokiv XX stolittya: ideolohiya i praktyka* [*Ukrainian national movement in the 40's and 50's of the twentieth century: ideology and practice*]. Lviv: Dobra sprava (in Ukrainian).

Lemkivshchyna i Peremyshchyna : politychni zvity (Dokumenty i materialy) [Lemkivshchyna and Peremyshchyna: Political Reports (Documents and Materials)]. (2001). In P. Potichnyy, & I. Lyko (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 34). Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Lyko, I. ("Skala», "Bohdan»). (2002). Na hrani mriyi i diysnosty: Spohady pidpil'nyka. Na hrani dvokh svitiv: Spohady. 1945–1955 [At the edge of dream and reality (Memoirs of revolutionary). At the edge of two worlds (Memoirs)]. In P. Potichnyy (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 37). Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Moroz, V. (2012). Peremys'ka Voyenna okruha UPA «Syan» [Peremiskiy military district of UPA «Syan» (1944)] (1944 r.). *Ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh* [*Ukrainian liberation movement*] (17), 259–335 (in Ukrainian).

Motyka, G. (2013). *Vid Volyns'koyi rizanyny do operatsiyi «Visla» pol's'ko-ukrayins'kyy konflikt 1943–1947 rr.* [Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1945]. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

Muzychuk, S., & Marchuk, I. (2006). *Ukrayins'ka Povstancha Armiya* [*Ukrainian Insurgent Army*]. Rivne: Zen' O. M. (in Ukrainian).

Pahirya O. (2012) Povsyakdenne zhyttya voyakiv UPA kriz' pryzmu usnoyi istoriyi [Ukrainian insurgent's everyday life through objective of oral history]. *Visnyk Kyyivs'koho Natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka* (111), 41–43 (in Ukrainian).

Pahirya, O. (October 22, 2012). *Zhyttya po-povstans'ky* [*Rebel's way of life*]. Retrived from Tyzhden'.ua: http://tyzhden.ua/History/62083 (in Ukrainian).

Peremyshchyna – Peremys'kyy kurin'; knyha druha : Dennyky y dokumenty [Peremyshl region : Peremyshl battalion. Book Two. Journals of the "Krylach» detachment]. (1987). In Ye. Shtender (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 14). Toronto (in Ukrainian).

Pidpil'ni zhurnaly zakerzons'koyi Ukrayiny 1945–1947 [Underground journals from Ukraine beyond the Curzon line 1945–1947] (1987). In P. Potichnyy (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 16). Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).

Rodzevych, N. S. (1985). D – Koptsi. In O. S. Mel'nychuk (Ed.), *Etymolohichnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: v 7 t.* [*The etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vol*.] (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Rusnachenko, A. (2002). *Narod zburenyy. Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukrayini y natsional'ni Rukhy oporu v Bilorusiyi, Lytvi, Latviyi, Estoniyi u 1940–50-kh rr.* [*The people are disturbed. The National Liberation Movement in Ukraine and the National Resistance Movements in Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia in the 1940s–50s*] Kyiv: Universytets'ke vydavnytstvo «Pul'sary» (in Ukrainian).

Savchyn, M. (1995). Tysyacha dorih (Spohady) [Thousand Roads (Memories)]. In Ye. Shtender (Ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 28). Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Stebel's'kyy, S. («Khrin»), & Konopads'kyy, O. («Ostroverkh»). (2000). Kriz' smikh zaliza [Through the laughter of iron (Chronicles)]. In P. Potichnyy (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 30). Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Taktychnyy vidtynok 27-y «Bastion» : Lyubachivshchyna, Tomashivshchyna, Yaroslavshchyna (Dokumenty i materialy) [UPA tactical sector 27th "Bastion": Liubachiv, Tomashiv and Yaroslav regions (Documents and materials)]. (2004). In P. Potichnyy (ed.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 40). Toronto; L'viv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Taktychnyy Vidtynok UPA 26-y «Lemko»: Lemkivshchyna i Peremyshchyna (Dokumenty i materialy) [UPA tactical sector 26th "Lemko" Lemkivshchyna i Peremyshl regions (Documents and materials)]. (2001). In P. Potichnyy, & I. Lyko (Red.), *Litopys Ukrains'ko'i povstans'ko'i armii* (Vol. 33). Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Tymochko-Kamins'ka, I. (2005). *Moya odyseya* [*My Odyssey*]. Warsaw: Ukrayins'kyy arkhiv (in Ukrainian).

Vyatrovych, V. (2001). *Reydy UPA terenamy Chekhoslovachchyny* [*UPA raids in Czechoslovakia*] (Vol. 2). Toronto; Lviv: Litopys UPA, Biblioteka (in Ukrainian).

Vyatrovych, V. (2008). Ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh na Zakerzonni v 1944–1947 rokakh [The Ukrainian liberation movement in Zakerzonnia in 1944–1947]. *Ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh* (12), 181–196 (in Ukrainian).

Yovyk (Sokolenko), I. (1995). *Neskorena armiya. (Iz shchodennyka khorunzhoho UPA)* [*Unarmed Army (From the diary of the UPA headquarters)*]. Kyiv: MP «Lesya» (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 27.03.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 96–110

doi: 10.15421/261711

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94:378.4.011.3-051 (476+477.63)(092)

А. Г. Венгер, Т. В. Портнова
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Середньовічна квітка енотери: музей Якова Рубіна у Дніпропетровському університеті 1940−1950-х років

Стаття описує життєвий та творчий шлях Якова Рубіна, педагога та історика-медієвіста. Уродженець єврейського містечка у Білорусі, Яків Рубін у 1920 − на початку 1930-х років був активним учасником єврейської коренізації у Білоруській РСР, автором підручників для школи на ідиш, активним учасником антицерковних кампаній, науковим співробітником Білоруської Академії наук, яку мусив залишити через політичні обвинувачення. Уникнувши прямих репресій, він продовжив наукову кар'єру, ставши у післявоєнний час доцентом та завідувачем кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського державного університету. В університеті він створив музей всесвітньої історії, який виконував дидактичні та науково-дослідні функції. Хоча основна частина цінних експонатів музею після виходу Я. Рубіна на пенсію була втрачена, як і його орієнтація на розкриття історії Центральної та Західної Європи, музей не зник і став основою сучасного музею історії Дніпропетровського національного університету.

Ключові слова: Яків Рубін, музей всесвітньої історії, Дніпропетровський державний університет, кафедра всесвітньої історії.

Венгер А. Г., Портнова Т. В. **Средневековый цветок энотеры: музей Якова Рубина в Днепропетровском университете в 1940−1950-е годы.**

Статья описывает жизненный и творческий путь Якова Рубина, педагога и историка-медиевиста. Выходець из еврейского местечка Белоруссии, Яков Рубин в 1920 – в начале 1930-х годов был активным участником еврейской коренизации в Белорусской ССР, автором учебников для школы на идиш, активным участником антицерковных кампаний, научным сотрудником Белорусской Академии наук, которую был вынужден оставить из-за политических обвинений. Избежав прямых репрессий, он продолжил научную карьеру, став в послевоенное время доцентом и заведующим кафедры всемирной истории Днепропетровского государственного университета. В университете он создал музей всемирной истории, выполнявший дидактические и научно-исследовательские функции. Хотя основная часть ценных экспонатов музея после выхода Я. Рубина на пенсию была утрачена, как и его сосредоточенность на истории Центральной и Западной Европы, музей не исчез и стал основой современного музея истории Днепропетровского национального университета.

Ключевые слова: Яков Рубин, музей всемирной истории, Днепропетровский государственный университет, кафедра всемирной истории.

Venger A. H., Portnova T. V. **Medieval flower of primrose: museum of Yakov Rubin in Dnipropetrovsk university in 1940−1950s.**

The article describes life and professional activity of Yakov Rubin, Soviet historian and pedagogue, specialist in medieval history. Special attention is given to the description of the university museum, created by Rubin in Dnipropetrovsk university in the end of 1940 – at the beginning of 1950s. Rubin is a vivid example of the intellectual of Jewish original, who started a successful pedagogical and scientific carrier in early Soviet times. He was born in Dolginovo (Vilens'ka gubernia), raised in traditional Jewish familyand presumably studied in yeshivah, but after 1917 radically casted aside the life of shtetl. He finished Kharkiv teaching seminary, and later the Minsk university, and gained the

© Венгер А. Г., Портнова Т. В., 2017

diploma of the historian. In the end of 1920s Rubin became the active participant of the korenizatsiaya campaign in Belarussian Soviet Republic, writing numerous textbooks in Yiddish for Jewish schools. He also became of research worker of the Jewish sector in Belarus Academy of sciences. The majority of his works then were devoted to the history of class struggle and promotion of antireligious propaganda. After korenizatsiya was stopped, Ya. Rubin, alongside with many other his colleagues, was criticized for «nationalistic distortions». He was forced to leave his position, though managed to avoid direct repressions and continued scientific carrier as museum worker and lecturer. In 1944 Ya. Rubin, after evacuation from occupied Belarus, arrived to Dnipropetrovsk and headed the department of world history here. He tried to support medieval studies here. One of the main steps in this direction was the creation of special didactical museum. The museum emerged from Rubin's passion for visual methods of teaching – it was expected to make middle ages more visible and vital for history students. Though the museum emerged spontaneously (from the materials, gathered by Ya. Rubin as illustrations for his lectures) and existed by bare enthusiasm of the historian and his students, by the middle of 1950s it had an integral exposition. The ideological message of the museum totally corresponded with the official Soviet historiography: the exposition focused on the glorification of the Russian military victories in the past, anti-church and anti-clergy propaganda and history of class-struggle in Middle Ages. After Rubin`s retirement in 1962 the museum declined, but hadn`t perished. It changed its specialization and turned into museum of Dnipropetrovsk university, which exists till now.

Key words: Yakov Rubin, museum of world history, Dnipropetrovsk state university, department of world history.

Постановка проблеми. Дослідження історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара вже мають поважну традицію. Водночас можна говорити про своєрідні тематичні пріоритети і лакуни. Увагу науковців привертають, з одного боку, персоналії істориків, пов'язані зі становленням у місті вищої історичної освіти у 1920−1930-х рр. (Дмитро Яворницький, Володимир Пархоменко, Митрофан Бречкевич, Михайло Злотников (Світленко, 2015; Портнов, 2003; Москаленко, 1972; Иваненко, 1992; Портнов, 2011) та ін.; а з іншого − засновники наукових напрямів, які складалися у 1970–1980-х рр.: Микола Ковальський, Дмитро Пойда, Валентин Борщевський, Анатолій Черненко, Анатолій Зав'ялов (Ad gloriam, 2007; Журба, 2010; Ковальский & Іваненко, 1994; Болебрух, 2006; Іваненко, 2016; Журба, 2013).

Між цими двома сяючими вершинами дніпропетровської історичної освіти і науки на перший погляд похмуро і невиразно виглядає період 1940–1950-х рр. У своїх мемуарах професор І. Ф. Ковальова – студентка тих років – описала його так: «*…университет тех лет выглядел мрачно – давала себя знать беспросветность все подминавшего под себя бездушного режима*» (Ковалева, 2008, с. 60). Це був час, коли постійно діючого та автономного історичного факультету не існувало (у 1940–1950-х рр. роках історики навчалися то на історичному відділенні історико-філологічного факультету, то на окремому історичному факультеті), а визнані метри 1920–1930-х рр. зійшли з викладацької, а багато хто і з життєвої стежки. Означений період можна впевнено назвати «*medium aevum*» у становленні дніпропетровської історичної освіти і науки. Ключовими фігурами факультетського життя були інші – майже незнані для більшості сучасних дніпропетровських істориків – персонажі. Їхню діяльність та починання можна порівняти із квіткою енотери, яка розпускається у сутінках, квітне вночі, і в'яне з першими променями сонця. Важливі для свого часу, вони були практично забуті, коли змінилися обставини розвитку факультету та його викладацький склад.

Метою дослідження Метою даної статті є розкриття науково-педагогічного шляху одного з найбільш помітних викладачів історико-філологічного факультету 1950-х рр. Якова Рубіна, та історії створеного ним університетського музею. Важливість цього музею полягає в тому, що він став попередником сучасного музею історії ДНУ імені Олеся Гончара.

Аналіз наукових досліджень Наразі Яків Рубін залишається маловивченою постаттю. До того ж спостерігається своєрідна фрагментація досліджень, пов'язана з особливостями біографії історика – свою кар'єру він розпочав у Мінську, а завершив у Дніпропетровську, а тематика його наукових зацікавлень радикально змінилася. Науковці, які вивчають білорусько-мінський періоду його життя, зазвичай не згадують про українсько-дніпропетровський, а дослідники дніпропетровського в свою чергу мало що знали про мінський період.

Найактивніше біографію і доробок Я. Рубіна вивчають дослідники єврейської освіти і культури у Білоруській РСР доби коренізації. Я. Рубін цікавий для них передусім як активний діяч єврейського сектора Академії наук БРСР та автор дидактичної літератури для єврейських національних шкіл. Одним з перших цей етап життя історика описав В. Міхнюк у книзі «*Становление и развитие исторической Советской Беларуси (1919−1941)*» (Михнюк, 1985). Щоправда, у фокусі пізньорадянської історіографії

робота інституту була зображена як «маскування сіонізму» та шкідливу націоналістичну інтригу. Побіжно діяльність Я. Рубіна у АН БРСР схарактеризувала у своїй статті «*К истории еврейского отдела Института белорусской культуры (Инбелкульта) и еврейского сектора Белорусской Академии наук в 20–30-х годах*» І. Герасимова, згадуючи, що той працював старшим науковим співробітником, але через критику з боку партійних органів залишив свою посаду (Герасимова, 1996).

Педагогічна робота Я. Рубіна описана у збірці нарисів Я. Басіна «*Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е годы*» (Басин, 2008), де перелічено видані ним підручники для єврейських шкіл та вказані статті, опубліковані у педагогічній пресі. Важливу інформацію про Я. Рубіна як педагога часів коренізації містить стаття ізраїльського дослідника Л. Флята про дидактичну літературу для єврейських шкіл (Флят, 2012). Л. Флят відшукав у Ізраїлі дочку Якова Рубіна – Лауру Яківну, яка поділилася своїми спогадами про батька та його колег у довоєнний період. У цій публікації вперше з'являється фото Я. Рубіна студентських років, де він зображений з своїми однокурсниками і професором М. Нікольським. У цій роботі, на відміну від попередніх, зводиться місток між мінським та дніпропетровським періодами життя історика, вказано, що у Дніпропетровському університеті він завідував однією з історичних кафедр. Короткі біографічні довідки про Я. Рубіна містяться у Російській єврейській електронній енциклопедії, де про нього також йдеться як про автора єврейських шкільних підручників (Рубин Я. Российская еврейская энциклопедия).

Дніпропетровський період життя історика став активно вивчатися лише в останні роки. Перший зведений перелік наукових та дидактичних робіт Якова Рубіна, зокрема робіт дніпропетровського періоду, містить «Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії», видана у 2007 році (Бобилєва, 2007). Комплексну біографію та загальну характеристику доробку Якова Рубіна здійснено у статті А. Венгера (Венгер, 2016). Музейна діяльність Якова Рубіна досі залишалася поза увагою дослідників.

Джерельним підґрунтям для написання статті стали документи особової справи Якова Рубіна, що зберігається у архіві ДНУ ім. Олеся Гончара, рукописи статей Я. Рубіна «*Научно-экспозиционная разработка тематики и оформление учебно-методического музея Всеобщей истории (содержание проделанной работы)*» (Рубин, 1951) та «*О познавательном значении наглядности в вузовском преподавании средневековой истории и путях ее реализации*» (Рубин, 1955), що містять описи навчального музею та міркування автора про наочність в університетському навчанні, і зберігаються у Державному архіві Дніпропетровської області, та фотокартки музею Я. Рубіна з музею історії ДНУ імені Олеся Гончара. Останні є унікальним візуальним свідченням – вони дозволяють, хай і фрагментарно, побачити, як виглядав музей, який більше не існує, а також зафіксували миті, коли Яків Рубін сам проводив екскурсії. Ці фотографії були зібрані Ж. Єфремовою, яка в студентські роки працювала лаборантом у музеї, створеному Я. Рубіним, як пам'ять про вчителя.

Яків Рубін: біографія історика

Яків Гаврилович Рубін народився у 1900 р. у родині маляра в містечку Долгіново Вілейського повіту Віленської губернії (зараз Вілейський район Мінської області Білорусії). Це було старовинне містечко, де більше половини населення складали євреї. У Долгіново діяло кілька синагог, одну із них розписав предок відомого художника Марка Шагала – Хаїм Айзік Сегаль (Шульман, б. д.). Вочевидь, Я. Рубін виріс у традиційній єврейській родині: відомо, що його батько був кустарем, а початкову освіту сам хлопець здобув у хедері. Специфіку життя штетлів регіону дозволяє відтворити повість «В дрімучих лісах» (1939 р.), написана Змитроком Бядулею (псевдонім Самуїла Плавника), білоруським письменником єврейського походження, який у юності проживав у Долгіново і був земляком Якова Рубіна. Долі цих двох людей є дуже схожими: обидва виросли у штетлі, але прагнули адаптуватися до нових умов радянського життя, передусім шляхом створення нової єврейської радянської культури.

У своїй автобіографії Я. Рубін туманно зазначав, що з 1916 по 1917 рр. навчався екстерном, причому не вказуючи де саме, і додавав, що паралельно давав приватні уроки (Краткая автобиография). При читанні тексту його автобіографії впадає у вічі, що зазвичай він називав усі нові міста, у яких жив, працював та навчався, але говорячи про період 1916−1917 рр. вказує лише, чим займався. Тому можна припустити, що він навчався у себе в містечку. Єдиним навчальним закладом у Долгіново був єшибот – єврейський релігійний навчальний заклад, що готував рабинів. До того ж, навчаючись там, він міг давати приватні уроки з ідиш та івриту. Можливо, учителювання його привабило більше, ніж релігія. У 1918 р. Я. Рубін вчився у Харківській учительській семінарії, знову ж даючи приватні уроки у вільний час. Не дивлячись на

те, що строк навчання у семінарії складав три роки, у 1920–1921 рр. він вже викладав ідиш у єврейській початковій школі Ростова-на-Дона (Справка, 07.08.1937).

Після вчителювання у Ростові-на-Дону юнак повернувся до Білорусії у Мінськ. Повернення збіглося з початком політики коренізації. Радянським національним школам не вистачало кваліфікованих кадрів, тому молодий Я. Рубін був цінним працівником в освітній сфері. З 1922 р. він викладав єврейську літературу й історію у 23-й школі Мінська (Даведка, 26.03.1936). Як амбітна та здібна людина, він вочевидь не хотів обмежуватися суто вчительською кар'єрою, і поступив до нещодавно створеного Білоруського державного університету. У 1927 р. Я. Рубін отримав кваліфікацію історика. Навчаючись у вузі, він не полишав шкільну педагогічну діяльність і продовжував викладати до 1930 р.

Під час навчання Я. Рубін потрапив під вплив майбутнього академіка, а тоді професора Миколи Нікольського – відомого бібліїста та сходознавця, який також досліджував історію християнства та іудаїзму. Судячи з його текстів, професор був переконаним атеїстом. У творі «*История русской церкви*», яка охоплювала період від хрещення Русі до 1916 р. М. Нікольський писав так: «*Сумерки богов наступили, дело идет к их вечной ночи*» (Никольский, 1985, с. 414). До того ж М. Нікольський вів відкриту полеміку зпрактикуючими священиками. Можливо, саме скепсис щодо релігії посприяв зближенню Я. Рубіна та його вчителя. Відомостей про цей період життя Я. Рубіна практично немає, пізніші джерела теж обходять його мовчанням. У некролозі, присвяченому Я. Рубіну, його учениця – директор музею історії ДДУ Ж. Єфремова відзначала, що він брав участь у дискусіях з служителями культу (мабуть іудейськими), припускаючи що саме в них він гострив свій розум, віртуозний каламбур і реакцію (Єфремова, 1975, 7 квітня).

З того ж некролога відомо, що Я. Рубін був на зустрічах з А. Луначарським, Н. Крупською (Єфремова, 1975, 7 квітня). Скоріш за все, він позиціонував себе радянським євреєм, який войовничим чином розривав зв'язок зі своїм традиційним середовищем.

Із кінця 1920-х р. молодий історик активно включився у роботу із забезпечення єврейської національної школи підручниками. Сам і у співавторстві він написав на ідиш підручник «Історія епохи феодалізму» 1928–1930 рр. (Список научных работ, б. д.), «Суспільствознавство» (1928), у 1930 р. видавництво «Центр-фарлаг» опублікувало в обробці Я. Г. Рубіна та Х. Кагана повість І.-Й. Лінецького «Польський хлопчик». Прообразом цього твору стала книжка для єврейських шкіл, видана у США 1922 р. під назвою «Литовський хлопчик». Основу її становлять спогади вихідця із Білорусії, який у 50-літньому віці опинився у США, Ісроела-Ісера Кацовича «*Шестьдесят лет жизни*» (Басин, б. д.). Того ж року у співавторстві Я. Рубін підготував «Антирелігійний літературний підручник». У 1931 р. вийшов його останній підручник на ідиш – «Історія класової боротьби» (Флят, 2012).

У 1929 р. Я. Рубін став викладачем історії середніх віків і нового часу на робітничому факультеті Білоруського державного політехнічного інституту, де працював до 1936 р. У довідці про час його роботи на робфаці зазначено: «*Тав. Рубін глыбака і сур'ёзна проходзіў свой курс шырака распалагал праграмным матер'ялам, часта іллюстрыруя яго гістарычнай літаратурай*» (Даведка, 9.09.1936). Працюючи у цьому ВНЗ, Я. Рубін перевидав підручник «*Учебник истории епохи феодализма*» (Минск, 1931) (Список научных работ, б. д.) білоруською мовою.

Період роботи в БАН став часом найбільшої творчої та дослідницької активності Я. Рубіна. Саме у цей час він написав низку робіт, частину яких публікують, а решта так і залишилась у рукописах і, мабуть, не пережила лихоліть нацистської окупації Мінська. Видавництво АН БРСР надрукувало три роботи мовою ідиш: дві статті «*Фашизированая педагогика и преподавание истории*» (у збірнику АН БРСР «*На научном фронте*», № 4–5, Мінськ, 1934), та «*Буржуазия черты оседлости в к. XIX – начале XX стол. Часть первая*» (у збірнику АН БРСР «*На научном фронте*» № 3, Мінськ, 1933», і книжка «*История Белорусии в документах и материалах. Т. I. (феодальный период)*» (Мінськ, 1935). У рукописі залишилася робота «*Городское население Белорусии в феодально-крепостнический период*».

У 1935 р. без захисту дисертації, за сукупністю праць, Я. Рубіну було присвоєно звання кандидата історичних наук (Диплом, 30.09.1947). Проте успішне кар'єрне зростання було перерване після згортання політики коренізації. Через критику з боку партійних органів Я. Рубін змушений був покинути посаду наукового співробітника АН. Значну кількість його колег було репресовано, або ж вислано за межі Білорусії. Учениця Я. Г. Рубіна проф. Л. В. Скрипникова зауважує, що Яків Гаврилович був під заступництвом на той момент члена АН БРСР М. Нікольського,

можливо це відіграло позитивну роль у вирішенні конфлікту в АН (Стенограма, 16.09.2015). Хоча науковцю пощастило, можна припустити, що враження від утисків колег могло залишитися на все життя, спонукаючи бути обережним та підкреслено лояльним до влади.

Після звільнення з БАН та Політехнічного інституту Я. Рубін перейшов на роботу до Учительського інституту та Державного інституту журналістики, також працював науковим консультантом у Білоруському державному історичному музеї. Там підготував роботу «Белоруссия под гнётом панской Польши. По материалам Белорусского государственного исторического музея». Частина її так і залишилася у рукописі, а частина була опублікована в газеті «*Советская Белоруссия, 1940 р.*». Того ж року історик видав «*Путеводитель по экспозиции Белорусского государственного музея*» (Список научных работ, б. д.). З середини 1930-х років Я. Рубін назавжди залишить вивчення єврейської історії і не писатиме іншою мовою, крім російської.

Із початком війни родина Рубіних була евакуйована до м. Ош (Киргизька РСР). Тут дослідник працював завідувачем кафедри всесвітньої історії Ростовського державного університету, інституції, яка теж вимушено переїхала до цього міста. На посаді професора він викладав курс історії стародавнього світу, середніх віків і спецкурс з викладання історії у дні Великої вітчизняної війни (Характеристика, 13.06.1945).

Після закінчення війни Я. Рубіна запросили на роботу Народний комісаріат освіти БРСР і Ростовський університет. Проте він написав листа ректору Дніпропетровського університету, в якому зазначив, що через родинні обставини, правда, не пояснюючи які, йому треба переїхати до Дніпропетровська, і просив взяти його викладачем всесвітньої історії, бажано історії середніх віків, з наданням елементарних умов для життя (Письмо Я. Рубина, 03.02.1945). Спочатку у 1944 р. його призначили виконуючим обов'язки завідувача кафедри, а через рік затвердили на цій посаді (Характеристика, 17.11.1948).

Викладацька кар'єра Якова Рубіна У Дніпропетровському університеті Яків Рубін склалася блискуче. Я. Рубін належав до тих викладачів, які бачили в студентах «не ємність, у яку треба залити знання», а колег. Ж. Єфремова відзначала, що про його манеру читати лекції ходили легенди, а їх емоційність та експресивність сприяла конструктивному засвоєнню матеріалу (Єфремова, 1975, 7 квітня). Л. В. Скрипникова зазначає, що на заняття він приходив весь скуйовджений, трішки розгублений, але вони проходили надзвичайно цікаво, що викладач змушував мислити, надавав яскраві приклади з особистого життя майже кожного історичного персонажа, активно демонстрував таблиці, малюнки, портрети. Але основним його «наочним капіталом» були стародруки, які Я. Рубін завжди приносив до аудиторії. Це як правило, були джерела мовою оригіналу, переважно німецькою і латинською, які історик добре знав. І це все при тому, що мова Я. Рубіна була важкою для сприйняття (через сильний єврейський акцент) (Скрипникова, 19.02.2015).

На історичному факультеті Я. Рубін позиціонував себе медієвістом. За його сприяння була відкрита спеціалізація студентів «медієвістика», яку закінчило декілька випусків. У протоколі засідань вченої ради історичного факультету зазначається тема докторської дисертації, над якою працював Я. Рубін: «*Очерки по истории городского населения Белоруссии в феодально-крепостнический период*» (Выписка из протокола, 12.06.1948). Ця тема перегукувалася з його роботою по дослідженню міського населення, яку він розпочав ще в БАН.

Наприкінці 1940-х рр. Якову Гавриловичу дали дозвіл на керівництво аспірантами. До нього збирався вступати випускник історичного факультету з групи медієвістів І. Д. Литвинов, який працював лаборантом у його музеї і під керівництвом Якова Гавриловича захищав диплом: «*Роль папства у розпалюванні воєн XVI–XVII ст.*» (Выписка из зачетной ведомости, 1950). Але з незрозумілих причин дозвіл забрали. Самому ж І. Д. Литвинову сказали, що країні потрібні політ економи, а не історики, і він захистив дисертацію з політекономії (Литвинова, 2014). Можна припустити, що Яків Гаврилович став розмінною монетою у боротьбі з космополітизмом. Зі слів дружини І. Д. Литвинова, її чоловіку закидали, що він єврей, який приховує свою національність, і для перевірки його національності їздили до його рідного села.

Після виходу на пенсію Я. Рубін вів активну роботу з пропаганди атеїзму. Він повернувся до проблем, якими займався у 1930-х рр., а саме видання антирелігійної навчальної літератури. У цей період світ побачили декілька брошур антирелігійного змісту: «*Художественный образ в атеистическом воспитании учащихся на уроках средневековой истории*» (Вып. I, II) (Рубин, 1965), «*Поэзия в помощь изучению основ научного атеизма*» (Рубин, 1966). У цих роботах представлені вибрані матеріали прози і поезії антирелігійного змісту та гравюри.

Помер Я. Рубін в 1975 р. у м. Дніпропетровську. У некролозі на смерть ученого сказано, що після нього залишилося багато чудових починань, але все головне, що було у цій людині, залишилося в його учнях (Єфремова, 1975, 7 квітня).

Навчальний музей: створення та фонди

Найбільш помітною та масштабною ініціативою Якова Рубіна стало створення спеціального музею середньовічної історії. Він став класичним університетським музеєм – передусім дидактичним за своїм характером та орієнтованим на підвищення ефективності навчання студентів. Безпосереднім поштовхом до появи музею стало захоплення Якова Рубіна ідеями наочності у викладанні. Працюючи вчителем, а потім університетським викладачем, він побачив, що простої розповіді часто замало для глибокого знайомства із минулим. У своїй статті Я. Рубін відзначав: «*Там, где зрительная наглядность в пренебрежении, исторические представления учащихся худосочны, туманны или даже превратны*» (Рубин, 1955, арк. 36, 37).

Як викладач Яків Рубін також пересвідчився, що парадоксальним чином найгірше забезпечена наочністю саме середньовічна історія – вузівські підручники, крім мап, були абсолютно позбавлені зображень, а у шкільних підручниках переважали сучасні навчальні картини, які лише частково передавали особливості середньовічного світу. Як наслідок, молоді історики практично не зналися на культурі та матеріальному побуті середньовіччя, і самі стаючи викладачами, транслювали аналогічну збіднену картину минулого своїм учням. За характеристикою Я. Рубіна, студент вирушав до шкіл, передусім сільських, «*получив весьма смутное представление о памятниках культуры прошлого и в этом одна из причин того, что уроки по истории в школе зачастую проходят вяло и неинтересно*» (Рубин, 1955, арк. 37).

Я. Рубін був переконаний, що саме живий контакт зі старовиною може стимулювати зацікавлення і поглибити розуміння минулого – саме це спонукало його приносити на лекції та семінари цікаві старовинні предмети (давній атлас, палеотип з гравюрами, срібний талер) як ілюстрацію до власних розповідей. Прикметно, що ще у 1950-х роках у своїй статті він підтримував ідею підготовки спеціальних мистецьких альбомів із репродукціями картин, навчальних діафільмів, які активно стали створювати у СРСР саме в цей час, а також казав про потребу спеціальних кінофільмів для історичних факультетів, які б візуалізували світ середьовіччя (Рубин, 1955, арк. 30). Проте найдосконалішою формою унаочнення минулого Яків Рубін вважав саме музей, як інституцію, яка «сприяє глибшому «вживанню» у наочно-відтворену добу (Рубин, 1955, арк. 63). У своїх статтях Яків Рубін позиціонував свій музей як потенційну «*солидную лабораторию внедрения принципов наглядности в преподавание исторических дисциплин*» (Рубин, 1955, арк. 68), зокрема майданчик для обміну педагогічним досвідом – у своїй статті він звітував про проведення на базі музею лекцій для дніпропетровських вчителів.

Музей Якова Рубіна був орієнтований на виконання і другої важливої функції університетського музею – стати базою для наукової роботи студентів. Звідси не лише викладач позичав матеріали для ілюстрації лекцій, тут студенти вчилися працювати зі старовинними текстами і зображеннями, читали латиною, готували доповіді із залученням матеріалів музею, а також власноруч виготовляли репродукції пам'ятників образотворчого мистецтва, які поповнювали музейні колекції (Рубин, 1951, арк. 68). За повідомленням Я. Рубіна, на основі музею діяв гурток всесвітньої історії. Ось одна з тем, яку досліджували гуртківці і зокрема студент 4-го курсу на прізвище Козенко «Папство – найзліший ворог прогресивного людства» (Выписка, 1951, арк. 37).

За власним зізнанням Якова Рубіна, музей склався значною мірою стихійно: зібраних для показу на заняттях старих книжок, предметів та копій творів мистецтва стало забагато для простого зберігання на кафедрі. Музей розвивалося «з чистого аркушу» – у відновленому після воєнних руйнувань університеті, та на засадах самодіяльності, винятково завдяки ентузіазму його засновника та допомозі студентів-істориків.Водночас відомо, що паралельно на історичному факультеті формувалися кабінети-виставки з археології та етнографії зусиллями вченого-археолога Катерини Малявської (По Днепропетровску, 11.03.1948).

Довгий час роботу музею гальмувала відсутність приміщення, на чому наголошував і сам Я. Рубін, і керівництво факультету (Отчет, 1950). Згодом, на початку 1950-х рр., музею таки виділили спеціальний простір, і він розташовувався у двох кімнатах корпусу, де тоді знаходився історичний факультет, по вулиці Шевченка, 59.

Опису фондів музею виявити не вдалося, хоча особова справа Якова Рубіна містить інформацію, що інвентаризація фондів музею проводилася (Заява, 1.03.1960). Скласти часткове уявлення про наявні музейні предмети та науково-допоміжні матеріали можна на підставі

опису музею, залишеного самим Рубіним, та фотокарток приміщення музею.

Основну частину експонатів складали копії картин, літографій і гравюр. Це було пов'язане не лише із прагматичними міркуваннями – адже ці матеріали найлегше було виготовити і розташувати в обмеженому просторі. Яків Рубін вважав ґрунтовне знання мистецтва минулих епох важливим для історика-фахівця – воно дозволяло відчути епоху, а також фіксувало цінні побутові подробиці. Скажімо, мініатюри, копій яких було багато в музеї, він називав своєрідними документами, які «*не раз наглядно повествуют о том, о чем письменные источники только смутно говорят, а археология почти молчит*» (Рубин, 1955, арк. 57). В описах музею відсутні згадки про експонування зразків старовинного одягу, побутових предметів чи знарядь праці – побут середньовіччя відвідувачі мали побачити, розглядаючи зображення. Оскільки експозиція музею мала виразний ідеологічно-оціночний характер, важливе місце серед зображень належало антифеодальним та антицерковним карикатурам. Спеціально для музею готували і макети: найбільшим був макет середньовічного замку. Більшість макетів відтворювали зброю, до їхнього створення залучали робітників дніпропетровських заводів. Найбільш активну допомогу при створенні музею надали студенти, які поступили на історико-філологічний факультет після закінчення художнього училища – В. Панібудьласка та Ж. Кондрашова. Значну частину копій творів мистецтва вони виготовили самостійно.

Яків Рубін пригадував, що у пошуках оригінальних експонатів він налагодив широке співробітництво з багатьма установами міста: обласним історичним музеєм, університетською бібліотекою, підприємствами, школами. Подеколи це давало результати, хай і скромні: учні 52 школи передали до музею тесак часів Кримської війни (Рубин, 1951, арк. 67), згадував Я. Рубін і окремі подарунки від робітників і колгоспників.

Найціннішими експонатами музею стали оригінальні стародруки латиною, німецькою, чеською та польською мовами. У експозицію музею можна було побачити Литовський статут видання XVIII ст., «*Cosmographia*» («Космографію») Себастьяна Мюнстера (Базель, 1550), «*Atlas geographicus universalis*» («Всесвітній географічний атлас») Іоганна Гомана (Нюрнберг, 1759), «*Statuta Regni Poloniae In Ordinem Alphabeti Digesta*» (Франкфурт, 1623 р.), чеську Біблія 1556 р., надруковану Іржі Мелантріхом, «Міське право чеського королівства» стереотипне видання 1618 р. і оригінал 1579 р. Як вони потрапили до музею, можна лише припускати. Частина могла прийти з ринку антикваріату, на якому після війни продавалися книжки з дореволюційних приватних колекцій та навчальних закладів. Частина експонатів, зокрема оригінальні західноєвропейські гравюри XVI–XVIII ст., надходила у якості трофеїв від студентів, які повернулися з війни (Литвинова, 2014). Професор Ю. А. Мицик згадував: «Сам Рубін хвалився, що студенти-фронтовики робили викладачам подарунки книгами з Німеччини (показав з своєї бібліотеки хроніку Себастьяна Мюнстера (чи то латинське, чи німецьке видання 16 ст.)» (Мицик, 9.06.2014). Фотокартка з архіву музею ДНУ фіксує розгляд старовинних книжок, для експонування яких у музеї були створені спеціальні вітрини (Фото 1).

Особливості експозиції

Вигляд музею та особливості організації його експозиції також можна частково відтворити на підставі фотокарток та описів. Експозиція була організована довкола чотирьох ключових тем:

– успішна боротьба російського народу проти іноземних завойовників (від половців до монголів, хрестоносців Лівонського та Тевтонського орденів та польських загонів Смутного часу)

– історія класових конфліктів та антифеодальних виступів у Центральній та Західній Європі;

– представлення історії середньовічної церкви, передусім католицької;

– історії культури та мистецтва (музей розповідав про середньовічне художнє ремесло, давньоруське мистецтво, експонував копії картин Дрезденської галереї).

Тема перемог над іноземцями набула виняткової важливості у часи Другої світової війни, коли радянська патріотична пропаганда активно апелювала до попередніх прецедентів звитяжних перемог над зовнішнім ворогом. Славу головного народу-переможця офіційна ідеологія віддала росіянам. За характеристикою С. Єкельчика, після резонансного тосту І. Сталіна на кремлівському банкеті для радянського командування 24 травня 1945 р. – за російський народ як керівний у складі СРСР – у перше повоєнне десятиріччя обов'язкові пеани російській славі посіли в українському публічному дискурсі видатне місце (Єкельчик, 2008, с. 154.) Російська зброя тріумфувала над загарбниками завжди, у минулому і в теперішньому – саме по-

дібне відчуття мусила викликати експозиція учбового музею. Збережена фотокартка зафіксувала огляд саме цього сюжету: Яків Рубін показує студентам макет-діораму «Невська битва 1240 року» (Фото 2). Макет відтворює описані у літописі події: на передньому плані Олександр Невський звитяжно б'ється із Біргером, шведським ватажком, позаду падає золоте шведське шатро, підрубане руським воїном, на річці палає шведський корабель. Над макетом можна побачити нижню частину репродукції картини Л. Горбунова «Льодове побоїще», під макетом була розташована гіпсова модель ордена Олександра Невського.

Фото 1. Експонування стародруків у музеї Якова Рубіна

Фото 2. Яків Рубін показує студентам макет-діораму «Невська битва 1240 року»

Згідно зі статтею Я. Рубіна, поруч експонувався уривок із літописного опису Льодового побоїща, а також уривок з промови І. Сталіна на параді Червоної армії 7 листопада 1942 р.: «*Пусть вдохновляет вас в этой войне мужественный образ наших великих предков*» та копія орденської книжки випускника університету, який був нагороджений орденом Олександра Невського (Рубин, 1955, арк. 66, 67).

Наскрізною темою усієї експозиції була антицерковна пропаганда – не випадково музей у документах часто фігурував саме як атеїстичний музей. Викриттю «антинародної діяльності

реакційної католицької поповщини» присвячувався спеціальний тематичний блок «Середньовічне папство – оплот реакції» (Рубин, 1955, арк. 84). Музей транслював загальноприйнятий у радянській історіографії та дидактиці стереотипний негативний образ католицької церкви: із експозиції вона поставала як потужний інструмент «одурманювання народу», втілення агресивної нетерплячості до розуму і прогресу, та хитрий добровільний помічник можновладців, який освячував соціальну несправедливість. Цікаво, що для ілюстрації цих стандартних для свого часу ідей музей залучав рідкісні експонати. Ідею про взаємовигідний альянс світської і духовної влад ілюструвала оригінальна гравюра 1790 р. із зображення урочистості коронації імператора Леопольда II у Франкфурті-на-Одері. Карикатури із викриттям пороків пап можна було побачити в оригінальному виданні 1677 р. «*Romæ animale exemplum, oder, Römisches Contrafait: in Apocalypdischen Figuren und Erklärungs Gesprächen über die selbigen für gestelt*…». Розповідь про папу Пія IX (1846–1878), останнього папу, який був і світським володарем Папської області, тавруваного у музеї як «мракобіса та реакціонера» і ворога комуністичних ідей, супроводжувалася показом монети у два сольді, випущеної за його володарювання. Неодмінний у атеїстичних музеях сюжет про індульгенції як крайнє втілення облудності католицької церкви розкривався через показ книжки Йоханна Ерхарда Каппенса «*Schauplatz des Tetzelischen Ablaß-Krams, und des dar widerstreitenden D. M. Lutheri*» (Лейпциг, 1720), відкритої на сторінці із проповіддю домініканця Тецеля про можливість відкупитися від гріхів, оригінальної індульгенції початку XX ст. на мідній табличці з Польщі та довідкою, що католицька церква продовжує продавати індульгенції і у 1950-х рр. Осудження інституту інквізиції мусило викликати споглядання макету воронки для тортур водою та гравюр із зображеннями засуджених інквізицією на страту чи покаяння з оригінальної книжки «*Lescérémonies religieuses de tousles peuples du monde*» (Базель, 1750).

Вагоме місце в експозиції займала історія гуситських війн у Чехії. Гуситські війни не випадково були одним з улюблених сюжетів радянській історіографії середньовіччя 1940–1960-х рр. – у марксистській трактовці вони слугували зразком масштабної антифеодальної селянської війни, бунту проти католицької церкви, а Друга світова війна актуалізувала їхню анти-німецьку спрямованість, представляючи виступи гуситів як передусім боротьбу чехів із німецьким засиллям (Бучанов, 2010). Експозиція неухильно відтворювала цю офіційну історіографічну трактовку подій. На фотокартці можна побачити, як студенти оглядають цю тему (Фото 3). Поруч розташований роздрукований кадр з чехословацького фільму «Гуситська революція», із відтворенням собору у Констанці, нижче бачимо портрет Тараса Шевченка та уривок з його поему «Єретик», із рядками:

«…Не вгадали, що вилетить
/ Орел з-за хмари /
Замість гуся і розколе /
Високу тіару…» (Рубин, 1955, арк. 72, 73).

Фото 3. Яків Рубін показує репродукцію картини Вацлава Брожика «Присудження Яна Гуса до страти»

Як і у усьому музеї, у цьому тематичному блоці був дотриманий принцип пошуку зв'язків між минулим і сучасним: завершувала розповідь про гуситів літографія «Наші у Празі», яка показувала, як чехи захоплено зустрічають радянську армію біля пам'ятника Гусу, та чехословацька медаль «За хоробрість», на якій був закарбований девіз Яна Гуса «Правда переможе» (Рубин, 1955, арк. 79–81).

Особливістю музею стала велика увага до подій Хмельниччини та Переяславської угоди. Після урочистого офіційного святкування у 1954 р. 300-річчя возз'єднання України з Росією Дніпропетровському університету було присвоєне ім'я цієї події, і місцеві історики, і Яків Рубін зокрема, не могли не реагувати на новий ідеологічний запит. Під окрему експозицію із назвою «Визвольна боротьба українського народу і возз'єднання України з Росією» була спеціально відведена одна з двох кімнат музею. Показово, що описуючи цю експозицію у своїй статті, Яків Рубін, зазвичай сміливий коментатор, обмежується дуже стислим і переважно безоціночним переліком демонстрованих предметів. Це можна розглядати як своєрідне обережне вичікування: «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», які санкціонували історіографічний перегляд оцінок Переяславських домовленостей (відмову від концепції «найменшого зла» на користь тези про «возз'єднання» як «споконвічне прагнення українського народу» та результат «загальнонародної боротьби» (Брехуненко, 2003, с. 643)) тільки з'явилися друком. Експозиція представляла виступ Хмельницького передусім як реакцію на утиски «народних мас» та пошук порятунку від тиску шляхетської Польщі (як наочне свідчення «безправ'я та пригнічення народних мас» і демонструвався Третій Литовський статут) (Рубин, 1955, арк. 104). Багато експонатів, присвячених святкуванню 300-річчя, були зібрані «по гарячих слідах» – музей пропонував оглянути кераміку та копії картин, створених спеціально до урочистостей, і барельєф, виготовлений студентами, із промовистою назвою «Віковічна дружба російського та українського народів до 300-річчя возз'єднання».

Музей Якова Рубіна показує, що вивчення середньовіччя, попри велику часову віддаленість, в радянський час не могло стати прихистком від ідеологічного контролю. Хоча за спогадами Я. Рубін на лекціях поводився як людина, вільна від нав'язування студентам ідеологічних кліше, музей був виконаний цілковито у руслі офіційної історіографії, і цитати з робіт класиків марксизму-ленінізму так траплялися не рідше за цитати зі середньовічних джерел.

Доля музею була напряму пов'язана із долею його засновника. Після того, як у 1956 р. Якова Рубіна, через відсутність навантаження, було звільнено з посади об'єднаної кафедри Історії СРСР та всесвітньої історії, він звернувся з проханням до ректора Г. Мельникова дозволити йому продовжити роботу з розвитку музею; він був згоден на посаду старшого лаборанта, але просив, аби йому було дозволено керувати структурою (Заявление Я. Рубина ректору, б. д., арк. 53). У тому ж 1956 р. музей було передано кафедрі Всесвітньої літератури, а Я. Рубіна призначили на цій кафедрі завідувачем навчально-методичного відділу історії, без посадового окладу (Выписка из приказа, 3.11.1956). У 1960 р. Я. Рубіна звільнили у зв'язку з досягненням пенсійного віку, а музей було передано на кафедру діалектичного та історичного матеріалізму. Відповідальним за майно і цінність музею призначено завідувача кабінету філософії Ромашко Р. Я. (Выписка з наказу, 3.03.1960). В 1961 р. Я. Рубіна взяли на посаду лаборанта Історико-атеїстичного музею, як тимчасово найнятого, а в 1962 р. вже остаточно звільнили (Уведомление, 23.04.1962). У занепад музей почав приходити після того, як було ліквідовано історичний факультет, і відповідно зникла основна цільова аудиторія. Якщо для істориків він був навчально-дослідницьким, філологів водили туди лише ситуативно і передусім як до музею атеїзму. Після того як Я. Рубін покинув університет, стало зрозуміло, що музей тримався винятково на його ентузіазмі.

Поступово музей почав змінювати свій формат, більше зосереджуючись не на зарубіжній історії, а на збиранні матеріалів з історії університету. На сьогоднішній день це музей історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Від стародруків та експонатів в університеті не залишилося і сліду. Їхня доля невідома. Поодинокі унікальні речі з приватної колекції Якова Гавриловича можна знайти у друзів родини Рубіних, які він дарував на згадку про себе. У бібліотеці Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького зберігається одна книга із бібліотеки німецьких графів Швейніців, на якій міститься надпис власника: «*Рубин Я. Г. Днепропетровск 1950 г.*», її музей придбав наприкінці 1980-х рр. у букініста (Саминский, 2011). «Космографія» С. Мюнстера потрапила до фондів Дніпропетровського національного музею імені Дмитра Яворницького. Про вплив

музею на студентів свідчить прецедент прямого наслідування – учень Якова Рубіна І. Тарасенко, вчителюючи у 1950-х рр. у с. Дмухайлівка Дніпропетровської області, під впливом вчителя та завдяки його прямим консультаціям створив музей села, який функціонує і сьогодні (Дмухайлівка, б. д.).

Розкриття біографії та доробку Якова Рубіна дозволяє спростувати уявлення про відсутність медієвістичних студій на історичному факультеті Дніпропетровського університету до 1970-х рр. Діяльність Я. Рубіна уможливила підтримку життя цього напрямку – у 1960–1970-х курс історії середніх віків викладатиме випускниця групи медієвістів Л. В. Скрипникова, у подальшому один зі співавторівмедієвіста Василя Сиротенка у книжці «*История эпохи Возрождения*» (1993). Водночас це типова історія про те, як із відходом ентузіаста занепадає або видозмінюється напрямок, який він розвивав. Саме так занепало «улюблене дітище» Якова Рубіна – його музей середньовічної історії.

Бібліографічні посилання

Басин, Я. (2008) *Большевизм и евреи: Белоруссия, 1920-е. Исторические очерки.* Минск: Вараскин А. Н.

Басин, Я. (б. д.) *Советизация через идишизацию, или как пролетарская диктатура пришла на «еврейскую улицу».* Получено из http://jewishfreedom.org/page161.html.

Бобилєва, С. Й. (Ред.) (2007) *Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії.* Дніпропетровськ: ДНУ.

Болебрух, А. Г. (2006) Слово об учителе. *Проблеми політичної історії України*: збірник наукових праць (сс. 3–15). Дніпропетровськ: ДНУ.

Брехуненко, В. (2003) Переяславська рада 1654 в російській історіографії. У *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)* (сс. 653–679). Київ: Смолоскип.

Бучанов, И. (2010) *Гуситское движение: отечественная историография (1945–2005).* Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. Москва. Получено из : http://dis.podelise.ru/text/index–34326.html.

Венгер, А. (2016) Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Яків Рубін – варіація на тему «Бути істориком у Країні Рад». *Питання німецької історії* (сс. 27–42). Дніпропетровськ.

Выписка з наказу № 105 (3.03.1960). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 55.

Выписка из зачетной ведомости исторического факультета, на И. Д Литвинова (1950). У *Архів А. Г. Венгера*.

Выписка из приказа № 563 (3.11.1956). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 54.

Выписка из протокола заседания исторического факультета (1951). У *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. 2307, оп.1, спр. 76, арк. 37.

Выписка из протокола заседания учёного совета исторического факультета (12.06.1948). У *Державний архів Дніпропетровської області*. Ф. 2307, оп.1, спр. 76, арк. 10.

Герасимова, И. П. (1996) К истории еврейского отдела Института белорусской культуры (Инбелкульта) и еврейского сектора Белорусской Академии Наук в 20–30-х годах. *Вестник еврейского университета в Москве* (2 (12)). 144–167.

Даведка тав. Рубіну (09.09.1936). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 17.

Даведка, дадзена Рубіну Я.Г. (26.03.1936). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 18.

Диплом кандидата наук Рубина Я. Г. – копия (30.09.1947). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 6.

Дмухайлівка. Отримано з http://uk.wikipedia.org/wiki/Дмухайлівка.

Єкельчик, С. (2008) *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ: Критика.

Єфремова, Є. (7 квітня 1975) Пам'яті Я. Рубіна. *За передову науку* (13(921)).

Журба, О. І. (2010) Матеріали до історії формування вищої історичної освіти та науки на Дніпропетровщині у другій половині ХХ ст. (до 100-річчя з дня народження професора Валентина Яковича Борщевського). *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки* (сс. 28–40). Дніпропетровськ: НГУ.

Журба, О. И. (Серпень 2013) Сто лет днепропетровскому «цеху историков». *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах* (8 (100)), 46–54.

Заявление Я. Рубина ректору Гос. Университета, проф. Мельникову Г. Б. (б. д.) У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 56.

Заявление Я. Рубина ректору, проф. Г.Б. Мельникову (б.д.). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 53.

Иваненко, В. В. (1992) Научно-педагогическая и общественная деятельность М. Ф. Злотникова. В *История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в.* (сс. 121–122). Днепропетровск: ДДУ.

Іваненко В. В., & Удод, О. А. (1997) До питання про наукову спадщину професора М. Ф. Злотникова. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* (2), 263–272.

Іваненко, В. В. (2016) Деякі суб'єктивні штрихи до інтелектуального портрета професора А. С. За-

в'ялова (До 90-річчя від дня народження). У *Питання німецької історії* (сс. 48–58). Дніпропетровськ, 2016.

Ковалева, И. Ф. (2008) *Жизнь, проведенная в могиле: исповедь археолога*. Днепропетровск, Арт-Пресс.

Ковальський, М. П., & Іваненко, В. В. (1994) Штрихи до портрета самобутнього історика Дмитра Павловича Пойди (1908–1992). *Бористен* (1), 23–26.

Краткая автобиография Якова Рубина (б.д.). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф.1, оп. 1, спр. 3090, арк.3.

Литвинова, І. Я (2014) Спогади, записані А. Венгером. У *Архів А. Венгера*.

Михнюк, В. Н. (1985) *Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919–1941 гг.).* Минск: Наука и техника.

Мицик, Ю. А. (09.06.2014) Електронний лист до А. Венгера. В *Архів А. Венгера*.

Москаленко, А. Е. (1972) М. В. Бречкевич и его работы по истории поморских славян. *Славянский сборник*. Саратов.

Никольский, Н.М. (1985) *История русской церкви* (3-е изд). Москва: Политиздат.

Отчет о научно-исследовательской работе на историческом факультете (1950). У *Державний архів Дніпропетровської області*, ф .2307, оп.1, спр 76, арк. 18.

Письмо Я. Рубина ректору Днепропетровского Государственного университета (03.02.1945). У *Архів ДНУ ім. О. Гончар*а, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 22.

По Днепропетровску и области (описание кабинета-выставки Е. Малявской) (11.03.1948). *Днепровская правда*.

Поляков, С. І., & Шляхов, О. Б. (2011) До 85-річчя від дня народження професора Анатолія Михайловича Черненка. *Вісник Дніпропетровського університету*. *Серія: Історія та археологія* (19), 3–9.

Портнов, А. (2003) *Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі*. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.

Портнов, А. (2011) *Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століт*тя. Київ: Критика.

Рубин, Я. Г. (1951) Научно-экспозиционная разработка тематики и оформление учебно-методического музея Всеобщей истории (содержание проделанной работы). У *Державний архів Дніпропетровської області*, ф. 2307, оп. 1, спр. 517, арк. 62–68.

Рубин, Я. Г. (1955) О познавательном значении наглядности в вузовском преподавании средневековой истории и путях ее реализации. У *Державний архів Дніпропетровської області*, ф. 2307, оп.1, спр. 963, арк. 33–109.

Рубин, Я. Г. (1955) *Художественный образ в атеистическом воспитании учащихся на уроках средневековой истории* (1). Днепропетровск: Знання.

Рубин, Я. Г. (1966) *Поэзия в помощь изучению основ научного атеизма*. Днепропетровск, Знання.

Рубин, Я. Г. (н. д.) *Российская еврейская энциклопедия*. Отримано з http://www.rujen.ru/index.php/РУБИН_Яков.

Саминский, Е. М. (2011) *Каталог старопечатных изданий*. Днепропетровск: ДНУ.

Світленко, С. І. (2015) *Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві*. Дніпропетровськ: Ліра.

Скрипникова, Л. В. (19.02.2015) Електронний лист до Венгера А. Г. У Архів *А. Венгера*.

Скрипникова, Л. В., Сиротенко, В. Т., & Кондратьева, Е. К. (1993). *Культура эпохи Возрождения*. Днепропетровск.

Список научных работ к.и.н., доцента Рубина Я. Г. (б. д.) У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 8.

Справка, выданная Я. Рубину Я. Зельцманом (07.08.1937). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 15.

Стенограма лекції Скрипнікової Л. В. «Я. Г. Рубін педагог і людина» прочитана студентам історичного факультету (16. 09. 2015 р.). У *Архів А. Венгера*.

Уведомление ректору ДГУ о прекращении работы от Я. Рубина (23.04.1962). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 60.

Флят, Л. (2012) *К истории еврейского учебника в Минске. Заметки по еврейской истории*. Получено из http://litbook.ru/article/1768/.

Характеристика на доцента, к.и.н. Рубина Я. Г. (17.11.1948) У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф. 1, оп. 1, спр. 3090, арк. 29.

Характеристика на Рубина Якова Гавриловича (13.06.1945). У *Архів ДНУ ім. О. Гончара*, ф.1, оп. 1, спр. 3090, арк. 26.

Швидько, Г. К. (Ред.) (2007) Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ.

Шульман А. (б. д.) *На перекрестке дорог и времен*. Получено из http://shtetle.co.il/shtetls_minsk/ dolginovo/crossing.html.

References

Basin, Ya. (2008) *Bol'shevizm i evrei: Belorussiya, 1920-e. Istoricheskie ocherki* [*Bolshevism and the Jews: Belorussia, 1920s. Historical essays*]. Minsk: Varaskin A. N. (in Russian)

Basin, Ya. (b. d.) *Sovetizatsiya cherez idishizatsiyu, ili kak proletarskaya diktatura prishla na «evreyskuyu ulitsu»* [*Sovietization through Yiddishization, or as a proletarian dictatorship came to the «Jewish street»*]. Retrived from http://jewishfreedom.org/page161.html (in Russian).

Bobylyeva, S. Y. (ed.) (2007) *Bibliohrafiya prats' vykladachiv kafedry vsesvitn'oyi istoriyi* [*Bibliography of the works of teachers of the Department of World History*]. Dnipropetrovsk: DNU (in Ukrainian).

Bolebrukh, A. H. (2006) Slovo ob uchitele [The word about the teacher]. *Problemy politychnoyi istoriyi Ukrayiny* [*Problems of Political History of Ukraine*] (pp. 3–15). Dnipropetrovk: DNU (in Russian and Ukrainian).

Brekhunenko, V. (2003) Pereyaslavs'ka rada 1654 v rosiys'kiy istoriohrafiyi [Pereyaslav Council of 1654 in Russian historiography]. In *Pereyaslavs'ka rada 1654 roku (istoriohrafiya ta doslidzhennya)* [*The Pereyaslav Council of 1654 (historiography and research)*] (pp. 653–679). Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Buchanov, I. (2010) *Gusitskoe dvizhenie: otechestvennaya istoriografiya (1945–2005)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie stepeni kandidata istoricheskikh nauk [*Hussite movement: domestic historiography (1945–2005)*. The dissertation author's abstract on competition of a degree of the candidate of historical sciences]. Moscow. Retrived from http://dis.podelise.ru/text/index–34326.html (in Russian).

Davedka tav. Rubinu (09.09.1936). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 17 (in Belorussian).

Davedka, dadzena Rubinu Ja. G. (26.03.1936). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 18 (in Belorussian).

Diplom kandidata nauk Rubina Ya. G. – kopiya (30.09.1947) [Diploma Candidate of Sciences Rubin Ya. G. – a copy (30.09.1947)]. In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 6 (in Russian).

Dmukhaylivka. Retrived from http://uk.wikipedia.org/wiki/Dmukhaylivka (in Ukrainian).

Flyat, L. (2012) *K istorii evreyskogo uchebnika v Minske. Zametki po evreyskoy istorii* [*To the history of the Jewish textbook in Minsk. Notes on Jewish history*]. Retrived from http://litbook.ru/article/1768 (in Russian).

Gerasimova, I. P. (1996) K istorii evreyskogo otdela Instituta belorusskoy kul'tury (Inbelkul'ta) i evreyskogo sektora Belorusskoy Akademii Nauk v 20–30-kh godakh [To the history of the Jewish department of the Institute of Belarusian Culture (Inbelkult) and the Jewish sector of the Belarusian Academy of Sciences in the 20–30s]. *Vestnik evreyskogo universiteta v Moskve* [*Bulletin of the Jewish University in Moscow*] (2 (12)). 144–167 (in Russian).

Ivanenko V. V., & Udod, O. A. (1997) Do pytannya pro naukovu spadshchynu profesora M. F. Zlotnykova [To the question of the scientific heritage of Professor M. F. Zlotnikov]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu* [*Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University*] (2), 263–272 (in Ukrainian).

Ivanenko, V. V. (1992) Nauchno-pedagogicheskaya i obshchestvennaya deyatel'nost' M. F. Zlotnikova [Scientific-pedagogical and public activities of M. F. Zlotnikov]. In *Istoriya obshchestvennoy mysli Rossii i Ukrainy XVII – nachala XX v.* [*History of Social Thought in Russia and Ukraine in the XVII – early XX century*] (pp. 121–122). Dnepropetrovsk: DSU (in Russian).

Ivanenko, V. V. (2016) Deyaki sub"yektyvni shtrykhy do intelektual'noho portreta profesora A. S. Zav"yalova (Do 90-richchya vid dnya narodzhennya) [Some subjective touches to the intellectual portrait of Professor A. S. Zavialov (To the 90th anniversary of his birth)]. In *Pytannya nimets'koyi istoriyi* [*Questions of German History*] (pp. 48–58). Dnipropetrovsk, 2016 (in Ukrainian).

Kharakteristika na dotsenta, k.i.n. Rubina Ya. G. [Characteristics for associate professor, candidate of historical sciences Rubina Ya. G.] (17.11.1948). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 29 (in Russian).

Kharakteristika na Rubina Yakova Gavrilovicha [Characteristic of Rubin Yakov Gavrilovich] (13.06.1945). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f.1, op. 1, spr. 3090, ark. 26 (in Russian).

Koval's'kyy, M. P., & Ivanenko, V. V. (1994) Shtrykhy do portreta samobutn'oho istoryka Dmytra Pavlovycha Poydy (1908–1992) [Strokes to the portrait of the original historian Dmytro Pavlovych Poida (1908–1992)]. *Borysten* (1), 23–26 (in Ukrainian).

Kovaleva, I. F. (2008) *Zhizn', provedennaya v mogile: ispoved' arkheologa* [*Life in the grave: the confession of an archaeologist*]. Dnepropetrovsk, Art-Press (in Russian).

Kratkaya avtobiografiya Yakova Rubina [Brief autobiography of Yakov Rubin] (n.d.). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f.1, op. 1, spr. 3090, ark. 3 (in Russian).

Lytvynova, I. Ya (2014). *Spohady, zapysani A. Venherom* [*Memoirs recorded by A. Venger*]. In *Venger's Archive* (in Ukrainian).

Mikhnyuk, V. N. (1985) *Stanovlenie i razvitie istoricheskoy nauki Sovetskoy Belorussii (1919–1941 gg.)* [*Formation and development of the historical science of Soviet Belarus (1919–1941)*]. Minsk: Nauka i tekhnika (in Russian).

Moskalenko, A. E. (1972). M. V. Brechkevich i ego raboty po istorii pomorskikh slavyan [M. V. Brechkevich and his works on the history of the Pomor Slavs]. *Slavyanskiy sbornik* [*The Slavic collection*]. Saratov (in Russian).

Mytsyk, Yu.A. (09.06.2014). *An e-mail to A. Wenger*. In *Venger's Archive* (in Ukrainian).

Nikol'skiy, N.M. (1985). *Istoriya russkoy tserkvi (3-e izd)* [*History of the Russian Church (3rd ed.)*]. Moscow: Politizdat (in Russian).

Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote na istoricheskom fakul'tete [Report on research work at the Faculty of History] (1950). In *State Archives of Dnipropetrovsk Region*, f .2307, op.1, spr 76, ark. 18 (in Russian).

Pis'mo Ya. Rubina rektoru Dnepropetrovskogo Gosudarstvennogo universiteta (03.02.1945) [Letter from Y. Rubin to the rector of Dnepropetrovsk State University (03.02.1945)]. In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 22 (in Russian).

Po Dnepropetrovsku i oblasti (opisanie kabinetavystavki E. Malyavskoy) (11.03.1948) [On Dnepropetrovsk and the region (the description of the cabinet-exhibition of E. Malyavskaya) (11.03.1948)]. *Dneprovskaya pravda* (in Russian).

Polyakov, S. I., & Shlyakhov, O. B. (2011). Do 85-richchya vid dnya narodzhennya profesora Anatoliya Mykhaylovycha Chernenka [To the 85th anniversary of the birth of Professor Anatoly Mikhailovich Chernenko]. *Vìsnik Dnìpropetrovs'kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ* [*Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series*] (19), 3–9 (in Ukrainian).

Portnov, A. (2003). *Volodymyr Parkhomenko – doslidnyk rann'oyi istoriyi Rusi* [*Volodymyr Parkhomenko – Researcher of Rus' Early History*]. Lviv: Ukrainian Institute of Ukrainian Studies Ivan Krypiakevich NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Portnov, A. (2011). *Istoriyi istorykiv: Oblychchya y obrazy ukrayins'koyi istoriohrafiyi XX stolittya* [*The Faces and Images of Ukrainian Historiography of the 20th Century*]. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Rubin, Ya. G. (1951). Nauchno-ekspozitsionnaya razrabotka tematiki i oformlenie uchebno-metodicheskogo muzeya Vseobshchey istorii (soderzhanie prodelanoy raboty) [Scientific and exposition development of subjects and design of the educational-methodical museum of the Universal History (the content of the work done)]. In *State Archives of Dnipropetrovsk Region*, f. 2307, op. 1, spr. 517, ark. 62–68 (in Russian).

Rubin, Ya. G. (1955) *Khudozhestvennyy obraz v ateisticheskom vospitanii uchashchikhsya na urokakh srednevekovoy istorii* [The artistic image in the atheistic education of students in the lessons of medieval history] (1). Dnepropetrovsk: Znannya (in Russian).

Rubin, Ya. G. (1955) O poznavatel'nom znachenii naglyadnosti v vuzovskom prepodavanii srednevekovoy istorii i putyakh ee realizatsii [On the cognitive significance of visibility in university teaching of medieval history and the ways of its realization]. In *State Archives of Dnipropetrovsk Region*, f. 2307, op.1, spr. 963, ark. 33–109 (in Russian).

Rubin, Ya. G. (1966) *Poeziya v pomoshch' izucheniyu osnov nauchnogo ateizma* [*Poetry in aid to the study of the foundations of scientific atheism*]. Dnepropetrovsk, Znannya (in Russian).

Rubin, Ya. G. (n. d.). In *Rossiyskaya evreyskaya entsiklopediya* [*Russian Jewish Encyclopedia*]. Retrived from http://www.rujen.ru/index.php/RUBIN_ Yakov (in Russian).

Saminskiy, E. M. (2011) *Katalog staropechatnykh izdaniy* [*Catalog of old printed publications*]. Dnepropetrovsk: DNU (in Russian).

Shul'man A. (n. d.) *Na perekrestke dorog i vremen* [*At the crossroads of ways and times*]. Retrived from http://shtetle.co.il/shtetls_minsk/dolginovo/crossing .html (in Russian).

Shvydko, H. K. (ed.) (2007) Mykola Pavlovych Koval's'kyy. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Skripnikova, L. V. (19.02.2015) E-mail to Venger A.G. In *A. Venger's Archive* (in Ukrainan).

Skripnikova, L. V., Sirotenko, V. T., & Kondrat'eva, E. K. (1993). *Kul'tura epokhi Vozrozhdeniya* [*Culture of the Renaissance*]. Dnepropetrovsk (in Russian).

Spisok nauchnykh rabot k.i.n., dotsenta Rubina Ya. G. [List of scientific works by Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Rubin Ya.G.] (b. d.). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 8 (in Russian).

Spravka, vydannaya Ya. Rubinu Ya. Zel'tsmanom [*Certificate issued to Ya. Rubin by Ya. Zeltsman*] (07.08.1937). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 15 (in Russian).

Stenohrama lektsiyi Skrypnikovoyi L. V. «Ya. H. Rubin pedahoh i lyudyna» prochytana studentam istorychnoho fakul'tetu [Transcript of the lecture Skrypnikova L. V. «Ya. G. Rubin, teacher and man» read to the students of the historical faculty] (16.09.2015 r.). In *A. Venger's Archive* (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I. (2015) *Dmytro Yavornyts'kyy: vchenyy ta pedahoh v ukrayins'komu intelektual'nomu spivtovarystvi* [*Dmytro Yavornytsky : a scientist and a teacher in the Ukrainian intellectual community*]. Dnipropetrovsk: Lira (in Ukrainian).

Uvedomlenie rektoru DGU o prekrashchenii raboty ot Ya. Rubina [Notification to the rector of the DSU on the termination of work by Ya. Rubin] (23.04.1962). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 60 (in Russian).

Venger, A. (2016) Shtrykhy do portreta dnipropetrovs'kykh «vsesvitnykiv»: Yakiv Rubin – variatsiya na temu «Buty istorykom u Krayini Rad» [Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk «world-researches» : Jacob Rubin – variation on the topic «To be a historian in the Soviet Union»]. *Pytannya nimets'koyi istoriyi* [*Questions of German history*] (pp. 27–42). Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Vypiska iz prikaza № 563 (3.11.1956) [Extract from Order № 563 (3.11.1956)]. In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 54 (in Russian).

Vypiska iz protokola zasedaniya istoricheskogo fakul'teta [Extract from the protocol of the meeting of the Faculty of History] (1951). In *State Archives of Dnipropetrovsk Region*, f. 2307, op.1, spr. 76, ark. 37 (in Russian).

Vypiska iz protokola zasedaniya uchenogo soveta istoricheskogo fakul'teta (12.06.1948) [Extract from the minutes of the meeting of the Academic Council of the Historical Faculty (12.06.1948)]. In *State Archives of Dnipropetrovsk Region*, f. 2307, op.1, spr. 76, ark. 10 (in Russian).

Vypiska iz zachetnoy vedomosti istoricheskogo fakul'teta, na I. D Litvinova [Extract from the account of the historical faculty, for I.D. Litvinov] (1950). In *A. G. Venger's Archive* (in Russian).

Vypyska z nakazu № 105 (3.03.1960) [Extract from the order number 105 (March 3, 1960)]. In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 55 [in Russian).

Yefremova, Ye. (April 7, 1975) Pam"yati Ya. Rubina [In memory of Y. Rubin]. *Za peredovu nauku* [*For advanced science*] (13(921)) (in Ukrainian).

Yekelchyk, S. (2008) *Imperiya pam"yati. Rosiys'ko-ukrayins'ki stosunky v radyans'kiy istorychniy uyavi* [*The Empire of Memory. Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination*]. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Zayavlenie Ya. Rubina rektoru Gos. Universiteta, prof. Mel'nikovu G. B. [Y. Rubin's statement to the rector State University, prof. Melnikov G. B.] (n.d.). In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 56 (in Russian).

Zayavlenie Ya. Rubina rektoru, prof. G.B. Mel'nikovu [Y. Rubin's statement to the rector, prof. G.B. Melnikov] (n.d.) In *Archive of the Oles Honchar DNU*, f. 1, op. 1, spr. 3090, ark. 53 (in Russian).

Zhurba, O. I. (2010) Materialy do istoriyi formuvannya vyshchoyi istorychnoyi osvity ta nauky na Dnipropetrovshchyni u druhiy polovyni XX st. (do 100-richchya z dnya narodzhennya profesora Valentyna Yakovycha Borshchevs'koho) [Materials to the history of the formation of higher historical education and science in the Dnipropetrovsk region in the second half of the twentieth century (to the 100th anniversary of the birth of Professor Valentyn Yakovych Borshchevskyi)]. *Istoriya i kul'tura Prydniprov"ya: nevidomi ta malovidomi storinky [History and culture of the Dnieper region: unknown and little-known pages*] (pp. 28–40). Dnipropetrovsk: NMU (in Ukrainian).

Zhurba, O. Y. (August 2013) Sto let dnepropetrovskomu «tsekhu istorikov» [One hundred years to the Dnipropetrovsk «shop of historians"]. *Grani: naukovo-teoretychnyy i hromads'ko-politychnyy al'manakh* [*Grani: scientific-theoretical and socio-political almanac*] (8 (100)), 46–54 (in Russian and Ukrainian).

Надійшла до редколегії 28.02.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 111–118

doi: 10.15421/261712

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 351/354 :627.8(477.75)«1950/1953»

П. В. Сацький

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Адміністрування будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів у 1950−1953 рр.

У статті досліджуються механізми забезпечення управління процесом будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів у командно-адміністративній системі СРСР пізньосталінського періоду. Будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів для СРСР початку 1950-х рр. мало політичне значення, оскільки реалізація цього проекту мала забезпечити передумови для господарського освоєння південних районів України (в межах до 1954 р.) і північних районів Криму. Завдяки ефективній діяльності керівництва УРСР по забезпеченню будівництва Південно-Українському і Північно-Кримському каналів відбувається пожвавлення соціально-економічного розвитку в Криму, причому в самих відсталих районах області завдяки освоєнню капітальних вкладень по програмі будівництва каналів. Таким чином, Рада Міністрів і ЦК КП(б)У активно розширюють свою територіальну компетенцію на територію Криму.

Ключові слова: будівництво Південно-Українськогота Північно-Кримського каналів, Міністерство бавовництва СРСР, ЦК КП(б)У, Рада Міністрів УРСР, південні райони України, північні райони Криму.

Сацкий П. В. **Администрирование строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов в 1950−1953 гг.**

В статье исследуются механизмы управления процессом строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов в командно-административной системе Советского Союза позднесталинского периода. Строительство Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов для СССР начала 1950-х гг. имело политическое значение, поскольку реализация этого проекта должна была обеспечить предпосылки для хозяйственного освоения южных районов Украины (в пределах в до 1954 г.) и северных районов Крыма. Благодаря эффективной деятельности руководства УССР по обеспечению строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов происходит оживление социально-экономического развития в Крыму, причем в самих экономически отсталых районах области, что было обусловлено освоением капитальных вложений по программе строительства каналов. Таким образом, Совет Министров и ЦК КП(б)У активно распространяли свою территориальную компетенцию и на территорию Крыма.

Ключевые слова: строительство Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов, Министерство хлопководства СССР, ЦК КП(б)У, Совет Министров УССР, южные районы Украины, северные районы Крыма.

Satskyi P. **V. Construction Management South-Ukrainian and North-Crimean channels in 1950−1953.**

In the current article the analysis of the mechanisms of the providing of management of the building process of the Southern-Ukrainian and Northern-Crimean channels in the command-administrative system of USSR during the late Stalinist period has been made. The building of Southern-Ukrainian and Northern-Crimea channels had a particular political value for USSR in the beginning of 1950s, while the realization of this project was supposed to create the prerequisites for the economic development of the Southern regions of Ukraine (until 1954) and the Northern regions of the Crimea. The General Directorate «Ukrvodstroy» of the Ministry of Cotton of USSR was supposed to be responsible for the building of the Southern-Ukrainian and Northern-Crimean channels. However, the Ministry of Cotton as well as other union ministries turned out to be ineffective in the process of administering of «communism construction». On the other hand, the Council of Ministers of Ukrainian SSR and the Communist Party of the Soviet Union were very effective in providing

© Сацький П. В., 2017

of the building of the Southern-Ukrainian and Northern-Crimean channels. Due to the effective activity of the leadership of Ukrainian SSR related to the providing of the building of Southern-Ukrainian and Northern-Crimean channels, the revival of the social-economic development of the Crimea took place, particularly in the far end regions of the Crimea it happened due to the development of capital investments required for the program of channels building. Thus, the Council of Ministers of Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Central Committee of Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine was actively expanding its territory competence on the territory of the Crimea.

Key words: construction of South-Ukrainian and North-Crimean channels, the Ministry of cotton of USSR, the Central Committee of Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, Council of Ministers of Ukrainian Soviet Socialist Republic, southern regions of Ukraine, northern regions of Crimea.

Постановка проблеми. Політична і адміністративна система СРСР у період після Другої світової війни на перший погляд представляла собою чітко ієрархізовану структуру командно-адміністративного принципу управління. Проте, це уявлення лише зовнішнє і сформувалося воно у зв'язку із наявністю культу особи Й. Сталіна, котрий забезпечував функціональну стабільність і ефективність пануючої в Радянському Союзі системи. При аналізі процесу адміністративного забезпечення реалізації великих за масштабами проектів одразу помітні численні збої системи адміністрування, нераціональне використання трудових, матеріальних, фінансових і, зрештою, адміністративних ресурсів. Показником невисокого рівня ефективності командно-адміністративної системи в СРСР пізньосталінського періоду були зміни в системі державного адміністрування, які здійснювалися доволі регулярно у відповідності до потреб політичної й соціально-економічної ситуації та під реалізацію конкретних проектів. Система командного управління часто змінювалась «в ручному режимі», за ініціативою вищого керівництва Радянського Союзу й особисто Й. Сталіна. Також командно-адміністративна система в СРСР періоду пізньої сталінщини функціонувала без належного врахування регіональної господарської специфіки.

Яскравою ілюстрацією вад радянської командно-адміністративної системи був процес адміністративного забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, який було розпочато на підставі постанови Ради Міністрів СРСР і Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського, Північно-Кримського каналів і про зрошування земель південних районів України і північних районів Криму». Отже, будівництво системи зрошування мало здійснюватися на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (у межах до 1954 р., тобто, до включення Криму до складу УРСР), а також на території Кримської області, котра на той момент перебувала у складі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Вже у процесі будівництва каналів і системи зрошування на початковому етапі, фактично, відбувається формування цілісного соціально-економічного комплексу на території півдня УРСР і півночі Криму (варто зауважити, що північні райони Криму були найбільш економічно відсталими і найменш заселеними). Тому управління процесом будівництва потребувало жорсткої командної вертикалі, яка мала поширювати свої територіальні компетенції на територію двох республік СРСР.

Зміни у радянській системі адміністрування здійснювалися часто «в ручному режимі» навіть за умови необхідності внесення змін до Конституції СРСР, коли необхідно було створювати нові міністерства. Таким чином, міністерства були адміністративними інституціями, статус яких не був стабільним, на відміну від органів правлячої партії в СРСР. Проте, в умовах тотального одержавлення економіки, саме міністерства мали реалізувати право власності держави на засоби виробництва, а також функцію управління цією власністю. Останні зміни до Конституції СРСР в пізньосталінський період передбачали утворення ряду загальносоюзних міністерств. Створення нових міністерств було обумовлено потребою адміністрування ряду державних програм і, фактично, під кожну із запланованих грандіозних програм було створено окреме міністерство. Серед таких програм, під які утворювалися міністерства, було нарощування виробництва і експорту бавовни і розвитку текстильної промисловості в СРСР, яка мала забезпечуватися бавовняною сировиною. Причому, виробництво цієї сировини планувалося у значній мірі на території європейської частини СРСР, зокрема, півдня Української Радянської Соціалістичної Республіки.

На початку 1950-х рр. активно здійснюється нарощування обсягів вирощування бавовника на півдні УРСР, зокрема, цю роботу активно проводять місцеві партійні комітети. Так Херсонський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків)України на 22 вересня

1951 р. доповідав Політбюро ЦК КП(б)У, що по області обкомом було проведено значну організаційну роботу заради збільшення врожаїв бавовника. Зокрема, 1951 р. було засіяно бавовником 178 тис. га, що на 11,3 % більше ніж 1950 р. (Отчет Херсонского обкома, 1951, арк. 33). Під програму розвитку бавовництва у європейській частині СРСР і було започатковано будівництво Піденно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування у південних районах України і в північних районах Криму.

Офіційно проект будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування півдня України і півночі Криму мало курувати Міністерство бавовництва СРСР. Промисловість, котра відбудовувалась у пізньосталінський період, потребувала забезпечення електроенергією. Крім того, потреби в забезпеченні електроенергією поставали і на запити розвитку сільського господарства півдня України, який планувався після будівництва Південно-Українського каналу та системи зрошування. Тому заради сезонного перерозподілу вироблених енергетичних потужностей була актуальною потреба формування великих енергетичних районів на основі об'єднання локальних енергетичних систем. Із цією метою було започатковано будівництво Каховської гідроелектростанції, котра мала об'єднати у єдиний Південний енергорайон Подніпровську систему, Миколаїв, Херсон, Одесу і Крим (Схема развития, 1951, арк. 3). Обсяги енергетичного будівництва в СРСР післявоєнного періоду обумовили необхідність створення в умовах командно-адміністративної системи в СРСР окремого Міністерства електростанцій.

Для будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування півдня України і півночі Криму спеціально було утворено Головне Управління «Укрводбуд» Міністерства бавовництва СРСР. Будівництво Каховської ГЕС було покладено на Головне Управління «Дніпробуд» Міністерства електростанцій СРСР. «Дніпробуд» займався відбудовою Дніпровської гідроелектростанції (ДніпроГЕС) і вже на завершальному етапі відбудови цієї електростанції, його керівництво було зобов'язано на 1 травня 1951 р. перемістити адміністративні потужності із міста Запоріжжя до міста Каховки на будівництво Каховської ГЕС (Проект письма, 1950, арк. 4). Такою було визначено адміністративну структуру, яка мала здійснювати керівництво процесом будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та Каховської ГЕС. При цьому, дане будівництво отримало офіційний статус «будівництва комунізму», що передбачало пріоритетний характер його забезпечення матеріалами та іншими ресурсами.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Аналіз системи адміністративного забезпечення будівництва цих об'єктів здійснювався у ряді видань періоду активної фази будівництва, зокрема у роботі Ю. М. Шоломій (Шоломій, 1952). Проте, роботи цього періоду, навіть у разі коли їх авторами були науковці, носили пропагандистський характер. У більш пізній період уваги заслуговують публікації за авторством безпосередніх керівників будівництва, зокрема, Начальника Головного Управління «Укрводбуд» Міністерства бавовництва СРСР А. Бочкіна (Бочкин, 1978, сс. 51−53). У своїй роботі, А. Бочкін здійснював аналіз реалізації проекту «сталінського будівництва» на півдні України і його робота містить певний жаль з приводу того, що на найвищому рівні в СРСР було прийнято рішення відмовитись від будівництва Південно-Українського каналу коли вже було проведено численні будівельні роботи. Хоча 1951 р. було опубліковано роботу А. Бочкіна пропагандистського характеру, в якій він доволі яскраво висвітлював ентузіазм і перспективи реалізації проекту гідробудівництва в південних регіонах України і в північних районах Криму (Бочкин, 1951). В цілому, питання будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів тривалий час викликало мало інтересу у дослідників у зв'язку із відмовою 1953 р. від реалізації планів будівництва, які було передбачено постановою від 20 вересня 1950 р.

Метою статті є дослідження системи адміністративного забезпечення будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, а також місця Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У у системі адміністрування цієї «будови комунізму».

Виклад основного матеріалу. Для будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошування півдня України і півночі Криму було вже на 2 лютого 1951 р. створено у структурі Міністерства бавовництва СРСР організацію «Укрводбуд» (И. Сталину, 1951, арк. 5). Від самого початку будівництва слід відзначити принципову відмінність у підході до адміністрування будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського й Північно-Кримського каналів, оскільки будівництво ГЕС мала здійснювати організація із досвідом побудови такого роду споруд, а для будівництва каналів було закладено

принципово нову організацію. Це надалі обумовило значно менші можливості для Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У брати участь в управлінні процесом будівництва Каховської ГЕС. У той час як «Укрводбуд» виявився від самого початку свого створення цілковито залежним від урядових і партійних структур УРСР. Також, слід відзначити, що «Дніпробудом» здійснювалося локальне будівництво, обмежене лише Каховським районом Херсонської області, тоді як «Укрводбудом» будівництво здійснювалось на території чотирьох областей УРСР і в Криму. Будівництво «Укрводбуду» потребувало посиленого адміністрування, оскільки воно зачіпало багато різних галузей як господраства так і соціальних. Для координації роботи по всіх цих галузях виникла потреба координації більш високого рівня ніж саме Головне Управління «Укрводбуд», але і більш локального ніж загальносоюзне міністерство чи Рада Міністрів СРСР.

Не зважаючи на жорстку командно-адміністративну систему в СРСР пізньосталінського періоду, у питанні будівництва Каховської ГЕС та Південно-Українського і Північно-Кримського каналів слід вирізняти декілька рівнів адміністрування. Перший рівень – по вертикалі, Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б). Звітувати на цьому рівні мали компетенцію як ЦК КП(б)У, котре здійснювало курування реалізацієї проекту, так і безпосередньо керівництво, зокрема, «Укрводбуду». У свою чергу, керівництво «Укрводбуду» було підзвітним також і керівництву УРСР, зокрема, Начальник Головного Управління «Укрводбуд» А. Бочкін і Начальник політвідділу «Укрводбуду» М. Штефан надсилали звіти про роботу на будівництві у межах своєї компетенції до Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У. У цьому питанні слід відзначити особливість, не зважаючи на те, що «Укрводбуд» перебував у статусі Головного Управління Міністерства бавовництва СРСР, його начальник звертався до ЦК ВКП(б) (КПРС), оминаючи міністерство, у підпорядкуванні якого перебувало його Головне Управління. Більше того, А. Бочкін у зверненні до Секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова ставив під сумнів можливості міністерства, якому підпорядковувалось його Управління, зокрема, у питанні фінансування, проектного і матеріального забезпечення будівництва тощо, вказуючи, що із-за цих недоліків постачання будівництва плани його реалізації опинилися на межі зриву (Секретарю ЦК ВКП(б), 1952, арк. 126). Цей факт є свідченням особливого статусу Головного Управління «Укрводбуд», зважаючи, що воно здійснювало «будівництво комунізму», котре перебувало на контролі у центральних керівних органів СРСР, зокрема у Ради Міністрів СРСР, котра у своїх постановах регламентувала питання забезпечення будівництва як матеріального, так і фінансового та кадрового. Так, у відповідному зверненні до Г. Маленкова А. Бочкін і М. Штефан зверталися із заявою про те, що ряд загальносоюзних міністерств не виконують постанову Ради Міністрів СРСР. Зокрема, йшлося про Міністерство шляхів сполучення СРСР, яке не забезпечувало поліпшення і розширення магістральних та під'їздних шляхів для потреб будівництва (Секретарю ЦК ВКП(б), 1952, арк. 129). Водночас, у зверненні лише позитивно відзначалась роль у забезпеченні процесу будівництва Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У.

Особливо зверталась увага на важливе значення сприяння ЦК КП(б)У будівництву в кадровому забезпеченні, що визначало ситуацію на першому етапі будівництва, проте, як зазначалося у зверненні, цього було вже не достатньо. Також, у зверненні відзначалося, що Міністерство бавовництва СРСР кадрів на будівництво не надавало взагалі й, як було зроблено висновок А. Бочкіним і М. Штефаном, не мало змоги їх надати (Секретарю ЦК ВКП(б), 1952, арк. 131). Доволі різка критика роботи Міністерства бавовництва СРСР і обережність в оцінці сприяння будівництву зі сторони Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У є свідченням про формальний характер курування будівництвом зі сторони цього загальносоюзного міністерства, котре, очевидно, не мало у своєму розпорядженні ні досвіду ні належних ресурсів для реалізації подібних проектів. З іншого боку, обережність в оцінках сприяння будівництву зі сторони керівництва УРСР говорить про високу ефективність сприяння з його сторони, не зважаючи на те, що це сприяння не було прямою компетенцією Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У. Тут нам слід звернути увагу на наступний рівень адміністрування будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, горизонтальний.

У командно-адміністративній системі СРСР пізньосталінського періоду горизонтальна система адміністрування будівництва була можливою виключно на ініціативній основі. Ініціативу по сприянню будівництву від самого прийняття постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р. виявляє ЦК КП(б)У. Ця ініціативу була спрямованою в першу чергу на мобілізацію кадрових ресурсів на території УРСР для будівництва. Сам А. Бочкін

на нараді в ЦК КП(б)У від 7 жовтня 1950 р. з приводу обговорення постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р. звернувся до керівництва УРСР за сприянням у підготовці кадрів, зокрема, щодо створення для цього навчального комбінату (Стенограмма совещания, 1950, арк. 4а). Також А. Бочкін заявив, що у більшості інженерно-технічний склад для будівництва доведеться залучати на території України і Криму. Заява була сприйнята керівництвом УРСР, зокрема, Першим Секретарем ЦК КП(б)У Л. Мельниковим із готовністю сприяти мобілізації кадрів для будівництва. І ЦК КП(б)У забезпечувало будівництво доволі успішно як інженерно-технічними так і адміністративними кадрами, мобілізуючи їх шляхом оргнабору по партійній лінії, з приводу чого Начальник політвідділу «Укрводбуду» М. Штефан звертався до ЦК КП(б)У (Заведующему отделом, 1951, арк. 142, 143). Отже, виявлена ініціатива у кадровому забезпеченні «Укрводбуду» зі сторони ЦК КП(б)У закладає передумови для виконання контрольних функцій щодо діяльності цього Головного Управління.

У ЦК КП(б)У діяльність «Укрводбуду» безпосередньо курував начальник Відділу будівництва і будматеріалів П. Мацуй. Перед ним щодо ідеологічної та кадрової роботи регулярно звітував Начальник політвідділу «Укрводбуду» М. Штефан, оскільки мобілізацію кадрового потенціалу здійснювали структури КП(б)У, а роботу із кадрами курували партійні структури, утворені на будівництві. Тому політичні управління будівництва, фактично, підпорядковувалися ЦК КП(б)У за ініціативним принципом. ЦК КП(б)У взяло на себе ініціативу по забезпеченню умов для проектного забезпечення будівництва, про це відзначали А. Бочкін та М. Штефан у своєму зверненні до Г. Маленкова. Зокрема, ішлося про забезпечення інженерно-технічними кадрами організацій «Укрводбуд» і «Укрводпроект». Проектна організація «Укрводпроект» також була підпорядкована Міністерству бавовництва СРСР, проте, це підпорядкування також було формальним, зважаючи, що ця проектна організація була необхідною для забезпечення проектами будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (Секретарю ЦК ВКП(б), 1952, арк. 125). Відповідно, питання проектного забезпечення будівництва також на ініціативній основі взяло під своє адміністрування ЦК КП(б)У, про що у зверненні до Г. Маленкова засвідчували А. Бочкін і М. Штефан.

У тому ж зверненні вони звернули увагу, що Міністерство бавовництва СРСР, якому підпорядковувалось Головне Управління «Укрводбуд», не змогло створити у Запоріжжі філію проектного інституту «Укргіпроводбавовна» (колишній Укрводпроект, який було перейменовано після його перепідпорядкування Міністерству бавовництва СРСР від 6 березня 1951 р.). Тобто, у даному зверненні явно прослідковується прагнення зі сторони «Укрводбуду» позбутися чи мінімізувати непотрібну йому «опіку» загальносоюзного міністерства, мотивуючи це неспроможністю даного міністерства забезпечити належні умови для здійснення будівництва. Фактор безпосереднього звернення керівництва «Укрводбуду» до Секретаря ЦК ВКП(б), причому, із прагненням усунути «опіку» зі сторони загальносоюзного міністерства, якому він був підпорядкований, а також звіт про добре налагоджену співпрацю на ініціативній основі із ЦК КП(б)У демонструє можливості та шляхи налагодження в командно-адміністративній системі договірних зв'язків за горизонтальним принципом, які давали більш вагомі результати ніж вертикальне адміністрування.

У контексті ініціативного адміністрування будівництва на території УРСР за горизонтальним принципом зі сторони ЦК КП(б)У варто відзначити, що воно здійснювалося на засадах Статуту ВКП(б) і, відповідно, республіканська партійна організація мала здійснювати роботу по організації партійних структур на будівництві як організуючого ядра. Тому ініціатива партійного керівництва УРСР була цілком у рамках Статуту партії, проте, вартим уваги є те, що ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР активно взяли на себе функцію по підготовці проектів постанов Ради Міністрів СРСР, залучаючи для цього представників партійного і радянського керівництва Кримської області (на той час РРФСР), а також Міністерства бавовництва СРСР. Характерно, що проекти постанов спрямовувалися на затвердження Й. Сталіну, котрий на той період був Головою Ради Міністрів СРСР (Товарищу Сталину И. В., 1950, арк. 1).

У даному разі слід відзначити дотримання ієрархічного принципу, коли безпосередньо до Й. Сталіна у питанні «будівництва комунізму» мали повноваження звертатися Перший Секретар ЦК КП(б)У спільно із іншими відповідальними керівниками по партійній, урядовій та радянській лінії. Зокрема, зазначений лист із проектом постанови Ради Міністрів СРСР було підписано Першим Секретарем ЦК КП(б)У Л. Мельниковим, Головою Ради Міністрів УРСР

Д. Коротченком, Головою облвиконкому Кримської області С. Постоваловим, Міністром бавовництва СРСР У. Юсуповим, Першим Секретарем Кримського обкому ВКП(б) П. Титовим. Тобто, для проведення питання прийняття постанови Радою Міністрів СРСР шляхом її затвердження Й. Сталіним було задіяно як управлінські ланки по вертикалі так і по горизонталі.

У подальшому до Й. Сталіна у питанні забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів звертався також і сам Л. Мельников, щоправда, лише по партійній лінії з приводу створення політвідділу при «Укрводбуді» й політичних відділів при будівельно-монтажних управліннях у його структурі (И. Сталину, 1951, арк. 5). Ці політичні управління у перспективі займалися питаннями роботи із кадрами на території не лише УРСР, а й Кримської області, котра на той час перебувала за межами УРСР.

Отже, на ініціативній основі за горизонтальним принципом адміністрування будівництва ЦК КП(б)У розширює свою компетенцію за межі території УРСР. Вже 1951 р. проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи надання допомоги в проектуванні та будівництві Південно-Українського і Північно-Кримського каналів» спрямовується на більш низький рівень ніж це було 1950 р., на адресу Заступника Голови Ради Міністрів СРСР і Голови Держплану СРСР М. З. Сабурова. Цей проект постанови було направлено за підписами Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка і Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова (Проект постановления, 1951, арк. 108). У цьому проекті постанови ставилося питання не лише про взяття на себе зобов'язань Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, а також і Кримським облвиконкомом та рядом загальносоюзних міністерств.

Висновки. У процесі будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів загальносоюзні міністерства не завжди виявлялися ефективними управлінськими структурами і тому систему адміністрування процесу реалізації крупних будівельних проектів доводилося в ході їх реалізації коригувати. Коригування відбувалося доволі часто, шляхом залучення до адміністрування будівництва інших урядових та партійних структур, ентузіазм яких намагалися стимулювати організації, які було утворено для здійснення будівництва, а також партійні органи в УРСР (як ЦК КП(б)У так і місцеві партійні комітети). Питання участі партійних органів у процесі забезпечення адміністрування будівництва як Каховської ГЕС, так і Південно-Українського й Північно-Кримського каналів потребує окремого аналізу поряд із дослідженням процесу розвитку і зростання безпосередньо будівельних організацій, які було створено для здійснення будівництва цих об'єктів «будівництва комунізму».

Адміністративне забезпечення будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського й Північно-Кримського каналів відбувалося на двох рівнях паралельно, на вертикальному і горизонтальному. На вертикальному рівні забезпечення мало здійснюватися відповідно зобов'язанням, які на загальносоюзні міністерства накладалися автоматично, на підставі попередніх виконавчих нормативних актів. По окремих питаннях забезпечення будівництва адміністрування здійснювалося ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР. Проте, керівництво Головного Управління «Укрводбуд» активно контактувало безпосередньо ЦК ВКП(б), зокрема, із Г. Маленковим. Адміністрування будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів зі сторони загальносоюзних міністерств було не ефективним, на відміну від адміністрування будівництва Каховської ГЕС Міністерством електростанцій СРСР. Горизонтальний рівень адміністрування складається у відносинах Головного Управління «Укрводбуд» із ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР завдяки ініціативам керівництва УРСР у забезпеченні будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Керівництво УРСР перебирає на себе функції по ініціюванню проектів постанов Ради Міністрів СРСР із визначенням функцій у реалізації «будівництва комунізму» для загальносоюзних міністерств і включаючи у межі власної територіальної компетенції Кримську область. На відповідний рівень розширення компетенції керівництво УРСР виходить завдяки ефективності у здійсненні адміністрування будівництва на горизонтальному рівні при низькій ефективності вертикального адміністрування.

Дослідження проблематики адміністрування масштабних проектів, які реалізувалися на території УРСР і Криму, відкриває можливості для аналізу трансформації адміністративної системи в СРСР у післясталінський період, передумов послаблення вертикального адміністрування й закладення підвалин для управлінської ініціативи на регіональному рівні.

Бібліографічні посилання

Бочкин, А. (1951). *У истоков великой стройки (записки строителя).* Симферополь: Крымиздат.

Бочкин, А. (1978). *С водой как с огнем (рассказ гидростроителя).* Москва: Советская Россия.

Заведующему отделом строительства и стройматериалов ЦК КП(б) Украины тов. Мацуй П. А. Информация о массово-политической работе, проведенной на строительстве Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов в октябре 1951 г. Начальника Политотдела «Укрводстроя» М. Штефана. (15 ноября 1951). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 24, спр. 1356.*

И. Сталину Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова (2 февраля 1951). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 905.

Отчет Херсонского обкома КП(б) Украины к докладу на Политбюро ЦК КП(б)У (22 сентября 1951). У *Центральний державни архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 813.

Проект письма на имя тов. Сталина И. В. и Постановления С. М. СССР «О мероприятиях по обеспечению выполнения постановления С. М. СССР от 20.IX.1950 года № 4000 по строительству Каховской гидроэлектростанции» (Октябрь 1950). У *Центральний державний архів громадських об'єднань*. Ф. 1, оп. 24, спр. 907.

Проект постановления Совета Министров Союза ССР «О мерах оказания помощи в проектировании и строительстве Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов». Сабурову М. З. Председателя Совета Министров УССР Д. Коротченка, Секретаря Центрального Комитета КП(б) Украины Л. Мельникова (8 сентября 1951). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 905.

Секретарю ЦК ВКП(б) товарищу Маленкову Г. М. Начальника строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов А. Бочкина, Начальника политотдела строительства М. Штефана (31 января 1952). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 1773.

Стенограмма совещания в ЦК КП(б)У по вопросу строительства Южно-Украинского канала (7 октября 1950). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 235.

Схема развития электрических сетей от Каховской ГЕС (28 июня 1951). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 1291.

Товарищу Сталину И. В. Мельникова Л., Коротченко Д., Постовалова С., Юсупова У., Титова П. (Октябрь 1950). У *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1, оп. 24, спр. 908.

Шоломій, Ю. М. (1952). *Перспективи розвитку народного господарства в зоні Каховського гідробудівництва.* Київ: Видавництво Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

References

Bochkin, A. (1951). *U istokov velikoy stroyki (zapiski stroitelya)*. Simferopol: Krymizdat (in Russian).

Bochkin, A. (1978). *S vodoy kak s ognem (rasskaz gidrostroitelya)*. Moscow: Sovetskaya Rossiya (in Russian).

Zaveduyushchemu otdelom stroitel'stva i stroymaterialov TsK KP(b) Ukrainy tov. Matsuy P. A. Informatsiya o massovo-politicheskoy rabote, provedennoy na stroitel'stve Yuzhno-Ukrainskogo i Severo-Krymskogo kanalov v oktyabre 1951 g. Nachal'nika Politotdela «Ukrvodstroya» M. Shtefana [For the head of the department of construction and building materials of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine Matsui P. Details of mass political work that has been carried out on the construction of the South-Ukrainian and North-Crimean channels in October 1951 from the Head of the Political Department «Ukrvodstroy» Shtefan M.] (November 15, 1951). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 905 (in Russian).

I. Stalinu Sekretarya TsK KP(b)U L. Mel'nikova [To Stalin from the Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) L. Melnikov] (February 2, 1951). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 905 (in Russian).

Otchet Khersonskogo obkoma KP(b) Ukrainy k dokladu na Politbyuro TsK KP(b)U [Report of the Kherson Regional Committee of the CP (b) of Ukraine to the report to the Politburo of the Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine] (September 22, 1951). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 813 (in Russian).

Proekt pis'ma na imya tov. Stalina I. V. i Postanovleniya S. M. SSSR «O meropriyatiyakh po obespecheniyu vypolneniya postanovleniya S. M. SSSR ot 20.IKh.1950 goda № 4000 po stroitel'stvu Kakhovskoy gidroelektrostantsii» [Draft letter addressed to Stalin and the project of decision of the USSR Council of Ministers «On measures to ensure the implementation of the decision of Council of Ministers of USSR of 20 September 1950 № 4000 for construction of the Kakhovka hydroelectric power station»] (October 1950). In *Central State*

Archive of Public Organizations of Ukraine. Fund 1, descr. 24, file 907 (in Russian).

Proekt postanovleniya Soveta Ministrov Soyuza SSR «O merakh okazaniya pomoshchi v proektirovanii i stroitel'stve Yuzhno-Ukrainskoho i Severo-Krymskoho kanalov» Saburovu M. Z. Predsedatelia Soveta Ministrov USSR D. Korotchenka, Sekretaria Tsentral'noho Komiteta KP(b) Ukrainy L. Mel'nykova [The project of decree of the USSR Council of Ministers «On Measures to assist in the design and construction of the South-Ukrainian and North-Crimean channels». Sent to M. Saburov from the Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR D. Korochenko and Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine L. Melnikov]. (September 8, 1951). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 905 (in Russian).

Sekretaryu TsK VP(b) tovarishchu Malenkovu H. M. Nachal'nyka stroitel'stva Yuzhno-Ukrainskoho y Severo-Krymskoho kanalov A. Bochkyna, Nachal'nyka politotdela stroitel'stva M. Shtefana [From the head of construction of the South-Ukrainian and North-Crimean channel A. Bochkin and the head of the political department «Ukrvodstroya» M. Shtefan to the Secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) G. Malenkov] (January 31, 1950). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 1773 (in Russian).

Stenohramma soveshchaniya v TsK KP(b)U po voprosu stroitel'stva Yuzhno-Ukraynskoho kanala [Transcript of the meeting in the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine on the construction of the South-Ukrainian channel] (October 7, 1950). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 235 (in Russian).

Skhema razvitiya elektricheskikh setey ot Kakhovskoy HES (dlia Zav. viddilom budivnytstva i budmaterialiv TsK KP(b)U Matsuy P. A.) [The scheme of electric networks on the basis of the Kakhovka hydroelectric] (July 28,1951). In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 1291 (in Russian).

Tovaryshchu Stalynu Y. V. Mel'nykova L., Korotchenko D., Postovalova S., Yusupova U., Titova P. [From Melnikov L., Korochenko D., Postovalov S., Yusupov Yu, Titov P. sent to Stalin J.] (October, 1950]. In *Central State Archive of Public Organizations of Ukraine*. Fund 1, descr. 24, file 908 (in Russian).

Sholomiy, Yu. M. (1952). *Perspektyvy rozvytku narodnoho hospodarstva v zoni Kakhovs'koho hidrobudivnytstva* [*Prospects for the development of the national economy in the Kakhovka hydroelectricity zone*]. Kyiv: Publishing House of the Taras Shevchenko State University of Kyiv (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 23.08.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 119–123

doi: 10.15421/261713

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(477) «1953/1964»

О. Ф. Нікілєв
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Політика «потужного піднесення сільского господарства» середини 1950-х – середини 1960-х рр. та її результати в Україні: професійно-виробничій аспект

Розглядаються результати кампаній по забезпеченню колгоспно-радгоспного виробництва фахівцями з вищою і середньою сільськогосподарською освітою, здійснюваних у рамках політики держави по потужному піднесенню агарної галузі держави у короткі терміни і їх результати. Показано, що попри організаційно-виробничі зміни, що відбулися, та помітні кількісні зрушення у складі керівників господарств та їхніх служб і виробничих підрозділів, стан забезпеченості їх був далеким від потреб як матеріальної сфери села в цілому, так і конкретних галузей сільськогосподарського виробництва.

***Ключові слова*:** сільське господарство, українське село, «Хрущовська відлига», керівні кадри.

***Никилев А. Ф.* Политика «мощного подъема сельского хозяйства» середины 1950-х – середины 1960-х гг. и ее результаты в Украине: профессионально-производственный аспект.**

Анализируются результаты кампаний по обеспечению колхозно-совхозного производства специалистами с высшим и средним сельскохозяйственным образованием, проводимых в рамках политики государства по мощному подъему аграрной отрасли страны в короткие сроки. Показано, что несмотря на произошедшие структурно-производственные сдвиги, а также заметные количественные изменения в составе руководителей хозяйств, их служб и производственных подразделений, состояние с их обеспеченностью было далеким от потребностей как материальной сферы села в целом, так и конкретных направлений сельскохозяйственного производства.

***Ключевые слова*:** сельское хозяйство, украинское село, «Хрущёвская оттепель», руководящие кадри.

***Nikilev A. F.* The policy of «a powerful rise in agriculture» in the mid–1950s – mid–1960s and its results in Ukraine: the professional and production aspect.**

It is analyzed the results of the companies due to the providing with agricultural industry by the specialists with high and secondary agricultural education that are exampled in the politics of the state about the powered development of agrarian sphere of the country in a short period. It is mark that the results of realization of agrarian program that was made in 1953 in the part of intellectualization the material sphere of collective farms industry, were unidentified. From one side the radical organized economical changes were happened, the result of what was the change of accent in the system of formation the staff's potential of the village. During these changes the specialists were concentrated in the economies and were having the personal responsibilities for the results of actions of the serving and departments. The dates of transformation were accompanied as quantity and quality changes in the staff structure of the leading and governing links of collective farms. From the other side in the middle of 1960th the situation of their security was far away from the necessities of the material sphere of the village in the whole and also in the concrete directions of the agricultural industry.

***Key words*:** agriculture, Ukrainian village, «Khrushchov's thaw», leading staff.

Аналіз наукової літератури. Період «Хрущовської відлиги» характеризувався важливими зрушеннями не лише у суспільно-політичному, а й в економічному житті, в тому числі і в аграрній сфері. Однак, попри значну історіографію вони (зрушення) не отримали поки що належного висвітлення у вітчизняній історичній науці.

© Нікілєв О. Ф., 2017

Праці, що виходили у зазначений період, носили популяризаторський характер заходів партійно-державного керівництва країни стосовно заходів у матеріальній сфері колгоспно-радгоспного виробництва. Вони опиралися на матеріали, що відображали процеси у їх незавершеності, оперували одиничними фактами, оскільки готувалися майже одночасно з досліджуваними подіями (Плисюк & Талан, 1963; Сай, 1962). У пізніший період, хоч значно й розширилася джерельна база досліджень, проте їх автори у своїх підходах та оцінках процесів стояли на позиціях, що сформувалися у радянському суспільстві тогочасною партійною ідеологією (Талан, 1974; Шепета, 1970, с. 25−35). Тож така історіографічна ситуація позначилася на стані вивчення аграрної політики М. Хрущова та її наслідків. Зокрема, не знайшла висвітлення політика по інтелектуалізації матеріально-виробничої сфери колгоспного села. Наявність наукової лакуни зумовили вибір теми даної публікації.

Викладення основного матеріалу. Одним з завдань політики потужного піднесення сільського господарства у найкоротші терміни, окрім значних обсягів фінансування матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва, було насичення його керівних і технологічних ланок фахівцями, працівників аграрного, зооветеринарного, інженерно-технічного та економічного профілю, і в такий спосіб сприяти підвищенню ефективності сільськогосподарської галузі. Започаткована ця політика була на пленумі ЦК КПРС у вересні 1953 р. прийняттям спеціальної програми.

Діяльність партійних, державних, сільськогосподарських органів країни і республіки по реалізації її положень, незважаючи на певні похибки, непослідовність в її проведенні, на середину 1960-х рр. дала певні результати. Заходи, спрямовані на інтелектуалізацію керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села позначилися як на їх кількісному, так і якісному складі. Так за цей період принципово змінилася система залучення фахівців сільського господарства. Існуюча з 1930-х рр. модель управління колгоспним виробництвом, за якою фахівці зосереджувалися в районних управлінських структурах та машинно-тракторних станціях і здійснювали стосовно господарств планово-контролюючі функції, впродовж другої половини 1950-х рр. була ліквідована. Замість неї була впроваджена нова, за якою спеціалісти концентрувалися уже безпосередньо в матеріальній сфері галузі, тобто – у сільгоспартілях. Наслідком впровадження нової моделі стала зміна соціального статусу працівників цих категорій. Вони в обов'язковому порядку уже ставали членами колективних господарств і тим самим набували статусу звичайного колгоспника, селянина з усіма випливаючими звідси економічними, соціальними та іншими наслідками, що, по суті, певною мірою обмежувало їхні права порівняно з жителями міста, працівниками промислових підприємств, державних установ та організацій.

Іншим результатом проведеного реформування стали серйозні зрушення у посадово-професійному складі працівників керівної і технологічної ланок колгоспів. Був прийнятий штатний розклад, який відображав зміну підходів керівництва країни щодо управління сільськогосподарським виробництвом, яке у процесі вироблення сільськогосподарського продукту, поряд з адміністративною складовою, почало надавати більш серйозної уваги – інтелектуальній. За цим розкладом, поряд з вже звичним і традиційним набором керманичів господарств (голови колгоспів, бригадири, завідуючі фермами і рахівники), встановлювалися посади, що мали відповідати за технологію та якість вироблення продукції: агрономи, зоотехніки, ветеринари, інженери. Замість другої за значенням посади у господарствах – рахівника − взагалі вводилася нова – бухгалтер. Більше того, за новою моделлю у сільгоспартілях створювалися відповідні служби, для чого впроваджувалися посади головних і старших спеціалістів, які мали їх очолювати. З'являються взагалі спеціальності і посади, не властиві для колгоспного виробництва попередніх років. Наприклад, такі як бригадири будівельних бригад, інженери і техніки-будівельники, завідуючі майстернями, економісти-плановики, агрономи-економісти тощо.

Нова модель мала на меті підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, тому чітко визначала освітній рівень працівників його керівної і технологічної ланок і джерела їх формування. Це обов'язково мали бути особи з дипломами про вищу і середню спеціальну освіту. Значення фахівців такого рівня кваліфікації у колгоспному виробництві підкріплювалося й фінансово. Штатним розкладом визначалися посадові оклади працівників даних ланок, які прив'язувалися до оплати праці голови колгоспу у конкретно встановленому співвідношенні. Як результат здійснюваної політики, ситуація у колгоспах на 1965 р., порівняно з 1953 р., коли держава почала здійснювати трансформації в аграрному виробництві, змінилася.

Питома вага осіб із вищою і середньою спеціальною освітою серед усього керівного складу зросла з 8,1 % до 41,9 %. Однак, більшість працівників даної категорії становили все ще особи з освітою від нижчої до, у кращому разі, – загальної середньої. І сподіватись на швидке покращення цих показників не доводилося. Адже лише 9 877 осіб, або 5,2 % всіх практиків, що працювали на посадах керівників і спеціалістів навчалися заочно у вищому чи середньому спеціальному навчальному закладі (Архів Міністерства, арк. 165; ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 3).

Незважаючи на п'ятиразове зміцнення кадрового потенціалу матеріальної сфери села, у конкретному посадово-професійному плані ситуація виглядала досить строкато. Так серед голів колгоспів, порівняно з 1953 р., збільшення кількості фахівців відбулося лише на 45 %, від 4 946 до 7 160 осіб (Архів Міністерства, арк. 165; ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 3). Пояснювалося це непродуманою, волюнтаристською політикою партійних і господарських органів щодо даної категорії керівників. Перманентні і неконтрольовані заміни їх на цих посадах гальмували процес. Щоправда збільшення відбулося переважно за рахунок осіб з вищою освітою. Їх кількість зросла до 23 %, у загальній кількості осіб, що займали посади керівників сільгоспартілей. Проте в їх складі значною залишалася доля практиків – 23,9 %.

Якісний склад керівників середньої ланки у господарствах взагалі виглядав абсолютно невідповідним завданням, проголошеним партійно-державним керівництвом на початку реформування. З 36 285 виробничих бригад фахівцями з вищою і середньою спеціальною освітою очолювалися лише 13,7 %, а з 24 429 тваринницьких і молочнотоварних ферм – 10,8 % (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 9). В ряді ж важливих виробничих сфер сільгоспартілей ситуація була ще критичнішою, так лише 2,7 % колгоспних тракторних бригад із загальної кількості 13 500 (ЦДАВОВУ, спр. 611, арк. 12), мали керівниками фахівців з відповідним рівнем освіти, а саме з дипломами техніка-механіка. Основна ж маса працівників, які за своїми функціями були безпосередньо задіяні у процесі виробництва сільськогосподарського продукту, практично ані фахово, ані професійно не відповідали цьому призначенню. І дана картина не обіцяла у найближчому майбутньому змінитися на краще. Так, наприклад, у 1965 р. навчалися заочно в інститутах і технікумах лише 3,3 % бригадирів та 3,2 % завфермами – практиків (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 3,4).

Значно серйозніші зміни відбулися у технологічних ланках колгоспного виробництва. Тут партійні і господарські органи більш послідовно дотримувалися положень вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС про необхідність підвищення інтелектуального потенціалу матеріального виробництва села. Так за період з 1953 по 1965 рр. кількість осіб з дипломами про середню спеціальну та вищу освіту і зайнятих в управлінні технологічними процесами зросла у 4,5 рази і становила 59 085 осіб (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 4, 6), або в середньому по 6 фахівців на одне господарство (порівняно з 1 – на два господарства на початку реформування). Проте в загальній кількості посад працівників технологічної ланки дипломованими спеціалістами було заміщено лише 52,7 %, натомість решта 47,3 % були зайняті практиками. До того ж у складі фахівців абсолютну більшість становили особи з технікумівськими дипломами. Їхня частка дорівнювала 87,7 % (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 7).

Найпомітнішими були зрушення у забезпеченні основних галузей діяльності колгоспів – рільництва і тваринництва. Агрономів і зоотехніків працювало в сільгоспартілях відповідно 12 340 і 11 220 осіб (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 8). Це свідчило про те, що в кожному господарстві малося по одному дипломованому галузевому спеціалісту даного профілю, а в ряді з них і дещо більше. Проте і тут спостерігалися серйозні проблеми. Ряд регіонів значно відрізнявся за рівнем забезпеченості цими спеціалістами у гірший бік, порівняно з середніми республіканськими показниками. Були цілі області і райони, де відповідні посади заміщувалися працівниками без належного фахового рівня. Наприклад, на Житомирщини, Київщини і Рівненщини в колгоспах не було навіть фахівців з середньою спеціальною освітою (ЦДАГОУ, оп. 32, спр. 2971, арк. 7а). Аналогічною була ситуація і зі спеціалістами по обслуговуванню тваринництва.

У той самий час при дефіциті фахівців даних профілів мало місце використання їх не за призначенням. У ряді господарств агрономи і зоотехніки працювали або не за спеціальністю, або на посадах, які не потребували такого рівня фахової освіти: секретарями-машиністками, завгоспами, завідуючими бібліотеками, касирами, обліковцями. Непоодинокими були випадки, коли фахівці взагалі працювали рядовими колгоспниками.

Незначною залишалась і забезпеченість колективних господарств фахівцями ветеринар-

ного профілю, хоча й кількісно і якісно контингент цих працівників у колгоспах значно змінився. Питома вага дипломованих спеціалістів зросла у 4,7 рази. Проте у складі 16 976 посад колгоспних ветеринарів дипломовані працівники середньої і вищої кваліфікацій становили трохи більше половини – лише 52,7 %, що було менше на 9,5 % менше, ніж малося колгоспів (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 9). Тобто по суті така кількість не давала можливості навіть мати по одному дипломованому ветеринару на господарство. На практиці ж колгоспів, де взагалі не малося дипломованих ветеринарних працівників було значно більше, оскільки 47,3 % вакансій ветеринарних працівників у колгоспах були заміщені практиками.

Ще складнішими були справи з забезпеченням інженерної служби. Попри зусилля держави по її створенню, кількість інженерно-технічних кадрів у колгоспах зростала дуже повільно. З одного боку, це пояснювалося недостатнім обсягом підготовки спеціалістів цього профілю у навчальних закладах республіки, а з іншого – значним попитом на них у промисловості, через що потребами села традиційно нехтували. Як результат, заявки сільгоспорганізацій хронічно не задовольнялись. Наприклад, направлення інженерів-механіків, навіть з урахуванням заочників – працівників колгоспів, становило 44–47 % щорічних потреб колективних господарств (ЦДАГОУ, оп. 31, спр. 2672, арк. 105). У 1965 р. на 9 411 господарств припадало 8 864 особи, що працювали на посадах інженерів-техніків (ЦДАГОУ, оп. 32, спр. 2971, арк. 9). Проте лише 47,6 % з них були дипломованими спеціалістами (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 12). Фактично ж більшість колгоспів республіки були неспроможні здійснювати кваліфікований догляд за технікою через відсутність у них належних фахівців. Що ж стосується спеціалістів з електрифікації сільського господарства, то тут взагалі була типовою ситуація, коли цілі райони, а то й області зовсім не мали працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Наприклад, у Чернівецькій області у 1965 р. було електрифіковано 204 колгоспи з 205 наявних, але в жодному не малося ані інженера, ані техніка-електрика (ЦДАГОУ, оп. 31, спр. 2665, арк. 73).

Аналогічною була й ситуація з фахівцями будівельного профілю. Лише 74,5 % господарств мали підрозділи, які займалися зведенням будівель. Та й то переважно промислового призначення. Проте всього 610 з них очолювалися дипломованими спеціалістами, з яких тільки 31 мав диплом про вищу освіту (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 9). На чолі ж 91,3 % будівельних колективів перебували практики.

Не менш складною була ситуація і в складі обліково-фінансових працівників колгоспів. Незважаючи на те, що за період з 1955 по 1960 рр., коли на цю сферу діяльності почала звертатись серйозна увага держави і було значно розширено підготовку фахівців для села, на 1965 р. тут ще малися досить значні проблеми. Так у 1 100 колгоспах взагалі не було в штатах посад економістів, а у 17,2 % на цих посадах працювали особи без належного рівня освіти (ЦДАГОУ, оп. 31, спр. 2670, арк. 175). Головні бухгалтери, хоч і були вже в майже кожному господарстві, проте лише 1,8 % з них мали вищу освіту та ще 47,3 % – середню спеціальну (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 9). До того ж у більшій частині господарств бухгалтери мали лише декілька місячну курсову підготовку.

Аналогічною була ситуація і в середній ланці бухгалтерського персоналу. Її працівники були важливою складовою трудових колективів виробничих підрозділів колгоспів. Адже за своїми функціями вони здійснювали безпосередній контроль за якісними і кількісними параметрами процесу вироблення конкретного виду сільськогосподарського продукту. Це потребувало як обліково-бухгалтерських, так і конкретних інженерно-технічних, агрономічних, зооветеринарних знань. Проте, на 1965 р. зміни у складі цієї категорії працівників відбулися незначні. Із загальної кількості облікового персоналу 40 620 осіб, що здійснювали відповідні функції у комплексних, тракторних бригадах та фермах, лише 28,7 % мали належний для посади фахово-освітній рівень (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 9). Це були особи з технікумівськими дипломами, отриманими переважно без відриву від виробництва, та ще було 113 осіб – з вузівськими (ЦДАВОВУ, спр. 313, арк. 9). Тобто основну масу облікових працівників, як і в попередній період, становили практики, які, у кращому разі, мали неповну та загальну середню освіту.

Висновки. Результати реалізації аграрної програми, прийнятої у 1953 р., у частині інтелектуалізації матеріальної сфери колгоспно-радгоспного виробництва були досить суперечливими. З одного боку, відбулися радикальні організаційно-господарські зрушення, наслідком яких стала зміна акцентів уваги у системі формування кадрового потенціалу села. Здійснювані трансформації супроводжувалися як кількісними, так і якісними змінами у штатно-посадовій структурі працівників керівної і технологічної ланок колгоспів. Проте, з іншого боку, на

середину 1960-х рр. стан забезпеченості цих ланок, як у якісному, так і в кількісному плані, працівниками необхідного фахового і освітнього рівня був далеким від потреб як матеріальної сфери села в цілому, так і конкретних галузей сільськогосподарського виробництва.

Бібліографічні посилання

Архів Міністерства аграрної політики України. Ф. 1, оп. 1, спр. 65.

Плисюк, В. П., & Талан, Є. П. (1963). Роль тридцятитисячників у піднятті сільського господарства. *Український історичний журнал* (5), 48–56.

Сай, Н. (1962). К вопросу укрепления колхозов и МТС Украины руководящими кадрами в 1953–1959 гг. *Сборник научных работ кафедры марксизма-ленинизма Харьковского сельскохозяйственного института, XL*, 193–233.

Талан, Є. П. (1974). Соціальні зміни у колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.). *Український історичний журнал* (3), 25–35.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 27, оп. 22.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.

Шепета, М. Г. (1970). *Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958).* Чернівці: Чернівецький державний університет.

References

Archive of the Ministry of Agrarian Policy of Ukraine. F. 1, op. 1, sp. 65.

Plysyuk, V. P., & Talan, Ye. P. (1963). Rol' trydtsyatytysyachnykiv u pidnyatti sil's'koho hospodarstva [The role of «thirty thousand people» in agriculture raising]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [*Ukrainian Historical Journal*] (5), 48–56 (in Ukrainian).

Say, N. (1962). K voprosu ukrepleniya kolkhozov i MTS Ukrainy rukovodyashchimi kadrami v 1953–1959 gg. [On the issue of strengthening the collective farms and MTS of Ukraine by leading cadres in 1953–1959]. *Sbornik nauchnykh rabot kafedry marksizma-leninizma Khar'kovskogo sel'skokhozyaystvennogo instituta* [*Collection of scientific works of the Department of Marxism-Leninism of Kharkov Agricultural Institute*], XL, 193–233 (in Russian).

Talan, Ye. P. (1974). Sotsial'ni zminy u kolhospnomu selyanstvi Ukrayins'koyi RSR (1946–1958 rr.) [Social changes in the collective farm peasantry of the Ukrainian SSR (1946–1958)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [*Ukrainian Historical Journal*] (3), 25–35 (in Ukrainian).

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 27, op. 22.

Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. F. 1.

Shepeta, M. H. (1970). *Dopomoha robitnychoho klasu Ukrayiny kolhospnomu selyanstvu u borot'bi za dal'she pidnesennya sil's'koho hospodarstva (1951–1958)* [*The aid of the working class of Ukraine to the collective peasantry in the struggle for the further rise of agriculture (1951–1958)*]. Chernivtsi: Chernivtsi State University (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 23.08.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 124–138

doi: 10.15421/261714

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
World History

УДК 94 (498) (=411.16) «1939/1945»

І. Г. Радченко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Допомога благодійних організацій євреям Румунії та «Трансністрії» у роки Другої світової війни

Стаття стосується діяльності філантропічних організацій щодо надання допомоги євреям Румунії та «Трансністрії». Характеризуються окремі з діючих благодійних організації та проаналізовано механізм їхньої співпраці між собою. На основі залучених автором джерел із провідних американських архівів та новітньої літератури окреслено масштаб й типи наданої допомоги, розкриті деякі маловідомі факти діяльності філантропічних організацій щодо рятування євреїв «Трансністрії». Окреслені та охарактеризовані хронологічні етапи, впродовж яких надавалась допомога румунським євреям. Визначено, що завдяки активним зусиллям благодійних організацій на території Румунії та «Трансністрії» значна кількість єврейського населення змогла вижити. Виявлено, що допомога євреям Румунії та «Трансністрії» відбувалася впродовж всієї війни; але найефективнішою її фазою став період кінця 1943–1945 рр., що було пов'язано із подіями на фронті. Вказано, що надана допомога стосувалася переважно депортованих (румунських) євреїв, в той час як більша частина місцевих (українських) вже була винищена румунською окупаційною владою.

Ключові слова: Голокост, Губернаторство «Трансністрія», Джойнт, благодійна організація, В. Філдерман

Радченко И. Г. **Помощь благотворительных организаций евреям Румынии и «Транснистрии» в годы Второй мировой войны.**

Статья посвящена деятельности филантропических организаций по предоставлению помощи евреям Румынии и «Транснистрии». Характеризуются отдельные из действовавших благотворительных организаций и проанализирован механизм их сотрудничества между собой. На основе привлеченных автором источников из ведущих американских архивов и новейшей литературы обозначены масштаб и типы предоставленной помощи, раскрыты некоторые малоизвестные факты деятельности филантропических организаций по спасению евреев «Транснистрии». Обозначены и охарактеризованы хронологические этапы, в течение которых предоставлялась помощь румынским евреям. Определено, что благодаря активным усилиям благотворительных организаций на территории Румынии и «Транснистрии» значительная часть еврейского населения смогла выжить. Выявлено, что помощь евреям Румынии и «Транснистрии» происходила на протяжении всей войны; но наиболее эффективной ее фазой стал период конца 1943–1945 гг., что было связано с событиями на фронте. Указано, что предоставленная помощь касалась преимущественно депортированных (румынских) евреев, в то время как большая часть местных (украинских) евреев уже была уничтожена румынской оккупационной властью.

Ключевые слова: Холокост, Губернаторство «Транснистрия», Джойнт, благотворительная организация, В. Фильдерман

□ Радченко І. Г., 2017

Стаття виконана у межах науково-дослідної роботи кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. О. Гончара 0116U002263 «Проблеми міжцивілізаційної взаємодії суспільств Заходу і Сходу у нову та новітню добу».

Radchenko I. G. **The Philanthropic Organizations` Assistance to Jews of Romania and «Transnistria» during the World War II.**

The article is devoted to assistance, rescue to the Jewish people in Romanian territory, including «Transnistria» in 1939–1945. Using the archival document from different institutions (USHMM, Franklyn D. Roosevelt Library) and newest literature, the author shows the scale of the assistance, its mechanism and kinds. It was determined some of existed charitable organizations and analyzed its mechanism of cooperation between each other. Before the war, the Romanian Jewish Community was the one of largest in Europe (after USSR and Poland) and felt all tragedy of Holocaust. Romania was the one of the Axis states; the anti-Semitic policy has become a feature of Marshal Antonescu policy. It consisted of deportations from some regions of Romania to newly-created region «Transnistria», mass exterminations, death due to some infectious disease, hunger, etc. At the same moment, Romania became an example of cooperation of the international organizations, foreign governments on providing aid. The scale of this assistance was significant: thanks to it, many of Romanian Jews (primarily, children) could survive the Holocaust: some of them were come back to Romanian regions, others decide to emigrate to Palestine. The emphasis is placed on the personalities, who played important (if not decisive) role: W. Filderman, S. Mayer, Ch. Colb, J. Schwarzenberg, R. Mac Clelland and many others. It was found that the main part of assistance to Romanian Jews was began to give from the end of 1943, when the West States, World Jewish community obtained numerous proofs of Nazi crimes against the Jews (and, particularly, Romanian Jews). It is worth noting that the assistance was provided, mostly, for Romanian Jews, deported from Regat; some local (Ukrainian) Jews also had the possibility to receive a lot of needful things. But before the winter 1942, most of Ukrainian Jews was exterminated in ghettos and concentration camps. The main kinds of the assistance were financial (donations, which was given by JDC through the ICRC and Romanian Jewish Community), food parcels, clothes, medicaments, and emigrations from «Transnistria» to Romania, Palestine (after 1943). Considering the status of Romania (as Nazi Germany`s ally in World War II), the international financial transactions dealt with some difficulties, which delayed the relief, but it was changed after the Romania`s joining to Allies. The further research on the topic raises new problem for scholars. Particularly, it deals with using of memoirs. There is one other important point is inclusion of national (Ukrainian) historiography on the topic, concerning the rescue of Romanian Jews, to European and world history context.

Key words: Holocaust, JDC, ICRC, Philantropic organization, Romanian Jews, «Transnistria».

Постановка проблеми. Кожен військовий конфлікт порушує гострі питання гуманізму та співчуття до долі жертв, що може проявлятися у різних формах – у пасивній (милосердя, або звичайне емоційне сприйняття чужого болю) або активній (готовність зробити щось для полегшення або звільнення людини від біди). Саме остання підштовхує людину або групу людей до організації певної допомоги або порятунку. Проте характер, масштаб, своєчасність надання такої допомоги не завжди залежать від зусиль тих, хто їх прагне надати. На наше переконання, діяльність міжнародних благодійних організацій у роки Другої світової війни заслуговує на увагу, оскільки руйнівні бойові дії, відсутність чіткої координації зусиль з надання допомоги постраждалим тощо стали серйозними причинами для недостатнього надання (у багатьох випадках – й відсутності) допомоги цивільному населенню Європи. Важливо підкреслити, що саме воно було найбільш вразливим, потерпало від жахливих умов (голоду, злиднів, різних хвороб) і потребувало невідкладної допомоги.

В особливому становищі опинилася єврейська етнічна спільнота Європи, яка, згідно з планами нацистів та їхніх союзників, від самого початку війни була приречена на загибель. Шанси отримати допомогу в окупованих європейських країнах (а тим більш – країнах Осі) були мінімальними. В багатьох випадках ці шанси були пов’язані з активністю єврейської общини чи її окремих представників у тій чи іншій країні, можливості піти на вимушене співробітництво з ворожим політичним режимом заради полегшення умов життя своїм співвітчизникам. Для цього представники єврейських общин встановлювали контакти з міжнародними організаціями, дипломатичними установами різних країн світу. Кожен такий крок супроводжувався ризиком для життя не лише осіб, що цим займалися, але і всієї єврейської громади у будь-якій країні.

Тема допомоги євреям у роки Голокосту є однією з найболючіших, передусім, для самого єврейського народу, нащадків тих, хто був знищений в газових камерах Аушвіцу чи розстріляний у Бабиному Яру. Адже постає питання: якщо допомога була можлива, то чому близько 6 мільйонів євреїв не вдалося врятувати? Що постало на заваді? Чому так пізно послідувала реакція міжнародної спільноти на Голокост в Європі? Власне, ці та інші питання є складними і дискусійними для розгляду, як для сучасних західних, так і держав, що розвиваються; кожна з них втратила істотну кількість власного єврейського населення, не зумівши надати своєчасну допомогу та порятунок. Проте є тисячі й десятки тисяч тих, що вижили, тих, кому вда-

лося допомогти в роки війни. Болісність проблеми стає часто на заваді не упередженим дослідженням, як і не бажання згадувати про «незручні» сторінки історії, визнавати власну байдужість, іноді – ворожість, зважаючи на традицію європейського антисемітизму.

У цьому плані показовою є проблема євреїв у Румунії, які напередодні Другої світової війни зіткнулися з масовими проявами антисемітизму, що стало підґрунтям для політики «очищення» країни від єврейського елементу, провадженої союзником Гітлера маршалом І. Антонеску. Але специфіка Румунії полягала в тому, що представники місцевих єврейських общин, не зважаючи на антисемітську політику уряду, мали змогу виживати і надавати допомогу своїм співвітчизникам, передусім – депортованим до «Трансністрії». Для цього вони використовували власні зв'язки з І. Антонеску, королівською сім'єю, дипломатичними установами, міжнародними організаціями. Румунія як країна-союзниця нацистської Німеччини, представляє собою унікальний приклад поєднання політики геноциду євреїв та організації допомоги з боку міжнародних організацій.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. У цілому проблема допомоги євреям у роки Другої світової війни належить до маловивчених у *зарубіжній історіографії*, зважаючи, що перші публікації з'явилися у 1960–1970-х рр. Стосовно допомоги євреям Румунії та «Трансністрії», то у 1967 р. була опублікована стаття ***ізраїльської*** дослідниці Д. Літані, присвячена знищенню євреїв Одеси в роки Голокосту; вона містила важливі статистичні дані щодо чисельності жертв та базувалася на документах румунського походження. При цьому авторка ставиться доволі скептично щодо допомоги євреям з боку іншого населення, проте наводить такі факти, що можна вважати першою спробою підняти питання допомоги євреям у роки Голокосту в «Трансністрії» (Litani, 1967).

У цей же період міжнародним інститутом Яд-Вашем було видано збірку наукових статей (Gutman & Zuroff, 1977), присвячених темі порятунку та допомоги, упорядниками якої були відомі ізраїльські дослідники І. Гутман та Е. Зурофф. Фактично, ці публікації започаткували новий напрям у дослідженні Катастрофи європейського єврейства. Хоча зазначені дослідження стосувалися окремих країн або регіонів Європи, була здійснена спроба показати узагальнення зусиль усіх міжнародних інстанцій щодо надання допомоги євреям, особливості функціонуванняцих організацій та механізму надання ними допомоги.

У подальші роки історіографія з теми Голокосту в Румунії поповнилася серйозними дослідженнями. Першими з них стали роботи відомого ізраїльського дослідника Є. Бауера (Bauer, 1981). У своїй праці, базуючись на значному колі джерел (на той момент, уперше залучених до наукового обігу), він представив діяльність благодійних організацій, особливо Джойнту, по кожній європейській країні. Разом з тим, намагаючись охопити у своїй роботі увесь континент, Бауер не вдається до конкретних фактів, наприклад механізму діяльності цих установ в кожній країні (це, зокрема, стосується і Румунії), обмежуючись узагальнюючими даними.

Також ізраїльська історіографія з теми Голокосту в Румунії збагатилася працями, присвяченим порятунку євреїв у Палестині. Серед них – роботи Д. Порат, Д. Офер. Д. Порат звернулася до проблеми порятунку євреїв Трансністрії, розглядаючи її в тісній взаємодії з сіоністським рухом у Палестині. Авторка наводить багато фактів фінансової співпраці американських організацій (передусім, Джойнту) з різними сіоністськими установами Палестини та інших країн (Porat, 1989). Подібна проблематика простежується у роботі її колеги, проте Д. Офер розглядає порятунок єврейського населення Європи, не надто зупиняючись на Румунії (Ofer, 1990).

Вагомим внеском ізраїльської історіографії щодо Голокосту в Румунії стали численні праці Ж. Анчеля [*]. До його заслуг належить публікація джерел з Голокосту в «Трансністрії» та Румунії (Ancel, 2003). Крім того, одну зі своїх визначних праць він присвятив економічному знищенню румунських євреїв режимом Антонеску (Ancel, 2007). Відмітимо, що історик намагався комплексно розглянути усі події, що відбувалися на румунських теренах в добу Голокосту, тому організація допомоги румунським євреям також знайшла часткове висвітлення в монографії.

Окремо слід виділити працю спеціаліста з історії американського сіонізму З. Сегева, де розкрито особливості функціонування Всесвітнього єврейського конгресу впродовж Другої світової війни та Голокосту. Автор акцентував

[*] Ж. Анчель, за походженням, був румуном. Проте, вся його наукова кар'єра була тісно пов'язана з Ізраїлем, Яд-Вашем. На думку автора, доцільними буде віднести його саме до ізраїльської історіографії.

увагу на взаємовідносинах конгресу з державними установами США та єврейськими філантропічними організаціями. За словами науковця, особливо непростими були стосунки конгресу з Джойнтом, передусім, через розбіжності у поглядах на пункт призначення єврейських біженців: Джойнт вважав неприпустимим, що таким кінцевим пунктом буде Ерец-Ісраель, на чому наполягав, у свою чергу, Всесвітній єврейський конгрес (Segev, 2014).

Румунська історіографія, як, власне, і переважна частина молдавської, багато уваги приділяє перегляду результатів Голокосту на румунських теренах та ролі головних винуватців у геноциді (наприклад, роль маршала І. Антонеску), що стало частиною національної політики країни. Тема допомоги румунським євреям не є центральною у дослідженнях, проте їй також приділено увагу, особливо в контексті реакції міжнародної єврейської спільноти на трагічні події, що відбувалися в країні протягом Другої світової війни. Так, Ф. Стан у своїй роботі (Stan, 2012) використовує різнопланові документи з архівів Румунії, Молдови; М. Розен, очевидець Голокосту в Румунії, спирається на значний обсяг документів, що нині зберігаються в румунських архівних установах, та історіографічну базу (Rozen, 2006).

Окремих глибоких праць з теми немає і у ***молдавських*** науковців. Так, С. Назарія у своїй узагальнюючій праці (Nazarija, 2005) намагався розкрити майже усі питання, пов'язані з темою Голокосту, зокрема порятунку та допомоги, що зумовило поверховість у їх висвітленні. Особливий інтерес становлять роботи Д. Думітру та В. Солонаря (Solonari, 2009), оскільки тема допомоги від благодійних організацій лунає у їх працях більш виразно. Наприклад, Д. Думітру, звертаючись до низки архівних матеріалів Молдови та Румунії, веде мову про численні акти допомоги місцевому населенню «Трансністрії» та інших регіонів, яка не надходила до адресатів через корумпованість представників румунської влади та румунських офіцерів (Dumitru, 2016).

Російська історіографія з означеного питання представлена працями М. Мельтюхова (Мельтюхов, 2010), О. Дюкова (Дюков, 2010), І. Альтмана (Альтман, 2002), які мають узагальнюючий характер і також торкаються питання діяльності міжнародних благодійних організацій у цілому щодо єврейства. Особливістю цих досліджень є акцентування уваги саме на масових вбивствах місцевого (не лише єврейського) населення в роки війни, а «румунська» тема допомоги висвітлена доволі поверхово.

Значним за обсягом є науковий доробок ***американських*** дослідників, присвячений темі (Р. Іоанід, П. Шапіро, Г. Ітон). Репрезентуючи своїми дослідженнями, в основному, Меморіальний музей Голокосту в Вашингтоні, автори (Ioanid, 2000; Shapiro, 2015; Eaton, 2013) спиралися передусім на архівні матеріали музею. Однією з цінних для нашого дослідження стала збірка статей під редакцією Р. Брехема (Braham, 1997), до якої увійшли дослідження американських, ізраїльських, румунських, угорських науковців, присвячені Голокосту румунських та українських євреїв. Декілька частин цієї збірки присвячені реакції міжнародної спільноти на події Голокосту, зусиллям (передусім, сіоністських установ) організувати допомогу та порятунок євреям з території «Трансністрії».

Британська історіографія з проблематики представлена роботами Д. Делетанта (Deletant, 2006; Deletant, 2008). Автор детально розглядає депортації євреїв Регату до «Трансністрії», зупиняючись і на питанні допомоги румунським євреям регіону. Науковець більше уваги приділяє організації допомоги всередині самої Румунії, наголошуючи на стосунках В. Філдермана (лідера Федерації єврейських общин Румунії та неформального представника Джойнту) з І. Антонеску, королівською родиною, дипломатами.

Українська історіографія представлена переважно працями регіонального характеру: роботи Ф. Вінокурової (Вінничина), О. Круглова (Одеса), О. Суровцева (Чернівці, Буковина). Так, відомий український дослідник Голокосту, О. Круглов, в своєму дослідженні (Круглов, 2014) особливу увагу приділяє Одещині; при цьому, праця торкається власне механізму знищення єврейського населення регіону, а допомога та діяльність благодійних організацій згадується побіжно. Ф. Винокурова, використовуючи багатий джерельний матеріал з Вінницького архіву, аналізує події Голокосту на Вінниччині (Винокурова, 2010). Зокрема, авторка говорить про організовані спроби міжнародної спільноти, окремих румунських діячів, щодо допомоги євреям «Трансністрії» (мова йде про румунських, а не місцевих, українських, євреїв). Особливо слід виділити дослідження О. Суровцева (Суровцев, 2010; Суровцев, 2011), присвячені буковинським євреям в роки Голокосту, організації їхнього спротиву та порятунку. Останнє, на думку автора, було можливим завдяки діяльності Джойнту, активності Ватикану, румунської єврейської общини, корумпованості румунської влади, готової крізь пальці дивитися на цю допомогу (Суровцев,

2011). Відмітимо, що однією із серйозних проблем у досліджені історії єврейського населення «підрумунського» підпорядкування є недостатня інтегрованість української історіографії до європейської, у цілому зарубіжної, відсутність цілісного погляду на проблему.

Загалом, тема Голокосту є доволі дослідженою науковцями з різних країн світу. Проте зауважимо, що найчастіше роботи мають або узагальнюючий характер (розглядають в цілому події Голокосту, не виділяючи окремі сюжети), або досліджуються певні події Другої світової війни за окремими регіонами. З одного боку, історія Румунії, «Трансністрії» у роки Другої світової війни є однією з найбільш вивчених в історіографії; з іншого боку, деякі сюжети поки що залишаються поза увагою дослідників, серед яких – допомога міжнародних благодійних організацій євреям цих регіонів на рівні цілісного дослідження. Воно є особливо актуальним, зважаючи на накопичений джерельний ресурс та необхідність його впровадження, осмислення відомих джерел.

Метою цього дослідження є вивчення діяльності благодійних організацій з надання допомоги румунським євреям у роки Другої світової війни. У нашому випадку, початок війни як нижня хронологічна межа дослідження обумовлена також численними антиєврейськими акціями та, фактично, початком Голокосту для євреїв Румунії. ***Територіальні межі*** дослідження охоплюють територію Регату (Старого Королівства, або Румунії в межах 1918–1940 рр.), а також адміністративної одиниці, створеною румунською окупаційною владою – Губернаторства «Трансністрія».

У дослідженні були використані документи з архіву ***Меморіального музею Голокосту в Вашингтоні*** (далі – USHMM) та спеціальної колекції ***бібліотеки Ф. Д. Рузвельта*** (далі – Franklin D. Roosevelt Library), що стосуються діяльності Джойнта, Міжнародного Червоного Хреста, Всесвітнього єврейського конгресу та ін. Ці джерела доцільно розподілити на групи: 1) листування лідерів благодійних організацій та урядових установ щодо можливості надання допомоги румунських євреям. Ця група є найчисельнішою і включає в себе офіційне та неформальне листування. Саме останнє має неабиякий інтерес: доволі часто в таких листах, окрім звичних слів люб'язності та завірень у виконанні тих чи інших операцій, фігурувала інформація про непрості стосунки між організаціями з різних питань; 2) звіти, доповіді представників Джойнту, Міжнародний Червоний Хрест (далі – МЧХ) та інших установ щодо становища румунських євреїв, де вміщені статистичні дані про характер допомоги, її обсяг (USHMM, RG–19.045M, Reel 5, 7, 11; Franklin D. Roosevelt Library, Henry Morgenthau Jr. Papers, Ira Hirschmann, OF 700, PPE 7383).

Одним із найвагоміших джерел з теми стала «Чорна книга» М. Карпа (Carp, 1946; Carp, 1947), унікальність якої у тому, що вона поєднує спогади очевидця та документи, зібрані ним у роки війни та після її завершення, опублікованою у декількох томах. До кожного М. Карп у додатках подає копії документів, до яких він мав прямий доступ: він був секретарем Єврейської общини Румунії та безпосереднім учасником переговорного процесу з румунською владою та філантропічними організаціями щодо надання допомоги єврейському населенню Румунії та «румунських територій». Карп наводить багато статистичних даних щодо чисельності євреїв напередодні та під час Голокосту.

У 2005 р. було опубліковано звіт Міжнародної комісії Е. Візеля щодо Голокосту в Румунії . У значному за обсягом документі (понад 500 сторінок) прописані усі факти масових винищень румунських євреїв, депортація в інші регіони або країни. Окремий інтерес представляє собою інформація про взаємодію єврейських діячів Румунії та світових організацій з надання допомоги, організації порятунку до Палестини та інших країн. У підготовці звіту приймали участь видатні румунські, ізраїльські, американські історики, соціологи, економісти. Залучивши унікальні документи з архівів Румунії, Молдови, України, США, Німеччини та ін., автори надали об'єктивну картину подій, що мали місце у 1939–1945 рр. у країні (The Report of the International Commission on the Holocaust in Romania, 2005).

В якості джерел були використані спогади очевидця Голокосту в «Трансністрії» Л. Сушона (Сушон, 1998), що стосувалися переважно депортаціям єврейського населення. Важливим свідченням трагедії євреїв «Трансністрії» та Бессарабії є збірка, упорядником якої є Д. Хахам (Хахам, 2011). Про допомогу автори згадують доволі побіжно.

У нашому дослідженні використана характеристика поняття «благодійна організація», надана американськими вченими-політологами Л. Соломоном та Х. Анхелером (Salamon, Anheler, 1996). Ця класифікація стала результатом ретельних досліджень вчених діяльності благодійних організацій, починаючи від початку їх формування (у XVII ст.) до сучасності.

Отже, вони називають «благодійною» неприбуткову організацію або агенцію, основна мета якої є надання необхідної допомоги нужденному населенню (або окремим її групам) у складні часи (війни, політичні, соціально-економічні кризи та ін.). В свою чергу, неприбуткові організації мають відповідати наступним критеріям:

− наявність внутрішньої структури організації; відповідної цілі, чітко окреслених меж організаційної діяльності;

− інституційна відмежованість від уряду. Це не означає, що вони не можуть отримувати певну урядову підтримку чи те, що чиновники не можуть засідати у наглядових радах цих організацій;

− самоврядні, тобто вони повинні мати власне внутрішнє управління та достатній ступінь автономії;

− відсутність повернення коштів до директорів чи спонсорів. Отже, неприбуткові організації є приватними, первісною метою існування яких не є отримання прибутку (некомерційна мета);

− добровільність, тобто певна ступінь добровільного членства. По-перше, організація має залучати волонтерів у всі свої операції та діяльність; по-друге, добровільність (необов'язковість) (Salamon, Anheler, 1996, p. 2–3).

Оцінюючи діяльність благодійних організацій у Румунії в 1939–1945 рр., відмітимо, що усім критеріям відповідали дві: МЧХ та Джойнт. Проте різні єврейські й неєврейські установи, що співпрацювали з ними в роки Голокосту, певним чином набували цих рис, що наближало їх до низки філантропічних. Зокрема, це стосується Комітету з надання допомоги біженцям та Всесвітнього єврейського конгресу.

Для розуміння ролі цих організацій у процесі допомоги надамо коротку характеристику кожній із них.

Джойнт, або Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет, було створено ще у 1914 р. Проте особливо актуальною стала його діяльність в роки Другої світової війни, як в окупованих країнах, так і країнах-сателітах гітлерівської Німеччини. В останніх діяльність комітету залежала від багатьох чинників, і передусім – від особистих домовленостей з місцевою владою. Румунія в цьому плані є яскравим прикладом такого типу діяльності. Штаб-квартира Джойнту розташовувалася у Нью-Йорку. В Європі організація мала декілька потужних представництв, зокрема у Польщі, Франції, Іспанії, а також у нейтральній Швейцарії. Саме швейцарський офіс і, персонально, його глава, С. Майєр відіграв вирішальну роль у наданні допомоги румунським євреям (Bauer, 1981).

Роль Джойнту в організації допомоги мала переважно фінансовий характер. Організація була одним з основних бенефіціарів кожної акції з надання допомоги − чи-то виділення одягу депортованим євреям або ж організація їхньої еміграції до Палестини. Для цього, лідери усіх офісів організації, впродовж війни вели постійні переговори з представниками як єврейської общини Румунії, так і з іншими міжнародними організаціями (благодійними та державними), урядами різних країн. Ці перемовини мали досягти важливої мети – привернення уваги міжнародної спільноти (в тому числі, єврейської) до трагічної долі румунських євреїв та спонукання її до активних дій (в даному випадку – матеріальної допомоги). Для цього було створено так звану Об'єднану єврейську Відозву у складі представників Джойнту, Об'єднаної Палестинської відозви та Національного координаційного фонду. Кожна з цих установ відповідала за певний регіон у світі; Джойнт відповідав за європейський напрямок інстанції (Franklyn D. Roosevelt Library, Henry Morgenthau Jr. Papers. Note Establishing the United Jewish Appeal). Створення Відозви допомогло знайти та зібрати (хоча і з певними труднощами) необхідні кошти для нужденних євреїв, бо у фандрейзінгу брали участь втричі більше потенційних донорів.

Міжнародний Червоний Хрест – найвідоміша благодійна організація, що стала оплотом допомоги в роки Другої світової війни усім постраждалим, «незалежно від расової чи релігійної приналежності» (USHMM, RG–19.045M, Reel 5, G59/2/112–56). Керівниками організації були Ж. Шварценберг та М. Губер. Румунську філію очолював Ч. Колб, один із організаторів та учасників допомоги депортованим румунським євреям.

Зазначимо, що МЧХ тісно співпрацював з багатьма єврейськими установами, і передусім з Джойнтом. Ті кошти, що надходили від комітету, Червоний Хрест розподіляв у місцеві єврейські общини та громади. Звісно, що без контролю та координування з боку лідерів Джойнту не обходилося. Останні розуміли всю небезпеку передачі коштів до однієї з країн Осі. Але тут важливу роль відігравали діячі єврейської румунської общини, деякі з яких були неофіційними представниками Джойнту (В. Філдерман).

Механізм співпраці благодійних організацій стає зрозумілим з особистих листів представників дипломатичних місій США та МЧХ у лютому 1944 р. З цих листів випливає, що «Джойнт отримав офіційний дозвіл (ліцензію) на отримання фінансових коштів [зазначена конкретна сума, $100,000 – *І. Г.*] для передачі коштів євреям Угорщини, Румунії та нейтральних країн». Підкреслюється і роль МЧХ: організація отримує ці кошти та розподіляє їх за власним розсудом. Проте роль Джойнту є «координаційною» та «контролюючою». При цьому, важливу роль у виділенні цих коштів виконує новостворений Комітет з надання допомоги біженцям – де-факто, урядова установа, що допомагала нужденному населенню Європи у роки Другої світової війни (USHMM, RG–19.045M, Reel 11, G59/7–335. Letter from R. D. MaClelland to J. Scharzenberg, May 26, 1944).

Єврейська Агенція – неприбуткова єврейська організація, створена з метою об'єднати усіх євреїв світу в Ізраїлі (на той час, Палестині). У своїй діяльності зіткнулася із активними спротивом британської влади, проти якої організувала підпільну боротьбу. Діяльність Агенції, як сіоністської установи, була представлена і в Румунії, де вона разом із Джойнтом допомогала депортованим євреям емігрувати до Палестини (Franklyn D. Roosevelt Library, OF 700; Porat, 1981).

Всесвітній єврейський конгрес (далі – ВЄК) був найбільш впливовою єврейською організацією в світі, що мала представників майже у кожній країні. Її лідерами були С. Вайс та Н. Голдман, активні діячі сіоністського руху. Конгрес був одним із координаторів процесу надання допомоги у різних європейських країнах, у першу чергу Швейцарії, де її представником був Г. Рігнер. Саме останній разом із С. Майєром, Ч. Колбом, Ж. Шварценбергом становив ядро всіх операцій щодо допомоги європейському єврейству, і, зокрема, румунському. Осередок Конгресу у Румунії представляв В. Фішер, з яким тісно була пов'язана діяльність сіоністського руху (лідер – М. Бенвінішті) (Segev, 2014). Сіоністські угрупування у Румунії становили собою доволі потужне, окреме від усіх інших, об'єднання. Їх основною метою була підготовка єврейського населення до еміграції в Палестину, що не завжди співпадало з планами лідерів єврейської общини Румунії, передусім – В. Філдермана та рабина О. Шафрана, які були не сіоністами. Проте В. Філдерман, на відміну від представників не сіоністського руху, мав достатньо тісні взаємовідносини з ВЄК, що позитивним чином проявилося під час організації допомоги та порятунку постраждалих румунських євреїв (Bauer, 1981).

Комітет допомоги біженцям війни (з 1944 р.) був заснований за особистим наказом президента США Ф. Д. Рузвельта та за активного сприяння секретаря Державного Казначейства Г. Моргентау (Franklin D. Roosevelt, Ira Hirschmann. Executive Order #9417, Establishing a War Refugee Board). Представництва Комітету були створені у всіх нейтральних країнах, зокрема у Швейцарії. Головою Женевського офісу був Р. Макклелланд, який брав дієву участь у переговорах щодо допомоги депортованим румунським євреям до «Трансністрії» МЧХ, Джойнту, єврейської общини Румунії (USHMM, RG–19.045M, Reel 7, G59/4–99; USHMM, RG–19.045M, Reel 11, G59/7–331. Letter from R. D. MaClelland to Mr. Saly Mayer, February, 1944).

Після Першої світової війни, за умовами Версальського договору, Румунія отримала 3 регіони: Бессарабію, Буковину та Трансильванію. Це викликало задоволення широких верств населення всередині країни, до того ж, політичні лідери гарантували усім етнічним спільнотам Румунії рівні громадянські права. Тим не менш, у державі були доволі сильними антисемітські настрої, що підживлювалися діяльністю румунської інтелігенції, зокрема, творчістю румунського поета О. Гоги, відомого своєю націоналістичною та ксенофобською позицією по відношенню до єврейського населення Румунії. Антисемітизм у державі особливо посилився після 1929 р., з початком світової економічної кризи та активізацією нових політичних сил – Залізної гвардії (першоназва – легіон Архангела Михаїла) на чолі з К. Кодріану. Нова партія була ультраправою, націоналістичною. Її особливістю було тісне переплетіння ідеології з християнством та оголошена боротьба проти іудаїзму та євреїв. Легіон був не єдиною антисемітською партією в Румунії: ще у 1923 р. А. Куза створив Християнську національну лігу захисту – фашистську організацію, що вважала необхідним позбавити усіх євреїв громадянських прав та повністю витіснити з економічного та політичного життя країни (Ancel, 2007). Антисемітизм став одним із невід'ємних елементів національної політики наступних урядів впродовж 1937–1940 рр. Його підсилювала значна чисельність єврейської общини та її активна участь у громадському житті країни. Так, за переписом населення 1930 р. в країні проживало

756 930 євреїв, або понад 4,2 % від загальної кількості осіб; третина (майже 315 тис.) проживала у Бессарабії, Буковині, окрузі Дорохой (Carp, 1947). Євреї становили від 40 до 50 % міського населення Бессарабії та території Молдови (Ioanid, 2000). Релігійне та культурне життя регулювали декілька єврейських федерацій, одна з таких розташовувалася в межах Регату (Румунії в межах 1918–1940 рр., або Старого Королівства). Особливістю цієї території була наявність ашкеназької та сефардської єврейських общин. Інтереси євреїв у політичному житті країни були представлені 2 організаціями: Єврейська спілка Румунії та Єврейська партія. Першу очолював В. Філдерман; другу, сіоністську за поглядами – Т. Фішер, Й. Фішер та ін. (Там само).

Після тривалої запеклої боротьби із колишніми політичними союзниками та опонентами, у 1941 р. був встановлений режим диктатури маршала І. Антонеску. Своїми діями він продемонстрував прихильність ідеям нацизму, проголосивши у внутрішній політиці повне виключення євреїв із усіх сфер життєдіяльності, у зовнішній – альянс із гітлерівською Німеччиною (Румунія приєдналася до Троїстого пакту 1940 р.) та війна із СРСР за повернення Бессарабії та Буковини, захоплених радянськими військами у 1940 р. (Deletant, 2006). 22 червня 1941 р., вступивши у війну на боці Німеччини, Румунія зайняла Буковину та Бессарабію, втілюючи антисемітські заходи (конфіскація єврейського майна, погроми). Переслідуючи мету повністю «очистити» ці землі від євреїв, уряд Антонеску впроваджував масові вбивства та депортації за р. Дністер (Ancel, 2007).

За переписом населення 1926 р., на території, що пізніше отримала назву «Трансністрія», проживало 2,5 млн. осіб, з яких євреї становили близько 300 000 (Альтман, 2002). На відміну від інших регіонів, «Трансністрія» не мала історичної спадщини як окреме адміністративне об'єднання (Deletant, 2008) та на думку українських дослідників, мала роз'єднане, у культурному та релігійному плані, єврейське населення (Винокурова, 2010; Суровцев, 2011). Згідно з угодою між Румунією та Німеччиною в Тигіні 30 серпня 1941 р., на території за р. Дністер було утворено адміністративно-територіальну одиницю, контрольовану румунською владою – Губернаторство «Трансністрія» (The Report of the International Commission on the Holocaust in Romania, 2005). Впродовж трьох років територія Губернаторства була ареною масового винищення десятків та сотень тисяч місцевих (радянських) та депортованих (румунських) євреїв; місцем створення концентраційних таборів, де одними із найефективніших методів вбивства були інфекційні хвороби та голод (Суровцев, 2010; Rozen, 2006). Про масштаби здійснених депортацій наведемо один приклад: лише за грудень 1941 р. до «Трансністрії» було депортовано 187 509 євреїв з Бессарабії, Буковини та округу Дорохой; близько 100 тис. з них очікували на депортацію з Губернаторства до Рейхскомісаріату «Україна» (Ancel, 2003).

В діяльності зазначених організацій можна виокремити декілька періодів:

І етап: 1939 р. – червень–липень 1941 р. – охоплює період від приходу до влади І. Антонеску, прийняття антисемітського законодавства, вступу Румунії, як союзниці Гітлера, у війну. Завершує цей період одна з наймасштабніших акцій вбивства румунських євреїв у м. Ясси.

З цього періоду розпочинаються переговори щодо поліпшення становища єврейського населення між В. Філдерманом та румунським диктатором. Цікаво, що Антонеску майже завжди погоджувався на зустрічі з лідерами єврейської общини та запевняв у припиненні усіх антиєврейських заходів. Але кожного разу вони продовжувалися (Ancel, 2007). В цей час відбуваються численні арешти єврейських діячів: зокрема, в результаті погромів у Бухаресті 21–23 січня 1941 р. були заарештовані С. Голдфарб (президент єврейської общини Бухаресту), М. Орековський (лідер Палестинського офісу) та інші провідні діячі єврейських установ (Carp, 1946). Перед арештом, як правило, відбувалася «примусова конфіскація» (по суті, просте пограбування) та знищення усіх єврейських установ, будинків. Слід відмітити, що, не зважаючі на ризик для життя, В. Філдерман та інші лідери єврейської общини, надавали певну допомогу у цей час своїм співвітчизникам. Зокрема, мова йде про погром у м. Плоешті, коли Філдерман намагався звільнити 50 заарештованих євреїв, серед яких були ветерани Першої світової війни (Carp, 1946).

Антиєврейські погроми продовжувалися і надалі. Зокрема, влітку 1941 р. у м. Ясси відбувалася серія жорстоких антиєврейських погромів, що супроводжувалися масовими депортаціями та вбивствами. Лише декільком сотням людей вдалося уціліти завдяки допомозі, зокрема єврейської громади та міжнародних єврейських установ, чиї офіси ще працювали у Румунії. Проте, вже у серпні 1941 р., коли Федерація єврейських громад Румунії звернулася із запитом щодо депортацій євреїв з Буковини та

Бессарабії і можливості надання допомоги, румунська влада залишила його без відповіді (Carp, 1947). 27 серпня 1941 р. Федерація, у відповідь на заклик єврейської общини м. Ясси, відправила 200,000 лей в якості фінансової допомоги. Проте ніякого підтвердження, що ці кошти були використані безпосередніми адресатами, так і не було отримано. Імовірно, що вони потрапили до рук місцевої влади (Carp, 1947). Лише спогади жителів міста свідчать, що певна допомога була отримана: «Смерть стала можливою через відсутність води…На станції [під час депортації з м. Ясси – *I. P.]* були присутні представники єврейської общини Румунії, які надали нам одяг (пальта) замість відібраних румунськими солдатами… На одній зі станцій ми отримали їжу від єврейської общини міста…» (Eaton, 2013). Ці випадки також підтверджуються свідченнями жителів Одеси – «столиці» Губернаторства (Сушон, 1998; Хахам, 2011).

У цей період фінансова допомога продовжувала надходити, зокрема і від Джойнту. Так, у звіті віце-директора Джойнту, Д. Хаймана, адресованого членам ради організації, від 19 червня 1941 р., надана інформація щодо виділених матеріальних коштів по кожній країні за перше півріччя 1941 р. Є в цьому списку і Румунія. Слід відмітити, що згадана вона разом із Угорщиною: на ці дві країни було виділено $95 500 (у порівнянні: Німеччина – $288 000, Франція – $265 000, Польща – $265 000) (Franklin D. Roosevelt Library, PPF 7383. Summary from J. Hyman to M. Troper, S. Loeb, June, 19, 1941) Додамо, що Румунія мала значне єврейське населення у Європі (разом із Польщею та СРСР); окрім того, в цей період на території Румунії відбувалися погроми, а отже, допомога була найнеобхіднішою.

ІІ етап: липень-серпень 1941 р. – вересень 1942 р. характеризується більш радикальними заходами румунського політичного режиму щодо місцевих євреїв (Benjamin, 2001; Stan, 2012). Були прийняті закони про примусову працю для євреїв Регата, що започаткували масові депортації євреїв з Бессарабії, Буковини, румунських територій (зокрема, округу Дорохой) до новоствореної адміністративної одиниці – «Трансністрії». Вигнання єврейського населення супроводжувалося пограбуванням, насильством (Carp, 1947; Круглов, 2014).

У серпні 1941 р. Федерація єврейських общин Румунії звернулася із запитом щодо депортацій євреїв з Буковини та Бессарабії та можливості надати допомогу, але румунська влада залишила його без відповіді (Carp, 1947).

На ці роки припадає більшість знищень румунських євреїв, що були депортовані, зокрема до «Трансністрії», та знищені разом із місцевими, «радянськими» євреями на місці. Новини про розстріли певним чином фігурували у звітах, зокрема Джойнту. Проте головний офіс, як і здебільшого, американське єврейство, не вірило та не бажало вірити таким шокуючим новинам. У цей період В. Філдерман фактично був єдиним, хто намагався зупинити масові депортації та знищення. Використовуючи своє привілейоване становище – гарного приятеля І. Антонеску – він неодноразово звертався до останнього з листами та проханнями про аудієнцію. Антонеску по-різному реагував на ці заклики, але, здебільшого, відсторонено (Carp, 1947).

За домовленостями румунської єврейської общини з румунським урядом, відправка допомоги до «Трансністрії» стала можливою у грудні 1941 р., проте реально це було зроблено після 5 лютого 1942 р. (після отримання дозволу від адміністративних органів «Трансністрії») (Carp, 1947). На той час надання коштів на допомогу стало можливим завдяки Національному банку Румунії, який провів банківську операцію, обмінявши румунські леї на RKKS (окупаційна рейхсмарка – гроші Імперських кредитних кас, що випускалися нацистською Німеччиною на окупованих нею територіях в роки Другої світової війни) фактично за грабіжницьким курсом 1:60 (в той час, як реальний курс становив 1:5–6). В той час в «Трансністрії» вже померло від голоду, холоду, хвороб майже 50 тис. євреїв. (Carp, 1946).

Поворотним моментом у справі допомоги румунським євреям стала катастрофа болгарського судна «Струма», на борту якого знаходилося близько 800 осіб. Судно було зафрахтовано сіоністськими організаціями Румунії для перевезення румунських євреїв до Палестини. Проте, отримавши відмову британської адміністрації на в'їзд до підмандатної території, судно мало відправитися назад, до Румунії, але внаслідок торпедування радянською субмариною потонуло (Ofer, 1990).

На той момент (лютий 1942 р.) «Струма» стала останнім судном, що в рамках нелегальної імміграції перевозило євреїв Європи до Палестини. Розуміючи усю небезпечність, лідери міжнародних організацій, передусім Джойнту та Червоного Хреста, вирішили відкласти еміграцію та зосередитися на поліпшенні життєвих умов на місці, передусім, у «Трансністрії», де в цей час масово вмирали тисячі людей від епідемій та голоду (Gutman & Zuroff, 1977).

ІІІ етап: кінець 1942 – 1943 р. В цей період зусиллями керівників общин, допомоги Джойнту, Румунської общини з Бухареста в травні 1942 – грудні 1943 р. вдалося відкрити лікарні, аптеки в гетто Жмеринки, Бершаді, Шаргорода, Могильова-Подільського та ін. (Винокурова, 2010). Відмітимо, що, не зважаючи на те, що допомога надходила переважно «новоприбулим», румунським євреям, місцеве єврейське населення (те, що вціліло під час численних акцій знищення) також мало змогу її отримувати.

У грудні 1942 р. єврейська делегація з Бухаресту відвідала декілька концентраційних таборів у «Трансністрії», після чого стало можливим відправляти деякі ресурси (передусім, продукти харчування, найнеобхідніший одяг, медикаменти) до євреїв цього регіону. Але найбільш дієві кроки були зроблені в цей час Центром румунських євреїв, який звернувся до Антонеску з проханням дозволити відправлення рятувальної місії єврейським сиротам. Отримавши дозвіл, Центр відправив 2 комісії: 1) під керівництвом Ф. Шраги – до Могильова; 2) під керівництвом д-ра М. Берковічі – до Балти. Остання наприкінці 1944 р. зібрала близько 450 місцевих дітей та 50 сиріт у Тирасполі, та відправила до спеціального притулку, створеного румунською єврейською общиною (Eaton, 2013).

Допомога, організована Центром румунських євреїв, була не єдиною. Союз єврейських общин Румунії ініціював створення Автономного комітету з надання допомоги біженцям, метою якого була організація найнеобхіднішої допомоги євреям-жертвам погромів, зокрема в м. Ясси та ін. Комітет існував завдяки благодійним внескам румунської єврейської общини, а також міжнародних організацій. Про діяльність комітету за 20 місяців існування такі дані (див. табл. 1) (Carp, Vol. 3, 1947).

Таблиця 1

Діяльність Автономного комітету з надання допомоги євреям-жертвам масових погромів (1941–1943 рр.)

Види допомоги	Розмір допомоги, лей
Колективна допомога – гроші	79 464 00
Індивідуальна допомога (від родичів та друзів депортованих)	81 669 800
Продукти харчування	24 000 000
Медикаменти	14 458 000
Використані предмети (колективні пакунки)	199 663 400
Використані предмети (індивідуальні пакунки від рідних депортованих)	71 286 100
Побутові предмети та книги	11 267 473
ВСЬОГО	**481 807 045**

Ця сума не включає 25 000 000 лей (14 000 000 лей отримані у жовтні 1942 – березні 1943 р., 10 680 000 лей – у березні–листопаді 1943 р.), індивідуально отриманої із-за кордону від Джойнту через румунських представників ВЄК: В. Фішера, д-ра К. Янку та М. Бенвеніште (Carp, Vol. 3, 1946). Якщо прийняти до уваги, що курс румунської лей до американського долару у роки війни становив: $1=125 ле, то сума виділених коштів Джойнтом представляється доволі значною – близько $200 000 (R. Edvinsson). Зауважимо, що ця сума була далеко не єдиною, що надійшла від організації.

Також окрема допомога поступила через сіоністські організації.

У цей час міжнародні організації не полишали планів щодо еміграції євреїв до Палестини. Підтвердженням цьому є листування між представниками Червоного Хреста. Так, в одному з листів В. Стейгера, делегата Червоного Хреста у Румунії, до М. Губера, президента організації, мова йде «про можливість еміграції румунських євреїв, депортованих до «Трансністрії», до Сирії та Палестини». Ініціатором цього проекту став М. Бадан, представник комерційного управління Міжнародної туристичної компанії *Wagons-Lit*[*] (Schiefelbusch, 2014, p. 154–156), а Червоний Хрест мав би забезпечити усю організацію такої допомоги. Частково

[*] Міжнародна туристична компанія, була створена в 1976 р. зі штаб-квартирою в Парижі. Маючи у власності велику кількість розкішних спальних вагонів, компанія здійснювала залізничні перевезення по всій Європі.

цей проект було реалізовано на кошти американських організаці, зокрема Джойнту (USHMM, RG–19.045M, Reel 7, G59/5–125. Letter from W. Steiger to M. Huber, January 28, 1943).

Заклики міжнародних організацій щодо еміграції євреїв до Палестини створили дискусію щодо категорій тих, хто їй підлягав. Зокрема, у листі на ім'я Р. Лекки, глава Центрального єврейського офісу (створеного замість Союзу єврейських общин Румунії, очолюваного В. Філдерманом), отриманого від одного від підлеглих, мова йшла про наступні «категорії євреїв на репатріацію:

− сироти, вдови, інваліди та нагороджені за участь у Першій світовій війни;

− євреї, народжені в окрузі Дорохой (що були депортовані як «колабораціоністи»;

− євреї, народжені у Молдові та Валахії – тих регіонів, з яких, згідно наказам про депортацію, вони були несправедливо виселені;

− звільнені або колишні цивільні службовці;

− євреї, депортовані у вересні 1942 р. за заборонену політичну діяльність або за примусовими трудовими законами);

− діти-сироти» (Carp, 1947).

Вже у листопаді 1942 р. було дозволено повертатися усім євреям, депортованим до «Трансністрії», окрім польських євреїв, комуністів та депортованих за спеціальними наказами (Carp, 1947). Проте дискусії з цього приводу продовжувалися, що істотно гальмувало процес порятунку тих, хто на кінець 1942 р. вижив у концентраційних таборах та гетто «Трансністрії».

Надзвичайний комітет із порятунку євреїв (заснований представниками праворадикальної підпільної воєнізованої організації у Палестині – Іргун Цвай Леумі) закликав Державний департамент США зробити хоч що-небудь для румунських євреїв. Врешті-решт, Держдеп погодився відправити $170 000 до ВЄК у Швейцарії для передачі до Румунії. За втручанням британців, сума була скорочена до… $25 000 у грудні 1943 р. Трансфер було здійснено, проте це була єдина дія еміграції та врятування життя євреїв Румунії на той момент (Bauer, 1981). Слід відмітити, що ці ресурси могли бути використані для нелегального в'їзду румунських євреїв до Палестини, і саме цього побоювався британський уряд.

Однак, у 1943 р. у Великій Британії Палата Лордів затвердила резолюцію, що мала на меті «сприяння у допомозі угорським, румунським та болгарським єврейським дітям та дорослим». Більш того, наголошувалося на «необхідності через нейтральні країни звернутися до німецької влади для евакуації євреїв до Британської імперії та інших країн. В разі, якщо Гітлер відмовиться – його провина стане ще більш очевидною» (USHMM, RG–19.045M, Reel 11, Programme for the Rescue of Jews from Nazi-Occupied Europe. Resolution by House of Lords / British / on the view of Archbishop…). Отже, можна говорити про певні поступки британського уряду, що пояснювалося численними документальними підтвердженнями про трагедію румунських євреїв.

16 грудня 1943 р. Комісія МЧХ, на чолі з Ч. Колбом та разом із делегатами президентської та урядової ради, відвідали декілька єврейських поселень у «Трансністрії» (які влада дозволила їм побачити). Але лідери останніх зробили все, щоб донести правду до делегатів (Carp, 1947). Ця подія стала вирішальною у справі румунських євреїв: міжнародне співтовариство отримало підтвердження злочину з боку румунської влади щодо єврейського населення регіону. Тема допомога румунським євреям у «Трансністрії» змусила різні установи та організацій скоординувати свої зусилля.

IV етап (1944–1945). На цей етап припадає найбільш активна допомога від міжнародних благодійних організацій, що пояснювалося вступом у війну Румунії на боці держав антигітлерівської коаліції та відкриттям кордонів для вільної діяльності зарубіжних установ.

Слід відмітити взаємозв'язок міжнародних установ щодо надання допомоги нужденним у цей період. Наприклад, у листі, датованому 28 лютого 1944 р. та адресованому представникам Комітету із справ біженців від МЧХ, мова йшла про становище біженців у «Трансністрії», особлива увага приділена доставці медикаментів, необхідних для поліпшення ситуації у регіоні. У додатку перераховані усі медичні препарати (полівітаміни, вітаквін, фітін – підтримуючі препарати та інсулін), їхня кількість та вартість [мається на увазі закупівельна ціна, у швейцарських франках – *І. Р.*] (USHMM, RG–19.045M, Reel 11, G59/7–336. Letter ICRC to WRB, February 28, 1944). Медикаменти становили серйозну частину усіх посилок, що були відправлені єврейському населенню «Трансністрії» та Румунії.

На цьому етапі активну участь у наданні допомоги брала Єврейська Агенція, що виділяла кошти на еміграцію румунських євреїв (зокрема, тих що перебували у «Трансністрії») до Палестини (Braham, 1997).

Основні проблеми, з якими зіткнулися благодійні організації у Румунії, були наступними:

− фінансові (переведення коштів на рахунки представників або МЧХ, або румунської єврейської общини);

− організаційні (невизначеність статусу представників той чи іншої організації, посередництво, коли жодна зі сторін не хотіла брати на себе додаткову відповідальність);

− проблема невизначеного статусу депортованих євреїв. Наприклад, в одному із листів до Комітету з надання допомоги біженцям та МЧХ, Джойнт наголошував на долі євреїв Угорщини, Болгарії, а також згадував румунських євреїв. При цьому мова йшла про так звані «союзницькі нації» (до яких входять румунські, болгарські та угорські євреї); це поняття охоплює «військовополонених та інтернованих цивільних осіб, але депортовані євреї не підпадають під ці категорії» (USHMM, RG–19.045M, Reel 11, G59/7–333.03. Letter from JDC to WRB and ICRC, November 9, 1944).

Це питання стало на заваді діяльності багатьох міжурядових комітетів та комісій. Єдиним можливим виходом із становища була співпраця неприбуткових, благодійних інституцій, що могли надавати допомогу нужденним категоріям населення, незалежно від їхнього статусу. Підтвердженням цьому є звіт Джойнту, де надана інформація по витратам суми у $100 000, наданої Джойнтом у розпорядження МЧХ. Зокрема, зазначається, що чверть суми (тобто, $25 000) була витрачена «на закупку продуктів харчування та медикаментів для євреїв Румунії – депортованих та евакуйованих з цієї країни» (USHMM, RG–19.045M, Reel 11, G59/7–333.01. JDC Report concerning its activity in Eastern Europe, 1945). Саме ці категорії найбільше потребували допомоги, і саме на них були спрямовані зусилля благодійних організацій з початку 1944 р.

Наявні дослідження засвідчують неоднозначність ставлення вчених до питання допомоги румунським євреям у роки Голокосту: з одного боку, Румунія втратила, за різними підрахунками, від 280 тис. до 380 тис. євреїв (The Report of the International Commission on the Holocaust in Romania, 2005), що ставить під сумнів ефективність наданої допомоги. Додамо, що із зазначеної кількості, загинуло 105–120 тис. румунських та 115–180 тис. місцевих, українських, євреїв (The Report of the International Commission on the Holocaust in Romania, 2005) З іншого боку, румунські євреї мали більше шансів на виживання у порівнянні з єврейськими общинами в окупованих країнах (Польщі) і країнах осі (Німеччина, Хорватія). Це стало можливим завдяки тісній, плідній співпраці єврейської общини Румунії з єврейськими установами, міжнародними благодійними організаціями впродовж Другої світової війни.

Проаналізувавши діяльність благодійних організацій щодо надання допомоги румунським євреям, можна дійти таких **висновків**:

1. Надання допомоги румунським євреям відбувалося впродовж всього періоду Другої світової війни з боку всіх міжнародних організацій (передусім – благодійних). Найбільш активно ця допомога надавалась з кінця 1943 р., що пояснювалося обстановкою на театрі воєнних дій, і відповідно, можливістю залучення матеріальних ресурсів від урядів країн Заходу (переважно, США).

2. Існуючі розбіжності у поглядах благодійних організацій, установ та агенцій, певним чином гальмували процес надання допомоги румунським євреям. Проте, вже з 1943 р. ці розбіжності відступили на задній план, і зусилля усіх організацій були об'єднані навколо організації ефективної допомоги та порятунку євреям Європи, зокрема Румунії.

3. Усю надану допомогу можна розподілити на декілька типів:

− фінансова допомога – найбільш дієва, але доволі проблемна, враховуючи статус Румунії як країни-союзниці нацистської Німеччини. Цей тип допомоги надавав Джойнт. Про розміри коштів, що виділялися румунським євреям, свідчать наступні цифри: $ 846 439 було виділено для Румунії лише за 1944 р. (Bauer, 1981) Зазначимо, що саме в цьому році країна змінила свій статус – вступила у війну на боці країн антигітлерівської коаліції, що полегшило проведення міжнародних банківських операцій;

− допомога з надання їжі, одягу, медикаментів (також доволі активна, та при розподілі доволі часто прямі «адресати» могли не отримати її через корумпованість румунських солдат/посадовців, або з інших причин);

− рятування шляхом еміграції євреїв до Палестини (з кінця 1943 р.).

4. Допомога та порятунок румунських євреїв здебільшого залежали від людського фактору: насамперед, мова йде про лідерів тих чи інших установ, організацій, які могли переконати як представників румунської влади, так і уряди західних країн, у необхідності надати будь-яку допомогу нужденним євреям. Передусім, це В. Філдерман, С. Майєр, Ч. Колб, Ф. Шрага, Р. Маклелланд та ін. Ці особи були, передусім, виконавцями волі установ або інстанцій, які вони представляли, проте змогли проявити особисті якості в організації допомоги.

5. Однією з особливостей було надання допомоги на території «Трансністрії» саме румунським євреям, оскільки на час її отримання (з кінця 1942 р.) переважна більшість українських, місцевих євреїв, була знищена. Проте деякі документи свідчать, що ті місцеві євреї, що вижили, отримували продуктові посилки, теплі речі від міжнародних установ (Джойнту, МЧХ).

6. Дослідження теми допомоги румунським євреям ставить перед науковцями нові проблеми, що потребують подальшого вивчення. Наприклад, використання мемуарних джерел, які можуть суттєво доповнити картину подій Голокосту в Румунії та «Трансністрії». Залишаються не вирішеними питання допомоги з «неєврейського» оточення, роль румунської громади у цілому в даному процесі.

Бібліографічні посилання

Альтман, И. (2002). *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР.* Москва: Фонд «Холокост».

Винокурова, Ф. (2010). Доля буковинських євреїв у гетто і таборах Трансністрії в період 1941−1944 рр. (огляд документальних джерел державного архіву Вінницької області). *Голокост і сучасність* (2(8)), 9−17.

Дюков, А. (Ред.). (2010). *Забытый агрессор: румынская оккупация Молдавии и Транснистрии.* Москва: Историческая память.

Круглов, А. (2014). *Истребление евреев Одессы в 1941−1943 гг.* Днепропетровск: Институт «Ткума».

Мельтюхов, М. (2010). *Бессарабский вопрос: между мировыми войнами 1917−1940.* Москва: Вече.

Назария, С. (2005). *Холокост. Страницы истории на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941−1944.* Кишинев: F.E.P. «Tipogr. Centala».

Суровцев, О. (2010). Спогади буковинського єврейства − важливе джерело у дослідженні подій Голокосту. *Питання історії України* (13), 193−201.

Суровцев, О. (2011). Спротив буковинського єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів. *Питання історії України* (14), 169−176.

Сушон, Л. (1998). *Трансністрия: евреи в аду.* Одесса: РИО АО кинокомпания «Юг».

Хахам, Д. (Ред.). (2011). *Не забудем Холокост в Бессарабии и Транснистрии в 1941−1944 годах (к 70-летию заключения бессарабских евреев в лагеря и гетто).* Тель-Авив.

Ancel, J. (2003). *Transnistria, 1941−1942: The Romanian Mass Murder Campaigns.* Tel Aviv: Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University.

Ancel, J. (2007). *The Economic Destruction of Romanian Jewry.* Jerusalem: Yad Vashem, The International Institute for Holocaust Studies.

Bauer, Y. (1981). *American Jewry and the Holocaust: the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939−1945.* Detroit: Wayne State University Press.

Benjamin, L. (2001). *Prigoana si rezistenta in istoria evreilor din Romania, 1940−1944.* Brasov: Hasefer.

Braham, R. L. (ed.). (1997). *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era.* New York: Columbia University Press.

Carp, M. (1946). *The Black Book: The Sufferings of the Jews from Romania, 1940−1944* (Vol. 1. The Legionary Movement and the Rebellion). Bucharest: The Socec & Co. S. A. R Publishing House.

Carp, M. (1947). *The Black Book: The Sufferings of the Jews from Romania, 1940−1944* (Vol. 3. Transnistria). Bucharest: «Dacia Traiana» National Publishing and Graphic Arts Society.

Deletant, D. (2006). *Hitler`s Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940−1944.* Hampshire: Palgrave Macmillan. doi:10.1057/9780230502093.

Deletant, D. (2008). Transnistria and the Romanian Solution to the «Jewish Problem». In R. L. Brandon (Ed.), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, 156−189. Bloomington: Indiana University Press.

Dumitru, D. (2016). *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: the Borderlands of Romania and the Soviet Union.* Cambridge: Cambridge Univercity Press. doi:10.1017/cbo9781316443699

Eaton, H. (2013). *The Origins and Onset of the Romanian Holocaust.* Detroit: Wayne State University Press.

Edvinsson, R. (ed.). *Portal for Historical Statistics*. Retrived from http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html

Franklin D. Roosevelt Library, *Henry Morgenthau Jr. Papers, Box 169. Joint Distribution Committee, 1933–1944.*

Franklin D. Roosevelt Library, *Ira Hirschmann, Box 2.*

Franklin D. Roosevelt Library, *OF 700, Palestine 1944–1945.*

Franklin D. Roosevelt Library, *PPF 7383, American Jewish Joint Distribution Committee*.

Gutman, I. & Zuroff, E. (eds.). (1977). Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, April 8−11, 1974. *Rescue Attempts during the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem.

Ioanid, R. (2000). *The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940−1944.* Chicago: Ivan R. Dee.

Salamon, L. M. & Anheler, H. K. (1996). *The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPRO-REVISION 1, 1996.* Baltimore: The Johns Hopkins University Institute for Policy Studies.

Litani, D. (1967). The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents. *Yad Vashem Studies, VI*, 135−55.

Ofer, D. (1990). *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel 1939−1944.* New York: Oxford University Press.

Porat, D. (1989). The Transnistria Affair and the Rescue Policy of the Zionist Leadership in Palestine, 1942−1943. In M. Marrus (Ed.), *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews. 9: The End of the Holocaust*, 223−248. Norwalk: Mecklermedia. doi:10.1515/9783110976519.223.

Rozen, M. (2006). *The Holocaust under the Antonescu Government: Historical and Statistical Data about Jews in Romania, 1940−1944.* Cluj-Napoka: Editura Dacia.

Schiefelbusch, M. & Dienel, H.-L. (eds.). (2014). *Linking Networks: The Formation of Common Standards and Visions for Infrastructure Development*. Berlin: Berlin Technical University, Ashgate Publishing.

Segev, Z. (2014). *The World Jewish Congress during the Holocaust: Between Activism and Restraint.* De Gruyter Oldenbourg. doi:10.1515/9783110320268.

Shapiro, P. A. (2015). *The Kishinev Ghetto, 1941−1942: A Documentary History of the Holocaust in Romania`s Contested Borderlands.* Tuscaloosa: University Alabama Press.

Solonari, V. (2009). *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Stan, F. C. (2012). *Situatia Evreilor din Romania intre anii 1940−1944.* Cluj-Napoka.

The Report of the International Commission on the Holocaust in Romania. (2005). Iasi: Polirom.

USHMM, RG–19.045M, Reel 5, *G59/2/112–56 [Various correspondence], 1 Dec. 1944 – 13 Aug. 1946.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 7, *G59/5–125 Emigration to Palestine: 1943 [general correspondence]. 5 Jan. 1943 – 30 Dec. 1943.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–331 American Joint Distribution Committee: letters sent to Mr. Saly Mayer. 12 Jan. 1943 – 10 Jan. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–332 American Joint Distribution Committee [relations]. 10 Apr. 1943 – 7 Aug. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–333.01 [General correspondence with American Joint Distribution Committee]. 10 Apr. 1943 – 7 Aug. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–333.03 American Joint Distribution Committee: Bucharest, Budapest, Geneva, Lisbon, New York. 27 Apr. 1943 – 7 Aug. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–335 War Refugee Board: correspondence received from Mr. Mac Clelland. 23 Jan. 1944 − 14 Sept. 1945.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 7, *G59/4–99 Appeal of Jewish circles of Bucharest. 18 Dec. 1944 – 18 Dec. 1944*;

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–336 War Refugee Board: various dossiers. 28 Jan. 1944 – 9 Aug. 1946.*

References

Altman, I. (2002). *Holokost i evrejskoe soprotivlenie na okkupirovannoj territorii SSSR* [*Holocaust and Jewish resistance in the occupied territory of the USSR*]. Moscow : Fond «Holokost» (in Russian).

Ancel, J. (2003). *Transnistria, 1941−1942: The Romanian Mass Murder Campaigns.* Tel Aviv: Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University.

Ancel, J. (2007). *The Economic Destruction of Romanian Jewry.* Jerusalem: Yad Vashem, The International Institute for Holocaust Studies.

Bauer, Y. (1981). *American Jewry and the Holocaust: the American Jewish Joint Distribution Committee, 1939−1945.* Detroit: Wayne State University Press.

Benjamin, L. (2001). *Prigoana si rezistenta in istoria evreilor din Romania, 1940−1944.* Brasov: Hasefer.

Braham, R. L. (Ed.). (1997). *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era.* New York: Columbia University Press.

Carp, M. (1946). *The Black Book: The Sufferings of the Jews from Romania, 1940−1944* (Vol. 1. The Legionary Movement and the Rebellion). Bucharest: The Socec & Co. S. A. R Publishing House.

Carp, M. (1947). *The Black Book: The Sufferings of the Jews from Romania, 1940−1944* (Vol. 3. Transnistria). Bucharest: «Dacia Traiana» National Publishing and Graphic Arts Society.

Deletant, D. (2006). *Hitler`s Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944.* Hampshire: Palgrave Macmillan. doi:10.1057/9780230502093.

Deletant, D. (2008). Transnistria and the Romanian Solution to the «Jewish Problem». In R. L. Brandon (ed.), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, 156−189. Bloomington: Indiana University Press.

Dumitru, D. (2016). *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: the Borderlands of Romania and the Soviet Union.* Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/cbo9781316443699

Dyukov, A. (ed.). (2010). *Zabytyy agressor: rumynskaya okkupatsiya Moldavii i Transnistrii* [*The forgotten aggressor: the Romanian occupation of Moldova and Transnistria*]. Moscow : Istoricheskaya pamyat' (in Russian).

Eaton, H. (2013). *The Origins and Onset of the Romanian Holocaust.* Detroit: Wayne State University Press.

Edvinsson, R. (ed.). *Portal for Historical Statistics*. Retrieved from: http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html.

Franklin D. Roosevelt Library, *Henry Morgenthau Jr. Papers, Box 169. Joint Distribution Committee, 1933–1944.*

Franklin D. Roosevelt Library, *Ira Hirschmann, Box 2.*

Franklin D. Roosevelt Library, *PPF 7383, American Jewish Joint Distribution Committee*.

Franklin D. Roosevelt Library, *OF 700, Palestine 1944–1945.*

Gutman, I. & Zuroff, E. (eds.). (1977). Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, April 8−11, 1974. *Rescue Attempts during the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem.

Ioanid, R. (2000). *The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the*

Antonescu Regime, 1940−1944. Chicago: Ivan R. Dee.

Khakham, D. (ed.). (2011). *Ne zabudem Kholokost v Bessarabii i Transnistrii v 1941−1944 godakh (k 70-letiyu zaklyucheniya bessarabskikh evreev v lagerya i getto)* [*Do not forget the Holocaust in Bessarabia and Transnistria in 1941–1944 (to the 70th anniversary of the conclusion of Bessarabian Jews in the camps and ghettos)*]. Tel Aviv (in Russian).

Kruglov, A. (2014). *Istreblenie evreev Odessy v 1941−1943 gg* [*The Destruction of the Jews of Odessa in 1941–1943*] Dnipropetrovsk: Institute of «Tkuma» (in Russian).

Litani, D. (1967). The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents. *Yad Vashem Studies, VI*, 135–155.

Mel'tyukhov, M. (2010). *Bessarabskiy vopros: mezhdu mirovymi voynami 1917−1940* [*The Bessarabian question: between the world wars of 1917–1940*]. Moscow: Veche (in Russian).

Nazariya, S. (2005). *Kholokost. Stranitsy istorii na territorii Moldovy i v prilegayushchikh oblastyakh Ukrainy v gody fashistskoy okkupatsii, 1941−1944* [*The Holocaust. Pages of history on the territory of Moldova and in the adjoining regions of Ukraine during the years of the fascist occupation, 1941–1944*]. Chisinau : F.E.P. «Tipogr.centala» (in Russian).

Ofer, D. (1990). *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel 1939−1944.* New York: Oxford University Press.

Porat, D. (1989). The Transnistria Affair and the Rescue Policy of the Zionist Leadership in Palestine, 1942−1943. In M. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews. 9: The End of the Holocaust*, 223−248. Norwalk: Mecklermedia. doi:10.1515/9783110976519.223

Rozen, M. (2006). *The Holocaust under the Antonescu Government: Historical and Statistical Data about Jews in Romania, 1940−1944.* Cluj-Napoka: Editura Dacia.

Salamon, L. M. & Anheler, H. K. (1996). *The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPRO-REVISION 1, 1996.* Baltimore: The Johns Hopkins University Institute for Policy Studies.

Schiefelbusch, M. & Dienel, H.-L. (eds.). (2014). *Linking Networks: The Formation of Common Standards and Visions for Infrastructure Development*. Berlin: Berlin Technical University, Ashgate Publishing.

Segev, Z. (2014). *The World Jewish Congress during the Holocaust: Between Activism and Restraint.* De Gruyter Oldenbourg. doi:10.1515/9783110320268.

Shapiro, P. A. (2015). *The Kishinev Ghetto, 1941−1942: A Documentary History of the Holocaust in Romania`s Contested Borderlands.* Tuscaloosa: University Alabama Press.

Solonari, V. (2009). *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Stan, F. C. (2012). *Situatia Evreilor din Romania intre anii 1940−1944.* Cluj-Napoka.

Surovtsev, O. (2010). Spohady bukovyns'koho yevreystva − vazhlyve dzherelo u doslidzhenni podiy Holokostu [The Memories of Bukovyna Jewishness as Important Source in Holocaust Research]. *Pytannya istoriyi Ukrayiny* [*History of Ukraine*] (13), 193−201 (in Ukrainian).

Surovtsev, O. (2011). Sprotyv bukovyns'koho yevreystva pid chas podiy Holokostu: pryklady, rozdumy ta podolannya mifiv [Resistance of Bukovynian Jewry during the events of the Holocaust : examples, thoughts and myths overcoming]. *Pytannya istoriyi Ukrayiny* [*History of Ukraine*] (14), 169−176 (in Ukrainian).

Sushon, L. (1998). *Transnistriya: evrei v adu* [Transnistria: Jews in Hell]. Odessa: RIO AO kinokompaniya «Yug» (in Russian).

The Report of the International Commission on the Holocaust in Romania. (2005). Iasi: Polirom.

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–332 American Joint Distribution Committee [relations]. 10 Apr. 1943 – 7 Aug. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–333.01 [General correspondence with American Joint Distribution Committee]. 10 Apr. 1943 – 7 Aug. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–333.03 American Joint Distribution Committee: Bucharest, Budapest, Geneva, Lisbon, New York. 27 Apr. 1943 – 7 Aug. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–335 War Refugee Board: correspondence received from Mr. Mac Clelland. 23 Jan. 1944 − 14 Sept. 1945.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–336 War Refugee Board: various dossiers. 28 Jan. 1944 – 9 Aug. 1946.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 5, *G59/2/112–56 [Various correspondence], 1 Dec. 1944 – 13 Aug. 1946.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 7, *G59/5–125 Emigration to Palestine: 1943 [general correspondence]. 5 Jan. 1943 – 30 Dec. 1943.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 11, *G59/7–331 American Joint Distribution Committee: letters sent to Mr. Saly Mayer. 12 Jan. 1943 – 10 Jan. 1950.*

USHMM, RG–19.045M, Reel 7, *G59/4–99 Appeal of Jewish circles of Bucharest. 18 Dec. 1944 – 18 Dec. 1944*;

Vynokurova, F. (2010). Dolya bukovyns'kykh yevreyiv u hetto i taborakh Transnistriyi v period 1941−1944 rr. (ohlyad dokumental'nykh dzherel derzhavnoho arkhivu Vinnyts'koyi oblasti) [The Fate of Bukovinian Jews in the Ghettos and Camps of Transnistria, 1941–1944: A Review of the Source Documents at the Vinnytsa Oblast State Archive]. *Golokost i suchasnist'* [*Holocaust and Modernity*] (2(8)), 9−17 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 07.03.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 139–147

doi: 10.15421/261715

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(5)

О. Л. Ковальков
Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан

У статті, на основі переважно мемуарної літератури, досліджується роль і місце військових та цивільних радників як важливого інструменту радянської політики в Демократичній республіці Афганістан. Доведено, що за чисельністю, масштабами діяльності та сферою повноважень інститут радянських радників в Афганістані не мав аналогів в історії «холодної війни». Подібне дослідження вперше здійснене в українській історіографії.
Ключові слова: Демократична республіка Афганістан, СРСР, консультанти, радники, мемуари.

Ковальков А. Л. **Институт советских советников в Демократической республике Афганистан.**
В статье, на основании преимущественно мемуарной литературы, исследуется роль и место военных и гражданских советников как важного инструмента советской политики в Демократической республике Афганистан. Доказано, что за численностью, масштабами деятельности и сферой полномочий институт советский советников в Афганистане не имел аналогов в истории «холодной войны». Подобное исследование впервые проведено в украинской историорграфии.
Ключевые слова: Демократическая республика Афганистан, СССР, консультанты, советники, мемуары.

Kovalkov O. L. **Institute of the Soviet Advisors in the Democratic Republic of Afghanistan.**
A role and place of soldiery and civil advisers as an important instrument of soviet politics in the Democratic republic of Afghanistan are investigated in the article. It is well-proven that on a quantity, scales of activity and sphere of plenary powers the institute of soviet advisers in Afghanistan did not have analogues in history of the «cold war». The attempt of determination of degree of efficiency of realization of orders of soviet guidance by advisers is realizable. Factors that influenced on their activity are found out. Question about responsibility of soviet advisers for the failure of socialistic experiment in the Democratic republic of Afghanistan discussed in the article. Also heaved up the problem of interpretation of institute of the soviet advisers as an important instrument of the soviet occupation Afghanistan in 1979–1989.
The researches based foremost on the memoirs of the soviet advisers. Like research is at first carried out in Ukrainian historiography.
Key words: Democratic Republic of Afghanistan, USSR, consultants, advisors, memoirs.

Постановка проблеми. Для цілого покоління радянських людей війна в Афганістані стала частиною життя, а ця далека й раніше маловідома країна опинилася в центрі уваги громадян Союзу РСР. Через «Афган» пройшли сотні тисяч радянських солдатів і офіцерів Обмеженого контингенту радянських військ. Проте окрім них в Афганістані побували й тисячі військових та цивільних спеціалістів, котрі безпосередньої участі у бойових діях не приймали. Однак їхня роль у подіях 1979–1989 рр. у ДРА була не меншою, аніж роль радянських вояків. За офіційними даними в Афганістані загинуло 190 радянських радників, з посеред яких – 145

© Ковальков О. Л., 2017

офіцерів (Андроников, Буриков, Гуркин, & др., 1993, с. 403).

Аналіз історіографії. Переважна ж більшість наукових і публіцистичних праць, присвячені афганській війні (а історіографічний доробок війни в Афганістані на сьогодні перевищує тисячі робіт (Костыря, 2009)) лише принагідно торкаються інституту радянських радників. Серед робіт, безпосередньо присвячених даній проблемі, можна назвати лише статтю В. Пластуна (Пластун, Горький урок; Пластун, Горький урок. Окончание), а також довідкове видання, впорядковане В. І., І. В. та К. В. Аблазовими, в якому міститься інформація про керівний склад дорадчого корпусу в Афганістані (Аблазов, В. И., Аблазов, И. В. & Аблазов, К. В., 2012). З огляду на це особливо цінними є спогади військових та цивільних радників, котрі на сьогодні залишаються найбільш масовим і доступним джерелом з проблематики участі СРСР в афганській кризі. Саме вони покладені в основі джерельної бази нашого дослідження, метою якого є розкриття інституту військових та цивільних радників у ДРА. При цьому ми ставимо за **мету** дослідити як чисельні характеристики та сферу діяльності представників дорадчого корпусу, так і напрямки та методи їх роботи в межах тієї ролі, яка відводилася їм радянським державним і партійним керівництвом у Демократичній республіці Афганістан.

Виклад основного матеріалу. Радянсько-афганське співробітництво має давню історію. Воно суттєво пожвавилося у середині 1950-х років, коли суттєво погіршилися стосунки Афганістану і Пакистану через зону «пуштунських племен». Ісламабад перекрив транзит афганських вантажів через пакистанську територію, чим користувався Афганістан як країна, що не має виходу до моря. Цю проблему Кабул вирішив за допомогою СРСР, який надав право транзиту афганських товарів через свою територію. Упродовж декількох років СРСР і Афганістан уклали серію двосторонніх угод. Так, не дочекавшись допомоги на переоснащення своїх збройних сил від США, Афганістан звернувся з проханням до Москви й у 1955 р. отримав кредит на $ 100 млн. Дуже швидко СРСР став провідним торгово-економічним партнером Афганістану, купуючи, таким чином, нейтралітет цієї країни в стратегічно важливому регіоні Азії.

Після укладання згаданої угоди розпочалося швидке переозброєння афганських збройних сил радянським озброєнням і технікою. Саме в цей час, а саме в лютому – березні 1957 р., до Афганістану прибули перші 10 радянських спеціалістів для навчання афганських офіцерів та унтер-офіцерів правил утримання й експлуатації радянської техніки. Старшим перекладачем групи був майбутній радянський і український афганіст, доктор історичних наук, професор Михайло Філантієвич Слінкін (Слинкин, 1999, с. 47). Від 1963 р. радянські військові інструктори (до квітня 1978 р. вони йменувалися «консультантами») повністю замінили турецьких спеціалістів (Amstutz, 1986, p. 22).

До початку 1970-х рр. в Афганістані побувало не менше 4,5 тис. радянських військових спеціалістів. Після антимонархічного перевороту й приходу до влади М. Дауда корпус консультантів зростав і на кінець 1973 р. сягнув 1,5 тис. осіб (Окороков, 2012, с. 50). Напередодні військового перевороту в квітні 1978 р., названого пізніше Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією, в Афганістані у різних відомствах працювало, за різними даними, до 5 тис. консультантів (Окороков, 2012, с. 51). Ця цифра, на нашу думку, потребує серйозної корекції, оскільки у подальшому, після суттєвого збільшення числа радянських радників, їх число не перевищувало 10 тис. Напевне йдеться про усіх радянських спеціалістів – не лише власне консультантів, а й інженерів, механіків, технологів, котрі працювали на усіх господарських об’єктах, введених до ладу за сприяння СРСР (таких за 1955–1978 рр. було завершено близько 70 (Рубцов, 2009, с. 49). Західні дослідники, скажімо, називають цифру в 650 радянських військових консультантів станом на квітень 1978 р. (Amstutz, 1986, p. 24).

Після перевороту 27 квітня 1978 р. та приходу до влади марксистської Народно-демократичної партії Афганістану СРСР не лише першим визнав новопроголошену Демократичну республіку Афганістан, але й надав новому режиму всебічну підтримку. Суттєво зросли обсяги матеріальної та військово-технічної допомоги Кабулу, а відтак – зросло число радянських спеціалістів, котрі тепер офіційно йменувалися «радниками». Уже 17 травня 1978 р. до Кабулу прибула велика група партійних радників і сходознавців з метою конкретизації ситуації на місці (Жемчугов, 2012, сс. 159, 160). 19 травня було призначено радника афганського Головного політичного управління армії. Ним став генерал-майор В. Заплатін, котрий прибув до Кабулу 30 травня того ж року (Иванов, 2008, сс. 36, 37). Услід за політпрацівниками на початку червня 1978 р. до Кабулу вирушила ще одна група радників для командирів

полків і дивізій (Иванов, 2008, с. 39). За словами М. Ф. Слінкіна, «дорадчий апарат заполонив буквально усі партійні і державні структури ДРА» (Слинкин, 1999, с. 16).

Як наслідок, за даними посольства США, станом на травень 1979 р. в ДРА працювали 1 тис. військових і 2,5 тис. цивільних радників (Миронов & Спольников, 1989, с. 5). За умов збройного протистояння з опозицією особливою була роль радників саме в армії. Головним військовим радником, який курував міністра оборони ДРА, до листопада 1979 р. був Л. М. Горєлов, якого замінив С. Магомєтов. До середини 1979 р. в кожному полку афганських збройних сил працювали по 2–3 радянські військові спеціалісти (Олийнык, 1989, с. 3). Проте ситуація в ДРА погіршувалася.

Від весни 1979 р. в країні йшла повномасштабна громадянська війна між урядовими військами та опозицією. Усе частіше афганське керівництво зверталося з проханням про розширення радянської присутності в Афганістані аж до введення військового контингенту. Тому на засіданні Політбюро 28 червня 1979 р. на основі Записки до ЦК КПРС за авторством А. Громико, Ю. Андропова, Д. Устинова і Б. Пономарьова було прийнято ряд рішень, у т. ч. й таке: «Спрямувати до Афганістану на допомогу головному військовому раднику досвідченого генерала з групою офіцерів для роботи безпосередньо у військах (дивізіях і полках). Головним завданням цієї групи вважати допомогу командирам з'єднань і частин в організації бойових дій проти заколотників, покращення управління частинами і підрозділами. Додатково відрядити до ДРА радянських військових радників до батальйонної ланки включно в бригаду охорони уряду і в танкові бригади (40–50 осіб, у тому числі 20 радянських політпрацівників), а також радників військової контррозвідки в усі полки ДРА» [Цит. за: (Кошелев, 2007, с. 204)].

Окрім цього, радянські радники були присутні і в інших силових відомствах. Так, групи радників МВС СРСР були при кожному провінційному управлінні афганського Царандоя (міліції) (Селиверстов, 1999, с. 24). Чимало радників було і в цивільних відомствах. Як наслідок, станом на грудень 1979 р., за даними західних дослідників, у ДРА перебувало від трьох з половиною до чотирьох тисяч військових і до трьох з половиною тисяч цивільних радників (Amstutz, 1986, p. 38). Радянські та пострадянські дослідники жодних чисел станом на цей час не вказують.

Після радянського вторгнення у грудні 1979 р. до ДРА число радянських військових і невійськових спеціалістів, що природно, зросло. За словами В. Кирпиченка, «почалося масове наводнення Афганістану радниками усіх мастей. Їх і до перевороту (27 грудня 1979 р. – *Авт.*) було чимало, а тепер розпочалася справжня «дорадча окупація країни» (Кирпиченко, 1998, с. 359). Як згадував перший командувач 40-ї армії Б. І. Ткач «У Кабулі перебувала велика група високопоставлених військових радників, генералів, котрі представляли усі види збройних сил, основні управління Міністерства Оборони. І навіть Тухаринов (Тухаринов Юрій Володимирович (1927–1998) у грудні 1979 – вересні 1980 рр. – генерал-лейтенант, перший командувач 40-ї загальновійськової армії в ДРА. – *Авт.*) був змушений узгоджувати з ними свої рішення» [Цит. за (Корж, 2002, с. 46)]. Не лише вищі партійні й військові керівники ДРА мали своїх радників. Від 1980 р. в країні було введено «принцип подвійної вертикалі», згідно з яким до кожного керівника, навіть середньої ланки, був прикріплений радянський радник. У центрі та в провінціях працювали радники армійські, по лінії держбезпеки, внутрішніх військ, радники партійні і комсомольські тощо (Иващенко, 1996). Радник ректора Кабульського університету Г. І. Гончарук пише, що кожен радянський викладач у своєму індивідуальному плані мав графу «дорадча діяльність», і що навіть водопровідник університету мав радянського радника (Гончарук, 1992, с. 55).

Стосовно чисельності дорадчого корпусу в 1979–1989 рр. існує велика розбіжність у різних джерелах. Так, уже цитований американський дипломат і дослідник Дж. Амстутц вважав, що у 1980 р. це число зросло до 10 тис. (Amstutz, 1986, p. 59). А. Окороков пише, що у 1985 р. лише в урядових військах перебували 761 радник, 205 технічних спеціалістів і 227 перекладачів (Окороков, 2012, с. 68). На засіданні Політбюро ЦК КПРС 26 червня 1986 р. М. С. Горбачов озвучив цифру 2,5 тис. радників і запропонував зменшити це число наполовину (Черняев, Вебер, & Медведев, 2008, с. 55). А на засіданні Політбюро 11 липня того ж року прозвучала інформація про 9 тис. спеціалістів. «Пора знімати опіку», – підсумував Генсек (Черняев, Вебер, & Медведев, 2008, с. 64). Напевне, йшлося вже про радників в усіх відомствах, а раніше – лише в збройних силах. Від цього часу дорадчий корпус почав скорочуватися. За даними В. Пластуна, станом на 1 січня 1988 р. в усій афганській армії працювали 1 007 радянських радників (Пластун, Горький урок, 1993, с. 8). Після виведення ОКРВ в основному була згорнута й робота дорадчого корпусу в ДРА. Проте можна стверджувати, що в жодній іншій країні, котра

перебувала під опікою Москви, не налучувалося такої кількості радників, як в Демократичній республіці Афганістан.

Із самого початку радянські консультанти виконували передусім політичну роль – забезпечення зовнішньополітичного нейтралітету Афганістану. І з цим завданням упродовж 1950–1970-х рр. корпус консультантів у цілому успішно справлявся. Після квітневих подій 1978 р. на тепер уже радників покладалося основне завдання – експорт революції, допомога афганському режимові у досягненні задекларованої ним же самим утопічної цілі – побудови в Афганістані ладу, схожого на соціалістичний. І тут важко з'ясувати, яка сторона була відповідальнішою у формуванні й роздмухуванні цієї ілюзії. Так, уже 29 квітня 1978 р. на зустрічі з радянським послом у Кабулі Голова Революційної ради ДРА Нур Мухаммед Таракі говорив: «Афганістан, дотримуючись марксизму-ленінізму, піде шляхом побудови соціалізму й належатиме до соціалістичного табору» (Вестад, 1994, с. 24). Тим самим лідер НДПА висловлював надію на всебічну підтримку з боку СРСР. І підтримка не забарилася.

Місія, котра покладалася на військових і цивільних радників, ними чітко усвідомлювалася і була для них очевидною Перекладач М. Олімов у своїх спогадах зазначав: «Уявляється, що інститут дорадників у таких безпрецедентних масштабах, як це було в Афганістані, базувався на ідеї можливості переходу відсталих країн від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм, за умови отримання зовнішньої допомоги. За взірець бралася радянська модель соціалізму» (Олимов, 1991, с. 67).

Теорія «соціалістичної орієнтації» у стислому викладі. Стосовно Афганістану здійснювалася спроба реалізації досвіду переведення до соціалізму республік Середньої Азії. Радник ректора Кабульського університету Г. І. Гончарук після першої зустрічі зі своїм підопічним Хабібом писав категорично: «Ні, радників Хабіб не потребував. Я потрібен був не афганцям, а Москві. І не як радник, а як провідник радянської думки… Під виглядом допомоги – усе той же експансіонізм» (Гончарук, 1992, с. 13).

Усі автори констатують, що Москва від самого початку неналежно поставилися до питання формування контингенту радників. «Унаслідок екстреного формування дорадчого корпусу в його складі опинилися люди, які ніколи не займалися проблемами Афганістану, про іслам мали туманне уявлення, щодо стану афганського суспільства були обізнані у найзагальніших рисах… Багато хто вперше мали справу з чужим для нас ладом, мисленням, традиціями та звичаями, тому часто губилися у найпростіших ситуаціях, припускалися помилок» (Ляховский & Забродин, 1991, с. 20). Так, призначений наприкінці 1979 р. послом СРСР у ДРА Ф. А. Табеєв перед тим працював Першим секретарем обкому Татарської АРСР й не мав жодного досвіду дипломатичної роботи. Саме на непідготовленості та низькій кваліфікації персоналу корпусу радників наголошують автори. Чи не найбільш грубою помилкою називають нехтування роллю ісламу та специфікою ментальності родового суспільства. Полковник М. Скакун звернув увагу ще й на таку важливу деталь: самі афганці володіли декількома іноземними мовами, а радянські радники прагнення вивчати пушту чи дарі не виявляли (Корж, 2002, с. 104), покладаючись на перекладачів переважно з числа вихідців в республік Середньої Азії. Більшість радників йшли шляхом найменшого опору.

Радянські фахівці здебільшого стали на шлях реалізації в Афганістані радянського досвіду. З сучасних позицій очевидно, що накладання на афганський ґрунт радянського соціалістичного досвіду було безперспективним. Але чи була у тих історичних умовах інша альтернатива? Радянські радники навчали своїх підопічних того, чого їх навчили в СРСР. І вони не могли їх навчити лише радянської моделі соціалізму. В усіх підрозділах афганської армії створювали ленінські кімнати, кімнати радянсько-афганської дружби (Олимов, 1991, с. 67). Політзаняття стали невід'ємним елементом підготовки солдата урядових афганських військ. На одному із таких занять афганських солдатів запитали, що вони знають про Радянський Союз? Один із них відповів: «Калашников – це Радянський Союз, протигаз – це Радянський Союз, ліжка – це Радянський Союз. Але головне – це політзаняття» (Иванов, 2008, с. 161).

Проте афганське суспільство не лише цього не потребувало, а й в основній своїй масі сприйняти радянські ідеї було не спроможне. З одного боку, афганські керівники наполягали на перенесенні радянського досвіду в Афганістан. Афганські офіцери, згадував В. Заплатін, під час розбудови політорганів армії прохали: «Ви нам усе зробіть, як у вас» (Заплатин, 1989, с. 14). З іншого боку, більшість афганців не сприймали копіювання радянської моделі. Член НДПА, виходець із родини впливового хана, підказував радянським спеціалістам: «Ви, радянські, підходите до афганського суспільства з класичної точки зору: або рабовласницьке, або

феодальне, або буржуазне. Насправді ж в Афганістані немає жодного класу, вони ще на стадії становлення… Ми поки що комуністи на словах, а ви накладаєте на нас мірку радянського суспільства, мірку КПРС. Ваші радники працювали з нами в період «застійних явищ», котрі відбувалися у вашій країні, і переносили на афганський ґрунт такі методи і форми роботи, котрі у вас зараз піддаються критиці…» (Пиков, Никитенко, Тегин, & Шведов, 1991, с. 187).

Інша риса роботи радянських радників походила від об'єктивних реалій державного будівництва в ДРА. НДПА, якій за допомогою частини армії пощастило захопити владу в країні, не була масовою партією. Внутрішньопартійна боротьба, котра розпочалася уже влітку 1978 р. і завершилася перемогою фракції «Хальк», не сприяла посиленню позицій нового режиму. Гострою проблемою був брак кваліфікованих кадрів, досвіду конструктивної державницької діяльності. Тому нездатність самостійного державного будівництва і прагнення всебічної допомоги з боку старшого брата з одного боку, і зверхнє ставлення до своїх афганських підопічних з боку радників з іншого, мало наслідком фактичне перебирання радниками владних і управлінських повноважень і відсунення афганських функціонерів на задній план. В. Пластун пише: «Наші радники не стільки радили, скільки командували своїми підлеглими, іноді підміняючи їх і віддаючи накази їх підлеглим, тобто афганським офіцерам, через голову афганського командира» (Пластун, Горький урок, с. 7). Зі звіту про підсумки роботи в ДРА інспекції на чолі із заступником міністра оборони СРСР генералом армії І. Г. Павловським у серпні 1979 р. дізнаємося, що радянські радники-офіцери безпосередньо брали участь у тактичних навчаннях афганських збройних сил, плануванні операцій та їх практичному здійсненні (Документы советского руководства..., 1996, с. 97).

Часто ініціатива у цьому належала самим афганським офіцерам. Новопризначений голова Головного політичного управління афганської армії Екбаль перед афганськими офіцерами відрекомендувався як перекладач свого радника В. Заплатіна (Иванов, 2008, с. 37), прагнучи у такий спосіб перекласти усю роботу на радянського генерала.

Надалі без участі радянських радників не відбувалося жодне засідання Політбюро ЦК НДПА, Революційної ради, Ради оборони Афганістану (Иванов, 2008, с. 161), а проекти практично усіх доповідей Бабракові Кармалю й проекти рішень до Пленумів ЦК НДПА готували радянські спеціалісти (Крахмалов, 2000, с. 252). Подібна ситуація мала місце й на нижчих рівнях. Така підміна виконання функціональних обов'язків мала надзвичайно згубні наслідки передусім для афганської сторони.

Низька кваліфікація військових і партійних кадрів, управлінського персоналу не могла підвищуватися. Необхідного досвіду державного будівництва вони не набували, оскільки усі відповідальні дії перекладали на радянських товаришів. Тому з часом дорадчий корпус, разом із обмеженим контингентом, став відігравати для кабульського режиму роль апарату штучного дихання для смертельно хворого. Проте ефективність цього апарату не могла бути високою, адже накази віддавали люди, котрі самі мало що розуміли в афганській проблемі, усвідомлювали афганську дійсність із позиції марксистсько-ленінської ідеології і свого багажу знань про цю країну. Навряд чи це могло піти на користь режимові, котрий і так був не надто підтримуваний населенням Афганістану. Цілком слушним є зауваження з цього приводу Л. В. Шебарніна: «Як наслідок, ми отримали ненадійного і небоєздатного союзника. Дивна складалася ситуація: афганець на тому боці воює вправно і мужньо, афганець на нашому боці – боягузливий і незграбний» (Шебарнин, 1992, с. 192). Про це не часто пишуть, проте у невдачах і прорахунках афганської влади, у військових поразках урядових військ як до грудня 1979 р., так і після значна частина відповідальності має бути покладена і на радянських радників.

Той же Л. В. Шебарнін ставив питання: «Як так сталося, що дві тисячі радників – полковників і генералів – не спромоглися створити у складі афганської армії жодного повністю боєздатного і надійного підрозділу?» (Шебарнин, 1992, с. 192). Адже навіть на найвищому рівні у Москві регулярно визнавали, що «морально-бойовий дух, бойова активність (афганських – *О. К.*) військ, стан військової дисципліни… залишаються низькими» (Документы советского руководства..., 1996, с. 98).

Низка інших вад і прорахунків у роботі корпусу радників не могли сприяти підвищенню її ефективності. Радники мали власну ієрархію, але панівним залишався відомчий підхід: цивільні й військові радники діяли фактично автономно. Навіть військові радники по лініях Міністерства оборони, ГРУ, Генерального штабу та штабів родів військ, інших силових структур підпорядковувалися лише «власному» начальству. Такою ж була система й у цивільних відомствах. Це не лише створювало проблеми й міжвідомчі конфлікти, а й породжувало труднощі

інформаційного характеру. По дорадчих каналах до Москви йшли справжні потоки інформації про ситуацію в Афганістані. До відкритої інтервенції в грудні 1979 р. саме радники були чи не найбільш важливим джерелом інформації про стан речей в ДРА. Інформація ж ця була суперечливою і часто необ'єктивною.

Природно, що у своїх спогадах офіцери й генерали наголошують на вищій об'єктивності інформації, котра йшла по військових каналах. Як аргумент, скажімо, В. Меримський наводить наступні фактори: військові радники перебували в усіх військових підрозділах до батальйону включно, а радники по цивільним відомствах – лише в повітових та провінційних центрах. До того ж останні часто були позбавлені радіо і пересувних засобів, часто отримували неточну й застарілу інформацію (Меримский, Кабул – Москва : война по заказу. Продолжение, 1993, с. 28). Генерал Б. Громов також у необ'єктивній інформації звинувачує цивільних радників (Правда выше сенсаций, 1991). У цілому можна погодитися з такими оцінками, адже саме військові радники були категорично проти вторгнення військ до Афганістану (Пластун, Горький урок. Окончание). Проте і військові радники не гребували відвертою брехнею під час підготовки звітів нагору. В. Пластун наводить уривок зі звіту про військові успіхи радянської армії за 1984 р.: «На 20 березня ц. р. уклали угоди з 900 колишніми бандами чисельністю більше 100 тис. осіб. Тривають перемовини з 460 бандгрупами чисельністю понад 50 тис. осіб» (Пластун, Горький урок, с. 10). Постає логічне запитання. За усіма офіційними даними чисельність озброєної опозиції в ДРА ніколи не перевищувала 150 тис. бійців. То ж із ким же тоді воювали урядові й радянські війська за таких приголомшливих успіхів?

Напевне можна вести мову про низьку достовірність інформації про ситуацію в Афганістані, яку подавали до Москви. І головними причинами цього були саме низька професійність, погана обізнаність з афганськими реаліями, кон'юнктурність і заангажованість дописувачів. Можна погодитися з думкою Л. Шебарніна, що «депеші посольства, КДБ, ГРУ малювали лише зовнішній, цьогомоментний бік подій. Без розуміння глибини історичних передумов того, що відбувається, його трактування за допомогою термінів внутрішньопартійної боротьби, революції і контрреволюції, класового протистояння без міри спрощувало й спотворювало афганську дійсність» (Шебарнин, 1992, с. 202, 203).

До вказаних вад у роботі дорадчого корпусу в ДРА практично усі дослідники і мемуаристи додають привнесений із Союзу стиль роботи. Про посла Табеєва В. Меримський писав, що той привніс в Афганістані непрофесійний, силовий, командний стиль роботи (Меримский, 1995, с. 91). За словами того ж автора, він і в Афганістані продовжував відчувати себе скоріше секретарем обкому, аніж послом (Меримский, Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение, 1993, с. 35).

Такий же стиль і такі ж методи, успадковані від радянської номенклатурної моделі, були панівними в арсеналі чи не кожного радника. «Ми чомусь та навчали афганців, сумнівів немає. Проте головним чином ми ними розпоряджалися і командували ними, «прив'язували» до своїх операцій, нав'язували їм свої рішення, при цьому голосно кричачи про слабку боєздатність союзника… Ми не допомагали і не радили, а командували, переносили свої порядки – звернення на «ти», стукання кулаком по столу, лайку – в інтернаціональну сферу, намагалися обтесати афганців на кшталт наших рекрутів», – писав Л. Шебарнін (Шебарнин, 1992, с. 192). Ця цитата промовиста й емоційна, і подібні характеристики можна знайти чимало і в інших авторів.

Зверхність, грубість, лайки й погрози на адресу своїх підлеглих були звичними у роботі радників. При цьому не слід забувати, що кодекс пуштунвалі надзвичайно чутливий до образ, для афганця притаманне високе почуття власної гідності. Тому не дивують чисельні приклади ворожого ставлення до радянських радників як з боку рядових афганців (після подій у Гераті в березні 1979 р. радянські радники пересувалися вулицями лише з озброєнням (Аблазов, 2001, с. 74)), так і з боку підопічних. Учасник бойових дій В. Меримський зауважує, що після грудня 1979 р. ставлення до радянських спеціалістів погіршилося й наводить слова афганського офіцера, адресовані одному із радників: «Ми вас сюди не кликали. Навіщо ви приїхали? Повертайтеся до себе, а ми тут самі розберемося!» (Меримский, 1995, с. 85).

Не можна обійти увагою ще один фактор, який суттєво впливав на роботу радників, – матеріальний. Адже для радянської людини періоду «застою» закордонне відрядження було передусім засобом покращення матеріального становища своєї родини. Радники в Афганістані отримували 2 тис. карбованців на місяць (сума на той час астрономічна) від уряду СРСР, від 12 до 20 тис. афгані від уряду ДРА і доступ до

«Берізки» – заповітної мрії радянського обивателя (Аблазов, 2001, с. 74; Гончарук, 1992, с. 59). Тому для багатьох на першому місті були ринки й дукани, а не доля афганської революції. А це, у свою чергу, зіграло злий жарт із планами та задумами Москви в Афганістані.

Висновки. Доцільною є постановка питання про те, чи виконали покладену на них місію тисячі радянських військових і цивільних радників за десятиліття роботи в Демократичній республіці Афганістан? Адже вони, як і солдати й офіцери ОКРВ, були покликані сприяти укріпленню в ДРА режиму НДПА та розширення за рахунок цієї країни меж підконтрольного Москві «соціалістичного табору». Історія свідчить, що ці завдання не були виконані. А щодо самих радників, то в літературі частими є оцінки, що «за своїм руйнівним ефектом їх діяльність була співставна з роботою військових» (Афганские уроки, 2003, с. 741).

Таким чином, за своєю кількістю, масштабами діяльності та сферою повноважень корпус військових та цивільних радників у Демократичній республіці Афганістан не мав аналогів в історії «холодної війни». У жодній соціалістичній країни чи країні «соціалістичної орієнтації» СРСР не тримав такої армії військових і цивільних спеціалістів. Це ще раз доводить безпрецедентність політичного та військово-технічного втручання Москви у справи цієї центральноазійської держави. Практично жодна військова, державна чи партійна структура ДРА на столичному, провінційному чи повітовому рівнях не обходилася без радянського радника. У більшості випадків вони здійснювали безпосереднє керівництво усіма процесами військово-політичного, партійного, ідеологічного та господарського будівництва в ДРА. Відповідальність за невдачі цього будівництва багато у чому лягає на радницький корпус із СРСР.

Сказане уможливлює постановку ще одного питання. Історіографія афганської війни містить чимало дискусійних проблем. Одним із них є характер радянської присутності: наскільки правомірним визначати його як окупацію ДРА з боку СРСР? Більшість військових істориків, а також генералів-мемуаристів, заперечують таке формулювання. Одним із аргументів на користь цього вони наводять факт відсутності окупаційної адміністрації, а роль військового контингенту визначають як допомогу афганським урядовим силовим структурам у протистояння озброєній опозиції. Але чисельна армія радників, котрі фактично здійснювали керівництво державою, відверте втручання Кремля у внутрішні та зовнішні справи ДРА, маріонетковість кабульського режиму, наявність стотисячної армії дозволяють говорити саме про окупацію Радянським Союзом Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 – лютому 1989 рр.

Бібліографічні посилання

Аблазов, В. И. (2001). *Афганистан. Четвертая война.* Киев: РИА «Марко Пак».

Аблазов, В. И., Аблазов, И. В., & Аблазов, К. В. (2012). *Афганская арена. Дипломаты и полководцы.* Киев.

Андроников, В. М., Буриков, П. Д., Гуркин, В., & др. (1993). *Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование.* (Г. Ф. Кривошеев, ред.) Москва: Воениздат.

Афганские уроки : Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева. (2003). Москва: Военный университет; Русский путь.

Вестад, О. (1994). Накануне ввода советских войск в Афганистан. *Новая и новейшая история*(2), 19–36.

Гончарук, Г. И. (1992). *Афганистан, прости. Исследование пережитого.* Москва; Одесса: Издательство «Реклама» Акционерного общества «Союзреклама», Одесское межобластное рекламное агентство.

Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979 – 1980. (1996). *Новая и новейшая история* (3), 91–100.

Жемчугов, А. А. (2012). *Кому мы обязаны «афганом»?* Москва: Вече.

Заплатин, В. (1989). Афганистан : Завтра была война. *Родина* (11), 14–17.

Иванов, Н. (2008). *Операцию «Шторм» начать раньше.* Москва.

Иващенко, А. (16 февраля 1996 г.). «*Мушаверы».* Получено из ZN,UA: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/mushavery.html

Кирпиченко, В. (1998). *Разведка : лица и личности.* Москва: Гея.

Корж, Г. П. (2002). *Афганское досье: Война СССР в Афганистане.* Харьков: Фолио.

Костыря, А. А. (2009). *Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.).* Донецк: ООО «ИПП «Промінь».

Кошелев, В. М. (2007). *Штурм дворца Амина: версия военного разведчика.* Люберцы: РОО «Союз писателей Подмосковья».

Крахмалов, С. П. (2000). *Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан.* Москва: Издательский дом «Русская разведка».

Ляховский, А. А., & Забродин, В. М. (1991). *Тайны афганской войны.* Москва: Планета.

Меримский, В. А. (1993). Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение. *Военно-исторический журнал* (11), 30–36.

Меримский, В. А. (1993). Кабул – Москва : война по заказу. Продолжение. *Военно-исторический журнал* (12), 27–32.

Меримский, В. А. (1995). Война в Афганистане : записки участника. *Новая и новейшая история* (3), 74–117.

Миронов, Л., & Спольников, В. (1989). Накануне. Как американцы оценивали события, предшествовавшие ввод советских войск. *Азия и Африка сегодня* (12), 2–9.

Окороков, А. (2012). *Тайные войны Советского Союза. Советские военспецы в локальных конфликтах XX века.* Москва: Вече.

Олийнык, А. (18 ноября 1989 г.). Ввод войск в Афганистан: как принималось решение. *Красная звезда*, стр. 3–4.

Олимов, М. (1991). Из записок переводчика. *Восток*(3), 58–70.

Пиков, Н. И., Никитенко, Е. Г., Тегин, Ю. Л., & Шведов, Ю. И. (1991). *Война в Афганистане.* Москва: Воениздат.

Пластун, В. (1993). Горький урок. *Азия и Африка сегодня* (1), 7–10.

Пластун, В. (1993). Горький урок. Окончание. *Азия и Африка сегодня* (2), 24–28.

Правда выше сенсаций : Интервью с Б. В. Громовым. (15 ноября 1991 г.). *Советская Россия*, стр. 4.

Рубцов, Ю. В. (2009). Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979 – 1989 годы). *Новая и новейшая история* (1), 48–71.

Селиверстов, С. (1999). Наши люди в Царандое : интервью с С. Селиверстовым. *Родина*(2), 92–93.

Слинкин, М. Ф. (1999). *Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978 – 1979 гг.).* Симферополь: Издательство Симферопольского государственного университета.

Черняев, А., Вебер, А., & Медведев, В. (Ред.). (2008). *В Политбюро ЦК КПСС… По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985 – 1991).* Москва: Горбачев-Фонд.

Шебарнин, Л. В. (1992). *Рука Москвы : Записки начальника советской разведки.* Москва: Центр–100.

Amstutz, J. B. (1986). *Afghanistan : The First Five Years of Soviet Occupation.* Washington: National Defense University.

References

Ablazov, V. I., Ablazov, I. V., & Ablazov, K. V. (2012). *Afganskaya arena. Diplomaty i polkovodtsy* [*The Afghan arena. Diplomats and commanders*]. Kiev (in Russian).

Afganskie uroki : Vyvody dlya budushchego v svete ideynogo naslediya A. E. Snesareva [*Afghan Lessons: Conclusions for the Future in the Light of the Ideological Heritage of A. Ye. Snesarev*]. (2003). Moscow: Voennyy universitet; Russkiy put’ (in Russian).

Amstutz, J. B. (1986). *Afghanistan : The First Five Years of Soviet Occupation.* Washington: National Defense University.

Andronikov, V. M., Burikov, P. D., Gurkin, V., & other. (1993). *Grif sekretnosti snyat: Poteri vooruzhennykh sil SSSR v voynakh, boevykh deystviyakh i voennykh konfliktakh: Statisticheskoe issledovanie* [*The classification of secrecy is removed: Losses of the armed forces of the USSR in wars, fighting and military conflicts: Statistical study*]. (G. F. Krivosheev, Ed.). Moscow: Voenizdat (in Russian).

Chernyaev, A., Veber, A., & Medvedev, V. (ed.). (2008). *V Politbyuro TsK KPSS… Po zapisyam Anatoliya Chernyaeva, Vadima Medvedeva, Georgiya Shakhnazarova (1985 – 1991)* [*In the Politburo of the CPSU Central Committee ... According to the records of Anatoly Chernyaev, Vadim Medvedev, Georgy Shakhnazarov (1985 – 1991)*]. Moscow: Gorbachev Foundation (in Russian).

Dokumenty sovetskogo rukovodstva o polozhenii v Afganistane. 1979–1980 [Documents of the Soviet leadership on the situation in Afghanistan. 1979 – 1980]. (1996). *Novaya i noveyshaya istoriya* [*Modern and Contemporary History*] (3), 91–100 (in Russian).

Goncharuk, G. I. (1992). *Afganistan, prosti. Issledovanie perezhitogo* [*Excuse me, Afghanistan. Study of the experience*]. Moscow; Odessa: Izdatel’stvo «Reklama» Aktsionernogo obshchestva «Soyuzreklama», Odesskoe mezhoblastnoe reklamnoe agentstvo (in Russian).

Ivanov, N. (2008). *Operatsiyu «Shtorm» nachat’ ran’she* [*Operation «Storm» begins earlier*]. Moscow (in Russian).

Ivashchenko, A. (February 16, 1996). «*Mushavery*». Retrived from ZN,UA: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/mushavery.html (in Russian).

Kirpichenko, V. (1998). *Razvedka : litsa i lichnosti* [*Reconnaissance : faces and personalities*]. Moscow: Geya (in Russian).

Korzh, G. P. (2002). *Afganskoe dos’e: Voyna SSSR v Afganistane* [*Afghan Dossier : The War of the USSR in Afghanistan*]. Khar’kov: Folio (in Russian).

Koshelev, V. M. (2007). *Shturm dvortsa Amina: versiya voennogo razvedchika* [*Assault of the Amin Palace: the version of the military intelligence officer*].

Lyubertsy: ROO «Soyuz pisateley Podmoskov'ya» (in Russian).

Kostyrya, A. A. (2009). *Istoriografiya, istochnikovedenie, bibliografiya spetsoperatsii SSSR v Afganistane (1979 – 1989 gg.)* [*Historiography, source study, bibliography of the special operation of the USSR in Afghanistan (1979 – 1989)*]. Donetsk: OOO IPP «Promin'» (in Russian).

Krakhmalov, S. P. (2000). *Zapiski voennogo attashe. Iran – Egipet – Iran – Afganistan* [*Military attache's notes. Iran – Egypt – Iran – Afghanistan*]. Moscow: Izdatel'skiy dom «Russkaya razvedka» (in Russian).

Lyakhovskiy, A. A., & Zabrodin, V. M. (1991). *Tayny afganskoy voyny* [*Secrets of the Afghan War*]. Moscow: Planeta (in Russian).

Merimskiy, V. A. (1993). Kabul – Moskva : voyna po zakazu. Prodolzhenie [Kabul – Moscow: war on demand. Continuation]. *Voenno-istoricheskiy zhurnal* [*Military Historical Journal*] (12), 27–32 (in Russian).

Merimskiy, V. A. (1993). Kabul – Moskva: voyna po zakazu. Prodolzhenie [Kabul – Moscow: war on demand. Continuation]. *Voenno-istoricheskiy zhurnal* [*Military Historical Journal*] (11), 30–36 (in Russian).

Merimskiy, V. A. (1995). Voyna v Afganistane : zapiski uchastnika [War in Afghanistan: notes of the participant]. *Novaya i noveyshaya istoriya* [*Modern and Contemporary History*] (3), 74–117 (in Russian).

Mironov, L., & Spol'nikov, V. (1989). Nakanune. Kak amerikantsy otsenivali sobytiya, predshestvovavshie vvod sovetskikh voysk [The day before. How did the Americans assess the events that preceded the introduction of Soviet troops]. *Aziya i Afrika segodnya* [*Asia and Africa today*] (12), 2–9 (in Russian).

Okorokov, A. (2012). *Taynye voyny Sovetskogo Soyuza. Sovetskie voenspetsy v lokal'nykh konfliktakh XX veka* [*Secret Wars of the Soviet Union. Soviet military experts in local conflicts of the twentieth century*]. Moscow: Veche (in Russian).

Olimov, M. (1991). Iz zapisok perevodchika [From the notes of the translator]. *Vostok* [*Oriens*] (3), 58–70 (in Russian).

Oliynyk, A. (November 18, 1989). Vvod voysk v Afganistan: kak prinimalos' reshenie [The invasion of Afghanistan: how the decision was made]. *Krasnaya zvezda*, pp. 3–4 (in Russian).

Pikov, N. I., Nikitenko, E. G., Tegin, Yu. L., & Shvedov, Yu. I. (1991). *Voyna v Afganistane* [*The war in Afghanistan*]. Moscow: Voenizdat (in Russian).

Plastun, V. (1993). Gor'kiy urok [A bitter lesson]. *Aziya i Afrika segodnya* [*Asia and Africa today*] (1), 7–10 (in Russian).

Plastun, V. (1993). Gor'kiy urok. Okonchanie [A bitter lesson. Ending]. *Aziya i Afrika segodnya* [*Asia and Africa today*] (2), 24–28 (in Russian).

Pravda vyshe sensatsiy : Interv'yu s B. V. Gromovym [The truth above the sensations: Interview with Boris Gromov]. (November 15, 1991). *Sovetskaya Rossiya*, p. 4 (in Russian).

Rubtsov, Yu. V. (2009). Sovetskiy Soyuz v neob"yavlennoy voyne v Afganistane (1979 – 1989 gody) [The Soviet Union in an undeclared war in Afghanistan (1979 – 1989)]. *Novaya i noveyshaya istoriya* [*Modern and Contemporary History*] (1), 48–71 (in Russian).

Seliverstov, S. (1999). Nashi lyudi v Tsarandoe : interv'yu s S. Seliverstovym [Our people in Tsarandoy: an interview with S. Seliverstov]. *Rodina* (2), 92–93 (in Russian).

Shebarnin, L. V. (1992). *Ruka Moskvy : Zapiski nachal'nika sovetskoy razvedki* [*Hand of Moscow: Notes of the Chief of Soviet Intelligence*]. Moscow: Tsentr–100 (in Russian).

Slinkin, M. F. (1999). *Narodno-demokraticheskaya partiya Afganistana u vlasti. Vremya Taraki – Amina (1978 – 1979 gg.)* [*The People's Democratic Party of Afghanistan is in power. Time of Taraki – Amin (1978 – 1979)*]. Simferopol: Publishing house of Simferopol State University (in Russian).

Vestad, O. (1994). Nakanune vvoda sovetskikh voysk v Afganistan [On the eve of the introduction of Soviet troops into Afghanistan]. *Novaya i noveyshaya istoriya* [*Modern and Contemporary History*] (2), 19–36 (in Russian).

Zaplatin, V. (1989). Afganistan : Zavtra byla voyna [Afghanistan : There was a war tomorrow]. *Rodina* (11), 14–17 (in Russian).

Zhemchugov, A. A. (2012). Komu my obyazany «afganom»? [To whom do we owe the «Afghan»?] Moscow: Veche (in Russian).

Надійшла до редколегії 02.06.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 148–153

doi: 10.15421/261716

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94 (52) «19/20»

Р. Л. Шапаренко, О. В. Дяченко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Аум Сінрікьо – релігійна секта чи сучасна терористична організація?

У даній статті розглянуто історію діяльності японської тоталітарної секти Аум Сінрікьо. Охарактеризовано біографію її засновника. З'ясовано та визначено основні аспекти релігійного вчення, в основу якого було покладено очікування Судного дня і спасіння людства завдяки Ауму. Проаналізовано діяльність організації у Росії та висвітлено власне терористичні дії членів Аум Сінрікьо.

Ключові слова: Аум Сінрікьо, буддизм, гуру, зарин, неорелігійні організації, Сьокьо Асахара, релігійна секта, терористична організація, Японія.

Шапаренко Р. Л., Дяченко О. В. **Аум Синрикё – религиозная секта или современная террористическая организация?**

В данной статье рассмотрена история деятельности японской тоталитарной секты Аум Синрикё. Дана характеристика биографии её основателя. Выяснены и определены основные аспекты религиозного учения, в основу которого было положено ожидания Судного дня и спасения человечества благодаря Ауму. Проанализирована деятельность организации в России и освещены собственно террористические действия членов Аум Синрикё.

Ключевые слова: Аум Синрикё, буддизм, гуру, зарин, неорелигиозные организации, Сёкё Асахара, религиозная секта, террористическая организация, Япония.

Shaparenko R. L, Dyachenko O. V. **Aum Shinrikyo – a religious sect or a modern terrorist organization?**

This article examines the history of the Japanese totalitarian sect Aum Shinrikyo. Characteristics of the biography of its founder is given. The main aspects of religious teaching, based on the expectations of the Judgment Day and the salvation of mankind thanks to Aum, were clarified and determined. The activity of the organization in Russia has been analyzed and the terrorist actions of Aum Shinrikyo members themselves have been covered.

Key words: Aum Shinrikyo, Buddhism, gurus, sarin, non-religious organizations, Shokyo Asahara, religious sect, terrorist organization, Japan.

Постановка проблеми. Наприкінці XX – на початку XXI ст. не лише правоохоронні органи Японії, але й історики, філософи та соціологи замислюються, чому в країні з'явилося багато релігійних культів, які здатні до самих жорстоких дій за віру за допомогою нових досягнень науки і техніки та поєднують у своїх віруваннях стародавні релігії і науковість. Однією з таких організацій в Японії є Аум Сінрікьо, що виникла у 1987 р. Деякі дослідники стверджують, що це терористична організація, інші ж, називають її однією з багатьох новітніх релігійних течій сучасності. Насправді важко дати однозначну оцінку діяльності Ауму, адже не дивлячись на наявність різних релігійних практик і культових елементів самої організації, котрі за своєю формою не надто сильно відрізняються від великої кількості східних вірувань.

Метою даної статті є характеристика діяльності Аум Сінрікьо та спроба визначення цієї організації як релігійної чи терористичної.

□ Шапаренко Р. Л., Дяченко О. В., 2017

Аум Сінрікьо або, як її ще можуть називати, Вчення істини Аум – це пробуддиська релегійна організація, заснована в Японії у 1987 р. практикуючим йогою Сьокьо Асахарою (Филипович, 1999, с. 634).

Аналіз наукової літератури. Тема Аум Сінрікьо є слабко розробленою в науковій літературі. Найбільше висвітлюють історію та діяльність цієї організації ряд популярних та науково-популярних праць, які не є суто професійно-історичними працями і не дають можливості всебічно оцінити саму організацію Аум. Серед наукових досліджень відзначимо працю В. Карнацевича (Карнацевич, 2004). У даній книзі Аму присвячено один з розділів та детально описано історію цієї організації від заснування і до, відомого усім, Заринового інциденту 1995 р. Основні ідейні й релігійні положення Аум Сінрікьо охарактеризовано у статті російського дослідника І. І. Хохлова «Аум Синрике (Учение истины АУМ). Религиозная корпорация АУМ Синрике» (Хохлов).

Досить великий пласт літератури присвячено дослідженню постаті засновника та духовного лідера Ауму – Сьокьо Асахари (Карнацевич, 2004; Соичро, 2015; Мацумото, 2017; Рудкевич, 2014; Асахара). Серед західних дослідників переважає точка зору щодо характеристики Ауму як терористичної організації. Так, наприклад, про Аум як про класичну терористичну організацію сучасності з характеристикою її безпосередньої діяльності, а також закордонні зв'язки цієї організації, проаналізовано у праці М. Банна «Правоохоронці біля воріт пекла. Оцінка ризику ядерного тероризму та крадіжки і визначення найбільш пріоритетних ризиків ядерної крадіжки» (Bunn, 2007).

Джерельною базою дослідження є програмні положення організації, які розкривають структуру, зміст, джерела фінансування тощо (Секта «Аум Синрике», 2016; Асахара; Хохлов). Джерелом може слугувати і російськомовний сайт самої організації Аум Сінрікьо (Секта «Аум Синрике», 2016), де міститься чимало інформації, звісно значно суб'єктивної за своїм змістом, про історію організації і її засновника. Сьогодні у науковій літературі дослідники ще не дійшли єдиної точки зору щодо визначення Аум Сінрікьо релігійною чи терористичною організацією. Що і визначає актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Аум Сінрікьо як організація виникла наприкінці 80-х рр. XX ст., у період, коли в культурному житті Японії 1970−1980-х рр. було характерним оспівування ідей науково-технічного прогресу. Засоби масової інформації сприяли формуванню всім нам відомої масової культури, в якій постійно ідеалізувалися ідеї наукового прогресу, світлого майбутнього, що мало незабаром наступити. Враховуючи такий суспільний запит на науку і особливості японського суспільства та свідомості не дивно, що виникла така організація, яка поєднала у собі буддійські вірування й інші релігії (християнство, синтоїзм), надала їм звичного для японців східно-релігійного відтінку і, на вимогу часу, всі свої положення дане релігійне угруповання намагалося науково обґрунтувати свої ідеологічні догмати. Таким чином досить велика кількість японців долучилась до руху заснованого Сьокьо Асахарою.

Втім для розуміння суті цієї організації варто розпочати з самого початку – біографії її засновника. Народився Тідзуо Мацумото (справжнє ім'я Сьокьо Асахари. – *Авт.*) 2 березня 1955 р. у м. Яцусіро, у бідній багатодітній родині. З ранніх років він страждав на глаукому, будучи повністю сліпим на ліве око і частково на праве. З 1975 р. він навчався у школі для дітей з ослабленим зором (Рудкевич, 2014). Його бажання заробляти гроші проявилося ще в дитинстві. Під час навчання у школі підприємливий Асахара заробив близько $ 3 тис., беручи плату за послуги поводиря для повністю сліпих учнів (Рудкевич, 2014). Він не зміг вступити до медичної школи і вирішив самостійно вивчати нетрадиційну медицину і фармакологію. У 1975 р. Тідзуо Мацумото відкрив власну аптеку, в якій крім звичайних ліків продавав «заряджені енергією» медикаменти, що нібито мали цілющі властивості (Рудкевич, 2014). У 1982 р. його звинувачено у шарлатанстві й заарештовано за продаж підроблених ліків та відсутність ліцензії на заняття приватною медичною практикою. Авантюрист змушений заплатити штраф у розмірі ¥ 200 тис. (Шалупина, 2016). Таким чином, з бізнесом у нього не вийшло. Та він не здавався і вже у 1984 р., після судового процесу й періоду духовної кризи, Тідзуо Мацумото змінив своє справжнє ім'я та прізвище на Сьокьо Асахара і створив релігійну групу Аум Сінсен-но-кай, яка стала відома як Аум Сінрікьо (Рудкевич, 2014). У перекладі з японської ця назва означає «Шлях до істинної енергії пізнання» (Хохлов). С. Асахара роздавав на вулиці рекламні листівки занять з йоги та лікарських трав. Однак зареєструвати новостворену релігійну організацію швидко не вдалося і лише у 1989 р. влада Японії нарешті за-

довольнили заявку, зареєструвавши Аум Сінрікьо у якості релігійної організації (Рудкевич, 2014).

Спочатку Аум була місцем для практики йоги, а Сьокьо – учителем йоги. Більшість дослідників зазначають, що причини реєстрації нової релігії є загадкою. Однак нами проаналізовано японське законодавство і у ході вивчення цієї проблематики автори даної статті встановили, що такі дії Сьокьо значно зменшували розміри податків, оскільки Конституцією 1947 р. проголошено релігійні свободи і будь-яка релігійна діяльність не оподатковується на відміну від школи йоги.

Спробуємо проаналізувати релігійну ідеологію Аум Сінрікьо. Насправді це синкретична релігія, адже до буддизму синтезовано деякі догмати індуїзму, даосизму, християнства та гімалайської йоги. Саме вчення Аум базувалося на П'яти стовпах віри. Ці стовпи визначали Великого Гуру (*лідера організації, у даному випадку – Сьоко Асахару*), котрий нібито пізнав «істину» і досяг звільнення (Филипович, 1999, с. 635). Саме Гуру мав навернути своїх учнів на шлях просвітлення. Основною фігурою в догматичних положеннях Аум Сінрікьо є Сьокьо Асахара, який сам назвав себе «Духом істини» і «Буддою нашого часу, Христосом, Індрою, будівельником єгипетських і американських пірамід, засновником цивілізації кам'яного століття» (Силантьев, 1999, с. 684). Члени Ауму вважали, що Асахара володіє знаннями, які перевищують знання усіх людей.

У призначеній для християнських читачів книзі під назвою «Проголошуючи себе Христом» пропагувалася ідея про месіанство Сьокьо Асахари (Силантьев, 1999, с. 685). З такого «культу особи» вочевидь у Сьокьо з'явилась манія величі, адже він зазначав: «Гітлер був політичним диктатором, Мао Цзе Дун – ідеологічним. Для того щоб привести вас до звільнення, я хотів би стати релігійним диктатором» (Карнацевич, 2004, с. 37). Для того щоб позбутися стресів, здобути відчуття душевної стабільності, вирішити всі проблеми з власним здоров'ям, поліпшити свою пам'ять, розвивати власні природні задатки, підвищувати свій енергійний та духовний рівні, досягти просвітлення членам Аум необхідно перебувати в чотирьох «великих невимірних станах душі» (Филипович, 1999, с. 637). Досягненню цієї мети навчити міг тільки Гуру, тобто Сьокьо Асахара.

У житті людини все залежить від неї самої, від того шляху, який вона обере, кожен віруючий може досягти нірвани, лише ставши членом організації. Досягнення рівню бодхісатви (просвітленої особи) можливо за життя. Члени Аум формально дотримувалися принципу суворої ахімси, тобто ненасилля (термін запозичено з індуїзму), згідно з яким заборонено навіть зривати квіти і косити траву. Також у їх догматичних положеннях стверджувалося, що наближається кінець світу – весь світ загине в атомній війні, яка буде розв'язана Японією проти США і відбудеться це у 1999–2003 рр.

Підсумовуючи релігійні догмати, можна одразу ж визнати, що вчення Аум являлося одним з багатьох відгалужень буддизму з невеликим домішками християнства та інших релігій і псевдонаукових положень. Втім важливо й те якими шляхами Аум пропонувало дійти просвітлення. Так, наприклад, досягти рівня бодхістатви неможливо було без певних матеріальних витрат, на різні зілля і процедури, які нібито дозволяли членам Ауму рухатися далі на шляху просвітлення. Власне такий аспект «оплачуваності» ритуалів та зілля значно наближує Аум Сінрікьо до числа багатьох неорелігійних угруповань, даючи нам можливість стверджувати, що Аум є класичною сектою кінця XX ст.

Ще одним важливим доказом нашого припущення про цю організацію як про класичну секту є те, що до неї було легко потрапити, однак важко вийти. 2 жовтня 1989 р. впливовий японський журнал «Санді Майніті» почав серію публікацій про Аум Сінрікьо під назвою «Поверніть мені мою дитину» (Карнацевич, 2004, с. 46), у яких надруковано ряд інтерв'ю, взяті у шести родин, які звинуватили Асахару в краді жці їхніх дітей та наводилися факти злочинної діяльності організації. Після ряду провокативних передач на телебаченні Сьокьо Асахара приступив до психологічної атаки на керівництво «Санді Майніті». Головного редактора цього журналу, Таро Макі і його сім'ю, шантажували дзвінками й листами з погрозами та вимогами припинити цькування Аум Сінрікьо. Зрештою, у Таро Макі стався нервовий зрив і він захворів, що було витлумачено сектою як «помста небес» (Карнацевич, 2004, с. 47).

Злочинна діяльність організації добре приховувалась, а проти супротивників Ауму активно боролася громадськість. Однак, не зважаючи на це, поступово зростала чисельність членів організації, привабливості вченню, вочевидь, додавала не стільки ця синтезована збірка поглядів як науковий характер релігії. Адже прикриваючись науковими та, більшою мірою, псевдонауковими практиками вони приваблювали багатьох людей, не лише мешканців Япо-

нії, а й усього світу. Щодо Японії то варто відзначити, що на 1990 р. чисельність членів організації сягнула чотирьох тисяч осіб (Карнацевич, 2004, с. 43).

Безкарність і збільшення прибутків спонукали С. Асахару на більш рішучі дії щодо розширення свого впливу в країні. Згідно з розробленим ним вченням, щоб звільнити людей від страждань і хвороб та знайти щастя у світі, крім релігії вимагалася ще й політична активність. Для цього створено політичну партію Сінрікьо. У 1990 р. вона виставила 25 кандидатів на вибори в Палату представників Японії. Бюджет передвиборчої кампанії становив близько мільйона доларів. Аум Сінрікьо на свою підтримку проводила найхимерніші акції, наприклад марш послідовників Асахари вулицями Токіо в масках, що зображують обличчя самого великого вчителя (Карнацевич, 2004, с. 44). Крім того, прихильники Сінрікьо діяли і звичайними своїми методами з порушенням всіх передвиборчих правил, тиском на виборців і кандидатів, шантажем, сенсаційними публікаціями і т. п. Однак все це не принесло результатів. Партія отримала лише тисячу сімсот вісімдесят два голоси і таким чином зазнала нищівної поразки (Карнацевич, 2004, с. 45).

Поразка на виборах 1990 р. вочевидь підштовхнула Сьокьо до активніших дій у країні і захоплення влади шляхом перевороту. Аум Сінрікьо здійснила теракт, що відбувся 20 березня 1995 р. в Токійському метро. На початку 1990-х рр. Аум переживало найбільше піднесення – зросла кількість їх членів та фінансове благополуччя. У цей час С. Асахара вкотре заявив про кінець світу, який от-от мав відбутися. Згідно із розробленим ним планом, обрані члени секти мали занести валізи із зарином (*надзвичайно токсичною без запаху і смаку речовиною, яку у військових цілях використовують як бойову отруйну речовину нервово-паралітичної дії*) (Зарин, 2017), до потягу метрополітену. Виконавцями стали Кеніші Хіроші, Ясуо Хаяші, Масато Йокояма, Тору Тоеда й Ікуо Хаяші (Карнацевич, 2004, с. 47). В руках у терористів були парасольки з гострими шипами на кінцях для того, щоб у потрібний момент проткнути смертоносні кульки. Всі п'ять членів організації сіли на різних станціях у потяги, що рухалися у напрямку станції Касумігасекі, де терористи проткнули вміст із зарином і вийшли з метро. Зарин швидко поширювався. Уже на наступних зупинках кілька пасажирів були мертві. Деякий час поліція не могла зрозуміти, що саме сталося. Тільки через кілька годин після евакуації людей і закриття метрополітену військові експерти визначили, що теракт було здійснено за допомогою зарину. Наслідки теракту Аум: 13 осіб загинуло і 6 тисяч пасажирів отримали отруєння різного ступеня тяжкості (Рудкевич, 2014).

Токійська поліція досить оперативно відреагувала і швидко знайшла винних. Як виявилося у ході слідства, біля підніжжя гори Фудзіяма, де розташовувалася штаб-квартира Аум Сінрікьо, було виявлено гелікоптер Мі–17 з розпізнавальними знаками СРСР (Карнацевич, 2004, с. 47). Згодом, як показали свідчення на допитах заарештовані бойовики секти, як раз з цього гвинтокрила Сьоко Асахара збирався розпорошувати нервово-паралітичні отруйні речовини над Токіо, щоб викликати паніку і дати можливість штурмовим підрозділам Аум захопити держустанови та встановити в Японії «Царство істини Аум» (Карнацевич, 2004, с. 47).

Врешті керівникам організації були пред'явлені звинувачення у самих різних злочинах, серед яких численні вбивства, розпорошення зарину, насильницьке утримування людей в таборах Аум і т. д. До березня 1996 р. за гратами виявилися близько чотирьохсот членів Аум Сінрікьо (Шалупина, 2016). До жовтня 2003 р. смертний вирок отримали 10 керівників організації, у тім числі дружина Гуру, яка у 2006 р. вийшла із в'язниці. Вона оголосила, що вийшла заміж за напівсліпого Мацумото «через жаль», а потім чоловік придушив її волю. Процес над самим С. Асахарою триває й досі. На нього було витрачено понад три мільйони доларів, заслухано близько 200 свідків. Більшість показань членів Аум на допитах сьогодні опубліковано багатьма мовами.

З 1999 р. голова Аум Сінрікьо відмовився давати будь-які свідчення (Карнацевич, 2004, с. 46). У квітні 2003 р. сторона позивачів оголосила свої підсумкові вимоги: С. Асахару звинувачено у 17 злочинах, серед яких викрадення і вбивства, за які прокуратура вимагала для голови Аум страти через повішення. Захист наприкінці жовтня 2003 р. вимагав повного виправдання для Асахари за всіма пунктами. Остаточний вирок суду було оголошено в лютому 2004 р., за яким лідера організації засуджено до страти (Карнацевич, 2004, с. 7). Однак вирок досі не виконано, спочатку через апеляцію С. Асахари, але її відхилили в 2006 р., потім через клопотання Міністерства юстиції Японії у зв'язку з незавершеними судовими справами проти інших членів Аум.

Що ж до діяльності Аум, то як організація вона була заборонена в Японії та більшості країнах світу. Втім, нині членами Аум в Японії, за різними оцінками, залишаються близько 1 650 осіб. На час же скоєння теракту в токійському метро, очільники Аум стверджували про 30 тис. членів по всьому світі, в тому числі 9 тис. у Японії й 10 тис. членів у Росії (Bunn, 2007). Продовжувачем Аум Сінрікьо сьогодні є організація Алеф (Силантьев, 1999, с. 685).

На пострадянському просторі найбільшу популярність Аум набула в Росії. Сьокьо Асахара вперше приїхав до країни у березні 1992 р. (Секта «Аум Синрике», 2016) Він прагнув зустрітися з тодішнім президентом РФ Борисом Єльциним. Однак зустріч так і не відбулася. Проте Сьокьо вдалося поспілкуватися з іншими відомими особистостями та можновладцями Росії – Юрієм Лужковим, Русланом Хасбулатовим та іншими (Секта «Аум Синрике», 2016). За різною інформацією головним лобістом інтересів Аум в Росії був російський політик Олег Лобов (Рудкевич, 2014). Штабом «Аум Сінрікьо» став будинок на Петровці в Москві, звідки організовувалась діяльність російської філії Аум. Для популярізації нової релігії в Росії було розпочато піар-кампанію, на яку Асахара виділив, за різними оцінками, не менше 50 мільйонів доларів (Рудкевич, 2014).

Щодня виходила годинна програма на радіо «Маяк», щотижня – передача на телеканалі «2×2» (Рудкевич, 2014). На стадіоні «Олімпійський» проходили масові медитації та проповіді лідерів Аум. Крім залучення нових членів і збагачення за їх рахунок (шляхом продажу різноманітного зілля, книжечок та касет з проповідями вчення Аум), С. Асахара мав в Росії і більш прагматичні цілі. Він цікавився придбанням зброї. За інформацією газети «Комерсант» на судовому процесі у справі «Аум Сінрікьо» Ікуо Хаясі, який вважався «правою рукою» Сьокьо, заявив, що документація з виробництва зарину була придбана членами секти у 1993 р. в Олега Лобова і за неї заплатили близько ¥ 10 млн. ($ 79 тис.). Втім, довести участь російського високопосадовця у діяльності секти токійська прокуратура не змогла. За різними підрахунками на середину 1990-х рр. в Росії було близько 55 тисяч членів Аум (Карнацевич, 2004, с. 47). Не зважаючи на санкції проти японської релігійної організації у багатьох країнах Заходу і хвилю арештів на батьківщині, школа «АУМ» у Росії проіснувала до 20 вересня 2016 р. (Асахара). Після ряду гучних судових справ у 2002–2016 рр. Верховний суд РФ заборонив діяльність секти Аум Сінрікьо в країні.

Висновки. Оскільки Аум Сінрікьо та її члени здійснили теракт, то можна вважати її терористичною організацією. Втім, варто відзначити, що Аум безпосередньо не створювалась для здійснення терористичних акцій і до можливості використання терактів дійшла лише з часом. Тож абсолютно точно її не можна віднести до терористичних організацій.

Аум Сінрікьо є організацією, що спочатку була класичною сектою і згодом (на початку 1990-х рр.) трансформувалась в терористичну організацію. І якщо уважно придивитись до діяльності та положень Аум, то вона мала риси і секти, і терористичної організації. До того ж слід зазначити, що організація з самого початку свого існування займалася викраданням людей, насильно утримуючи їх та займалася шахрайством.

Отже, на нашу думку, дану організацію можна віднести до тоталітарних сект. До такого типу організацій відносять кожну групу, з релігійним чи псевдорелігійним ухилом, що має сильно розвинену структуру влади і водночас характеризується значною розбіжністю між декларованими і реалізованими цілями, а також приховуванням норм, що істотно регулюють життя членів; яка порушує базові права людини й умови суспільного співіснування, а її вплив на членів, прихильників і суспільство є негативним (Террористическая организация).

Бібліографічні посилання

Асахара, С. (б.д.). *Татхагата (Об Учителе Сёко Асахара и Аум Синрикё глазами учеников).* Получено из E-reading club: https://www.e-reading.club/book.php?book=149068.

Зарин. (20 травня 2017 р.). Отримано з Вікіпедія. Вільна енциклопедія: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зарин.

Карнацевич, В. Л. (2004). Аум синрикё. В *50 знаменитых сект* (стр. 34–48). Харьков: Фолио.

Мацумото, Р. (20 января 2017 г.). *Остановившиеся часы.* Получено из Рика Мацумото. Русский блог: http://www.rikamatsumoto.club/2015/08/blog-post.html.

Рудкевич, А. (27 февраля 2014 г.). *7 фактов о Секе Асахаре.* Получено из Русская семерка: http://russian7.ru/post/7-faktov-o-syoko-asaxare.

Секта «Аум Синрике». (20 сентября 2016 г.). Получено из РИА новости: https://ria.ru/spravka/20160920/1477399434.html.

Силантьев, Р. А. (1999). Аум Синрикё. В В. А. Тишков (Ред.), *Народы и религии мира* (стр. 684–685). Москва: Большая Российская энциклопедия.

Соичро, Т. (31 марта 2015 г.). *Інтервью Рики Мацумото.* Получено из Рика Мацумото. Русский блог: http://www.rikamatsumoto.club/2015/03/blog-post_85.html.

Террористическая организация. (б.д.). Получено из Национальная политическая энциклопедия: http://politike.ru/termin/terroristicheskaja-organizacija.html.

Филипович, Л. О. (1999). Аум Сінрікьо. у А. М. Колодний, & П. Л. Яроцький (Ред.), *Історія релігії в Україні : навчальний посібник.* Київ: Товариство «Знання»; КОО.

Хохлов, И. И. (б.д.). *Аум Синрике (Учение истины АУМ). Религиозная копрорация АУМ Синрике.* Получено из Национальная и государственная безопасность Российской Федерации : http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016aumshinrikyo.htm.

Шалупина, А. (21 марта 2016 г.). *Зариновая атака в токийском метро: история становления жестокой и влиятельной секты.* Получено из VECTORNEWS: http://vnews.agency/exclusive/31525-zarinovaya-ataka-v-tokiyskom-metro-istoriya-stanovleniya-zhestokoy-i-vliyatelnoy-sekty.html.

Bunn, M. (2007). *Guardians at the Gates of Hell : Estimating the Risks of Nuclear Terrorism – And Identifying the Highest-Priority Risks of Nuclear Thef.* Ph.D. dissertation in Technology, Management, and Policy, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA. Retrieved from http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.207.6598&rep=rep1&type=pdf.

References

Asakhara, S. (b.d.). *Tatkhagata (Ob Uchitele Seko Asakhara i Aum Sinrike glazami uchenikov)* [*Tathagata (About the Master Shoko Asahara and Aum Shinrikyo through the eyes of the disciples)*]. Retrieved from E-reading club: https://www.e-reading.club/book.php?book=149068 (in Russian).

Bunn, M. (2007). *Guardians at the Gates of Hell : Estimating the Risks of Nuclear Terrorism – And Identifying the Highest-Priority Risks of Nuclear Thef.* Ph.D. dissertation in Technology, Management, and Policy, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA. Retrieved from http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.207.6598&rep=rep1&type=pdf.

Fylypovych, L. O. (1999). Aum Sinrik'o [Aum Shinrikyo]. In A. M. Kolodnyy, & P. L. Yarots'kyy (ed.), *Istoriya relihiyi v Ukrayini : navchal'nyy posibnyk* [*History of religion in Ukraine : tutorial*]. Kyiv: Tovarystvo «Znannya»; KOO (in Ukrainian).

Karnatsevich, V. L. (2004). *Aum sinrike. V 50 znamenitykh sekt* [*Aum shinrikyo. In the 50 famous sects*] (pp. 34–48). Khar'kov: Folio (in Russian).

Khokhlov, I. I. (n.d.). *Aum Sinrike (Uchenie istiny AUM). Religioznaya koproratsiya AUM Sinrike* [*Aum Shinrikyo (The Teaching of the Truth of AUM). Aum Shinrikyo Religious Corporation*]. Retrieved from Natsional'naya i gosudarstvennaya bezopasnost' Rossiyskoy Federatsii [National and State Security of the Russian Federation]: http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016aumshinrikyo.htm (in Russian).

Matsumoto, R. (January 20, 2017). *Ostanovivshiesya chasy* [*Stop the clock*]. Retrieved from Rika Matsumoto. Russian Blog: http://www.rikamatsumoto.club/2015/08/blog-post.html (in Russian).

Rudkevich, A. (February 27, 2014). *7 faktov o Seke Asakhare* [*The 7 facts about Szekh Asahara*]. Retrieved from Russkaya semerka: http://russian7.ru/post/7-faktov-o-syoko-asaxare (in Russian).

Sarin. (Oktober 31, 2017 p.). Retrieved from Wikipedia, the free encyclopedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Sarin.

Sekta «Aum Sinrike» [Sect «Aum Shinrikyo»]. (September 20, 2016). Retrieved from RIA novosti: https://ria.ru/spravka/20160920/1477399434.html (in Russian).

Shalupina, A. (March 21, 2016). *Zarinovaya ataka v tokiyskom metro: istoriya stanovleniya zhestokoy i vliyatel'noy sekty* [*Zarin attack in the Tokyo metro: the history of the formation of a brutal and influential sect*]. Retrieved from VECTORNEWS: http://vnews.agency/exclusive/31525-zarinovaya-ataka-v-tokiyskom-metro-istoriya-stanovleniya-zhestokoy-i-vliyatelnoy-sekty.html (in Russian).

Silant'ev, R. A. (1999). Aum Sinrike [Aum Shinrikyo]. In V. A. Tishkov (ed.), *Narody i religii mira* [*Peoples and Religions of the World*] (pp. 684–685). Moscow: Great Russian Encyclopedia (in Russian).

Soichro, T. (March 31, 2015). *Interv'yu Riki Matsumoto* [*Interview of Ricky Matsumoto*]. Retrieved from Rika Matsumoto. Russian Blog: http://www.rikamatsumoto.club/2015/03/blog-post_85.html (in Russian).

Terroristicheskaya oroganizatsiya [*Terrorist organization*]. (n.d.). Retrieved from Natsional'naya politicheskaya entsiklopediya [National Political Encyclopedia]: http://politike.ru/termin/terroristicheskaja-organizacija.html (in Russian).

Надійшла до редколегії 21.03.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 154–165

doi: 10.15421/261717

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ
Historiography. Source study. Special Historical Disciplines

УДК 930.1 (092) 477

В. І. Воронов
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

М. С. Грушевський як дослідник давньоруських літописів

Проаналізовані наукові праці М. С. Грушевського, які прямо стосуються або побіжно торкаються характеристики давньоруських літописів як специфічних історичних джерел. Встановлено концептуальні підходи відомого вченого до питань атрибуції їх текстів, визначення автентичності й вірогідності їх змісту, інформаційних можливостей для вивчення історії Давньоруської держави. З'ясовано, які головні проблемні моменти, невідповідності, тематичні та змістовні лакуни історик вбачав у вивченні давньоруського літописання як своєрідного джерельного комплексу станом на початок XX ст. у вітчизняній історіографії. Доведено, що типовими рисами для давньоруського літописання М. Грушевський вважав: по-перше, потужний вплив на нього християнської ідеології; по-друге, притаманність для нього досить показової лояльності до князівсько-дружинного устрою; по-третє, частіше всього оригінальність і стилістичну безпосередність змісту; по-четверте, переважно колективність та анонімність їх авторства.

Ключові слова: літописні джерела, Повість минулих літ, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, методика літописознавства.

Воронов В. И. **М. С. Грушевский как исследователь древнерусских летописей.** Проанализированы научные работы М. С. Грушевского, непосредственно или частично касающиеся характеристики древнерусских летописей как специфических исторических источников. Определены концептуальные подходы известного ученого к вопросам атрибуции их текстов, установлению аутентичности и достоверности их содержания, информационных возможностей для изучения истории Древнерусского государства. Выяснен главные проблемные моменты, несоответствия, тематические и содержательные пробелы, которые историк усматривал в изучении древнерусского летописания как своеобразного комплекса источников в отечественной историографии по состоянию на начало XX в. Доказано, что наиболее типичными чертами для древнерусского летописания М. Грушевский считал: во-первых, мощное влияние на него христианской идеологии; во-вторых, наличие в нем довольно показательной лояльности к княжеско-дружинному строю; в-третьих, чаще всего оригинальность и стилистическую непосредственность содержания; в-четвертых, преимущественно коллективность и анонимность их авторства.

Ключевые слова: летописные источники, Повесть временных лет, Киевская летопись, Галицко-Волынская летопись, методика летописеведения.

© Воронов В. І., 2017

Voronov V. I. **M. S. Hrushevsky as an Old East Slavic chronicles researcher.**

The author analyzes scientific studies of M. S. Hrushevsky, which directly or indirectly are connected with Old East Slavic chronicles characteristics as specific historical sources. The article determines famous scientist's conceptual approaches to such topics as chronicles texts' attribution, determination of the content authenticity, information capabilities to investigate the history of the Kievan Rus'. It is ascertained, what are the main problematic issues, discrepancies, thematic and conceptual lacunae according to the M. Hrushevsky were the obstacle while researching Old East Slavic chronicles as a sources complex in the Ukrainian historiography of XXth century. The most weighty contribution was made by M. S. Hrushevsky to the Galician-Volhynian Chronicle studies. He reconstructed in depth the chronology of Galician-Volhynian Chronicle, and proved that this chronicle was firstly composed as a narrative ignoring dates. Only later someone filled out the dates while editing the text, but «in a very random and false way». The author of the article makes a conclusion that in general M. Hrushevsky has described Old East Slavic chronicles as a «golden age of Kievan Rus' culture». However, only poor fragments of the chronicle's tradition remained by the turn of XXth century, being interrupted by the Mongol invasion. That's why the scientist warned historians against attributing the Old East Slavic chronicles with irrelevant «significant forms», since as reported in his researches there weren't enough sources to make such conclusions. The article demonstrates that the most typical features of the chronicles according to M. Hrushevsky were: significant impact of the Christian ideology, symptomatic loyalty to «knyaz-druzhina» system (governing classes in Kievan Rus'), content originality and stylistic ingenuousness, predominating collectivity and anonymity of the authorship. It is stated that Ukrainian historian has also defined main challenges for future researchers of Old East Slavic chronicles as historical sources. These challenges are aimed at the reconstruction of chronicles initial look (deprived of following supplements) through the comparison study of different collections and fragments.

Key words: chronicle sources, the Tale of Past Years, the Kyiv Chronicle, the Galician-Volhynian Chronicle, chronicle study methods.

Постановка проблеми. Михайло Сергійович Грушевський належить до тієї генерації українських істориків, які завдяки власній цілеспрямованій і послідовній евристичній, археографічно-едиційній та науково-дослідній діяльності неухильно формували контури й головне наповнення джерельної бази для вивчення історії України, загалом увівши до наукового обігу й опрацювавши в першому наближенні комплекси джерел, які складають її основу й зараз. У традиціях методологічних та методичних підходів істориків його покоління неодмінним було обов'язкове особисте ознайомлення з рукописами ключових джерел, наявними їх списками й редакціями, варіантами й копіями, чернетками й чистовими примірниками тощо. Зазначене повною мірою стосується літописів як провідного комплексу джерел для вивчення історії українських земель протягом XI–XVII ст., а отже й давньоруської доби зокрема. І хоча в період активної наукової діяльності М. С. Грушевського ще не існувало чіткого розмежування між предметними полями історіографії й джерелознавства, а тодішні уявлення про принципи й основи класифікації історичних джерел були далекими від кращих напрацювань сучасної історичної науки (зокрема від засад широко розповсюдженої зараз типолого-видової класифікації джерел за способом кодування або відбиття наявної в них інформації), його загальний внесок у розробку в тому числі й проблем вітчизняного літописознавства безумовно заслуговує на спеціальну увагу.

Власне самі літописи видатний український історик кінця XIX – першої третини XX ст. у власних дослідженнях одночасно розглядав і як історіографічні пам'ятки, і як своєрідні літературні твори відповідної доби, і, перш за все (з позицій, з одного боку типового, але, з іншого – досить своєрідного й непересічного ученого доби домінування позитивістської методології), як класичні суто історичні джерела. Сам факт досить ретельного аналізу ним літописів і на сторінках багатотомної неперевершеної «Історії України-Руси», і в не менш широко відомій «Історії української літератури», і в окремих спеціальних статейних публікаціях, красномовно й беззастережно підтверджує це.

Огляд основних наукових досліджень і публікацій. На цьому ж досить чітко й недвозначно наголошують у власних працях багато сучасних дослідників наукового доробку М. С.Грушевського. Одним із найбільш ґрунтовних видань останнього часу, яке прямо торкнулось зазначеної теми, стала монографія Віталія та Вікторії Тельваків «Михайло Грушевський як дослідник української історіографії». Зокрема в підрозділі під назвою «Українське літописання XI – першої половини XVII століть у працях М. С. Грушевського» автори досить детально проаналізували загальні підходи відомого історика до головних літописних зводів давньоруської доби як своєрідних пам'яток вітчизняної історіографії (Тельвак & Тельвак, 2005, сс. 146–160). Найбільш вагомим здобуткам М. С. Грушевського у вивченні Галицько-

Волинського літопису XIII ст. увага була присвячена в декількох статейних, монографічній і джерельній публікаціях М. Котляра (Котляр М. Ф., 2001; Котляр М. Ф., 1993; Котляр М., 2006–2007; Котляр М., 1994; Котляр М., 2004). Внесок визначного ученого у вивчення українського козацького літописання загалом досить повно був з'ясований у монографії Я. І. Дзири (Дзира, 2006) та спеціальній статті Вікторії Тельвак (Тельвак, 2008). Загальний огляд історіографічного доробку М. С.Грушевського міститься в одній із найбільш новітніх статейних публікацій Я. С. Калакури (Калакура, 2016). Нарешті сюди можна додати ще ряд невеликих, але багато в чому знакових публікацій, присвячених окресленню загального доробку М. Грушевського в галузі археографії та джерелознавства (зокрема, це статті І. Л.Бутича (Бутич, 1994), І. Б. Гирича (Гирич, 1997), М. П. Ковальського (Ковальський, 1991) та ін.

Метою цієї публікації є з'ясування концептуальних положень, які стосувались суто джерельного виміру найбільш відомих пам'яток давньоруського літописання XI – XIII ст. в уявленні й ремінісценції М. С. Грушевського, відштовхуючись від аналізу змісту його ключових наукових праць з теми, а також встановлення ролі й місця визначного ученого у вивченні цього важливого сегмента в структурі джерельної бази історії України.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід наголосити, що для класичних узагальнюючих праць Михайла Грушевського загалом характерні комплексний аналіз та інтерпретація не лише літописних пам'яток, а й практично усіх відомих йому наративних рукописів з історії України. Зокрема досить детально він охарактеризував і джерелознавчу вартість практично усіх найбільш ранніх руських літописних текстів і фрагментів, які дійшли до нашого часу у складі так званого Іпатіївського літопису (точніше, літописного зводу) XIV ст. До речі, останній він цілком переконано й недвозначно назвав справжнім «архивом нашої історіографії» (Грушевський, До року 1340, с. 487), хоча, з іншого боку, вважав його назву дещо випадковою та не зовсім адекватною його змісту (Грушевський, 1995, сс. 324, 325). Як в узагальнюючих, так і в окремих власних статейних публікаціях, М. С. Грушевський досить детально проаналізував ключові гіпотези про походження, авторство, час і обставини створення, джерела давньоруських літописних творів, при цьому майже завжди висловлюючи власні коментарі та думки з їх приводу.

Зокрема, аналізуючи «Найдавніший» («Несторовий», «Початковий» або «Начальний) літопис (наскільки можна констатувати з текстів самого М. С, Грушевського, ці назви він, напевно, використовував як синонімічні, перш за все, по відношенню до «Повісті минулих літ»), учений зосередив власну увагу на трьох головних аспектах: 1) склад пам'ятки; 2) час появи її окремих частин; 3) зрештою вартість літописних оповідей для істориків. У цьому сенсі можна констатувати, що як дослідник він дотримувався головних сегментів або ж етапів наукової критики літописних джерел, відповідно до загальної орієнтації більшості тодішніх учених, які працювали в рамках позитивістської парадигми методології історії.

Найдавнішим руським літописам , зокрема «Повісті минулих літ», М. Грушевський присвятив декілька невеликих спеціальних статей та заміток, однак найбільш детально проаналізував їх на сторінках «Історії України-Руси» та «Історії української літератури». Особливо варто виокремити так званий екскурс І у додатку до першого тому «Історії України-Руси» під назвою «Найдавнїйша Київська лїтопись» (Грушевський, До початку XI віка, сс. 579–600). Цей літопис, як видно з тексту, учений вважав компіляцією, «зробленою» (точніше, напевно, започаткованою) в Києві в першій половині XI ст., яка не зберіглась окремо, а лише як складова більш пізніх літописних списків (Лаврентіївського, Іпатіївського, Хлєбніковського, Погодінського, Єрмолаєвського та ін.). Саме в Лаврентіївському списку, як підкреслив дослідник, міститься посилання на авторство літопису когось із ченців Києво-Печерського монастиря, а в Хлєбніковському чітко вказано його ім'я. Це ніби то був Нестор. Однак у багатьох місцях власних праць М. С. Грушевський неодноразово наголошував на спірності й недостатній доказовості подібного твердження [див., напр.: (Грушевський, До початку XI віка, сс. 579, 580)].

М. Грушевський спеціально розглянув історію та історіографію вивчення давньоруського літописання. Він констатував, що ще з часів одного з перших його ретельних дослідників А.-Л. Шлецера «найдавніший літопис» вважався практично «одноцільною» працею Нестора. Далі він торкнувся праць істориків-скептиків, і зокрема доробку Т. Каченовського, полеміки і подальшого дослідження найдавніших літописних текстів у публікаціях М. П. Погодіна, І. І. Срезневського, С. М. Соловйова. Історик підкреслив, що остання на початок XX ст. книга О. О. Шахматова «*Разыскания о древнейших*

летописных сводах» (1908 р.), яка стала результатом його «пятнадцятилітньої праці над літописою», навіть не зважаючи на її надзвичайну важливість, перш за все «повинна послужити точкою виходу для дальших, дуже ще довгих студій над нею» (Грушевський, До початку XI віка, с. 582). Таким чином, він констатував подальшу відкритість і незавершеність наукового дискурсу довкола «Повісті минулих літ» і всього найдавнішого руського літописання. Слід зазначити, що насправді він прийняв переважну більшість висновків та узагальнень Олексія Шахматова з приводу часу створення та загальної структури давньоруського літописання, однак і наголосив на неможливості робити з приводу цього надто категоричні та остаточні висновки (Грушевський, До початку XI віка, сс. 579–584).

Також М. С. Грушевський припускав, що найбільш імовірно найдавніша частина літописання («первинна Повість») спочатку містила інформацію до кінця X ст. Він вважав назву «Повість» не зовсім адекватною змісту літопису, але в той самий час підкреслив: «Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Святослава) [тут не можна не звернути увагу на певну суперечливість констатувань автора і щодо хронології, і щодо назв давніх руських літописів, хоча напевно він просто слідував за наявною історіографічною традицією з усіма її досягненнями й вадами – *В. В.*] – редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найдавнішої літописи, ми маємо ще самостійну і старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга з історії сього питання» (Грушевський, До початку XI віка, с. 583). Дослідник вважав, що висвітлення подій руської історії до 945 р. знайшло відображення в двох редакціях «Повісті» – «короткій» і «ширшій», а після цієї дати – також у двох – «короткій» («новгородській») та «розширеній» («у двох варіантах – полудневій і північній»). На його думку, написана була «стара Повість» спочатку «без років», а «ті кілька років, які бачимо в короткій редакції – то пізніші, досить незручні вставки…» (Грушевський, До початку XI віка, сс. 584–586). Він досить високо оцінив зусилля О. Шахматова щодо реконструкції «генеалогії» давньоруського літописання, вважаючи їх дуже цінними як «пробу, як імпульс до дальшої аналітичної роботи», але водночас ще далекими «від розвязання питання про обсяг і склад першої літописної записи». До того ж останній (О. Шахматов), згідно з його констатацією, «спиняєть ся ще подекуди на півдорозі» (Грушевський, До початку XI віка, сс. 586–587).

В іншому місці «Історії України-Руси» М. С. Грушевський підкреслив, що «Повість минулих літ» становить першу частину «трилогії» «Найдавнішого літопису». На його думку, вона «складена десь у середині XI в., протягом другої половини XI і на початку XII в. була кілька разів продовжена, розширена й перероблена, і так з'явилися одна по одній її остатні редакції: одна новгородська й дві київські» (Грушевський, До року 1340, с. 487). При цьому одна київська редакція була укладена близько 1116 р. видубицьким ігуменом Сильвестром (доведена до 1110 р.), а інша, – «трошки довша» – «коло того ж часу незвісною нам особою». Отже структуру «Найдавнішого літопису», згідно з істориком, склала не лише «Повість», а й запозичення з іноземних джерел, вставки «теологічного змісту», фрагменти документів та переказів та «кілька самостійних писань історичного (або релігійно-історичного) змісту»: повість про Володимира, житіє Бориса і Гліба, повість про заснування Печерського монастиря, повість про війну Олега Святославича з Мстиславом, а також «історія про Волинську війну якогось Василя» (Грушевський, До року 1340, с. 487).

У ряді власних публікацій М. Грушевський загалом досить ретельно проаналізував і коротку, й широку редакції найдавнішого руського літопису, а найбільш детально зосередився на характеристиці його найбільш ранньої частини. Його дуже переймало питання про те, що станом на початок XX ст. не можна було однозначно й чітко з'ясувати час появи найбільш ранніх літописних текстів, і в цьому випадку історикам частіше доводилось удаватись до висунення різноманітних гіпотез і припущень. На його думку, найдавніша частина руського літописання була укладена не раніше середини XI ст. У будь-якому разі, згідно з його висновком, «Найдавніша літопись була результатом інтензивної роботи протягом значного часу – яких 60-и літ, перейшовши кілька редакцій». Натомість на питання, скільки літописців працювало над її укладенням, він узагалі не вважав можливим давати будь-яку відповідь (Грушевський, До початку XI віка, с. 589).

Спеціально зупинився М. С. Грушевський і на проблемі авторства як окремих частин давньоруського літописання, так і його зводів і редакцій. Вище вже йшла мова про його доволі

скептичне ставлення до версії про Несторове авторство «Повісті минулих літ». Він припускав, що, можливо, продовжив літописний звід наприкінці XI – на початку XX ст. «той же книжник, що уклав початкову редакцію», однак дуже сумнівався, що це був саме Нестор і наводив з цього приводу ряд власних аргументів. Історик з повагою поставився до висновків О. О. Шахматова з приводу того, що, можливо, найдавніший літопис було укладено близько 1039 р. «при київській митрополичій катедрі», згодом близько 1073 р. в Києво-Печерському монастирі доповнено «великим Никоном», а 1095 р. там же продовжений і скомбінований з новгородською переробкою літопису 1039 р. за рахунок чого й постав Початковий літописний звід (Грушевський, До початку XI віка, сс. 587–589).

Цілком допускав він, що одним із останніх редакторів або й авторів печерських записів у цьому зводі міг бути Никон, однак водночас знову ж обирає позицію доволі обережну й не зовсім оптимістичну: «Можливости такої не бачу підстав заперечувати, але і певних доказів Никонової роботи також не бачу» (Грушевський, До початку XI віка, с. 590). Значно більше було аргументів, на його думку, вважати автором однієї з найбільш пізніх редакцій літопису (1116 р.) ігумена Сильвестра, який для «простого переписувача» був «занадто визначним чоловіком». Однак М. С. Грушевський цілком переконаний, що взагалі редагування літописів у Русі здійснювалось практично весь час «кількома наворотами і можливо – кількома руками» (Грушевський, До початку XI віка, с. 591).

На інших сторінках славнозвісної «Історії України-Руси», спираючись на ретельно проаналізовану наукову літературу та зіставлення різних списків і редакцій давньоруського літописання, М. С. Грушевський виокремив три найбільш імовірні, на його думку, версії щодо авторства «Найдавнішого літопису». Згідно з першою з них, Нестор взагалі не мав жодного відношення до нього, а «звістка про його літописання у Полікарпа є непорозумінням». Згідно з другою, Нестор був його редактором, але він «прийняв готову частину» з відомостями з історії Печерського монастиря та про історичні події до 1080-х рр. і «доповнив дальшими відомостями». Згідно з третьою, автор був невідомим монастирським літописцем, який скористався попередніми записами і врешті створив Початковий літопис (Грушевський, До початку XI віка, сс. 384–386).

Всі ці версії, на його думку, мають приблизно однакову доказову базу. Зрештою в одній із статейних публікацій історик спробував зробити і власний висновок з приводу цього: «Отже з усіх можливостей найможливіше, що Нестор був тільки автором монастирських записок з кінця XI або й початку XII в., пізніше заведених – правдоподібно Сильвестром – в Початкову літопись» (Грушевський, 1898, с. 136). З цієї тези можна припустити, що саме особі ігумена Сильвестра М. С. Грушевський відводив роль найбільш вірогідного автора (редактора або укладача) основної частини цього найдавнішого руського літопису (тобто власне й самої «Повісті минулих літ» як його складової). Однак, згідно з ним, у цілому робота редакторів у літописі не скрізь чітко помітна й однакова: «Найбільше її видно у вступній частині, де відкривався безкраїй простір здогадам і комбінаціям» (Грушевський, До початку XI віка, с. 598).

Окрему увагу М. С. Грушевський приділив джерелам Найдавнішого літопису. Слід підкреслити, що й тут він відмовився від зайвої категоричності, жорстких трактувань і чіткої визначеності з загальним висновком. У той самий час він констатував, що, описуючи події від найдавніших часів аж до смерті Олега, літописець (чи, можливо, літописці) взагалі не використав(ли) ніяких ні іноземних, ні вітчизняних писемних джерел, окрім власне Біблії (точніше, напевно, їх не можна чітко виокремити згідно з його переконанням). Ця частина літопису, на його думку, являє собою збірку усних «переказів» і «комбінаций редактора». Починаючи з 920-х рр., автор (автори) спирався (спирались) однозначно на хроніку візантійського автора Георгія Амартола, «Летописец вскоре» патріарха Никифора, договори Русі з Візантією, а також на різноманітну релігійну літературу, перш за все на житія (зокрема слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія).

Про інші гіпотетичні джерела літопису він волів не говорити, оскільки вважав, що для цього не було достатніх переконливих підстав. Хоча в окремих місцях літопису й відчуваються запозичення, та говорити про те, звідки вони взяті, на думку М. Грушевського, часто доволі складно або й просто неможливо. Щодо ряду джерел «Повісті», виокремлених О. О. Шахматовим, дослідник висловив помірковані сумніви (болгарські літописи, згідно з ним, напевно, скоріше не були використані, а сказання про княгиню Ольгу, про Варягів-мучеників, про Володимира, про Бориса і Гліба, грамота Володимира Десятинній церкві Богородиці – цілком можливо, але не обов'язково). Натомість, згідно з ним, однозначно літописці спирались на

значний комплекс народних переказів, а цілком «осібну категорію» джерел становили пісні (Грушевський, До початку XI віка, сс. 592–595). До речі, цей екскурс М. С. Грушевський завершив доволі детальним бібліографічним оглядом, де згадав практично всі відомі на початок XX ст. археографічні публікації давньоруських літописів та найважливіші наукові праці, присвячені їм.

Щодо загальної хронології «Повісті» й загалом давньоруських літописів М. С. Грушевський також був досить обережним у висновках і стверджував, що спочатку ПМЛ мала форму прагматичного оповідання без дат, а вже пізніше під час редагування й доповнення тексту іншими літописцями ними були проставлені ключові дати за рахунок використання різноманітних записок, запозичених з інших джерел. Відповідаючи на питання, чи мав редактор під рукою якісь більш-менш повні хронологічні таблиці, дослідник змушений був констатувати: «Се питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна» (Грушевський, До початку XI віка, с. 596).

У той самий час доволі однозначно й з упевненістю давньоруське літописання М. С. Грушевський вважав суто автохтонним і органічним явищем, яке живилось, перш за все, місцевою київською культурною традицією. З іншого боку, можна стверджувати, що він схилявся до того, що «Найдавніший літопис» став результатом спільної роботи багатьох монастирських книжників протягом дуже тривалого часу, а в його структурі виокремив принаймні шість головних хронологічних пластів: «початкові записи 1030–1040-х рр.»; «теперішня коротка редакція (яку маємо в Новгороді до 944 р., з самостійною хронологією)»; «розширена і хронольогізована літопись»; «коротка новгородська версія літописи, що маємо від 945 до 1016 і від 1054 до 1074 рр.»; «полуднева версія літописи»; «північна версія широкої редакції літописи» (Грушевський, До початку XI віка, с. 586).

Загалом, на мій погляд, цілком слушно сучасні українські історики Віталій та Вікторія Тельваки наголосили, що учений був «вірний своєму принципу дослідницького скептицизму» і саме тому неодноразово висловлював невпевненість щодо можливості однозначно вирішувати питання щодо реконструкції історії створення й побутування найдавнішого руського літописання, особливо з огляду на стан його вивченості на рубежі XIX–XX ст. (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 148). Водночас він зміг запропонувати і втілити доволі цілісний і детальний джерелознавчий аналіз найдавніших руських літописів, який у цілому враховував досвід сучасної йому історіографії, а, з іншого боку, також свідчив про досить ретельне самостійне опрацювання істориком багатьох їх рукописних і вже опублікованих текстів.

Ще одну дуже важливу пам'ятку давньоруської доби – Київський літопис XII ст. – М.С. Грушевський відносив до найбільш цікавих і докладних літописних збірок, куди була включена значна кількість окремих оповідань, «написаних зі становища князівських і дружинних інтересів». Відредаговані рукою «церковника-книжника», на його думку, вони були прикрашені типовим літописним церковним і релігійно-моралістичним антуражем. Саме це дало підстави досліднику віднести Київський літопис до особливого літературного жанру – «дружинної літератури» (Грушевський, XI-XIII вік, с. 149).

Згідно з істориком, основою цього літопису стали власне київські записи, які з певними змінами згодом увійшли й до Суздальського літописання, де вони загубились у середині XII ст. Однак ці записи, на його думку, в тексті перемежовуються з іншими за походженням повідомленнями. Особливо він виокремив «середину» літопису (від 1146 р.), в якій представлена «простора повість» про князювання в Києві Ізяслава Мстиславовича, написана якимось його сучасником, «прихильником і товаришом його походів», але й вона «поперебивана иньшими звістками» з якогось джерела, напевно зовсім «неприхильного» князеві. Також М. С. Грушевський виокремив фрагменти різноманітних літературних текстів-повістей, уведені до структури літопису його редактором (Грушевський, До року 1340, сс. 487, 488).

Досить детальну характеристику Київському літопису М. С. Грушевський дав у 3 томі «Історії української літератури». Зокрема він констатував майже цілковиту відсутність на початок XX ст. історіографічної традиції його вивчення і, в першу чергу, спеціальних філологічних студій над його текстом: «Літературний дослід українського літописання XII–XIII в., і спеціально – великої київської збірки 1200 р. – вимагає передвступної філологічної роботи, котрої над ним досі не переведено, а без приготовчих студій рукописів, мови, стилю неможна осягнути тут ніяких позитивних, непохитних результатів. При недостачі таких студій і наш літературний розбір мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним» (Грушевський,

1993, т. 3, с. 9). Отже, тут історик вів мову передусім про текстологічний аналіз літопису, оскільки його відсутність, на думку М. С. Грушевського, не давала достатніх підстав говорити про змістовні особливості та інформаційні можливості Київського літопису.

У той самий час він підкреслив, що цей твір став збіркою різноманітних свідчень, скомпільованих з багатьох джерел і відредагованих декількома давньоруськими книжниками. На його думку, «перша частина сього літопису 1200 р. між рр. 1110 і 1146, менше важна, особливо її вступна частина до початків боротьби Мономаховичів з Ольговичами. Маємо тут переважно відірвані річні записи, то зовсім короткі, то трохи довші, що переходять в маленькі повісті, але переважно доволі загальні, шаблонові, позбавлені характеристичних прикмет» (Грушевський, 1993, т. 3, сс. 9, 10).

Цікаво, що в іншому місці третього тому «Історії української літератури, на відміну від інших дослідників Київського літопису, які услід за М. І. Костомаровим власне поділяли його на дві структурні частини (до 1146 р. і після нього), М. С. Грушевський запропонував його поділ на три частини: перша – до 1135 р., друга – до 1168 р., третя – до 1197 р. (до речі, в сучасній історіографії переважно вважається, що насправді цей літописний звід був доведений аж до 1200 р., а не тільки в цьому році укладений). Далі історик констатував: «В сім виді скопіював з неї свою копію для Рюрика Ростиславича незвісний видубицький книжник, додавши на закінчення похвальне слово сьому князеві» (Грушевський, 1993, т. 3, сс. 33, 34). Інших, більш точних відомостей про автора чи укладача Київського літописного зводу XII ст. у дослідженнях М. С. Грушевського немає.

Найціннішою частиною Київського літописного зводу, як вважав М. С. Грушевський, є «Повість про Ізяслава» – «найбільша розміром, найбагатша змістом, вона введе нас в розуміння дружинної повісті тої доби і послужить потім мірою для порівняння інших повістей, включених до сеї літописної збірки» (Грушевський, 1993, т. 3, с. 35). Таким чином цей літопис для історика є більшою мірою літературною пам'яткою, ніж класичним історичним джерелом, але, з іншого боку, згідно з ним, твір докладно переповідає історію восьмирічної боротьби за київській стіл і подробиці тодішніх подій, які не відбились у жодній іншій пам'ятці.

Найбільш характерною рисою літопису М. С. Грушевський називав «мало одностайний і органічний характер», і саме цьому «різнорідному і змістовному складу», на його думку, літопис завдячує відсутності «мертвих» частин і різних текстових маргіналій (цитат зі Святого письма та інших релігійних текстів). Зміст літопису історик оцінив як цілком реальний: «Як документ життя літопис сей не багато має собі рівних взагалі в середньовічній літературі» (Грушевський, 1993, т. 3, с. 34). Загалом у власних публікаціях, на відміну від досить детально проаналізованого ним Найдавнішого літопису, М. С. Грушевський спеціально не зупинився на характеристиці обставин його створення і більш чіткій його атрибуції, не спробував з'ясувати коло джерел, на яких базувався цей літописний звід. Менш детальним став і авторський аналіз змісту та інформаційних можливостей Київського літопису.

На наш погляд, цілком можна приєднатись до доволі логічного висновку Віталія та Вікторії Тельваків, що «студії М. Грушевського над «Київським літописом» були, фактично, першими в українській історіографії джерелознавчими та літературознавчими розробками цієї пам'ятки», до того ж, «досліджуючи літопис як цілісний історичний твір, він водночас намагається виокремити в його структурі та розглянути як самостійні, внутрішньо замкнуті, художні твори – дружинні повісті» (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 152).

Чи не найбільш пильну увагу у власних наукових працях М. С. Грушевський приділив хронологічному продовженню Київського літопису XII ст. у складі Іпатіївського літописного зводу – Галицько-Волинському літопису XIII ст., який, згідно з ним, мав «більше одноцільний характер» (Грушевський, До року 1340, с. 488). Історик чітко й недвозначно наголосив на тісному взаємозв'язку й взаємозалежності між цими двома літописними творами. На його думку, Галицько-Волинський літопис «служить головним джерелом для всеї України того часу – прожектором, котрий освітлює нам попереднє і дає провідні вказівки для пізнішого часу, коли ми зостаємось майже в повній пітьмі, по тім як уривається се дорогоцінне джерело» (Грушевський, 1993, с. 132). Цій пам'ятці він відвів вагоме місце серед інших творів давньоруського літописання, але водночас, на його думку, вона найбільшою мірою зазнала впливу з боку візантійського письменства.

М. С. Грушевський чітко розрізнив у структурі літопису галицьку та волинські частини. При цьому першу він назвав Літописцем Данила Галицького. Історик досить докладно проаналізував зміст та стилістичні особливості лі-

топису і констатував, що насправді його галицька частина є скоріше повістю, подібною до Київського літописного зводу. На його думку, вона має надзвичайно вагому джерельну вартість, а написана була, скоріше всього, світською особою, яка мала боярсько-дружинне походження. Натомість волинська частина має власні змістовні й стилістичні особливості, причому в ній «інша рука, інший круг ідей і інтересів, кінець кінцем, відчувається ясно» (Грушевський, 1993, т. 3, с. 167). Згідно з ним, автора цієї частини цікавили переважно не військові події, а громадські, політичні й культурні.

М. С. Грушевський навіть висунув і спробував обґрунтувати власну гіпотезу щодо авторства волинської частини. Докладно дослідивши літописну традицію та різні редакції літопису, він дійшов висновку, що автором міг бути князівський писець Ходорець (Грушевський, 1993, т. 3, сс. 184, 185). Звернув він увагу також на структуру волинської частини літопису, наголосивши, що її складають декілька окремих повістей, поєднаних між собою редактором-літописцем.

Однак найбільш вагомий внесок М. С. Грушевського у вивчення Галицько-Волинського літопису був орієнтований на дуже ретельну й прискіпливу реконструкцію його хронології. Цьому питанню історик присвятив окрему досить змістовну публікацію на сторінках «Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка» (Грушевський, 1901). Він переконливо довів, що цей літопис початково був складений як оповідання (або повість) без будь-яких дат, пов'язане не хронологічним порядком, а суто подієвим. Лише значно пізніше, під час редагування тексту кимось із пізніших літописців чи переписувачів було проставлено дати, але, за словами М. С.Грушевського, дуже «довільно і хибно», а сам літописець-переписувач «валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років, або кладучи під оден рік події багатьох років» (Грушевський, 1901, сс. 2, 3). Це призвело до виникнення численних різночитань у тексті літопису і невідповідностей у його хронології, зрештою зумовило й певні проблеми в розумінні переважної більшості подій в історії Галицько-Волинської Русі у XIII ст.

Згідно з аргументацією М. С. Грушевського, в Галицько-Волинському літописі лише окремі дати досить точні, оскільки вони запозичені з пізніших списків північно-руського літописання. Зокрема це стосується дат битви на Калці, початку Батиєвої навали, облоги татарами Києва тощо. У решті випадків, на його думку, «роки розложено зовсім довільно, а тим самим і хронольогія ся зовсім нічого не варта». Тому основою студій над цим літописом повинен бути не «хронологізований» Іпатіївський літописний звід, на той час вже опублікований, а інші зводи (зокрема Погодінський та Хлєбніковський), де його текст принаймні не спотворений абсолютно невірогідними датами (Грушевський, 1901, с. 3).

Далі в цій публікації М. С. Грушевський подав бібліографічні коментарі щодо уваги до Галицько-Волинського літопису з боку істориків XIX ст. Зокрема, він торкнувся праць М. П. Погодіна, С. М. Соловйова, М. І.Костомарова, К. М. Бестужева-Рюміна. Особливо він виокремив галицького історика Д. І. Зубрицького, який «спробував дещо поправити» хронологію літопису. Однак значно вагоміші здобутки в цьому питанні він визнав за дещо пізнішими дослідниками Ісидором Шараневичем та Миколою Дашкевичем, які в 1870-х рр. опублікували праці, спеціально присвячені уточненню хронології Галицько-Волинського літопису. Власний інтерес до цього питання історик пояснив тим, що, готуючи третій том «Історії України-Руси», він особисто зіткнувся з певними хронологічними проблемами «подієвої давньоруської історії», а тому вирішив спеціально повернутись до цього питання і спробувати вирішити його за рахунок укладення хронологічних таблиць з коментарями (Грушевський, 1901, сс. 4–6).

Здійснивши ретельний порівняльно-текстологічний аналіз доволі значної кількості давньоруських і зарубіжних пам'яток (як літописних, так і належних до зовсім інших видів джерел), М. Грушевський загалом досить переконливо й аргументовано реконструював хронологію Галицько-Волинського літопису. Найчастіше ним при цьому використовувались І Новгородський, Воскресенський та Суздальський літописні зводи, угорська хроніка Марція, хронікальні твори Матвія Паризького та Яна Длугоша, а також фундаментальні корпусні публікації переважно польських і німецьких джерел (зокрема «*Monumenta Polonicae historicae*», «*Monumenta Germanicae*», «*Geschichte Oestenreich*»). Цікаво, що з приводу використаних ним для перевірки джерел сам М. Грушевський досить обережно зазначив: «Материял, яким я розпоряджав при виводі дат, значно більший, ніж мали мої попередники, але ідеально-повним, певно, і він не буде». Тому він висловив сподівання на продовження студіювання хронології літопису іншими вченими і

дав обіцянку прийняти їх зауваження й пропозиції, а власні висновки не вважав «оконечними», «особливо, де вони спираються на комбінациях, виведених з текста літописи» (Грушевський, 1901, с. 8).

Загалом більше 50-и сторінок цієї змістовної публікації М. С. Грушевського складає власне його авторський хронологічний аналіз подій, зафіксованих у Галицько-Волинському літописі. В додатку до неї автор умістив хронологічну таблицю, де подав встановлені ним і гіпотетичні дати подій з посиланням на тоді останнє видання Іпатіївського літопису, яке ним власне й виправлялось, а також на сторінки власної публікації. При цьому він розрізнив і особливим чином виокремив різні варіанти відновлених ним дат (залежно від ступеня власної переконаності в їх вірогідності): по-перше, це «дати подані зовсім певними джерелами»; по-друге, «дати, які можна вивести напевно»; по-третє, «дати, виведені з правдоподібністю»; по-четверте, «де ся правдоподібність має характер не певний, більш гіпотетичний, там додано знак запитання». Нарешті в дужках він подав дати подій, які взагалі були пропущені в Іпатіївському літописі. Характерно, що будь-які авторські сумніви щодо правильності встановленої дати ним обов'язково виділені або підкреслені, чи подані, скажімо, так: «1245 або 1246 рр.» [див.: (Грушевський, 1901, сс. 61–72)]. До речі, до проблеми хронології Галицько-Волинського літопису М. С. Грушевський знову звернувся через два роки (1903 р.) у невеликій замітці «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» у зв'язку з відродженням наукової дискусії з цього питання (Грушевський, 1903).

Цікаво й досить знаменно, що з висновками та узагальненнями М. С. Грушевського щодо реконструкції й відновлення ним хронології Галицько-Волинського літопису погодилась абсолютна більшість пізніших українських, російських і навіть радянських істориків. Наприклад, можна констатувати, що у власних публікаціях 1930–1940-х рр. Л. В. Черепнін і Д. С. Лихачов навіть зробили посилання на працю українського історика, вже тоді доволі різко звинуваченого в «українському буржуазному націоналізмі» і фактично викресленому на значний проміжок часу з вітчизняного історіографічного процесу. Натомість М. Д. Присьолков та В. Т. Пашуто, майже дослівно їх повторивши, навіть не зробили посилань на дослідження М. Грушевського [див. про це зокрема: (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 156).

Одним із сучасних дослідників особливостей хронології Галицько-Волинського літопису є відомий український історик та джерелознавець М. Ф. Котляр. Він зокрема констатував, що М. С. Грушевському «належить оригінальне, нехай і не зовсім правильне, пояснення браку хронологічної сітки і занадто вільного розташування матеріалу у часовій послідовності», оскільки останній констатував, що перша частина (Літописець Данила Галицького) спочатку напевно мала вигляд своєрідної монотематичної повісті. При цьому «такий порядок повіствування» зберігся й пізніше, коли автор вже «мав змогу точніше датувати події». Згідно з М. Ф. Котлярем, «у світлі пізніших досліджень жанрових особливостей і структури Галицько-Волинського літопису, таке пояснення виглядає недостатнім. Адже сам жанр і манера викладу рішуче відрізняє його від традиційних літописів: це вільне від їх наслідування, отже, і від суворого дотримання хронології повіствування, створене за зовсім іншими канонами. Стосовно Літописця Данила, це означає, що його слід розглядати не як літопис, а як воїнську повість, або низку подібних повістей» (Котляр М., 2006–2007, с. 74).

Натомість хронологія Волинської частини літопису, на думку сучасного історика, значно простіша й більш одноманітна, в ній більшою мірою відчувається авторське намагання «дотримуватись послідовності викладу»: «Не раз відзначені істориками і філологами відступи у часі назад і забігання вперед у перебігу літописної оповіді, такі характерні для Літописця Данила Галицького, тут практично відсутні. Напевне, це пов'язане також з відзначеним мною намаганням складачів і редакторів Волинської частини надати текстові «літописний» вигляд, що, як бачимо, мало турбувало їхніх попередників – творців Літописця» (Грушевський, 1898, сс. 76–78). Проте насправді загальні висновки М. Ф. Котляра жодним чином не спростовують і не відкидають найважливіші концептуальні положення М. С. Грушевського, оскільки сучасний автор також схилився до того, що хронологію цього літописного джерела слід вважати «подієвою, тобто складеною у відповідності до приблизної послідовності відбитих у тексті подій, процесів і явищ» (Котляр М. Ф., 1993, с. 81). З іншого боку, варто наголосити, що М. Ф. Котляр зробив деякі важливі й досить аргументовані поправки та уточнення до хронології Галицько-Волинського літопису в розлогих і ґрунтовних коментарях до його видання від 2002 р. (Котляр М. Ф., 2001, сс. 157–359).

Загалом внесок М. С. Грушевського у вивчення Галицько-Волинського літописного зводу складно переоцінити, адже він фактично

започаткував його концептуальний аналіз, сформувавши і вперше спробувавши досить фахово й послідовно розв'язати комплекс наукових проблем, пов'язаних з ним: обставини створення й гіпотези щодо авторства; особливості структури та змісту; специфіка хронологічної канви та головних рис як історичного джерела. І щодо цього літопису історик повсякчас намагався не забігати наперед, бути зваженим і толерантним, залишати «поле для відступу», говорити про певну гіпотетичність і неостаточність висновків, однак його праці з цього питання насправді назавжди увійшли до скарбниці української історіографії і стали точкою для відліку або навіть своєрідним методичним та методологічним лейтмотивом для практично всіх наступних поколінь українських істориків, об'єктом вивчення яких є історія Галицько-Волинського князівства та його літописної традиції.

Висновки. Загалом давньоруське літописання М. С. Грушевський досить красномовно й шанобливо назвав «золотим віком староруської творчості» (Грушевський, 1993, сс. т. 2, с. 58). Проте станом на рубіж XIX–XX ст., на його думку, збереглись лише фрагменти літописної традиції, перерваної у свій час татарським погромом. У зв'язку з цим він застерігав сучасних йому та майбутніх істориків від надання давньоруському літописанню нехарактерних для його часу «значних форм», оскільки для таких висновків, на його думку, зовсім не існувало достатньої джерельної бази. «Взагалі я досить песимістично беру здогади про затрачені для нас руські літописи», – недвозначно підкреслив він на сторінках «Історії України-Руси» (Грушевський, XI – XIII вік, с. 573).

Натомість історик досить чітко й недвозначно виокремив найбільш типові риси давньоруського літописання. Згідно з ним, по-перше, потужний вплив на нього справила християнська ідеологія; по-друге, для нього була притаманна лояльність до князівсько-дружинного устрою; по-третє, ознаками цих літописів були оригінальність і стилістична безпосередність змісту; по-четверте, для більшості з них були притаманні колективність та анонімність їх авторства (Грушевський, До року 1340, сс. 489, 490; Грушевський, 1993, сс. т. 2, с. 92–100). М. С. Грушевський також окреслив головні завдання для майбутніх дослідників давньоруських літописів, орієнтовані на порівняльний аналіз різних списків і фрагментів з метою реконструкції їх первісного вигляду, позбавленого від більш пізніх вставок переписувачів і своєрідних редакційних нашарувань.

Цілком можна приєднатись до висновку Віталія та Вікторії Тельваків щодо оцінки ними загального доробку М. С. Грушевського, який стосувався аналізу давньоруського літописання: «Студії М. Грушевського над давньоруським літописанням не тільки продовжували потужну загальноєвропейську дослідницьку традицію, вони надали їй надзвичайно важливий український вимір, що змусило вчених XX ст. багато в чому переглянути усталені концептуальні побудови. Професор, фактично, започаткував новітній етап дослідів над давньоруським літописанням в українській історіографії» (Тельвак & Тельвак, 2005, с. 159).

Отже, характеризуючи праці попередників, роблячи власні узагальнення й висновки щодо давньоруських літописів (як, власне, і щодо джерел практично будь-яких інших родів і видів), М. С. Грушевський майже завжди наголошував на певній неоднозначності й гіпотетичності як частини своїх, так і чужих концептуальних побудов, підкреслював відкритість подальшого дослідницького дискурсу і для теоретико-методологічних, і для суто практичних новацій, а отже й цілком можливих у майбутньому більш відчутних зрушень у вивченні різних тем вітчизняної історії. Водночас він безумовно усвідомлював непорушність ключових методичних підходів та провідних методологічних пріоритетів для будь-якого справжнього фахового наукового дослідження з історії, у тому числі й у рамках давньоруського літописознавства. Його науковий доробок, і перш за все відповідні сторінки декількох томів «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», може вважатись вагомим і непересічним персональним внеском історика, покладеним на загальний науковий «вівтар» цього тематичного сегменту історіографії українського джерелознавства.

Бібліографічні посилання

Бутич, І. (1994). Михайло Грушевський – археограф. *Михайло Грушевський : зб. наук. праць Міжнародної ювілейної конференції*, (сс. 50–57). Львів.

Гирич, І. Б. (1997). Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.). *Український історичний журнал* (1), 72–86.

Грушевський, М. (1898). Нестор і літопись. у *Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складают українсько-руськи письменики* (сс. 135–140). Львів.

Грушевський, М. (1901). Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, XLI*, 1–72.

Грушевський, М. (1903). До справи хронологічної звязи в Галицько-Волинській літописи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка, LII*, 1–5.

Грушевський, М. (1991). До початку XI віка. у М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* (Т. 1). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. (1992). XI – XIII вік. у М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.* (Т. 2). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. (1993). До року 1340. У М. Грушевський, П. С. Сохань, & ін (Ред.), *Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.* (Т. 3). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. (1993). *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.* (Т. 2, 3). Київ: Либідь.

Грушевський, М. (1995). *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.* (Т. 6). Київ: Обереги.

Дзира, Я. І. (2006). *Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст. : джерелознавчий та історіографічний аспекти.* Київ: Інститут історії України.

Калакура, Я. (2016). Історіографічні студії Михайла Грушевського: досвід і уроки. (О. Л. Алексієвець, ред.) *Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. праць, Історія, міжнародні відносини* (17), 203–215.

Ковальський, М. П. (1991). Праці М. Грушевського в галузі археографії та джерелознавства історії України XVI–XVII ст. *Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатнвидатного історика України, визначного громадсько-політичного і державного діяча, академіка Михайла Грушевського*, (сс. 22–23). Івано-Франківськ.

Котляр, М. (1994). Структура Галицько-Волинського літопису. *Другий Міжнародний конгрес україністів : доповіді і повідомлення, І. Історія.*, сс. 14–18. Львів.

Котляр, М. (2004). Структура і жанр Галицько-Волинського літопису. (В. М. Ричка, & О. П. Толочко, ред.) *Ruthenica : альманах* (3), 135–149. Отримано з http://resource.history.org.ua/issue/ruthenica/2004/3.

Котляр, М. (2006–2007). До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* (15), 73–87.

Котляр, М. Ф. (1993). *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* Київ: Інститут історії України АН України .

Котляр, М. Ф. (ред.). (2001). *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар.* Київ: Наукова думка.

Тельвак, В. (2003). Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* (7), 205–214.

Тельвак, В., & Тельвак, В. (2005). *Михайло Грушевський як дослідник української історіографії.* Київ; Дрогобич.

References

Butych, I. (1994). Mykhaylo Hrushevs'kyy – arkheohraf [Mykhailo Hrushevsky is an archaeographer]. *Mykhaylo Hrushevs'kyy : zb. nauk. prats' Mizhnarodnoyi yuvileynoyi konferentsiyi* [*Mykhailo Hrushevsky: collection of scientific works of the International Jubilee Conference*], (pp. 50–57). Lviv (in Ukrainian).

Dzyra, Ya. I. (2006). *Kozats'ke litopysannya 30-kh – 80-kh rr. XVIII st. : dzhereloznavchyy ta istoriohrafichnyy aspekty* [*Kozak chronicles in 30-x – 80-x yrs. of the XVIII century: source studies and historiographic aspects*]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1898). Nestor i litopys' [Nestor and the chronicle]. In *Pryvit d-ru Ivanu Franku v 25-litniy yuviley literaturnoyi yoho diyal'nosti skladayut ukrayins'ko-rus'ky pys'menyky* [*Greetings to Dr. Ivan Franko from Ukrainian-Rus' authors in commemoration of 25th Jubilee of his literature activity*] (pp. 135–140). Lviv (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1901). Khronolohiya podiy Halyts'ko-Volyns'koyi litopysy [The Chronology of The Galician-Volhynian Chronicle]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka* [*Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*], *XLI*, 1–72 (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1903). Do spravy khronolohichnoyi zvyazy v Halyts'ko-Volyns'kiy litopysy [Regarding chronological connection in Galician-Volhynian Chronicle]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka* [*Memoirs of the Shevchenko Scientific Society*], *LII*, 1–5 (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1991). Do pochatku XI vika [Before the beginning of the 11th century]. In M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn.* [*History of Ukraine-Rus' in 11 volumes and 12 books*] (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1992). XI – XIII vik [The 11th – 13th centuries]. In M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn.* [*History of Ukraine-Rus' in 11 volumes and 12 books*] (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1993). Do roku 1340 [Before the year of 1340]. In M. Hrushevsky, *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn.* [*History of Ukraine-Rus' in 11 volumes and 12 books*] (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1993). *Istoriya ukrayins'koyi literatury: v 6 t., 9 kn.* [*History of Ukrainian literature: in 6 volumes and 9 books*] (Vol. 2, 3). Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Hrushevsky, M. (1995). *Istoriya ukrayins'koyi literatury: v 6 t., 9 kn.* [*History of Ukrainian literature: in 6 volumes and 9 books*] (Vol. 6). Kyiv: Oberehy (in Ukrainian).

Hyrych, I. B. (1997). Orhanizatsiya M. S. Hrushevs'kym arkheohrafichnoyi roboty u l'vivs'kyy period zhyttya y diyal'nosti (1894–1914 rr.) [Archaeographic researches organised by M. C. Hrushevsky in his Lviv period of life and work (1894 – 1914)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [*Ukrainian historical journal*] (1), 72–86 (in Ukrainian).

Kalakura, Ya. (2016). Istoriohrafichni studiyi Mykhayla Hrushevs'koho: dosvid i uroky [Historiographic studios of Mykhailo Hrushevsky : experience and lessons]. (O. L. Aleksiyevets, ed.) *Ukrayina – Yevropa – Svit : mizhnarodnyy zb. nauk. prats', Istoriya, mizhnarodni vidnosyny* [*Ukraine – Europe – World: The International collection of research papers Series: History, International affairs*] (17), 203–215 (in Ukrainian).

Kotlyar, M. (1994). Struktura Halyts'ko-Volyns'koho litopysu [The Galician-Volhynian Chronicle structure]. *Druhyy Mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv : dopovidi i povidomlennya. Part I. Istoriya* [*The Second International congress of Ukrainian studiers: reports and messages*], pp. 14–18. Lviv (in Ukrainian).

Kotlyar, M. (2004). Struktura i zhanr Halyts'ko-Volyns'koho litopysu [The Galician-Volhynian Chronicle structure and genre]. (V. M. Rychka, & O. P. Tolochko, eds.) *Ruthenica : al'manakh* [*Ruthenica : almanac*] (3), 135–149. Retrived from http://resource.history.org.ua/issue/ruthenica/2004/3 (in Ukrainian).

Kotlyar, M. (2006–2007). Do problemy khronolohiyi Halyts'ko-Volyns'koho litopysu [Regarding the problem of chronology of the Galician-Volhynian Chronicle]. *Ukrayina : kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'* [*Ukraine: the cultural legacy, national consciousness, sovereignty*] (15), 73–87 (in Ukrainian).

Kotlyar, M. F. (1993). *Halyts'ko-Volyns'kyy litopys XIII st.* [*The Galician-Volhynian Chronicle of the 13th century*]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny (in Ukrainian).

Kotlyar, M. F. (ed.). (2001). *Halyts'ko-Volyns'kyy litopys. Doslidzhennya. Tekst. Komentar* [*The Galician-Volhynian Chronicle. Research. Text. Comments*]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kovalsky, M. P. (1991). Pratsi M. Hrushevs'koho v haluzi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva istoriyi Ukrayiny XVI–XVII st. [The studies of M. Hrushevsky in the fields of archaeography and source studies of Ukrainian history XVI–XVII centuries]. *Tezy dopovidey ta povidomlen' rehional'noyi naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 125-richchyu vid dnya narodzhennya vydatnvydatnoho istoryka Ukrayiny, vyznachnoho hromads'ko-politychnoho i derzhavnoho diyacha, akademika Mykhayla Hrushevs'koho* [*Abstracts of regional scientific theoretical conference on the 125th anniversary of birth of prominent Ukrainian historian and outstanding social and political figure, academician Mykhailo Hrushevsky*], (pp. 22–23). Ivano-Frankivs'k (in Ukrainian).

Telvak, V. (2003). Kozats'ke litopysannya u pratsyakh Mykhayla Hrushevs'koho [Kozak chronicles in the studies of Mykhailo Hrushevsky]. *Drohobyts'kyy krayeznavchyy zbirnyk* [*Drohobych Regional Studies*] (7), 205–214 (in Ukrainian).

Telvak, V., & Telvak, V. (2005). *Mykhailo Hrushevs'kyy yak doslidnyk ukrayins'koyi istoriohrafiyi* [*Mykhailo Hrushevsky as a researcher of Ukrainian historiography*]. Kyiv; Drohobych (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 21.07.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 166–174

doi: 10.15421/261718

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 930.1

С. П. Стельмах
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Роль соціального контексту в історії історіографії (на прикладі становлення німецької історичної науки XIX століття)

Розглянуто зовнішні по відношенню до історичної науки контексти: політичні, соціальні, загальнокультурні, освітні, ідеологічні, що зробили істотний вплив на формування німецької історіографії в XIX ст. Особливу увагу приділено ролі державної підтримки в становленні історичної вищої освіти і науки. Підкреслюється, що історична наука в Німеччині носила яскраво виражений національний характер і стала важливим фактором консолідації німецької нації. Підкреслено, що теоретичною та методологічною основою розвитку німецької історичної науки був «історизм», який базувався на ідеалістичній німецькій філософії. Історичні дослідження та вивчення історії в навчальних закладах стали важливими компонентами в освіті німецьких бюргерів, які служили німецькому державі і працювали на загальне благо.

Ключові слова: німецька історіографія, соціальний контекст, XIX століття, історичне знання, інструменталізація минулого, політична централізація, формування середнього класу, освітні реформи, історизм.

Стельмах С. П. **Роль социального контекста в истории историографии (на примере становления германской исторической науки XIX века)**

Рассмотрены внешние по отношению к исторической науке контексты: политические, социальные, общекультурные, образовательные, идеологические, оказавшие существенное влияние на формирование немецкой историографии в XIX в. Особое внимание уделено роли государственной поддержки в становлении исторического высшего образования и науки. Подчеркивается, что историческая наука в Германии носила ярко выраженный национальный характер и стала важным фактором консолидации немецкой нации. Подчеркнуто, что теоретической и методологической основой развития немецкой исторической науки был «историзм», который базировался на идеалистической немецкой философии. Исторические исследования и изучение истории в учебных заведениях стали важными компонентами в образовании немецких бюргеров, которые служили германскому государству и работали на общее благо.

Ключевые слова: германская историография, социальный контекст, XIX век, историческое знание, инструментализация прошлого, политическая централизация, формирование среднего класса, образовательные реформы, историзм.

Stelmakh S. P. **The role of the social context in the history of historiography (on the example of formation German historical science of the 19th century)**

The external contexts related to historical science are considered: political, social, general cultural, educational, ideological, which had a significant influence on the formation of German historiography in the nineteenth century. Particular attention is paid to the role of state support in the development of historical higher

© Стельмах С. П., 2017

education and science. It is emphasized that the historical science in Germany was of a clearly pronounced national character and became an important factor in the consolidation of the German nation. It is emphasized that the «historicism», which was based on idealistic German philosophy, was the theoretical and methodological basis for the development of German historical science. Historical research and study of history in educational institutions have become important components in the formation of German burghers, who served the German state and worked for the common good.

Keywords: German historiography, social context, XIX century, historical knowledge, instrumentalization of the past, political centralization, formation of the middle class, educational reforms, historicism.

Постановка проблеми. Напрями і тенденції історичної науки, історіографічна розробка окремих проблем, їх роль у формуванні історичної пам'яті суспільства для кращого розуміння сучасного залежать від стану історичної науки, соціально-політичних і культурних умов її розвитку і того значення, яке надає суспільство і держава історичним знанням. В історії історичної науки загальноприйнятим правилом є розглядати розвиток національних історичних наук в Європі в XIX ст. в контексті специфічних умов їх становлення, що обумовлювалося національною специфікою. Це правило ґрунтується на фундаментальному положенню контекстуальної методології, за якою ідеї кожного тексту необхідно розуміти в категоріях його релевантного соціального контексту (Бивир, 2010, сс. 127–129). Ця евристична максима стосується не лише вивчення предметної історіографії і дає можливість зрозуміти смисл текстів авторів, котрі виражають свої наміри у відповідності із сталими умовностями (*conventions*), традиціями, які існують як певна єдність, що залежить від мережі уявлень індивідів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Крім особливих соціально-політичних і культурних умов, можна виділити і спільні риси, які були властиві всім європейським історичним наукам XIX ст. і обумовлювали типи історіописання: 1) домінування історичних праць, написаних в національному вимірі протягом XIX – першої половини XX ст.; 2) вплив романтизму на становлення національних історіографій, який особливо позначився на німецькій історичній думці; 3) розробка теоретичних та методологічних проблем у руслі «історизму»; 4) професіоналізація та інституціоналізація історичного фаху в університетах; 5) виразні тенденції до міжнародної співпраці наприкінці XIX – на початку XX ст. (Стельмах, Історична наука, 2005; Berger, 2011; Hartwig, 1990, S. 35–40; Iggers, 1998).

У XIX ст. національні історіографії, що являли собою «специфічну форму історичної репрезентації з метою формування національної держави», сприяли становленню та стабілізації державних націй лише у Великобританії, Франції і Голландії. У більшості ж країн сучасної Європи історіографії спрямовували свої зусилля на формування національних держав у межах існуючих імперій та псевдо-державних союзів (імперія Габсбурґів, Російська та Османська імперії, Німецький союз). У різний спосіб вони використовували минуле (політична інструменталізація): 1) звернення до минулих державних утворень; 2) використання міфів та історичної пам'яті про ранню державність; 3) конструювання минулого на прикладах спільності етнічних груп, що проживали на території, яка розглядалася в межах майбутньої омріяної держави (Hübner, 1983; Стельмах, 2003, с. 7–18).

Виклад основного матеріалу. До початку XIX ст. більшість земель сучасної Німеччини входили до складу наднімецького політичного об'єднання – Священна Римська імперія. Протягом її існування на рівні державних утворень проходив процес політичної централізації, удосконалювалась система управління, створювалися станово-представницькі органи, проходила законотворча діяльність. Імперія не обмежувала державний суверенітет окремих князівств, була знаряддям зовнішньої політики і гарантувала окремим (навіть дрібним) князівствам військовий захист і збереження політичної незалежності (Trossbach, 2013). Найбільший вплив в Імперії мала Австрія, оскільки представники її правлячої династії – Габсбурґи – з XV ст. майже завжди ставали імператорами, а після того як у 1526 р. ерцгерцоґ Австрії був обраний королем Богемії та Угорщини вони ще більше зміцнили своє становище. В середині XVII ст. визначився головний конкурент Австрії в Священній Римській імперії – майбутнє Прусське королівство. Воно було утворено шляхом злиття Бранденбурзького маркграфства із Прусським герцоґством, утвореним на початку XVI ст. внаслідок секуляризації земель колишнього Тевтонського ордену. 1701 р. Фрідріх I отримав титул короля і з цього часу починається власне прусський період німецької історії, який характеризується формуванням двох центрів притягання для майбутнього об'єд-

нання Німеччини, посиленням впливу на німецькі землі Пруссії і ослабленням впливу Австрії. Територіально Прусське королівство розширилось внаслідок трьох поділів Польщі у 1772, 1793, 1795 рр., коли до неї була приєднана більша частина Західної Пруссії і міста Торн (Торунь), Ґданськ, Познань, Варшава і велика територія між р. Німан та р. Буг.

Німецький історик Р. Козеллек відмітив «дивовижний феномен», який був характерний для німецької історії, починаючи з епохи пізнього середньовіччя і до середини XX ст. Він полягав у тому, що слово «німці» співвідносилось лише з тими князями, які мали право обирати імператора та здійснювати паломництво до Рима. При цьому йшлося про німецькі землі й Німеччину, але не про єдиний «німецький народ». Такий стан зберігався впродовж всього існування Священної Римської імперії і навіть в рамках Німецького Союзу після 1815 р. А отже, з одного боку, «ця історія була і залишається історією багатьох народів, котрі відрізняються між собою з точки зору соціальної історії та історії менталітету, попри всі численні спільні риси, що притаманні їм як народності», а з іншого – «Священна Римська імперія аж до свого насильницького повалення була таким чином, європейським союзом правителів. Свідченням цього є її осмотичні кордони, котрі взагалі не давали можливості провести чітке розмежування між внутрішнім і зовнішнім… В таких умовах було важко сформувати націю, об'єднану кордонами держави, як внутрішньої і зовнішньої цілісності, націю, існування якої виправдане усвідомленням спільності та суверенного місця у міжнародній сім'ї народів» (Козеллек, 2006, с. 393–396).

Після поразки Третьої антифранцузької коаліції союзники Наполеона в Німеччині (16 держав) утворили у 1806 р. Рейнський союз, який фактично означав припинення існування Священної Римської імперії, оскільки Наполеон в ультимативній формі під загрозою відновлення військових дій змусив імператора Франца II скласти з себе імператорську корону і розпустити імперію (Winkler, 2007, pp. 21–26, 36–45; Winkler, 2000, S. 40–46; Brose, 1997, pp. 43–45).

У новоствореному Рейнському союзі продовжилась медіатизація, внаслідок чого всі вільні міста (Бремен, Гамбург, Любек, Авґсбург, Нюрнберґ та ін.) перейшли до Франції, Баварії, а в 1811 р. до Рейнського союзу приєдналися ще 20 німецьких держав (Brose, 1997, pp. 52–58). Таким чином, територія колишньої Священної Римської імперії була остаточно поділена між Австрійською імперією, Пруссію, Рейнським союзом, Францією, Швецією і Данією (Гольштейн). Після поразки Пруссії від французів під Йєною і Аурштедтом і за підсумками Тільзітського миру 1807 р. вона втратила практично всі територіальні надбання від поділів Речі Посполитої. Вона зберегла власний суверенітет, але змушена була стати союзником Франції. У ході наполеонівської окупації в Пруссії були проведені модернізаційні реформи, які дозволили в майбутньому стати повноправним членом антифранцузьких коаліцій і заклали підвалини її майбутньої могутності.

Сучасний німецький історик Т. Ніппердей виділив п'ять факторів, які, на його думку, сприяли успіху проведених реформ: 1) катастрофа 1806 р., що засвідчила падіння «старої Пруссії» і всі реформи проводились в умовах фінансової кризи, обумовленої великими контрибуціями переможцям, і потребували єдності суспільства в збереженні стабільного економічного забезпечення населення; 2) реформи поводились на основі утвердженого в пізній Пруссії просвітницького абсолютизму і розвивали його основні принципи, не зачіпали існуючого правового становища станів, державної централізації і порядку; 3) прусські реформи знаходились під сильним впливом філософії, яка формувала ідеалістично-моральний рух та етику суспільства; але це була не просто просвітницька філософія, а філософія І. Канта, в якій проголошувалося, що «людина є більше ніж засіб, елемент механізму, а є самоціль, вона є також автономною одиницею, яка сама визначається і сама діє»; 4) поряд із філософією підґрунтям прусських реформ була ліберальна політична економія А. Сміта, розвинута кенігсберзькою школою Крауса, в якій головним визначалася економічна активність індивідуума; 5) на відміну від держав Рейнського союзу реформи в Пруссії базувалися на ідеї «звільнення», яка надавала реформам особливої зовнішньополітичної і військової мети, з чого випливала патріотична і національна тональність реформ (Nipperdey, 1998, S. 33–45). Під керівництвом К. фон Штайна і К. фон Гарденберґа були проведені адміністративні реформи, за якими відбулася централізація уряду в створених міністерствах з колегіальними функціями і контроль над місцевими органами управління.

У соціальному і культурному розвитку Німеччини в XIX ст. велике значення мало формування «освіченого середнього класу» (*Bildungsbürgertum*) та становлення системи освіти з модерними університетами, які визначили значення і роль історичної науки в німецькому суспільстві (Gall, 1996; Geyer, 1985;

Sperber, 1997). Американський історик Ф. Рінґер здійснив, на нашу думку, найбільш вдалий аналіз походження і місця в німецькому суспільстві «освіченого середнього класу». Пруський громадянський кодекс 1794 р. значно підніс престиж освічених чиновників в державі, які віднині перетворювалися в незалежну верству державних експертів, котрі «тлумачили» укази короля, а їхня влада і престиж ґрунтувалися на мистецтві державного управління і понятті «честі мундира».

Підготовка чиновників у цей період здійснювалася в університеті Галле, в якому під впливом раціоналістичної філософії і пієтизму підкреслювали цінність світської освіти: «Там викладалась камералістика – основи знань про діловодство і державне управління» (Рингер, 2008, стр. 21–23). Л. Галь стверджував, що саме поняття «бюргер», яке різнилося в німецьких державах, з середини XVIII ст. в політичному, соціальному і культурному сенсі стає більш динамічнішим, набуваючи нового внутрішнього змісту, яке пов'язане із освітою і опануванням культури, що і визначило його особливе місце в становому суспільстві: «Тільки бюргер отримує прекрасну освіту» (Гете) (Gall, 1996, S. 6).

Формування «освіченого середнього класу» відбувалося протягом XIX ст. і було тісно пов'язано з освітніми реформами в Пруссії і державах Рейнського союзу (зокрема, в зміні змісту освіти) на початку століття, впливом неогуманізму, романтичної філософії і особливим місцем університетів та університетських професорів в суспільстві. Німецький неогуманізм поширював думку про те, що освіта має сприяти самостійному розвитку унікальної особистості і з цією метою більше уваги звертали на естетичну гармонію, властиву грекам, ніж на латинську філологію та римську історію, протиставляючи це французьким раціоналістам.

Антиутилітарна освіта, спрямована на гармонійний розвиток індивідуальності, формування естетично розвиненої, «культурної» особистості панувала в університеті Геттінген, створюючи модель майбутнього бюргера-інтелектуала, демонструючи тим самим, «яким чином непрактична, гуманітарна освіта може набути соціального значення» (Рингер, 2008, стр. 25–27). Ці ідеї були покладені в основу всіх освітніх реформ, метою яких була «загальна освіта людини», останнє визначалося формулою: «Людина як бюргер» ("*Bestimmung des Menschen als Bürger*») (Gall, 1996, S. 10).

Тут варто звернути увагу на зміст понять «освіта» (*Bildung*) і «культура» (*Kultur*), які протягом всього XIX ст. визначали самосвідомість «освіченого третього класу» і, за твердженням Ф. Рінґера, в них «повною мірою проявилась претензія цієї еліти на владу особливого ґатунку». При цьому у XIX ст. німецькі підприємці поступилися політичною ареною представникам «освіченого середнього стану», і, наприклад, із 830 депутатів Франкфуртського парламенту в 1848 р. не менше 550 були випускниками університетів, а 20% були університетськими викладачами, вченими чи вчителями середніх шкіл. «Освіта» означала формування індивідуальності культурним середовищем, яка повинна розвитися у досконалу, проникнуту цінностями особистість, формування в ній певної універсальності, яке досягається через чуттєве розуміння і співпереживання культурних цінностей. Накопичення знань, передача інформації і розвиток аналітичних здібностей безпосередньо пов'язані із самовихованням людини, яка в процесі навчання через пізнання правильно підібраних матеріалів досягає чеснот і якостей, подібних тих, що властиві аристократу. «Культура» в німецьких академічних колах розумілась в широкому смислі як сукупність соціальних досягнень людської цивілізації – мистецтво, освіта і мораль. «Культура відображала духовне удосконалення, в той час як цивілізованість були «просто» продуктом фактичного, раціонального і технічного навчання» (Рингер, 2008, стр. 56–57, 108–113). Таке переконання німецьких інтелектуалів продовжувалося і до Першої світової війни: «Укорінені в історичній традиції германців *Kultur* протиставлялася західній *Zivilisation, Bildung* поверховій західній культурі, а звичаєве традиційне право – західній політичній і філософській традиції» (Iggers, 1999, p. 21).

Саме з цих висхідних позицій здійснювалися освітні реформи в Пруссії та інших німецьких державах, які, на переконання Т. Ніппердея, «перетворили в XIX ст. Німеччину в країну студентів і школярів» (Nipperdey, 1998, S. 451). Такої ж думки дотримувався і німецький історик Г. Шнедельбах: «Цю епоху, яка продовжувалась і після 1918 р. можна назвати також століттям *освіти* (в специфічному німецькому смислі цього слова) і *освіченого бюргерства*» (Шнедельбах, 2002, с.1). Протягом XIX ст. кількість гімназій невпинно збільшувалася. Наприклад, у Пруссії ця динаміка була такою: 1818 р. – 91, 1848 р. – 118, 1864 р. – 145 (Nipperdey, 1998, S. 454). У 1885 р. населення Німецької імперії складало майже 45 млн осіб и серед 7,5 млн дітей відвідували початкову школу і отримували середню освіти лише близько 238 тис. осіб, з них лише 128 тис. вчилося в гімназіях, а

кількість студентів в університетах досягала лише 27 тис. осіб. Співвідношення учнів початкової і середньої школи складало понад ніж 30 до одного (Рингер, 2008, с. 50). Такі статистичні дані, наведені Ф. Рінґером, дозволяють поставити під сумнів твердження німецьких істориків про Німеччину, як «країну учнів» і можуть бути прийнятими лише з огляду на порівняння з іншими європейськими країнами.

Однак найважливішими були реформи у сфері вищої освіти, пов'язані із створенням нового типу модерного класичного університету, відомого як «Гумбольдтівська модель університету», реалізована у створеному в 1810 р. Берлінському університеті (Андреев, 2003; Посохов, 2006; Ростиславлева, 2009; Hübner, 1983; Schalenberg, 2002). В основу був покладений романтичний ідеал академічної свободи, що мало бути практично втілено у відмінному від утилітарної освіти майбутніх чиновників, що практикувалося в університеті Галле. Фундаментальними принципами нового університету визначалися – академічна свобода і єдність дослідження та викладання. В. фон Гумбольдт сформулював мету університету таким чином: «Відповідно сутність цих закладів полягає в тому, щоб об'єднати під своїм керівництвом, з внутрішньої сторони, об'єктивну науку із суб'єктивною освітою, а з зовнішньої – завершену шкільну освіту з першими самостійними заняттями, але, скоріше, здійснити перехід від одного до другого. Однак при цьому на першому місці завжди залишається наука» (Гумбольдт, 2002; Hahn, 1998, p. 2–17).

Принцип «єдності дослідження і викладання» ґарантувався особою викладача-дослідника, свободою вибору лекцій для студентів, організацією семінарів та інститутів, зв'язком з дослідницькими інститутами Академії наук тощо. Це передбачало також інституційні зміни самої науки. Поняття «наука» в німецькій духовній традиції набувало специфічних ознак, відмінних від утилітарних уявлень французів та англійців (Pandel, 1993; Rüegg, 2004), в чому також виявився своєрідний німецький протест проти раціоналізму останніх і претензії на лідерство в духовному і культурному житті Європи – «культуртрегерство».

В. фон Гумбольдт так писав: «у внутрішній організації вищих навчальних закладів все ґрунтується на відповідності принципу погляду на науку як на дещо, ще не повністю засвоєне, і яке ніколи повністю не може бути засвоєне, принципу пошуку науки як такої» [3]. Фактично, йшлося про науку заради самої науки, про перманентний процес дослідження на основі «гарного наукового методу», і німецьке академічне співтовариство «бажало бачити в науці як такій філософську споглядальність і мудрість» (Рингер, 2008, с. 128–129).

Під впливом ідеалістичної філософії німецькі університети, які дуже швидко перейняли організаційну модель Берлінського університету, були позбавлені вимог утилітарного впливу на суспільство, а здійснювали функцію духовної просвіти нації і ставали своєрідними національними святинями. У XIX ст. Німеччина перетворилась на визнаний центр розвитку європейської історичної науки, чому сприяв новий тип університету, чия модель була перейнята європейськими країнами, Північною Америкою і Японією. Успіхи німецьких університетів, на думку Т. Ніппердея, були пов'язані із загальною модернізацією науки. Університети мали особливе значення «для формування свідомості і повсякденного життя німців в державі і суспільстві» (Nipperdey, 1998, S. 470).

Після заснування Берлінського університету, його ідея і нова організація досить швидко була перейнята в німецьких землях, в яких реорганізовувалися університети за прусським зразком: у Бреслау, Франкфурті-на-Одері, відновленому у 1818 р. університеті в Боні, Вюрцбурзі, Гейдельберзі, і у 1825–1826 рр. у Мюнхені. У 1815 р. понад 40 % всіх студентів Німеччини навчалися в університетах Берліна, Бреслау, Бона, Мюнхена, що визначалося їхньою репутацією та зразком для інших університетів. У 1837 р. найбільша кількість студентів навчалась в університетах Берліну (1835), Мюнхена (1478), Ляйпцігу (912), Ґеттінґену (909), причому в останньому у 1887 р. їх кількість зросла до 1056 (Boockmann, 1997, S. 49, 52).

Становлення академічного середовища в німецьких університетах XIX ст. і розвиток історичних досліджень був безпосередньо пов'язаний із процесами професіоналізації та інституціоналізації історії як фахової академічної дисципліни. Внаслідок цих процесів історія стала не тільки навчальною дисципліною, але й дослідницькою наукою, озброєною власною методологією, що зближувало її з іншими науковими дисциплінами. Створення історичних відділень на філософських факультетах університетів перетворювало заняття історіє на фах й сприяло її професіоналізації.

Для того, щоб зрозуміти значення процесів академічної інституціоналізації для німецьких університетів достатньо навести узагальнюючі дані про професійну освіту ординарних профе-

сорів історії у XVIII ст. Із 93 осіб переважна більшість (89 %) отримали освіту на теологічному і юридичному факультетах і не мали вченого ступеня філософського факультету, а ті ж з них, котрі закінчували філософський факультет, вивчали класичну філологію і, можливо історію, оскільки спеціальної фахової підготовки істориків у німецьких університетах взагалі не існувало (Blanke, 1991, S. 259).

Важливе значення мав і поступовий процес професіоналізації історії, модернізації та диференціації фаху. «Професіоналізація є тривалим, кумулятивним процесом, нерівномірним в міжнародному вимірі, який визначається загальною освітньою політикою і соціальною структурою суспільства, засвоєнням істориками професійних навичок (*Verberuflichung*), їхнім соціальним рекрутуванням і соціальним статусом» (Schleier, 2007, S. 136).

Саме цей соціально-політичний контекст визначив теоретичне підґрунтя німецької історичної науки XIX ст. її тематичну спрямованість та значення в суспільстві. Теоретичною і методологічною основою розвитку німецької історичної науки був «історизм», який ґрунтувався на ідеалістичній німецькій філософії. «Історизм перш за все – не що інше, як застосування до історичного життя нових життєвих принципів, набутих у ході великого німецького руху від Ляйбніца до смерті Гете … Він здійснив тим самим свою другу велику справу після Реформації. А оскільки йдеться про нові життєві принципи, набуті німецьким духом, остільки і історизм означає дещо більше, ніж лише тільки метод в науках про дух… Ядром історизму є заміна генералізуючого способу розгляду історичних і людських сил індивідуалізуючим», – стверджував Ф. Майнеке (Майнеке, 2004, стр. 6).

Крім німецької ідеалістичної філософії корінням історизму був «романтизм» як реакція німецьких інтелектуалів початку XIX ст. проти «універсальної еґалітаристської моралі», «всього математико-механістичного духу західноєвропейської науки», «порожньої абстракції загальної гуманності» французького і англійського раціоналізму та Французької революції. Новими етичними і історичними принципами стали концепція індивідуальності і «народного духу» (Рингер, 2008, стр. 124–125). Головним же було те, що романтики переконували людей німецького суспільства в тому, що історія має власну силу і індивід у своїй внутрішній самостійності формується історично – «ми є тим чим ми є, тому що ми у певний спосіб визначені минулим» (Новаліс). Тому завданням історичної науки, як важливої частини гуманітарних наук – *Geisteswissenschaften*, – було засобами минулого пояснити сучасникам їхнє значення в теперішньому суспільстві (Hardtwig, 1978, S. 20–22).

Велику роль в значенні історичної науки в суспільстві відігравала національна свідомість європейських народів, оскільки в умовах «повторного пробудження» (*Wiedererweckung*) національних ідентичностей могла завдяки романтизму відкрити «народний дух» (*Volksgeist*). Оскільки нація була своєрідною «уявною спільнотою» (*imagined community*), а отже породженням інтелектуалів. У зв'язку з цим на початку XIX ст. все більше зусиль докладається по збиранню документів і залишків минулого, які переважно були пов'язані з власною національною історією (Mommsen, 1998, S. 387).

Висновки. Вивчення історії стало ядром буржуазного виховання, завдяки чому історична наука досягла значних успіхів, оскільки її суспільний авторитет ґрунтувався на тісному зв'язку з політикою та культурою. Історія переважно служила для того, щоб розчистити дорогу суспільній модернізації і допомогти при цьому буржуазії скинути політичний баласт і позбавити успадкований політичний, культурний, релігійний та суспільний порядок ореолу цінності, який цей порядок мав у силу традиції. Національно-політична спрямованість німецької історичної науки XIX ст. обумовлювалася тим, що історична наука пізнанням минулого робить внесок до культурного прогресу, виконуючи загальноосвітню функцію в сучасному суспільному житті, оскільки дії й мотиви поведінки людини обумовлені історично й їхнє пізнання складає вищий сенс буття. Історизм розвивав політичну теорію, легітимуючи політичний стан суспільства аналізом його історичного розвитку (Стельмах, Історизм, 2005, с. 548).

Саме історизм створював такий тип історіографії, в якому обґрунтовувалася позитивна роль держави і влади, і політична історія на все XIX і початок XX ст. стала основним типом історіописання і завдання легітимації державних інтересів формулювалося чітко і відверто (Савельева & Полетаев, 2003, с. 418). Водночас, відмінною рисою історизму було те, що самостійна і сильна держава ототожнювалася із моральною і розумною державою. Важливу роль у розвитку історичної науки відігравала державна підтримка, що позначалася у першу чергу в реалізації завдань історичної науки через публічні інституції. Історичні дослідження і ви-

вчення історії в навчальних закладах були важливим компонентом освіти бюргерів, котрі служили цій державі і діяли на публічне благо.

Бібліографічні посилання

Андреев, А. Ю. (2003). Гумбольдтовская модель классического немецкого университета. *Новая и новейшая история* (3), 29–47.

Бивир, М. (2010). Роль контекстов в понимании и объяснении. В Х. Э. Бёдекер (Ред.), *История понятий, история дискурса, история менталитета* (стр. 112–152). Москва: Новое литературное обозрение.

Гумбольдт, В. (2002). О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине. *Неприкосновенный запас*, *2*(22). Получено из http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html.

Козеллек, Р. (2006). Німеччина – запізніла нація? У Р. Козеллек, *Часові пласти. Дослідження з теорії історії* (Швед, В., Перекл., сс. 389–411). Київ: Дух і Літера.

Мейнеке, Ф. (2004). *Возникновение историзма.* (Л. Т. Мильская, Ред., & В. А. Брун-Цеховой, Перев.) Москва: РОССПЭН.

Посохов, С. І. (2006). *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії.* Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

Рингер, Ф. (2008). *Закат немецких мандаринов. Академическое сообщество в Германии, 1890–1933.* Москва: Новое литературное обозрение.

Ростиславлева, Н. В. (2009). Историографическая рефлексия наследия В. фон Гумбольдта. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Исторические науки. Историография, источниковедение, методы исторических исследований»* (4/09), 79–90. Получено из http://rsuh.ru/upload/main/vestnik/ifkv/archive/Istoriographiya/№ 4_2009.pdf#page=79

Савельева, И. М., & Полетаев, А. В. (2003). Конструирование прошлого. В И. М. Савельева, & А. В. Полетаев, *Знание о прошлом: теория и история : в 2 т* (Т. 1). Санкт-Петербург: Наука.

Стельмах, С. П. (2003). Інтернаціональні впливи – національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі. *Історія та історіографія в Європі* (1–2), 7–18.

Стельмах, С. П. (2005). Історизм. у В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 3 (Е–Й), сс. 548–549). Київ: Наукова думка.

Стельмах, С. П. (2005). Історична наука, загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. у В. С. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України* (Т. 3 (Е-Й), сс. 562–566). Київ: Наукова думка.

Шнедельбах, Г. (2002). Университет Гумбольдта. *Логос* (5–6 (35)), 65–78. Получено из http://www.ruthenia.ru/logos/number/35/04.pdf.

Berger, S. (2011). The Invention on European National Traditions in European Romanticism. In S. Macintyre, J. Maiguaschca, & A. Pók (Eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Vols. 4: 1800–1945, pp. 19–40). Oxford: Oxford University Press.

Blanke, H. W. (1991). Historiker als Beruf. Die Herausbildung des Karrieremusters «Geschichtswissenschaftler» an der deutschen Universitäten von der Aufklärung bis zum klassischen Historismus. In H. W. Blanke, & D. Fleischer (Hrsg.), *Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung* (S. 240–280). Waltrop: Spenner.

Boockmann, H. (1997). *Göttingen. Vergangenheit und Gegenwart einer europäischen Universität.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Brose, E. D. (1997). *German History 1789–1871 : From the Holy Roman Empire to the Bismarckian Reich.* N.Y.; Oxford: Berghahn Books.

Gall, L. (1996). «…ich wünschte ein Bürger zu Sein». Zum Selbstverständnis des Deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert. In L. Gall, & D. Hein (Hrsg.), *Bürgertum, liberale Bewegung und Nation: ausgewählte Aufsätze* (S. 3–21). München: Oldenbourg.

Geyer, D. (1985). Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija. In W. Conze, & J. Kocka (Hrsg.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert* (Bd. 1: Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen, S. 207–230). Stuttgart: Klett-Cotta.

Hahn, H.-J. (1998). *Education and Society in Germany.* New York: Berg Publishers.

Hardtwig, W. (1978). Konzeption und Begriff der Forschung in der deutschen Historie des 19. Jahrhunderts. In *Konzeption und Begriff der Forschung in den Wissenschaften des 19. Jahrhundert. Referate und Diskussionen des 10. wissenschaftstheoretichen Kolloquiums 1975* (S. 11–26). Meisenheim.

Hartwig, W. (1990). Geschichtsstudium, Geschichtswissenschaft und Geschichtstheorie in Deutschland von der Aufklärung bis zur Gegenwart. In W. Hartwig (Hrsg.), *Geschichtskultur und Wissenschaft* (S. 13–57). München.

Hübner, U. (1983). *Wilhelm von Humboldt und die Bildungspolitik : eine Untersuchung zum Humboldt-Bild als Prolegomena zu einer Theorie der historischen Pädagogik.* München: Profil Verlag.

Iggers, G. G. (1998). Reflections on Writing a Historiography Today. In H. W. Blanke, F. Jaeger, & T. Sandkühler (Eds.), *Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute* (pp. 197–208). Köln; Weimar; Wien: Böhlau.

Iggers, G. G. (1999). Nationalism and historiography, 1789–1996. The German example in historical perspective. In S. Berger, M. Donovan, & K. Passmore (Eds.), *Writing national histories : Western Europe since 1800* (pp. 15–29). London: Routledge. Retrieved from http://www.history.ac.uk/reviews/review/103

Mommsen, W. J. (1998). Der Historismus als Weltanschauung des aufsteigenden Bürgertums. In H. W. Blanke, F. Jaeger, & T. Sandkühler (Hrsg.), *Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute* (S. 383–394). Köln; Weimar; Wien: Böhlau.

Nipperdey, T. (1998). 1800–1866 : Bürgerwelt und starker Staat. In T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1918* (Bd. 1). München: C.H. Beck.

Pandel, H.-J. (1993). Wer ist ein Historiker? Forschung und Lehre als Bestimmungsfaktoren in der Geschichtswissenschaft des 19. Jahrhunderts. In W. Kütler, J. Rüsen, & E. Schulin (Hrsg.), *Geschichtsdiskurs* (Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte, S. 346–354). Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Rüegg, W. (2004). The New Scientific Spirit. In W. Rüegg (Ed.), *A History of the University in Europe* (Vols. 3: Universities in the Nineteenth an Early Twentieth Centuries (1800–1945), pp. 13–16). Cambridge: Cambridge University Press.

Schalenberg, M. (2002). *Humboldt auf Reisen? Die Rezeption des «Deutschen Universitätsmodells» in den französischen und britischen Reformdiskursen (1810–1870).* Basel: Schwabe Verlag.

Schleier, H. (1993). Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. In W. Kütler, J. Rüsen, & E. Schulin (Hrsg.), *Geschichtsdiskurs* (Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte, S. 110–136). Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Sperber, J. (1997, June). Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and Its Sociocultural World. *The Journal of Modern History, 69*(2), 271–297.

Trossbach, W. (2013). Power and Good Governance: The Removal of Ruling Princes in the Holy Roman Empire, 1680–1794. In J. P. Coy, B. Marschke, & D. W. Sabean (Eds.), *The Holy Roman Empire, Reconsidered* (pp. 190–209). N.Y.; Oxford: Berghahn Books.

Winkler, H. A. (2000). *Der lange Weg nach Western. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimar Republik.* München: Beck C. H.

Winkler, H. A. (2007). *Germany. The Long Road West* (Vol. 1: 1789–1933). (A. Sager, Trans.) Oxford; N.Y.: Oxford University Press.

Reference

Andreev, A. Yu. (2003). Gumbol'dtovskaya model' klassicheskogo nemetskogo universiteta [Humboldt model of the classical German university]. *Novaya i noveyshaya istoriya* [*Modern and Contemporary history*] (3), 29–47 (in Russian).

Berger, S. (2011). The Invention on European National Traditions in European Romanticism. In S. Macintyre, J. Maiguaschca, & A. Pók (Eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Vol. 4: 1800–1945, pp. 19–40). Oxford: Oxford University Press.

Bivir, M. (2010). Rol' kontekstov v ponimanii i ob"yasnenii [The role of contexts in understanding and explaining]. In H. E. Bodeker (Ed.), *Istoriya ponyatiy, istoriya diskursa, istoriya mentaliteta* [*Begriffs geschichte, diskursgeschichte, metaphern-geschichte*] (pp. 112–152). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).

Blanke, H. W. (1991). Historiker als Beruf. Die Herausbildung des Karrieremusters «Geschichtswissenschaftler» an der deutschen Universitäten von der Aufklärung bis zum klassischen Historismus. In H. W. Blanke, & D. Fleischer (Hrsg.), *Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung* (S. 240–280). Waltrop: Spenner.

Boockmann, H. (1997). *Göttingen. Vergangenheit und Gegenwart einer europäischen Universität.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Brose, E. D. (1997). *German History 1789–1871 : From the Holy Roman Empire to the Bismarckian Reich.* N.Y.; Oxford: Berghahn Books.

Gall, L. (1996). «…ich wünschte ein Bürger zu Sein». Zum Selbstverständnis des Deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert. In L. Gall, & D. Hein (Hrsg.), *Bürgertum, liberale Bewegung und Nation: ausgewählte Aufsätze* (S. 3–21). München: Oldenbourg.

Geyer, D. (1985). Zwischen Bildungsbürgertum und Intelligenzija. In W. Conze, & J. Kocka (Hrsg.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert* (Bd. 1: Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen, S. 207–230). Stuttgart: Klett-Cotta.

Gumbol'dt, V. (2002). O vnutrenney i vneshney organizatsii vysshikh nauchnykh zavedeniy v Berline [About the internal and external organization of higher scientific institutions in Berlin]. *Neprikosnovennyy zapas* [*Debates on politics and culture*] (2(22)). Retrieved from http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html (in Russian).

Hahn, H.-J. (1998). *Education and Society in Germany.* New York: Berg Publishers.

Hardtwig, W. (1978). Konzeption und Begriff der Forschung in der deutschen Historie des 19. Jahrhunderts. In *Konzeption und Begriff der Forschung in den Wissenschaften des 19. Jahrhundert. Referate und Diskussionen des 10. wissenschaftstheoretichen Kolloquiums 1975* (S. 11–26). Meisenheim.

Hartwig, W. (1990). Geschichtsstudium, Geschichtswissenschaft und Geschichtstheorie in Deutschland von der Aufklärung bis zur Gegenwart. In W. Hartwig (Hrsg.), *Geschichtskultur und Wissenschaft* (S. 13–57). München.

Hübner, U. (1983). *Wilhelm von Humboldt und die Bildungspolitik : eine Untersuchung zum Humboldt-Bild als Prolegomena zu einer Theorie der historischen Pädagogik.* München: Profil Verlag.

Iggers, G. G. (1998). Reflections on Writing a Historiography Today. In H. W. Blanke, F. Jaeger, & T. Sandkühler, Hrsg.), *Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute* (pp. 197–208). Köln; Weimar; Wien: Böhlau.

Iggers, G. G. (1999). Nationalism and historiography, 1789–1996. The German example in historical perspective. In S. Berger, M. Donovan, & K. Passmore (Eds.), *Writing national histories : Western Europe since 1800* (pp. 15–29). London: Routledge. Retrieved from http://www.history.ac.uk/reviews/review/103.

Koselleck, R. (2006). Nimechchyna – zapiznila natsiya? [Deutschland – eine verspätete Nation?] In R. Koselleck, *Chasovi plasty. Doslidzhennya z teoriyi istoriyi* [*Zeitschichten. Studien zur Historik*] (Schved, V., Übersetz., S. 389–411). Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

Meinecke, F. (2004). *Vozniknovenie istorizma* [*Die Entstehung des Historismus*]. (L. T. Mil'skaya, Ed., & V. A. Brun-Tsekhovoy, Transl.) Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Mommsen, W. J. (1998). Der Historismus als Weltanschauung des aufsteigenden Bürgertums. In H. W. Blanke, F. Jaeger, & T. Sandkühler (Hrsg.), *Dimensionen der Historik: Geschichtstheorie, Wissenschaftsgeschichte und Geschichtskultur heute* (S. 383–394). Köln; Weimar; Wien: Böhlau.

Nipperdey, T. (1998). 1800–1866 : Bürgerwelt und starker Staat. In T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1918* (Bd. 1). München: C.H. Beck.

Pandel, H.-J. (1993). Wer ist ein Historiker? Forschung und Lehre als Bestimmungsfaktoren in der Geschichtswissenschaft des 19. Jahrhunderts. In W. Kütler, J. Rüsen, & E. Schulin (Hrsg.), *Geschichtsdiskurs* (Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte, S. 346–354). Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Posokhov, S. I. (2006). *Obrazy universytetiv Rosiys'koyi imperiyi druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsystytsi ta istoriohrafiyi* [*Images of Universities of the Russian Empire of the second half of the 19th and early 20th centuries in journalism and historiography*]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNU im. V.N. Karazina.

Ringer, F. (2008). *Zakat nemetskikh mandarinov. Akademicheskoe soobshchestvo v Germanii, 1890–1933* [*The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).

Rostislavleva, N. V. (2009). Istoriograficheskaya refleksiya naslediya V. fon Gumbol'dta [Historiographic reflection upon Wilhelm von Humboldt's legacy]. *Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki. Istoriografiya, istochnikovedenie, metody istoricheskikh issledovaniy»* [*RGGU Bulletin. Scientific History. Historiography, source study, methods of historical researches*] (4/09), 79–90. Retrieved from http://rsuh.ru/upload/main/vestnik/ifkv/archive/Istoriographiya/№_4_2009.pdf#page=79 (in Russian).

Rüegg, W. (2004). The New Scientific Spirit. In W. Rüegg (Ed.), *A History of the University in Europe* (Vol. 3: Universities in the Nineteenth an Early Twentieth Centuries (1800–1945), pp. 13–16). Cambridge: Cambridge University Press.

Savel'eva, I. M., & Poletaev, A. V. (2003). Konstruirovanie proshlogo [Designing the past]. In I. M. Savel'eva, & A. V. Poletaev, *Znanie o proshlom: teoriya i istoriya : v 2 t.* [*Knowledge of the past: theory and history: in 2 vols*] (Vol. 1). St. Petersburg: Nauka (in Russian).

Schalenberg, M. (2002). *Humboldt auf Reisen? Die Rezeption des «Deutschen Universitätsmodells» in den französischen und britischen Reformdiskursen (1810–1870).* Basel: Schwabe Verlag.

Schleier, H. (1993). Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. In W. Kütler, J. Rüsen, & E. Schulin (Hrsg.), *Geschichtsdiskurs* (Bd. 1: Grundlagen und Methoden der Historiographiegeschichte, S. 110–136). Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Schnädelbach, H. (2002). Universitet Gumbol'dta [Humboldt-Universität]. *Logos* (5–6 (35)), 65–78. Retrieved from http://www.ruthenia.ru/logos/number/35/04.pdf.

Sperber, J. (1997). Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and Its Sociocultural World. *The Journal of Modern History, 69*(2), 271–297. doi:10.1086/245488.

Stelmakh, S. P. (2003). Internatsional'ni vplyvy – natsional'ni tradytsiyi: natsional'ni istorychni kul'tury ta istoriohrafiyi v Yevropi [International influences – national traditions: national historical cultures and historiography in Europe]. *Istoriya ta istoriohrafiya v Yevropi* [*History and historiography in Europe*] (1–2), 7–18 (in Ukrainian).

Stelmakh, S. P. (2005). Istorychna nauka, zahal'ni tendentsiyi y osnovni etapy yiyi rozvytku v Yevropi ta Pivnichniy Amerytsi [Historical science, general trends and the main stages of its development in Europe and North America]. In V. S. Smolii (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [*Encyclopedia of Ukrainian History*] (Vol. 3, pp. 562–566). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Stelmakh, S. P. (2005). Istoryzm [Historicism]. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [*Encyclopedia of Ukrainian History*] (Vol. 3, pp. 548–549). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Trossbach, W. (2013). Power and Good Governance: The Removal of Ruling Princes in the Holy Roman Empire, 1680–1794. In J. P. Coy, B. Marschke, & D. W. Sabean (Eds.), *The Holy Roman Empire, Reconsidered* (pp. 190–209). N.Y.; Oxford: Berghahn Books.

Winkler, H. A. (2000). *Der lange Weg nach Western. Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimar Republik.* München: Beck C. H.

Winkler, H. A. (2007). *Germany. The Long Road West* (Vol. 1: 1789–1933). (A. Sager, Trans.) Oxford; N.Y.: Oxford University Press.

Надійшла до редколегії 07.11.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 175–181

doi: 10.15421/261719

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94:[026:271.2–523.6]] (477.63) «16/19»

Л. М. Лучка
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

До історії архіву та книгозбірні Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря

Досліджено історію монастирського архіву та книгозібрання у XVII – початку XX ст. Проаналізовано документальний масив архіву та видавничу продукцію духовної бібліотеки за змістом, формою, друкарським мистецтвом. Простежено долю рукописної спадщини та стародруків Запорозького козацтва.

Ключові слова: Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, архів, бібліотека, Запорозьке козацтво, Катеринославщина.

Лучка Л. Н. **К истории архива и книжного собрания Самарского Пустынно-Николаевского монастиря.**
Исследована история монастырского архива и книжного собрания в XVII – начала XX вв. Проанализированы документальный массив архива и издательская продукция духовной библиотеки по содержанию, форме, типографскому искусству. Прослежена судьба рукописного наследия и старопечатных изданий Запорожского казачества.

Ключевые слова: Самарский Пустынно-Николаевский монастырь, архив, библиотека, Запорожское казачество, Екатеринославщина.

Luchka L. M. **To the History of Samara Desert-Nicholas Monastery Archive and Book Collections**.
The works by archimandrites Havriil (V. F. Rozanov) and Feodosiy (O. G. Makarevsky), historians A. O. Skalkovsky, D. I. Yavornitsky and V. O. Bidnov were the first documents on the history of the monastery (Novomoskovsk, Dnipropetrovsk Region). The monastery suffered from raids, fires, epidemics and robberies. The monastic archives were largely lost in the military operations. A lot of original documents didn't survive. The epidemic of 1750 did a great damage. The paper archive, infected things and monastery items were burned. The archive consisted of clerical documents, volumes of ancient laws, manuscripts and correspondence. The archive contained some other documents of great importance. They are so-called Universals, 11 statements with seals of Zaporizhian Sich Kosh (Leader) and priors' complaints. The monastery archive contained manuscripts by the last Kosh Otaman (leader) − P. Kalnyshevsky.

The archive included documents of state and local authorities and supreme church governing boards – reports, orders, decrees, warrants referring to the monastery property, inventories of monastery household items. A certain percentage of documents was correspondence among priors referring to internal discipline and economic life of the monastery. The names of famous visitors of the monastery are known: archimandrites Havriil and Feodosiy, A. O. Skalkovsky, A. P. Chirkov, P. M. Sochinskiy, V. D. Mashukov, D. I. Yavornitsky and V. O. Bidnov. They worked with documents and left published articles, essays and reviews.

Except manuscripts the monastery had printed editions. The monastery library kept 150 liturgical books of Kyiv and Moscow publishing of the 17th − 18th centuries. Six printed books from Samara Desert-Nicholas Monastery are kept in Dnipropetrovsk National Historical Museum. The library collection of the 19th century was quite big.

The research of the archive and the library of the monastery give an opportunity to highlight some of the unknown facts on library science and find rare editions of Ukrainian culture heritage.

Keywords: Samara Desert-Nicholas Monastery, archive, library, Zaporozhian Cossacks, Katerinoslav Province.

□ Лучка Л. М., 2017

Постановка проблеми. Досліджуючи бібліотечну справу Катеринославської губернії, наше завдання полягало у висвітленні історії та розвитку бібліотек різного підпорядкування. До мережі бібліотечних осередків краю входили і єпархіальні бібліотеки. Як центри культурно-духовного розвитку, вони збирали архіви та опікувалися книгозбірнями, що відіграють в наші часи важливу роль у поглибленому вивченні культурної спадщини та церковної старовини. Об'єктом дослідження стали архів та книгозбірня Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, який належить до найстаріших релігійних установ України і тісно пов'язаний з Запорозькою Січчю та козацтвом.

Аналіз джерел і публікацій. Монастир в різні історичні періоди привертав увагу дослідників як архітектурна та мистецька споруда козацької доби. Історіографія питання вміщує декілька етапів: джерела XVIII – початку XX ст., другої половини XX ст. та сучасні дослідницькі матеріали. Першими письмовими пам'ятками з історії монастиря до сучасності залишаються праці архієпископів Гавриїла (В. Ф. Розанова) та Феодосія (О. Г. Макаревського), істориків А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького, В. О. Біднова. Науковці XXI ст. (О. І. Журба, І. І. Лиман, Н. М. Діанова, О. В. Харлан, В. О. Векленко) висвітлюють історичні аспекти зародження та діяльності релігійного центру, розглядають унікальність комплексу як архітектурної споруди, визначають місце та роль монастиря в історії Південної України XVIII – XIX ст. (Векленко, 2016; Діанова, 2012; Харлан, 2005).

Мета статті – висвітлити історичний шлях формування та розвитку архіву і бібліотеки святої обителі, які до нашого часу залишалися поза увагою науковців.

Виклад основного матеріалу. На початку XVII ст. запорожці називали монастир «настоящею Запорожскою Палестиною, истинным новым Иерусалимом» (Феодосий, 1873, с. 8). Серед істориків не існує єдиної думки щодо заснування монастиря (1575, 1602, 1680 рр.). Автори останніх досліджень вважають датою створення 1602 р. Під час дослідження виникали складності, пов'язані з пошуком конкретного цікавого матеріалу з визначеної тематики: історії, сучасної долі та місця знаходження. На жаль, про монастирський архів відомостей небагато. З самого початку треба визначитися, що історично монастир виконував, захисну та оборонну функції. Тому є зрозумілим, що збереження архіву та книгозібрання в цілісності не можливо внаслідок воєнних історичних дій.

Монастир неодноразово страждав від нападів, пожеж та епідемій. Початок XVIII ст. для монастиря був сумним: внаслідок пограбування архів і бібліотека зазнали втрат. Трагічна доля спіткали архів у середині XVIII ст. Документи знаходилися у келії настоятеля Прокля, який помер під час епідемії 1750 р. і солдати Самарського гарнізону змушені були спалити всі заражені речі та предмети кімнати, у тому числі й паперовий архів (Гавриил, 1838, с. 5; Мицик, Мосьпан, & Плохій, 1994, с. 46). Варто зазначити, що в історії закладу були присутніми й негативні випадки, які стосувались крадіжок. Відвідувачі, гості монастиря, що зналися на старовині та колекціонуванні, залишали обитель разом з документами як придбаними (Беднов, 1907).

Маємо припущення, що бібліотека монастиря тісно переплітається з бібліотекою архієпископа Платона (Любарського), яка знаходилась в архієрейському будинку наприкінці XVIII – на початку XIX ст. З історії відомо, що у 1791 р. Самарський монастир став «*Домом Екатеринославских архиереев*» Вибір керівника монастиря мав велике значення для розвитку або занепаду обителі. У XVIII ст. переважним було слово козацької старшини, які висували певні вимоги до духовних осіб (Феодосий, 1873, сс. 16−18).

У 1780 р. після зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) монастир підпорядковується Києво-Межигірському монастирю. Наявність книг з записом «*из Киево-Межигорского монастыря*» дозволяє зробити висновок, що вони потрапляли до монастиря у XVIII ст. завдяки настоятелям, яких направляли з духовного центру – Києво-Межигірського монастиря. Більш вичерпну інформацію про архів та книгозібрання містять джерела XIX ст. У праці першого дослідника історії запорозької святині архімандрита Гавриїла зафіксовано факт наявності книгосховища монастиря (Гавриил, 1838, сс. 1, 2). Архів містив документи діловодства, наративні пам'ятки (копії листів кошового І. Гусака (1691 та 1695 рр.) Значну цінність мали збірки давніх законів. Монастирські рукописи становлять інтерес своїм змістом, формою, зовнішнім виглядом, текстом. У 1730-х рр. свідкам історії монастиря були Євангеліє, що містили написи у книгах.

На початку XIX ст., за інформацією Гавриїла, бібліотека зберігала першоджерела з історії монастиря. Серед них значне місце посідали: універсали, що закріплювали право власності монастиря; 11 активів (10 – копії) з печатками Коша Запорозького; скарги настоятелів щодо

утисків та наболілих питань (вирубка лісу, гребля, заселення простолюду та козаків, облаштування земельних ділянок). Цінним джерелом були картографічні матеріали XVIII – XIX ст., зокрема перший план монастиря виконано у графічному вигляді. Архів зберігав дарчі документи на землю та підданих (Гавриил, 1838, сс. 3−5; Харлан, 2005, с. 109).

Серед рукописних фондів необхідно відзначити документи останнього кошового П. Калнишевського про грошові збори (податі) Запорозької Січі за кожний двір (1763, 1774 рр.) (Феодосий, 1873, с. 14). Прикметно, що 1900 р., катеринославський колекціонер і збирач української старовини П. М. Сочинський повідомляє Д. І. Яворницькому про листування полковника О. Колпака з П. Калнишевським, датоване 1771 р., яке діяч отримав у тимчасове користування. Відомо, що в цей час П. М. Сочинський обстежив архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря та упорядкував оригінальне книжкове зібрання (Лист П. М. Сочинського…, сс. 482, 935).

До архіву надходили документи державних органів влади, вищого духовного правління, місцевого керівництва: рапорти, накази Губернської канцелярії про ловлю риби; документи з історії монастиря; ордери про власність монастиря, його підпорядкування та діяльність. Відповідно до джерел, подано інформацію про рапорти князя Г. Потьомкіна щодо захисту земельних прав Самарського монастиря як козацької святині; про будівництво кам'яних церков (1782 − 1787 рр.) (Феодосий, 1873, сс. 52−55).

Окреме місце посідали судові справи, пов'язані з відносинами між монастирем та козаками, забороною торгівлі лісом. До монастиря надійшли «*Предложения Азовского губернатора В. О. Черткова*» (1778 р.) щодо улаштування побуту у слободах, розташованих поблизу монастиря; листування В. О. Черткова з ієромонахом Феофаном (1777 − 1780 рр.). Інтерес викликають розпорядження місцевої консисторії та архієрейського правління, листування між настоятелями монастирів щодо внутрішнього господарського ладу та організації побуту. За В. О. Бідновим, загальна кількість архівних справ наприкінці XVIII ст. складала 88 одиниць.

До складу монастирського зібрання входила рукописна спадщина керівників обителі. За інформацією Гавриїла можна припустити, що одним з перших архівних документів став рукопис «*Полная биография иеромонаха Паисия*» (першого настоятеля 1602 р.). Автор невідомий, але матеріал викладено детально і ґрунтовно, за що документ користувався попитом у служителів. Крім того, поширювались серед козацтва «*Воззвания*» та «*Поучения*» як духовні заповіти, дорогоцінні сувої (Скалозуб, 2001, с. 199; Феодосий, 1873, с. 7). П. М. Сочинський після подорожі до монастиря на початку XX ст. виокремив з рукописів «*Евангельские поучения*», переписані невідомим ченцем чітким слов'янським письмом. Наступним церковним документом стали «*Проповеди слова Божьего на недели всего лета*» Антонія Радивиловського, написані трьома мовами: слов'янською, малоросійською, польською (Сочинский, 1904).

Дослідження бібліотеки та архіву монастиря є важливим не тільки з історії духовного центру, а й з вивчення історичного шляху Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархій: архів зберігав матеріали про втрачені монастирі та церкви. Наступні документи, що збиралися і зберігалися у монастирі, − описи церковного майна та господарських речей, які були корисними у справі вивчення минулого краю.

Дослідники початку XX ст. вважають, що одними з перших документів архіву були: ордер 1773 р. про молебень з приводу одруження Великого князя Павла Петровича з Наталією Олексіївною; два ордера Межигірського монастиря 1774 р. про підписання миру з Туреччиною; табель релігійних і державних свят; маніфести та накази Катерини II (1776 − 1779 рр.). Серед документів XVIII ст. варто зупинити увагу на справі 1780 р. про будівництво у Самарському монастирі нової кам'яної церкви Миколи Чудотворця та мучеників Кирика та Улити (головної соборної церкви) за кошти священика К. Тарловського. Архів зберігав велику за обсягом справу 1783 р., що містила перелік померлих ченців у 1777 − 1783 рр., власноручні короткі щоденникові нотатки Платона Любарського, подвижника православної віри. В архіві певний відсоток складали персональні справи запорожців. Серед старовинних паперів знаходились прошнуровані, скріплені печаткою та підписами особові книги, що містили імена дарувальників та благодійників з 1809 р. (Беднов, 1907, сс. 72−75; Феодосий, 1873, сс. 92, 93).

Відомими є прізвища відвідувачів монастиря: архімандритів Гавриїла (В. Ф. Розанов), Феодосія (О. Г. Макаревський), дослідників: А. О. Скальковського, А. П. Чиркова, П. М. Сочинського, В. Д. Машукова, В. О. Біднова, Д. І. Яворницького, які працювали з архівними документами та бібліотечними виданнями. Про це свідчать опубліковані статті, нотатки, історичні нариси, огляди, окремі видання.

Архімандрит Гавриїл перебував у Катеринославській губернії з 1828 р. до 1837 р. Пошукова робота з вивчення історії Південної України виявилась у археографічних дослідженнях, що дали змогу найти письмові джерела з історії пам'яток краю. Більше двох років Гавриїл працював у монастирському архіві з напівтрухлими аркушами. Результатом стало написання «*Исторической записки о Пустынно-Николаевском монастыре*» 1838 р., яка стала першою ґрунтовною працею з історії монастиря, стану справ та аналізу усіх напрямків діяльності козацької святині (Діанова, 2012, сс. 22, 23; Отчет о деятельности..., с. 164).

У 1835 р. до Катеринослава прибув А. О. Скальковський, чиновник з особливих доручень Новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова, з метою пошуку матеріалів з історії Півдня України в місцевих архівах. Архімандрит Гавриїл ознайомив шановного гостя з бібліотекою монастиря та власним книжковим зібранням (Діанова, 2012, с. 29). А. П. Чирков, активний член Одеського товариства історії та старовини, під час своєї подорожі Дніпром у 1865 р. відвідав Катеринославську губернію. Він зібрав багато цінного матеріалу завдяки написам на старовинних речах, серед яких його увагу привернули три Євангелія з Самарського монастиря (Чирков, 1875, сс. 344–347).

У 1871 році єпископом Катеринославським та Таганрозьким було призначено Феодосія (О. Г. Макаревського). Його увагу привертала історія Катеринославщини, переважно, минуле Катеринославської єпархії. З цією метою Преосвященний плідно працював з документами, які зберігались у церковних архівах, зокрема Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Працюючи зі справами XVIII ст. єпископ Феодосій залишив особисті нотатки на аркушах тексту. Він користувався «*Историей Новой Сечи*» А. О. Скальковського, «*Историей о казаках Запорожских*» князя Мишецького, книгами на малоросійській мові. Результатом його невтомної наукової діяльності стало підготовка цілого ряду історичних праць (Беднов, 1910, с. 12).

Історія монастирської бібліотеки викликала інтерес у катеринославських мешканців і на початку XX ст. Вагомий внесок у процес вивчення рідного краю зробили діячі Катеринославської вченої архівної комісії, зокрема В. О. Біднов та П. М. Сочинський, які обстежували пам'ятки місцевої архітектури і залишили письмові свідчення (Абросимова С. В., 1993, сс. 2, 3). Викладач Катеринославської духовної семінарії В. О. Біднов влітку 1904 р. відвідав монастир, ознайомився з архівом і зробив деякі виписки найбільш цікавих справ та рукописних документів.

Бібліотека допомагала учням, що навчалися у монастирській школі. У 1750 р. двоє вчителів навчали 87 хлопців. Для такого закладу кількість учнів вважалась значною, навіть у порівнянні з Кошем Запорозьким. У 1830 р. за розпорядженням Катеринославського єпархіального керівництва у монастирі була відкрита школа з церковного читання та співу. Навчальний осередок готував професіональних читців проповідей та виконавців для церковних хорів. Школа спрямовувала діяльність на користь краю і залишила про себе гарні спогади у документах Катеринославської єпархії (Феодосий, 1873, с. 10, 87).

Протягом століть монастир і бібліотека мали покровителів та благодійників, що позначилось на зростанні та розвитку святої обителі. Розмірковуючи про шляхи надходження книг до бібліотеки, варто зазначити, що монастир збагачувався за рахунок різних внесків від козацького товариства, мав фінансову підтримку від місцевих поміщиків, відвідувачів монастиря – духовних осіб. Значні грошові внески до скарбниці духовного закладу надійшли у XIX ст. (Феодосий, 1873, сс. 88, 89).

Крім рукописної спадщини монастир опікувався й придбанням друкованих видань, зокрема стародруків. Діячі Одеського товариства історії та старовини зазначали, що у XIX ст. бібліотека монастиря зберігала значну кількість богослужбових книг київського та московського друку XVIII ст., які розташовувалися частково в двох великих шафах, інші знаходились в різниці для швидкого доступу до них духовних осіб. На початку XX ст. з'являються нові факти. Бібліотека розміщувалась у трапезній кімнаті Георгіївської церкви. Невеличке приміщення з одним вікном мало дерев'яні полиці, на яких зберігалися церковні друковані книги та рукописи у кількості понад 150 примірників XVII – XVIII ст. Доповнювало книжкове зібрання значна кількість папок з монастирськими справами XIX ст., що знаходились у безладі та не мали хронології. Знайдений єдиний опис документів охоплював хронологічні межі з 1773 р. по 1801 р., але зазначені в ньому джерела були відсутніми. Важливою є інформація про необхідність обліку на видання, що зберігались (Беднов, 1907, с. 69, 70; Топографическое описание..., 1881, с. 474).

Монастир поповнювався пожертвуваннями, серед яких були і книги. За матеріалами А. П. Чиркова, бібліотека мала «Евангелие» мо-

сковського друку 1717 р., яке знаходилось у Георгіївській церкві Самарського монастиря. Видання надійшло у 1731 р. із Запорозької Січі як дарунок архімандрита Гавриїла. Два «Евангелие» були придбані та подаровані козаком Запорозького низового війська Д. Легушею у 1756 р. і у 1759 р. монастирю «*на вечное владение*» (Чирков, 1875, с. 344−347; Яворницкий, 1892, сс. 375, 376).

Катеринославський дослідник церковної старовини В. Д. Машуков поширив перелік літератури, яка зберігалася у монастирі XIX ст.: «Учительное евангелие» київського друку 1637 р. що містило значну кількість дописувань на різних сторінках; «Евангелие» московського друку 1791 р. На кошти покійного запорожця Никифора Рябошапки у 1740 р. на ярмарку за 15 крб. було куплено «Евангелие» московського друку 1735 р. З праць Д. І. Яворницького відомо, що в XIX ст. цінним джерелом був «Поминальник» 1794 р. із зазначенням року смерті й місця поховання К.І. Тарловського, про що свідчив напис на титульному аркуші пам'ятки (Машуков, 1905, сс. 50, 51; Яворницкий, 1888, с. 94; Яворницкий, 1892, с. 380).

Досліджену бібліотеку та архів ми не маємо права віднести до втрачених. Каталог ДНІМ ім. Д. І. Яворницького (1988 р.) містить цінну інформацію про наявність у фондах установи шести примірників друкованих книг з Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Зазначу: Дорофей «*Поучения душеполезна различна к своим его ученикам*. К., 1628» (в конвалюте); «*Пречистыи АКАФИСТЫ и прочия спасительныя мольбы*. К., 1674»; «Пролог. Москва, 1735. Ч. 1». Захоплення дослідників викликають три «Евангелие»: львівське 1644 р., київське 1756 р., московське 1791 р. (про які писав Д. І. Яворницький). Кожне складається з палітурки у вигляді дощечок, обтягнутих оксамитом або натуральною шкірою, з срібним та золотим окладами, оздоблено мініатюрами з фініфтю, внутрішнім орнаментом та іншими дорогоцінними прикрасами, металевими застібками. Зазначені видання цінні папером, захищеним водяним знаком (Абросимова С. В., 1988, сс. 7−9, 11, 15, 19, 32).

Історія бібліотеки не закінчена. За словами настоятеля монастиря отця Досифея, відомо, що сучасне книжкове зібрання містить близько 2000 примірників богослужбової літератури. Переважають друковані релігійні видання, але певний відсоток складають сучасні рукописні документи. Наявність матеріалів з бібліотеки монастиря XVII – XIX ст. не підтверджує, посилаючись на пожежі, епідемії, зруйнування, зміни органів підпорядкування. Повною інформацією про сучасний стан бібліотеки обителі володіє бібліотекар-ченець.

Висновки. Підсумовуючи, зазначу, що архів і бібліотека Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря у XVII ст. мали одиничні примірники, у XVIII ст. переважну більшість складали рукописні джерела. Значним за обсягом був фонд архівних документів та друкованих видань, створений у XIX ст. На жаль, до XXI ст. не збереглися і ці документи. Вони втрачені з різних причин як відомих (революції, війни), так і не з'ясованих. Матеріали з історії бібліотек духовних закладів є цінним джерелом для створення цілісної картини політичної, соціальної та церковної історії Південної України XVII – XIX ст. Крім того, дослідження монастирських осередків дозволяють висвітлити невідомі сторінки бібліотекознавства та репрезентувати унікальні, рідкісні видання культурної спадщини України.

Бібліографічні посилання

Абросимова, С. В. (Ред.). (1988). *Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее, 1574–1800 : каталог.* Днепропетровск: ДИМ.

Абросимова, С. В. (1993). Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності. У М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, & О. А. Удод (Ред.), *До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.) : збірка статей* (сс. 1–4). Дніпропетровськ.

Беднов, В. А. (1907). *Из прошлого Екатеринославской епархии.* Екатеринослав.

Беднов, В. А. (1910). *Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский и его труды по истории Екатеринославщины.* Екатеринослав.

Векленко, В. (2016). Самарський монастир серед легенд і міфів. (І. Кочергін, Ред.) *Січеславщина : краєзнавчий альманах*(7), 3–27.

Гавриил (Розанов, В. Ф.) (1838). *Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре.* Одесса.

Діанова, Н. М. (2012). *Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія.* Одеса: Фенікс.

Лист П. М. Сочинського Д. І. Яворницькому, від 14.09.1900, № 494. (2010). У С. Абросимова,

Н. Василенко, А. Перкова, & ін. (Ред.), *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького* (Т. 5, сс. 482–483). Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС.

Машуков, В. Д. (1905). *Материалы к изучению церковной старины Украины.* Харьков.

Мицик, Ю. А., Мосьпан, Н. В., & Плохій, С. М. (1994). *Місто на Самарі.* Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ.

Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии, 1 ноября 1904 – 1 ноября 1906 г. (1909). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (5), 162–166.

Скалозуб, Ю. (2001). *История Екатеринославской епархии, 1775–1917 годы.* Дніпропетровськ: Січ.

Сочинский, П. Н. (1904). В святыне Запорожья. (А. С. Синявский, Ред.) *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*(1), 160–165.

Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря, находящегося в Ектеринославской губернии в 2-х верствах к востоку от города Новомосковска. (1881). *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей, 12*, 472–477.

Феодосий, (А. Г. Макаревский) (1873). *Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь.* Екатеринослав.

Харлан, О. В. (2005). Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII – XIX ст. (С. І. Світленко, Ред.) *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження* (2), 105–120.

Чирков, А. (1875). Надписи, находящиеся в Новороссийском крае. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей, 9*, 343–351.

Яворницкий, Д. И. (1888). *Запорожье в остатках старины и преданиях.* Санкт-Петербург.

Яворницкий, Д. И. (1892). Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. В Д. И. Яворницкий, *История запорожских козаков* (Т. 1, сс. 365–383). Санкт-Петербург.

References

Abrosimova, S. V. (Ed.). (1988). *Staropechatnye kirillicheskie izdaniya v Dnepropetrovskom istoricheskom muzee, 1574–1800 : katalog* [*Old printed Cyrillic editions in Dnepropetrovsk Historical Museum, 1574–1800: catalogue*]. Dnepropetrovsk: DIM (in Russian).

Abrosymova, S. V. (1993). Katerynoslavs'ka uchena arkhivna komisiya i napryamky yiyi diyal'nosti [Katerinoslav Scientific Archival Commette and its Researches]. In M. P. Kovalsky, Yu. A. Mytsyk, & O. A. Udod (Ed.), *Do 90-richchya Katerynoslavs'koyi uchenoyi arkhivnoyi komisiyi (1903–1916 rr.) : zbirka statey* [*To the 90th anniversary of Katerinoslav Scientific Archival Commette (1903–1916): a collection of articles*] (pp. 1–4). Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Bednov, V. A. (1907). *Iz proshlogo Ekaterinoslavskoy eparkhii* [*From the past of the Ekaterinoslav Diocese*]. Ekaterinoslav (in Russian).

Bednov, V. A. (1910). *Preosvyashchennyy Feodosiy, episkop Ekaterinoslavskiy i Taganrogskiy i ego trudy po istorii Ekaterinoslavshchiny* [*Reverend Theodosius, Bishop of Katerinoslav and Taganrog and his works on the history of Katerinoslav*]. Ekaterinoslav (in Russian).

Veklenko, V. (2016). Samars'kyy monastyr sered lehend i mifiv [Samara monastery of legends and myths]. (I. Kocherhin, Ed.) *Sicheslavshchyna : krayeznavchyy al'manakh* [*Sicheslavschyna : Almanac of Local Lore*] (7), 3–27 (in Ukrainian).

Gavriil (Rozanov, V. F.). (1838). *Istoricheskaya zapiska o Pustynno-Nikolaevskom Samarskom monastyre* [*A Historical Note about Samara Desert-Nicholas Monastery*]. Odessa (in Russian).

Dianova, N. M. (2012). *Vnesok vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoyi Ukrayiny u rozvytok istorychnoyi nauky i osvity (kinets' XVIII – pochatok XX st.)* [*Contribution of Higher Orthodox Clergy of SoutherrnUkraine to Historical Development of Science and Education (the end of the 18th – the beginning of the 20th century*]. Odesa: Feniks (in Ukrainian).

Lyst P. M. Sochyns'koho D. I. Yavornyts'komu, vid 14.09.1900, No 494 [A Letter by P.M.Sochynskiy to D.I.Yavornitskiy, 14.09.1900, No 494]. (2010). In S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova, & in. (Ed.), *Epistolyarna spadshchyna akademika D. I. Yavornyts'koho* [*Epistolary heritage of academician D. I. Yavornytsky*] (Vol. 5, pp. 482–483). Dnipropetrovsk: ART-PRES (in Ukrainian).

Mashukov, V. D. (1905). *Materialy k izucheniyu tserkovnoy stariny Ukrainy* [*Materials to the study of church antiquity of Ukraine*]. Khar'kov (in Russian).

Mytsyk, Yu. A., Mos'pan, N. V., & Plokhiy, S. M. (1994). *Misto na Samari* [*A town on the Samara*]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DDU (in Ukrainian).

Otchet o deyatel'nosti Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii, 1 noyabrya 1904 – 1 noyabrya 1906 g. [An Activity Report of Katerinoslav Scientific Archival Commette, November 1, 1904 – November 1, 1906] (1909). *Letopis' Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii* [*Chronicles of Katerinoslav Scientific Archival Commette*] (5), 162–166 (in Russian).

Skalozub, Yu. (2001). *Istoriya Ekaterinoslavskoy eparkhii, 1775–1917 gody* [*The History of Katerinislav Eparchy, 1775–1917*]. Dnipropetrovsk: Sich (in Russian).

Sochinskiy, P. N. (1904). V svyatyne Zaporozh'ya [In Zaporizhian Srine]. (A. S. Sinyavskiy, Ed.) *Letopis' Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii* [*Chronicles of Katerinoslav Scientific Archival Commette*] (1), 160–165 (in Russian).

Topograficheskoe opisanie Samarskogo Nikolaevskogo monastyrya, nakhodyashchegosya v Ekterinoslavskoy gubernii v 2-kh verstvakh k vostoku ot goroda Novomoskovska [Topographical Description of Samara Desert-Nicholas Monastery located in Katerinoslav Province in two miles from Novomoskovsk, 1881]. (1881). *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [*Memoirs of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities*], 12, 472–477 (in Russian).

Feodosiy, (A. G. Makarevskiy) (1873). *Samarskiy Ekaterinoslavskoy eparkhii Pustynno-Nikolaevskiy monastyr'* [*Samara Desert-Nicholas Monastery of Katerinoslav Eparchy*]. Ekaterinoslav (in Russian).

Kharlan, O. V. (2005). Samars'kyy Pustynno-Mykolayivs'kyy monastyr. Arkhitekturna ta mystets'ka spadshchyna XVIII – XIX st. [Samara Desert-Nicholas Monastery. Architectural and artistic heritage of the 18th – 19th centuries] (S. I. Svitlenko, Ed.) *Prydniprovya : istoryko-krayeznavchi doslidzhennya* [*Prydniprovya : historical local lore investigations*] (2), 105–120 (in Ukrainian).

Chirkov, A. (1875). Nadpisi, nakhodyashchiesya v Novorossiyskom krae [Inscriptions in Novomoskovsk region]. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [*Memoirs of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities*], *9*, 343–351 (in Russian).

Yavornitskiy, D. I. (1888). *Zaporozh'e v ostatkakh stariny i predaniyakh* [*Zaporozhye in remnants of antiquity and traditions*]. Sankt-Peterburg (in Russian).

Yavornitskiy, D. I. (1892). Samarskiy Pustynno-Nikolaevskiy monastyr' [Samara Desert-Nicholas Monastery]. In D. I. Yavornitskiy, *Istoriya zaporozhskikh kozakov* [*The history of Zaporozhian Cossacks*] (Vol. 1, pp. 365–383). Sankt-Peterburg (in Russian).

Надійшла до редколегії 21.03.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 182–188

doi: 10.15421/261720

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 94(47) «1762/1796» (092)

М. А. Руднев
Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Дело Арсения Мацеевича как «индикатор» идеологии церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект

На материале историко-биографических работ, а также обобщающих трудов по истории Русской православной церкви и общественно-политической мысли рассматриваются историографические оценки и трактовки идеологического содержания и мотивов церковной оппозиции 1760-х гг. против политики Екатерины II во главе с митрополитом Арсением Мацеевичем в контексте проблемы формирования и развития церковного консерватизма синодального периода от его исходной оппозиционной версии к последующему «системному» обличью.

Ключевые слова: Арсений Мацеевич, церковный консерватизм, церковное землевладение, секуляризация, екатерининская политика, оппозиция, идеологическое содержание, мотивация, историографический аспект, оценка, трактовка.

Руднєв М. А. **Справа Арсенія Мацеєвича як «індикатор» ідеології церковного консерватизму катеринінської доби: історіографічний аспект.**

На матеріалі історико-біографічних робіт, а також узагальнюючих праць з історії Російської православної церкви та суспільно-політичної думки розглядаються історіографічні оцінки і трактовки ідеологічного змісту та мотивів церковної опозиції 1760-х рр. супроти політики Катерини II на чолі з митрополитом Арсенієм Мацеєвичем у контексті проблеми формування і розвитку церковного консерватизму синодального періоду від його первісної опозиційної версії до подальшого «системного» обличчя.

Ключові слова: Арсеній Мацеєвич, церковний консерватизм, церковне землеволодіння, секуляризація, катеринінська політика, опозиція, ідеологічний зміст, мотивація, історіографічний аспект, оцінка, трактовка.

Rudnev M. A. **The cause of Arseniy Matseevich as an «indicator» of the ideology of the church conservatism at the Catherinian age: historiographical aspect.**

On the materials of the historico-biographical treatises and furthermore the generalizing and monographic works in history of the Russian Orthodox Church and the social and political thought the historiographical appraisals and treatments of the ideological content and motivation of the church opposition to the Catherine's II policy led by metropolitan of Rostov Arseniy Matseevich is examined. This problematico-historiographical review is realized in the context of the Russian conservatism's origins and development from its initial oppositional version to the posterior incarnation. The Russian Pre-October and émigré "secular" historians (V. S. Ikonnikov, A. V. Kartashev) appraised Arseniy Matseevich's struggle against the secularization church estates decreed by Catherine II as the manifestation of the class economical egoism of the highest clergy only. These authors denied any «ideal» (spiritual and ideological) motives of his opposition to the Catherinian policy. Contrary to this viewpoint in the apologistical treatise about Arseniy Matseevich published in 1912 the priest M. S. Popov represented him as the principal ideological fighter for the Church's independence of the Catherinian absolutist regime. The Soviet historiography and the majority of the contemporary Russian historians assertes the «class egoistical» economical motivation of Arseniy Matseevich's opposition to the Catherinian politics and confronted his oppositional church conservatism with its «system» version personified by the metropolitan of Moscow Platon (Levshin).

Key words: Arseniy Matseevich, church conservatism, church landownership, secularization, Catherinian policy, opposition, ideological content, motivation, historiographical aspect, appraisal, treatment.

© Руднев М. А., 2017

Постановка проблемы. «Вечная» и неисчерпаемая в своем событийно-хронологическом многообразии и драматизме проблема взаимоотношений Русской православной церкви и светской власти (в ее конкретных исторических обличьях Московского царства, Петербургской империи и атеистического, а точнее, квазирелигиозного Советского Союза) сохраняет непреходящую интеллектуальную и морально-идеологическую актуальность вплоть до настоящего времени. Одной из ярких и трагических страниц этой многовековой истории церковно-государственных отношений стал последний всплеск открытого противостояния (до 1917 г.) «Священства» и «Царства» вокруг секуляризации монастырских земель, осуществленной правительством Екатерины II в 1764 г. В этом неравном драматическом противоборстве оппозиционное священство, идейно-мировоззренческая позиция которого со всей очевидностью отражала идеологию тогдашнего «внесистемного» церковного консерватизма, было представлено колоритной фигурой ростовского митрополита Арсения Мацеевича (1697 – 1772), окончившего свои дни безымянным узником одиночной камеры Ревельской крепости.

Вполне закономерно, что яркая личность и трагическая судьба этого непримиримого идейного и личного противника Екатерины II – к тому же этнического украинца и выпускника Киево-Могилянской академии – обрела новую мемориально-идеологическую актуальность в контексте недавнего катастрофического обострения неизбывного экзистенциального «спора славян между собою» в лице современных России и Украины.

Вместе с тем, для современного неангажированного исследователя олицетворяемая Арсением Мацеевичем церковная сословно-идеологическая оппозиция служит наглядным доказательством социальной и, соответственно, духовно-мировоззренческой разноликости, присущей русскому консерватизму уже на начальном этапе его исторического бытия в качестве одного из «состоявшихся», исторически длительных феноменов общественной мысли – т. е. в 1760-е годы, когда в процессе идейного противостояния в екатерининской Уложенной Комиссии произошла ее первичная дифференциация на два противостоящих, но при этом органически взаимосвязанных направления: прогрессистское («просветительское») и консервативное. Как известно, второе из них в своей первозданной магистральной версии было представлено дворянским консерватизмом, чья идеология – при всей кажущейся парадоксальности подобной картины – во многих отношениях основывалась на философско-теоретических парадигмах европейского Просвещения, и для которого, во всяком случае в лице его фактического основоположника князя М. М. Щербатова, был характерен последовательный и даже воинственный антиклерикализм.

Изложение основного материала. Переходя к непосредственно интересующему нас историографическому аспекту исторического феномена консервативной церковной оппозиции, олицетворяемой Арсением Мацеевичем, приходится констатировать, что вплоть до настоящего времени этот примечательный сюжет российской истории все еще не стал предметом действительно объективного и всестороннего исследования. Единственное предсказуемое исключение составляют разноформатные биографические работы об опальном ростовском митрополите, а также соответствующие сюжеты в обобщающих трудах по истории Русской православной церкви (при этом исчерпывающее и даже репрезентативное освещение последних невместимо в ограниченный формат и сюжетно-тематические рамки журнальной статьи и может стать предметом отдельного проблемно-историографического исследования).

Детальное документировано-фактографическое изложение предпосылок и обстоятельств дела Арсения Мацеевича, представленное в написанном и изданном в 1875 г. 25 томе «Истории России с древнейших времен» С. М. Соловьева (1820 − 1879), в принципе не предполагало его идеологического истолкования и, тем более, историко-политической («направленческой») идентификации идейных позиций нашего героя. Автор первого в полном смысле научного российского исторического меганарратива лишь констатирует тот очевидный факт, что с поражением и гибелью опального ростовского митрополита «кончилась борьба за вопрос, поднятый в русской жизни еще в XV веке» [т. н. «спор о церковных имуществах» между духовной и светской властями и внутри самой Церкви – *Авт.*] (Соловьев, 1998, с. 196). По словам С. М. Соловьева, этот неизбывный вопрос российской истории при екатерининском абсолютизме не мог быть «решен так, как был решен в XV в. [сохранение *status-quo* в интересах Церкви – *Авт.*], и Арсений ростовский пал, защищая в XVIII в. мнение Иосифа Волоцкого» (Соловьев, 1998, с. 196). Вместе с тем этот непреложный для него вывод автор «Исто-

рии России с древнейших времен» как бы уравновешивает вполне сочувственной морально-эстетической характеристикой личности защитника исторически обреченного дела: «Но как бы историк не отнесся к этому мнению, нельзя не признать за Арсением мужества в отстаивании своего мнения до конца. Он просил снисхождения… но не жертвовал своими убеждениями для получения прощения, освобождения от наказания» (Соловьев, 1998, с. 196).

Первой заслуживающей профессионального историографического интереса специальной работой об опальном ростовском митрополите стала «одноименная» журнальная монография будущего академика В. С. Иконникова (1843 − 1923), опубликованная в журнале «Русская старина» (1879, № 7, 8, 9). Известный киевский историк решительно отказывает Арсению Мацеевичу в каких бы то ни было «высоких» духовно-идеологических мотивах («какое-то высшее духовное воззрение») его упорной борьбы против секуляризации церковных земель, обнаруживая за ней лишь своекорыстные крепостнические интересы высшей церковной иерархии (Иконников, 1879, с. 15). По версии В. С. Иконникова, его оппозиционность якобы была ориентирована на «один прибыток и личное [!? – *Авт.*] обогащение» и поэтому изначально не оставляла места для постановки вопроса «о праве… личности с религиозной точки зрения, какая проявлялась иногда у представителей этого направления [церковного консерватизма? – *Авт.*] в прежнее время» (Иконников, 1879, с. 15). При этом киевский историк не видит никакого отличия во взглядах Арсения «на личность человека [так у В. С. Иконникова – *Авт.*] от воззрений на нее защитников крепостного права», т. е. тогдашних дворян-консерваторов (для характеристики их социально-политической «антропологии» он обращается к критическим замечаниям А. П. Сумарокова на «Большой Наказ» Екатерины II) (Иконников, 1879, с. 15). Таким образом, резюмирует В. С. Иконников, «взгляд Арсения и его единомышленников на имущественные права церкви нисколько не разнится от мнения самых крайних защитников крепостного права того времени» (Иконников, 1879, с. 15). Следует отметить, что подобная трактовка оппозиционной деятельности Арсения Мацеевича, при которой ее мотивация сводится лишь к защите своекорыстных экономических интересов высшего и монастырского духовенства и при этом, по сути, лишается какого бы то ни было «идеального» (духовно-идеологического) содержания, стала практически общепринятой версией в нецерковной исторической науке дореволюционного периода.

Среди монографических работ об опальном ростовском митрополите особое место занимает объемная книга священника М. С. Попова «Арсений Мацеевич и его дело» (Попов, 1912). Ее можно рассматривать как своеобразный итог полувековой историко-биографической традиции (первые журнальные публикации о нашем герое появились в начале 1860-х гг.), практически полностью прерванной в послеоктябрьский период. Главной особенностью книги М. С. Попова, благодаря которой она заслуживает отдельного разговора в сюжетно-тематическом контексте нашего проблемно-историографического исследования, является ее ярко выраженный апологетический характер и даже определенная идеологизированность авторской позиции.

Прежде всего историк-священник выражает решительное неприятие основной идейно-концептуальной тенденции большинства предшествующих работ об Арсении Мацеевиче, авторы которых (в том числе будущий академик В. С. Иконников) приписывали «ревнителю церковных прав… темные черты крепостника», «тогда как Екатерина II, взявшая крестьян у духовных властей, представлялась [этими авторами – *Авт.*] в светлом виде освободительницы угнетенных» (Попов, 1912, с. XI).

Со своей стороны, М. С. Попов видит в опальном ростовском митрополите отнюдь не ярого крепостника, а отважного борца за «достоинство церкви», которая в результате преобразовательной политики Екатерины II оказалась перед гораздо более серьезной угрозой, чем «потеря земельных владений» (Попов, 1912, сс. XI, 585, 588). Более того, в изображении его биографа-апологета Арсений Мацеевич предстает деятельным защитником помещичьих крестьян (на основании неких «внушительных свидетельств» о том, как он «грозно стоял за них против помещиков, позволявших наносить им обиды») – защитником крестьянских интересов, якобы заслужившим «упорное сочувствие» народа (Попов, 1912, сс. XV, 589, 590). При этом М. С. Попов отрицает наличие у своего героя, который отнюдь «не заявил себя сторонником теории о двух властях, духовной и светской», каких-либо теократических идеалов и замыслов «по образу и подобию» патриарха Никона и даже сколько-нибудь ярко выраженного стремления к восстановлению патриаршества (Попов, 1912, с. 586). В конечном итоге, согласно аксиоматичному заключению

историка-священника, секуляризация церковных земель в 1764 г., а также поражение и гибель ее главного противника Арсения Мацеевича, стали торжеством насаждавшихся Екатериной II «государственных идей западного типа» и ключевой вехой на пути дальнейшего «огосударствления» Русской православной церкви в Петербургской империи (Попов, 1912, с. 559).

Как противоположный идейно-концептуальный «полюс» историографического образа опального ростовского митрополита можно расценивать крайне негативную оценку его оппозиционной деятельности и соответствующую трактовку ее идейной мотивации в заключительном томе двухтомных «Очерков по истории русской церкви» (1959) А. В. Карташева (1875 − 1960). Видный историк русского зарубежья, политический и церковно-общественный деятель характеризует Арсения Мацеевича как «неподвижного тотального крепостника», который был «настолько ослеплен консервативностью своих понятий о церковном имуществе», что «просто не в силах был мыслить жизнь церкви без крепостного труда» − и расценивал его протест против «неизбежных последствий церковной реформы Петра» как «слепое, почти детское непонимание переживаемого исторического перелома» (Карташев, 1992, сс. 456, 460, 462). Столь негативные и даже обличительные оценки, несомненно, были обусловлены общей прогрессистской концепцией Карташева-историка, а также, вероятно, неизжитым кадетским либерализмом – несмотря на очевидное постреволюционное эмигрантское «поправение» – бывшего министра вероисповеданий Временного правительства, ярким свидетельством чему служит легковесная риторическая формула насчет некоей «узости [? – *Авт.*] консервативных душ», якобы в полной мере присущей опальному ростовскому митрополиту (Карташев, 1992, с. 460). По утверждению А. В. Карташева, его охранительный «пафос питался его личным пристрастием к делам хозяйственным» (т. е., очевидно, эгоистическими социально-экономическими интересами), при этом, «как у патриарха Никона, так и у Арсения, интерес хозяйственный вносит уродливые [! – *Авт.*] черты в их архиерейскую мораль» (Карташев, 1992, с. 456). Автор «Очерков по истории русской церкви» обращает внимание на то очевидное, с его точки зрения, обстоятельство, что именно опальному ростовскому митрополиту «как крупнейшему «душевладельцу» [кавычки А. В. Карташева – *Авт.*], и приличествовало быть лидером в защите этой до неприличия устарелой формы обеспечения церкви [крепостного землевладения – *Авт.*]» (Карташев, 1992, с. 460).

Кроме того, А. В. Карташев обнаруживает определяющую национально-культурную (по современной терминологии, «этнопсихологическую») подоплеку клерикальной и «крепостнической» оппозиции екатерининской политике во главе с урожденным украинцем и «могилянцем» Арсением Мацеевичем или, согласно его более чем тенденциозному «диагнозу», «идеологии, подсознательно [! – *Авт.*] залегшей в психике русских южан [духовенства «могилянской школы» − *Авт.*], выросших в атмосфере латинства и польщизны [так у А. В. Карташева – *Авт.*]» (Карташев, 1992, с. 456).

В высшей степени примечательно, что «испорченному» влиянием польско-католического клерикализма малороссийскому духовенству автор «Очерков по истории русской церкви» противопоставляет несравнимо более симпатичных для него «церковников-великороссов», которые, по его утверждению, при всей тяжести для них «бытовой революции секуляризации», «встретили ее и вынесли как тяжелый долг перед родным государством и народом» (Карташев, 1992, с. 456).

Вместе с тем А. В. Карташев вынужден признать, что не только клерикалам-«южанам», но и всем тогдашним православным архиереям, в том числе «самым «законопослушным» из великороссов, была страшна и нелегка эта имущественная реформа, и они невольно мыслили бурного Арсения выразителем их собственных тревог» (Карташев, 1992, с. 460).

Нетрудно предположить, что в советской исторической науке – например, в итоговом обобщающем труде «Русское православие: вехи истории» (Клибанов, 1989), подготовленном многочисленным авторским коллективом во главе с А. И. Клибановым, − безраздельно преобладал взгляд на Арсения Мацеевича как на непримиримого защитника своекорыстных имущественных интересов Церкви (а не идейного борца за ее самостоятельность), выразителя «последовательно крепостнических взглядов» (Рындзюнский, 1989, с. 284). Согласно заключению П. Г. Рындзюнского, автора соответствующей главы под выразительным названием «Церковь в дворянской империи (XVIII в.)» − выводу, в «перестроечной» интеллектуальной ситуации 1989 года звучащему несколько архаично из-за своей «терминологической ортодоксальности», − после того, как «служители

церкви высшего ранга стали наряду с бюрократическим аппаратом и в единстве с ним главным оплотом феодально-абсолютистского государства», лишь «отдельные рецидивы прошлых настроений, какими были, например, протесты Арсения Мацеевича, свидетельствовали о том, что в высшем духовенстве, как наиболее консервативной части [! – *Авт.*] правящих сословий, сохранились взгляды, несозвучные новым порядкам…» (Рындзюнский, 1989, сс. 297, 298). «Однако теперь в борьбе с ними правительство имело возможность опереться на широкие круги преданных ему церковных сановников», − отмечает советский историк, указывая на духовного наставника будущего императора Павла I митрополита Платона (Левшина) (1737 − 1812) как на «типичного представителя… нового типа» провластного «духовенства высокого ранга» (Рындзюнский, 1989, с. 298).

Вплоть до настоящего времени единственной заслуживающей внимания попыткой вписать трагическую фигуру Арсения Мацеевича в общий контекст генезиса русского консерватизма (во всей его сословно-корпоративной и идейной многоликости) остается беглая характеристика его оппозиционной деятельности в коллективной монографии современных российских историков «старой школы» В. Я. Гросула, Б. С. Итенберга, В. А. Твардовской, К. Ф. Шацилло и Р. Г. Эймонтовой «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика» (М., 2000). По вполне предсказуемому заключению В. Я. Гросула, опальный ростовский митрополит, выступая против мероприятий екатерининского режима, затрагивавших интересы Церкви, «демонстрировал свои последовательно крепостнические взгляды» (Гросул, 2000, с. 30).

Гораздо более оригинальным и плодотворным авторским шагом, с историографической точки зрения, представляется выделение видным российским историком «советской школы» − наряду с жестоко подавленной «церковной фрондой» – другого, неоппозиционного течения в церковном консерватизме екатерининской эпохи, к которому он причисляет уже упоминавшегося митрополита Платона (Левшина) и епископа Дмитрия (Сеченова) (Гросул, 2000, с. 30). По утверждению В. Я. Гросула, для этих высших церковных иерархов, полностью поддерживавших стратегический курс правительственной политики, были характерны «открытые выступления против светской науки, против вольномыслия» (главной преградой распространению которого они считали «развитие духовного обучения»), что позволяет относить их к консервативному лагерю русской общественной мысли (Гросул, 2000, с. 30).

Разумеется, подобная попытка первичной дифференциации церковного консерватизма екатерининской эпохи, неразрывно связанная с трактовкой оппозиционной деятельности Арсения Мацеевича в контексте становления консервативной идеологии на российской почве, по своему содержательному и идейно-концептуальному «формату» может рассматриваться как очевидный случай «постановки проблемы», что позволяет говорить лишь о потенциальных перспективах формирования соответствующей историографической (историко-церковной) традиции.

В завершение нашего проблемно-историографического опыта было бы уместным хотя бы эпизодически затронуть вопрос о присутствии «слова и дела» опального ростовского митрополита в многочисленных биографических трудах о Екатерине II новейшего (постсоветского) времени, большинство из которых, при всей их исчерпывающей «форматной» фундаментальности, принадлежит, скорее, к научно-популярному жанру. Среди них, с точки зрения интересующей нас историко-церковной проблематики, особого внимания заслуживает вышедшая в знаменитой серии «Жизнь замечательных людей» шестисотстраничная книга одного из ведущих современных специалистов по истории екатерининской эпохи О. И. Елисеевой «Екатерина Великая» (Елисеева, 2010). Легко предположить, что для ее авторской концепции – впрочем, как и для практически всех подобных новейших биографических трудов – характерен ярко выраженный апологетический подход по отношению к «главной героине». Поэтому неслучайно характеристика О. И. Елисеевой дела Арсения Мацеевича и сопутствующая оценка его оппозиционной деятельности обнаруживает отчетливое сходство с уже озвученной нами идейно-концептуальной позицией апологета синодального периода А. В. Карташева: «При чтении его [Арсения Мацеевича – *Авт.*] гневных филиппик возникает чувство, что воскрес протопоп Аввакум, ратующий за «древлее благочестие». Однако, в отличие от знаменитого раскольника, митрополит не был бескорыстным защитником веры» (Елисеева, 2010, с. 315). Вслед за А. В. Карташевым отказывая Арсению в этом высоком статусе и, соответственно, в каких-либо высоких духовно-идеологических мотивах его антиекатерининской оппозиции, О. И. Елисеева характеризует

нашего героя как «самого богатого из православных архиереев», который «владел шестнадцатью тысячами душ и отстаивал право Церкви на имущественную [! – *Авт.*] независимость от государства», но при этом в своем сословно-корпоративном эгоизме считал, что «забота о просвещении и инвалидах – дело светской власти» (Елисеева, 2010, с. 315).

Не менее красноречивым историографическим фактом можно считать отсутствие не только отдельной справочной статьи, но даже упоминания об Арсении Мацеевиче на страницах фундаментального энциклопедического словаря «Русский консерватизм середины XVIII – начала XX века» (Шелохаев, 2010), представляющего собой, без преувеличения, «последнее слово» или, по крайней мере, поворотный момент современной российской историографии дооктябрьского консерватизма. Соответственно, для авторского коллектива во главе с В. В. Шелохаевым персонализированная история интересующего нас духовно-идеологического феномена (консерватизма церковного) начинается с его «системной» версии в лице митрополита Платона (Левшина). В справочной статье А. С. Глазевой «Платон (в миру – Петр Георгиевич Левшин)» (Глазева, 2010) особо акцентирована ведущая роль его «воспитанников» в борьбе «консервативно настроенной части православного духовенства и общества» за «чистоту православных догматов и господствующего положения Русской православной церкви» против либеральных тенденций в духовно-религиозной сфере, которые активизировались в конце XVIII – начале XIX вв. и обрели угрожающую актуальность в контексте экуменистической (де-факто «протестантофильской») религиозно-идеологической политики Александра I в первые годы после победы над Наполеоном и создания Священного Союза. По утверждению современного биографа митрополита Платона, именно его ученики и единомышленники составили кадровую основу т.н. «русской православной оппозиции» (концептуально-терминологическая конструкция ее коллеги Ю. Е. Кондакова, автора этапной для интересующей нас историографической традиции монографии «Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801 − 1825)» (Кондаков, 1998)) – оппозиции, действия которой, при негласной поддержке могущественного А. А. Аракчеева, «в итоге привели к отставке министра духовных дел и народного просвещения А. Н. Голицына, закрытию Библейского общества, способствовали возвращению утраченных православной церковью позиций» (Глазева, 2010, с. 361).

Выводы. Подводя предварительные итоги осуществленного нами «пробного» проблемно-историографического обзора, можно с уверенностью утверждать, что дальнейший всесторонний и объективный анализ освещения и трактовки идеологических аспектов «слова и дела» Арсения Мацеевича в российской, украинской и, возможно, в зарубежной научной гуманитаристике должен стать одним из исходных структурно-сюжетных элементов будущего обобщающего исследования историографии русского консерватизма эпохи Империи и, в первую очередь, его специфической и до сих пор малоизученной типологической версии, нашедшей свое воплощение в историческом бытии Русской православной церкви синодального периода.

Библиографические ссылки

Глазева, А. С. (2010). Платон (в миру – Петр Георгиевич Левшин). В В. В. Шелохаев (Ред.), *Русский консерватизм середины XVIII – начала XX в. : энциклопедия* (стр. 359—362). Москва: РОССПЭН.

Гросул, В. Я. (2000). Зарождение российского политического консерватизма. В В. Я. Гросул, Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская, К. Ф. Шацилло, & Р. Г. Эймонтова, *Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика.* Москва: Прогресс-Традиция. Получено из http://propagandahistory.ru/books/pod-red--V-YA--Grosula_Russkiy-konservatizm-XIX-stoletiya--Ideologiya-i-praktika-/

Елисеева, О. И. (2010). *Екатерина Великая.* Москва: Молодая гвардия.

Иконников, В. (1879). Арсений Мацеевич. *Русская старина* (9), 1–34.

Карташев, А. В. (1992). Очерки по истории русской церкви. В А. В. Карташев, *Собрание сочинений : в 2 т.* (Т. 2). Москва: ТЕРРА. Получено из https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom–2/

Клибанов, А. И. (Ред.). (1989). *Русское православие: вехи истории.* Москва: Политиздат.

Кондаков, Ю. Е. (1998). *Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801 − 1825).* Санкт-Петербург: Нестор.

Попов, М. С. (1912). *Арсений Мацеевич и его дело.* Санкт-Петеребург.

Рындзюнский, П. Г. (1989). Церковь в дворянской империи (XVIII в.). В А. В. Клибанов, *Русское православие : вехи истории* (стр. 230–308). Москва: Политиздат.

Соловьев, С. М. (1998). История России с древнейших времен. В С. М. Соловьев, *Сочинения : В 18 кн.* (Кн. 13). Москва: Голос. Получено из http:// militera. lib.ru/common/solovyev1/25_03.html.

Шелохаев, В. В. (Ред.). (2010). *Русский консерватизм середины XVIII – начала XX века : энциклопедия.* Москва: РОССПЭН.

References

Glazeva, A. S. (2010). Platon (v miru – Petr Georgievich Levshin) [Platon (in the world – Peter Georgievich Levchin)]. In V. V. Shelokhaev (Ed.), *Russkiy konservatizm serediny XVIII – nachala XX v. : entsiklopediya* [*Russian conservatism in the middle 18th – at the early 20th century. Encyclopaedia*] (pp. 359–362). Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Grosul, V. Ya. (2000). Zarozhdenie rossiyskogo politicheskogo konservatizma [The birth of Russian political conservatism]. In V. Ya. Grosul, B. S. Itenberg, V. A. Tvardovskaya, K. F. Shatsillo, & R. G. Eymontova, *Russkiy konservatizm XIX stoletiya. Ideologiya i praktika*. [*Russian conservatism at the 19th century. Ideology and practice*] Moscow: Progress-Traditsiya. Received from http://propagandahistory.ru/books/pod-red--V-YA--Grosula_Russkiy-konservatizm-XIX-stoletiya--Ideologiya-i-praktika-/ (in Russian)

Eliseeva, O. I. (2010). *Ekaterina Velikaya* [*Catherine the Great*]. Moscow: Molodaya gvardiya (in Russian).

Ikonnikov, V. (1879). Arseniy Matseevich. *Russkaya starina* (9), 1–34 (in Russian).

Kartashev, A. V. (1992). Ocherki po istorii russkoy tserkvi [Essays on the history of Russian church]. In A. V. Kartashev, *Sobranie sochineniy : v 2 t.* [*Collected Works: in 2 volumes*] (Vol. 2). Moscow: TERRA. Received from https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom–2/ (in Russian).

Klibanov, A. I. (Ed.). (1989). *Russkoe pravoslavie: vekhi istorii* [*Russian orthodoxy: the landmarks of the history*]. Moscow: Politizdat (in Russian).

Kondakov, Yu. E. (1998). *Dukhovno-religioznaya politika Aleksandra I i russkaya pravoslavnaya oppozitsiya (1801 – 1825)* [*The spiritual and religious policy of Alexander the First and the Russian Orthodox opposition (1801 – 1825)*]. Sankt-Peterburg: Nestor (in Russian).

Popov, M. S. (1912). *Arseniy Matseevich i ego delo* [*Arseniy Matseevich and his cause*]. Sankt-Petereburg (in Russian).

Ryndzyunskiy, P. G. (1989). Tserkov' v dvoryanskoy imperii (XVIII v.) [*Church in the Noble Empire (18th century)*]. In A. V. Klibanov, *Russkoe pravoslavie : vekhi istorii* [*Russian orthodoxy: the landmarks of the history*] (pp. 230–308). Moscow: Politizdat (in Russian).

Solov'ev, S. M. (1998). Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen [History of Russia since Ancient Age]. In S. M. Solov'ev, *Sochineniya : V 18 kn.* [*Works in 18 books*] (Book 13). Moscow: Golos. Received from http://militera.lib.ru/common/solovyev1/25_03.html (in Russian)

Shelokhaev, V. V. (Ed.). (2010). *Russkiy konservatizm serediny XVIII – nachala XX veka : entsiklopediya* [*Russian conservatism in the middle 18th – at the early 20th century. Encyclopaedia*]. Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Надійшла до редколегії 02.05.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 189–200

doi: 10.15421/261721

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 930/2:94(477)«1918»:332.2

Д. В. Архірейський
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Аграрна політика Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів

Досліджується інформаційний вміст журналів (протоколів) засідань Раді Міністрів Української Держави (1918 р.), що дозволяє з'ясувати специфіку урядової аграрної політики. Розглядається інформація про вплив на аграрну політику України німецького та австро-угорського військового командування, особливості землеволодіння й аграрних відносин, продовольчу та цінову політику українського уряду, спроби аграрно-земельного реформування. Журнали засідань Ради Міністрів містять інформацію про зародження селянського повстанського руху, спричиненого в цілому невдалою аграрною діяльністю Гетьманату П. Скоропадського, а також про урядові заходи, спрямовані на придушення цього руху. Досліджуваний документальний комплекс слід визнати важливим джерелом з історії не тільки Української Держави, її аграрної політики, а й повстанського руху та Української революції 1917−1921 рр. у цілому.

***Ключові слова*:** Українська Держава, Гетьманат, Рада Міністрів, аграрна політика, аграрне реформування, земельне питання.

***Архирейский Д. В.* Аграрная политика Украинской Державы в журналах заседаний Совета Министров.**

Исследуется информационное содержимое журналов (протоколов) заседаний Совета Министров Украинской Державы (1918 г.), что позволяет выяснить специфику правительственной аграрной политики. Рассматривается информация о влиянии на аграрную политику Украины немецкого и австро-венгерского военного командования, особенности землевладения и аграрных отношений, продовольственную и ценовую политику украинского правительства, попытках аграрно-земельного реформирования. Журналы заседаний Совета Министров содержат информацию о зарождении крестьянского повстанческого движения, вызванного в целом неудачной аграрной деятельностью Гетманата П. Скоропадского, а также о правительственных мерах, направленных на подавление этого движения. Исследуемый документальный комплекс следует признать важным источником по истории не только Украинской Державы, ее аграрной политики, но и повстанческого движения и Украинской революции 1917−1921 гг. в целом.

***Ключевые слова*:** Украинская Держава, Гетманат, Совет Министров, аграрная политика, аграрное реформирование, земельный вопрос.

***Arkhireyskyi D. V.* Agrarian policy of the Ukrainian State on the journals of the meetings of the Council of Ministers.**

The information content of the journals (minutes) of the meetings of the Council of Ministers of the Ukrainian State (1918) is investigated, which makes it possible to clarify the specifics of governmental agrarian policy. Information on the influence of the German and Austro-Hungarian military command on the agrarian policy of Ukraine, the peculiarities of land ownership and agrarian relations, the food and price policy of the Ukrainian government, and attempts at agrarian and land reform are discussed. The journals of the meetings of the Council of Ministers contain information about the emergence of a peasant rebel movement, caused in general by the unsuccessful agrarian activity of Hetman P. Skoropadsky, and also about government measures aimed at suppressing this movement. The investigated documentary complex should be recognized as an important source on the history of not only the Ukrainian State, its agrarian policy, but also the insurrectional movement and the Ukrainian Revolution of 1917−1921 generally.

Keywords: Ukrainian State, Hetmanate, Council of Ministers, agrarian policy, agrarian reform, land issue.

© Архірейський Д. В., 2017

Постановка проблеми та огляд наукових досліджень. Аграрно-земельне питання можна вважати квінтесенцією Української революції 1917−1921 рр. Об'єктивним наслідком того, що в ході революції воно не знаходило ефективного розв'язання, стало зародження селянського повстанського руху – важливої і доленосної складової революційних процесів. Остаточним каталізатором цього руху справедливо вважається аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського, якою була невдоволена більшість українських селян.

Неможна сказати, що історична наука, передовсім вітчизняна, обійшла увагою аграрні аспекти урядової політики Української Держави (далі – УД). Проте, враховуючи соціально-економічну та політичну вагу аграрної складової революції, відверто дивує непропорційність наявної науково-історичної літератури з цієї проблеми порівняно із загальною бібліографією історії УД. Для підтвердження даної думки проаналізуємо бібліографічний покажчик 2013 року «Останній гетьман України: до відзначення 140-річчя від дня народження Павла Петровича Скоропадського (1873−1945)» (Черкасова & Левчук, 2013). Його упорядники врахували 258 найменувань літератури, з яких лише 14 безпосередньо присвячені аграрній політиці УД. Характерно, що ця література представлена одинадцятьма статтями та трьома авторефератами кандидатських дисертацій. Того ж року до 140-річчя від дня народження П. Скоропадського вийшла збірка наукових праць, що містила 32 статті, з яких тільки дві мали відношення до аграрної проблематики (Солдатенко, 2013). Подібна тенденція підтверджується навіть на прикладі вільної енциклопедії «Вікіпедія». Стаття останньої «Українська Держава», зокрема, спирається на список літератури з 75 найменувань (Українська Держава, 2017), в якому є праці провідних вітчизняних дослідників Гетьманату (П. Гай-Нижника, Р. Пирога, О. Реєнта, В. Солдатенка та ін.). І ось серед цих праць немає жодної, присвяченої аграрній політиці УД.

Безперечно, зазначений бібліографічний покажчик запорізьких істориків, як і список літератури до статті у «Вікіпедії», не вичерпують увесь доробок української історіографії аграрної політики Гетьманату [Див.: (Булгаков, 2009; Пархоменко, 2010; Пиріг, 2006; Пиріг, 2011; Пиріг, 2016; Сердюченко, 2011; Тараненко, 2008; Тараненко О. М., Аграрна політика П. Скоропадського на сторінках..., 2009; Тараненко О. М., Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні..., 2009; Тараненко & Іващенко, 2012; Тимченко, 2016), але в цілому зрозуміло, що ситуація із дослідженням зазначеної проблеми не є цілком адекватною. Отож, виникає закономірна необхідність активізувати науково-історичні дослідження в цьому напрямку, що має вплинути на якість досліджень революції в цілому.

2015 року київське видання «Темпора» випустила двотомну збірку документів і матеріалів «Українська Держава (квітень − грудень 1918 року)» (Пиріг, 2015), упорядковану колективом істориків під керуванням Р. Пирога. Перший том цієї збірки, крім інших матеріалів, містить журнали (протоколи) засідань Ради міністрів (далі – РМ) Української Держави, які формують фонд 1064 (Рада Міністрів Української Держави, 1918) Центрального державного архіву вищих органів управління України. Безперечно, протоколи засідань уряду *a priori* мають високу інформаційно-історичну цінність, адже, як справедливо зауважили у передмові збірки її упорядники, «статус вищого органу законодавчої і виконавчої влади перетворив (Раду міністрів) на центр вироблення основних напрямків внутрішньої і зовнішньої політики» (Пиріг, 2015, сс. XV, XVI), включно з аграрною складовою.

Безперечно, протоколи засідань РМ УД в якості історичного джерела використовувалися істориками, наприклад Р. Пирогом, у спеціально-тематичних та синтетичних працях з історії Гетьманату, проте ніхто цілеспрямовано не вивчав їх інформаційний потенціал, не кажучи вже про здійснення джерелознавчого аналізу. **Метою** даної статті є аналіз інформаційного вмісту журналів засідань Ради міністрів УД, який дозволить більш детально й точно з'ясувати специфіку аграрної політики Гетьманату у складних, неоднозначних умовах завершального періоду Першої світової війни та другого етапу Української революції.

Виклад основних положень. Для початку важливо згадати, що режим гетьмана П. Скоропадського було встановлено наприкінці квітня 1918 р., коли в Україні був присутній чисельний німецько-австрійський військовий контингент, запрошений до країни попереднім урядом Центральної Ради. Відповідно до умов Брестського мирного договору між Українською Народною Республікою (далі – УНР) та Центральними державами від 9 лютого 1918 р., українці

в обмін на військову допомогу у війні з російськими більшовиками мали надати новим союзникам значні обсяги продовольства (Іващенко, 2009; Федюшин, 2007, с. 92), необхідного Німеччині та Австро-Угорщині для продовження війни з країнами Антанти. Проте, на момент квітня 1918 р. німецьке командування переконалося у нездатності урядових структур УНР виконувати продовольчі зобов'язання, що стало основною причиною підтримки німцями державного перевороту П. Скоропадського. Останній був змушений гарантувати виконання цих зобов'язань, інакше Центральні держави напевно не підтримували б його режим.

Таким чином, проблема постачання продовольства німцям та австро-угорцям стала наріжним каменем аграрно-земельної політики УД в цілому, що можна схематично відобразити у вигляді такого складного силогізму: успішність продовольчих поставок Центральним державам за договором, як і продовольче забезпечення власного населення, залежала від загального стану сільського господарства. Аби контролювати продовольчий ринок, Гетьманат у дусі політики попередніх політичних режимів оголошував державну монополію на стратегічну продукцію, включаючи хліб; з цією ж метою уряд УНР був змушений боротися із чорним ринком, зокрема розробляти заходи протидії спекуляції. Стан сільського господарства, у свою чергу, визначався темпами та результатами розв'язання питань землеволодіння та землекористування, що для всіх режимів і влад часів революції викликало пекучу необхідність проведення аграрно-земельного питання. Весь комплекс цих неоднозначних у контексті революції аспектів аграрної проблеми знайшли відображення у журналах засідань РМ УД.

У контексті подій 1918 р. продовольчі поставки Центральним державам та продовольче забезпечення населення самої України були прямо залежними не тільки від наявних на складах запасах продовольства, а й від урожаю поточного року. Тому не викликає подиву прийняття урядом Гетьманщини 27 травня «Закону про право на врожай 1918 р. на території Української Держави», за яким право на врожай озимини попереднього року передавалося власникам земель або орендарям. Право ж на врожай 1918 р. отримували ті, хто засівав землі, але за умови виплати ними всіх державних і земських податків за поточний рік, а також сплати власниками чи орендарями за користування землею і відшкодування збитків власникам земель, які ті зазнали після збору врожаю 1917 р. Можна зрозуміти логіку діючого уряду, який на другий рік революції намагався знайти прийнятний компроміс між земельними власниками та землеробами, проте закон про врожай 1918 р., схоже, не влаштовував ані селян, ані поміщиків: перші були невдоволені необхідністю виплат за залишений їм врожай (який вони звикли вважати виключно власним), а другі – недостатньою сумою цих виплат.

Звісно поміщики політично були краще організовані і краще поінформовані про хід підготовки даного законопроекту. Тому не дивно, що вже 27 травня відбувся Всеукраїнський з'їзд земельних власників (т. зв. хліборобів), передовсім поміщиків, які прагнули внести певні зміни у закон про врожай. Того ж дня РМ на своєму засіданні розглядала прохання з'їзду хліборобів про затримання опублікування закону на два дні для можливого перегляду деяких його положень (Пиріг, 2015, с. 37). Уряд відхилив це клопотання, що свідчить про розуміння міністрами УД необхідності дотримуватися хоч якогось балансу в соціальних відносинах країни.

Пам'ятаючи про невиконання попереднім українським режимом продовольчих зобов'язань перед Центральними державами, німецьке командування в Україні періодично переходило межу нормальних міжнародних відносин з УД, намагаючись тримати продовольчу справу в чужій країні під власним контролем. Розглядаючи 4 липня лист фельдмаршала Г. фон Ейхгорна про «уповільнення у здійсненні урядом (УД) необхідних заходів, що забезпечують своєчасний збір урожаю хліба…», РМ визнала під ставність занепокоєння німців з цього питання (Пиріг, 2015, с. 123). Але не всі дії німецького командування у продовольчій справі знаходили підтримку з боку уряду УД. У окремому журналі засідань РМ від 30 червня занотовано інформацію про важке «важке становище Донецького басейну в сенсі продовольства», причому український уряд вважав, що в цьому є провина і військових Центральних держав, які періодично конфісковували продовольчі вантажі, спрямовані сюди українцями (Пиріг, 2015, с. 115). Казати про серйозність протиріч між урядом УД та військовим командуванням союзників підстав немає, позаяк обидві сторони були зрештою зацікавлені в абсолютно нормальних відносинах у сфері постачання продовольства. Поставки мелітопольських запасів хліба до Австро-Угорщини РМ пов'язувала, наприклад, із бажаною ратифікацією цією державою мирного договору з гетьманською Україною (Пиріг, 2015, с. 97).

З липня 1918 р. виникла необхідність пролонгації договору про поставки українського продовольства Центральним державам (Іващенко, 2009), у чому в першу чергу були зацікавлені останні. Обидві сторони розпочали відповідні переговори. На засіданні 2 вересня міністри продовольства та торгівлі і промисловості УД доповіли про підстави такого договору. РМ ухвалила призначити зазначених міністрів «укласти з представниками Центральних держав угоду про поставку їм хліба й заміну кількості хліба, якої бракує, цукром та спиртом…» (Пиріг, 2015, с. 270). Як бачимо, і на початок вересня продовольча справа залишалася цементуючим чинником у міждержавних відносинах УД і Центральних держав, але внутрішня ситуація в Україні, передовсім у сільських районах, де поволі розпалювалися антиурядові повстання селян, очевидно загрожувала продовольчій справі, якщо на засідання уряду йшлося про можливість заміни дефіцитного хліба на цукор та спирт.

На засіданні РМ 4 вересня міністр торгівлі і промисловості доповідав про хід переговорів з представниками Центральних держав щодо угоди про постачання останніх українським хлібом (Пиріг, 2015, с. 272). Із журналу засідання ясно, що союзники погоджувалися на заміну хліба принаймні на цукор, тому для уряду УД було важливо домовитися про ціни на обмінний цукор.

Інакше вибудовувалися продовольчі відносини між Україною та німцями з австро-угорцями, коли ті зазнали поразку у світовій війні, і, слід зазначити, журнали засідань РМ передають специфіку цих відносин. Так, 15 листопада на засідання було озвучено пропозицію міністра внутрішніх справ «про надання можливо повного сприяння військам Центральних держав у справі їх евакуації та продовольства» для їх забезпечення (Пиріг, 2015, с. 373). Очевидно, що військово-політичний диктат Німеччини й Австро-Угорщини стає на цей час історичним минулим, хоча уряд УД бачив сенс і далі постачати союзникам продовольство, аби лише їхні війська до повної евакуації на батьківщину брали участь в охороні правопорядку в Україні (точніше – захисті існуючого режиму).Про це, зокрема, йшлося на засіданні РМ 16 листопада (Пиріг, 2015, с. 375).

Важливим способом контролю продовольчої справи було впровадження державної монополії на виробництво тієї чи іншої стратегічної продукції, насамперед хліба. Монополії, звісно, не були винаходом урядовців УД, бо ця практика мала в Російській імперії давнє історичне походження, а в умовах світової війни до неї вдавалися особливо активно. Вже 3 травня на засіданні РМ УД визнавалася державна монополія на цукор, тютюн і сірники. Міністри вважали бажаною також казенну винну монополію як захід боротьби із традиційним в Україні самогоноварінням, яке, мовляв, вичерпувало важливі для держави запаси хліба (Пиріг, 2015, с. 18).

Безперечно, найважливішою була державна монополія на хліб. 9 липня Рада ухвалила законопроект міністра продовольчих справ про передачу врожаю 1918 р. у розпорядження держави (Пиріг, 2015, с. 138). Для виживання гетьманського режиму подібний захід, можливо, був абсолютно раціональним і необхідним, але, по-перше, він явно не додавав популярності режимові в очах землеробів, по-друге, дещо урівнював аграрну політику УД та більшовицької Росії, де, як відомо, в цей час також було встановлено продовольчу диктатуру.

Монополія на продовольчі продукти давала державі можливість контролювати ціноутворення на відповідному ринку. Розглядаючи, наприклад, 31 липня доповідь міністра продовольчої справи про тверді ціни на хліб, РМ визнала, що хлібна монополія доцільна як і дотепер (Пиріг, 2015, с. 194). Питання про хлібну монополію обговорювалося на засідання уряду 9 серпня (Пиріг, 2015, с. 211).

Гостро зацікавленими у збереженні хлібної монополії були і німці, яких турбували чутки про можливість її відміни, за що виступала частина Ради міністрів. У серпні з цього приводу велися справжні переговори між українським урядом і німецьким військовим командуванням в Україні, про що на засіданні РМ 20 серпня доповідав міністр продовольчих справ УД (Пиріг, 2015, с. 233). Рада заспокоїла німців, ухваливши залишити державну монополію на хліб. Звісно, виникає закономірне питання: наскільки збігалися інтереси Центральних держав та Гетьманату у справі збереження монополії на хліб? Зрозуміло, що зацікавленими в цьому були насамперед перші, бо монополія ніби гарантувала їм неперервність продовольчих поставок. А ось український уряд одностайності з цього питання явно не мав (Пиріг, 2015, с. 194). Очевидна різниця у поглядах на хлібну монополію була частиною тих розбіжностей з німцями щодо продовольчої політики, про які доповідав міністр продовольчих справ УД на засіданні РМ 29 серпня. На той момент уряд однозначно був за відповідні переговори з німецькими опонентами, але «найбільш вигідному й бажаному для Української Держави сенсі» (Пиріг, 2015, с. 258).

Справжнім еквілібристом проявив себе український уряд у сфері ціноутворення. Головним і доволі складним завданням було узгодження ціни на експорту та імпортну продукцію, а також встановлення балансу цін на внутрішньому ринку, аби задоволеними були і закордонні партнери, і вітчизняні виробники та споживачі. Безперечно, у 1918 р., на другий рік революції, задовольнити всіх було надзвичайно важко. Вже 8 травня Рада міністрів УД серед пріоритетних визнала питання про негайне підвищення цін на цукор та дріжджі (Пиріг, 2015, с. 25).

У липні, коли закінчувалася дія договору про продовольчі поставки Центральним державам від 9 квітня 1918 р., питання про цінову політику було актуалізовано на засіданнях уряду. 20 липня, зокрема, було вирішено розпочати обговорення і підготовку законопроекту про тверді ціни на хліб, чим мав опікуватися саме міністр продовольчих справ (Пиріг, 2015, с. 166). 22 липня він доповідав Раді по цьому питанню, і уряд визнав важливість проблеми, ухваливши створення спеціальної комісії для її розв'язання (Пиріг, 2015, с. 173). Наступна доповідь міністра продовольчих справ із конкретними пропозиціями пролунала на засіданні уряду 31 липня, і РМ прийняла важливі рішення. Більшістю голосів було визнано доцільність хлібної монополії; ухвалено тверді ціни терміном з 1 серпня до 1 грудня поточного року (за новим стилем), далі передбачалося зниження цін на 25 %, а від 15 травня до 1 серпня 1919 р. – зниження ще на 25 %; міністру продовольчих справ дозволялися реквізиції хліба (Пиріг, 2015, с. 194).

Тверда цінова політика, а також розширення повноважень Міністерства продовольчих справ свідчать про готовність уряду УД вдаватися до категоричних, хоча і непопулярних насамперед серед селянства, заходів у сфері аграрної політики.

Питання про ціни на цукор розглядалося урядом при обговоренні можливості заміни ним хліба у контингенті продовольчих поставок союзникам. 6 вересня РМ констатувала, що «продаж цукру Центральним державам за ціною, яка була б нижче ціни цукру, який продається на Україні, неприпустимий», але саме на цьому наполягали німці з австрійцями. Не погоджуючись із ними, уряд УД волів, тим не менш, продовжувати переговори з цього питання (Пиріг, 2015, с. 273).

Державна монополія на стратегічну сільськогосподарську продукцію, намагання встановити на останню тверді ціни, наділення державних органів правом проведення реквізицій тощо закономірно сприяло розвиткові чорного ринку, визнаючи який, держава всіляко демонструвала бажання з ним боротися. Проблема боротьби із спекуляцією неодноразово розглядалася н засіданнях уряду.

22 червня РМ обговорювала особистого листа П. Скоропадського про необхідність розробки та ухвали закону про боротьбу зі спекуляцією (Пиріг, 2015, с. 94). Вже 9 липня міністром торгівлі і промисловості було внесено законопроект «про карну відповідальність за підвищення граничних цін» і за спекуляцію (Пиріг, 2015, сс. 135–138). Уряд визнав тимчасовий характер заходів протистояння спекуляції. З'ясувалося, що виникли деякі суперечності між спеціальною комісією, створеною для підготовки даного законопроекту, та Міністерством торгівлі і промисловості. Тим не менш, закон було ухвалено із деякими змінам. Очевидно, що німецьке військове командування не вважало заходи українського уряду у боротьбі із спекуляцією ефективними і тиснуло на нього. Про це свідчить журнал засідання РМ від 2 серпня, в якому зафіксована позачергова заява міністра внутрішніх справ про запропоновані німцями заходи із боротьбі зі спекуляцією. Уряд запропонував категорично відповісти про наявність відповідного закону (Пиріг, 2015, с. 197), натякаючи тим самим на безглуздість додаткових розпоряджень з цього приводу. Тим не менш, закон від 24 липня про боротьбу зі спекуляцією виявися напевно не зовсім ефективним, якщо на засіданні 6 вересня РМ додатково розглянула законопроект міністра юстиції про деякі доповнення до нього (Пиріг, 2015, с. 275).

Уряд УД намагався тримати продовольчу сферу під своїм контролем. 13 вересня, наприклад, міністр продовольства доповідав на засіданні Ради про стан продовольчої справи, і остання ухвалила створити спеціальну нараду (у складі міністрів продовольства, торгівлі і промисловості, військового та шляхів сполучення) для впровадження продовольчої політики у державі (Пиріг, 2015, с. 284). Робота цієї наради визначалася пріоритетною. РМ, крім того, прийняла рішення відправити пароплав з хлібом і цукром до Батумі для обміну на дефіцитні в Україні мастильні матеріали.

Піклуючись про неперервність продовольчих поставок до Центральних держав, уряд УД мав турбуватися про нормальне функціонування сільського господарства в цілому. Наприклад, 28 червня було ухвалено видати значний аванс Міністерству землеробства на виробництво сільськогосподарських машин (Пиріг, 2015,

с. 106). А 22 листопада уряд розглянув і ухвалив законопроект міністра торгівлі а промисловості про заміну порядку державної допомоги підприємствам сільськогосподарського машинобудування (Пиріг, 2015, с. 388).

Деякий час РМ обмірковувала ідею залучення до сільськогосподарських робіт безробітних – через «велику потребу у робочих руках у селі і крайню важливість своєчасного збирання хліба…» (Пиріг, 2015, с. 114). Таку ідею в умовах 1918 р. реалізувати практично не було можливості. Отож, український уряд відмовився і від пропозиції формування дружин для проведення сільськогосподарських робіт (Пиріг, 2015, с. 173).

Потрапили у журнали засідань уряду і питання, пов'язані з проблемою інституалізації продовольчої справи. 10 серпня, зокрема, розглядався законопроект профільного міністра «про ліквідацію органів зазначеного відомства, створених за законом 23 березня 1917 р., і про порядок передачі керування справою продовольства (для) населення органам місцевого самоврядування» (Пиріг, 2015, сс. 213, 214). При ухваленні цього законопроекту РМ брала до уваги, що земства і міське самоврядування перебували у такому стані, що не в змозі були забезпечувати населення продовольством, фуражем і предметами першої необхідності, список яких передбачалося скласти на урядовому рівні, аби запобігати спекуляції. Передбачалося також здійснювати реквізиції таким чином, аби не зачіпати інтереси населення, хоча важко зрозуміти, як подібне можна було реалізувати практично. Напевно ставлячи лояльність місцевих самоврядних інституцій під сумнів або ж вважаючи їх діяльність неефективною, уряд погоджувався, що «волосні земства можуть бути залучені до керування продовольчою справою лише у край вузьких межах», тому було прийнято рішення про створення спеціальних органів Міністерства продовольчих справ (Пиріг, 2015, сс. 213, 214). Очевидно, що саме через такі органи уряд і планував реалізовувати державну хлібну монополію у подальшому.

На тому ж засіданні РМ було оприлюднено ще один законопроект міністра продовольчих справ про ліквідацію місцевих продовольчих органів, створених за законом від 25 березня 1917 р. (Пиріг, 2015, с. 215). Ознайомлення з ухвалою Ради по цьому питанню знов таки свідчить про недовіру уряду місцевим владним структурам, адже було вирішено, що волосні управи не будуть займатися продовольчою справою, контроль над якою на місцях переходить відтепер до повітових земських управ. Ясно, що два зазначені законопроекти розроблялися Міністерством продовольчих справ в одному пакеті. Вони свідчать про взаємну недовіру між урядом і селянами-виробниками, про намагання режиму не втратити повний контроль над ринком продовольства. Але перехід уряду до більш радикальних, хоча й зрозумілих, заходів не міг не ускладнювати соціальну атмосферу села. Намагання виконати продовольчі зобов'язання перед Центральними державами невпинно псувало відносини влади із більшістю селян. Схоже, вибір Ради Міністрів на користь зобов'язань був цілком свідомим. В цьому переконують засідання уряду 7 листопада, на якому обговорювали ще один законопроект міністра продовольчих справ про ліквідацію органів даного відомства, створених 26 березня 1917 р., та передачу керування цією справою на місцях органам місцевого самоврядування (Пиріг, 2015, с. 353). Навіть дата проведення розгляду цього законопроекту, який повністю заперечував зазначені липневі законодавчі рішення, свідчить, що міністри УД були свідомі тих процесів, які невпинно розвивалися в українському селі, і на початку листопада вже не покладалися на підтримку німецько-австрійських військ у фактичному протистоянні із селянством. Тепер у хід ішла політика задобрювання місцевих структур, що могло хоч якось пригальмувати селянський повстанський рух.

Одного разу, 9 липня, у порядок денний засідання РМ потрапило питання про Державне хлібне бюро (Пиріг, 2015, с. 139). Пропонувалося внести зміни у положення про цей орган, який був створений на початку квітня 1918 р. як громадська структура, але за Гетьманату перетворився на державну інституцію. Йому надавалося виключне право на збирання, заготівлю, зберігання й транспортування зерна, навіть реквізицію його у виробників (Солдатенко, 2013). Безперечно, такі повноваження перетворювали хлібне бюро на фактичний інструмент державної монополії на зерно. Позаяк на засіданні РМ 9 липня йшлося лише про необхідність внесення змін до положення про бюро (наприклад, про опікування цим органом продовольчою справою у містах тощо (Пиріг, 2015, с. 139)), то його вичерпна характеристика у журналі засідань українського уряду відсутня.

Важливу роль у нормалізації земельних відносин, на думку гетьманської влади, мали відіграти губернські та повітові земельні (або земельно-ліквідаційні) комісії, законопроект про створення яких було ухвалено на засіданні РМ

21 червня (Пиріг, 2015, сс. 90, 91). Земельні комісії замислювалися як специфічний державний інститут для розгляду різноманітних аграрних правопорушень, якими була повна революційна доба. Закон, очевидно, не був сприйнятий тими чи іншими зацікавленими в ньому категоріями населення, насамперед селянством, тому не дивно, що 4 липня уряд розглянув питання про «створення губернських і повітових земельних комісій», а також про відновлення положення про землевпорядкування і деякі постанови про селянські земельну власність і землекористування. РМ УД визнала за необхідне «забезпечити у комісіях представництво тих малоземельних елементів сільського населення, які не входять до складу місцевих спілок земельних власників…» (Пиріг, 2015, с. 123).

Інші рішення уряду щодо складу земельних комісій різних рівнів також свідчать про те, що влада робила очевидні поступки селянам, зокрема пропонувалося вводи до складу губернських і повітових комісій по два представники земельних власників, які мали б не більше, ніж 5 десятин землі; від спілок земельних власників (а це були переважно поміщики-хлібороби) до складу комісій включалося також не більше, ніж по два представники; зі складу повітових комісій виключалися голови волосних земельних управ та волосні старшини (Пиріг, 2015, с. 124). Уряд взагалі передбачав докорінну реорганізацію інституту волосного земства.

Того ж дня, 4 липня, уряд розглянув доопрацьований законопроект міністра землеробства про створення в Україні земельно-ліквідаційних комісій, який передбачав деякий захист і значних земельних власників. В ухвалі РМ з цього питання, зокрема, зазначалося: «…Беручи до уваги, що за того характеру, який набули в минулому році аграрні правопорушення як за обсягом, так і за засобами здійснення їх, надання потерпілим (можливості) компенсувати збитки у звичайному судовому порядку, край повільному і складному, позбавляло б потерпілих фактичної можливості досягти відшкодування їм збитків у найближчому майбутньому, визнати спосіб розгляду, що проектується міністром землеробства, правильним і таким, що відповідає винятковим умовам теперішнього часу» (Пиріг, 2015, с. 126). Інші урядові ухвали по питанню визначали терміни розгляду справ земельними комісіями, зобов'язували останні вираховувати збитки потерпілих внаслідок здійснених аграрних правопорушень, визначали вищі за комісії судові інстанції із розгляду саме земельних справ (Пиріг, 2015, сс. 126, 127). На засіданні РМ 6 липня законопроект про земельно-ліквідаційні комісії було затверджено (Пиріг, 2015, с. 129).

Важливе місце в обговореннях на засіданнях РМ посідало земельне питання – фундаментальна проблема, яка визначала, по суті, сутність самої революції. Основу цієї проблеми складали принципи та суб'єктність землеволодіння. Гетьманська влада, легітимізована в тому числі рухом т. зв. хліборобів, почала готувати надзвичайно актуальний закон про землю фактично із травня 1918 р. Щоправда, канцелярська робота з підготовки відповідного законопроекту майже не відображується на сторінках засідань Ради міністрів. 28 травня на розгляд уряду було внесено законопроект про порядок купівлі і продажу землі на території Української Держави (Пиріг, 2015, с. 43). РМ доручила міністрам юстиції та землеробства разом із державним секретарем негайно дати висновки про ті зміни, які необхідно було внести у редакцію закону про землю. Вже 3 червня державний секретар на засіданні уряду доповідав про ці зміни (Пиріг, 2015, с. 55). Основний висновок, який випливає з ухвали РМ по доповіді, можна сформулювати таким чином: наслідки «чорного переділу» земельного фонду країни, здійснений селянами на першому етапі революції, Гетьманатом не визнаються, земельні ж відносини відтепер регулюватимуться фактично за дореволюційними правилами.

На засіданні РМ 5 червня ще раз розглядався проект зміни редакції земельного закону (Пиріг, 2015, с. 61). Уряд ухвалив внесення до закону доповнення про те, що на земельні суперечки відводяться два року, а в разі нерозв'язання проблеми остаточне рішення прийматиме земельна відповідна комісія. Незабаром, 14 червня, було видано «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», який об'єктивно не міг стати основою для здійснення в Україні фундаментальної земельної реформи, адже цей закон, скажімо, не зобов'язував поміщиків продавати маєтки, аби дати можливість селянам збільшити власні наділи, не визнавав тверді ціни на землю, не встановлював, зрештою, суворий контроль за наділльною власністю (Пиріг, 2015, с. 75).

Таким чином, разом із законом про врожай від 27 травня 1918 р. земельний закон мав компромісний характер, який, тим не менш, повністю не задовольняв жодну із сторін в аграрному конфлікті і не вирішував земельну проблему у принципі. Складається враження, що гетьманська влада, сподіваючись на підтримку з боку німецько-австрійських військ, як і попередні

політичні режими, відкладала остаточне вирішення земельно-аграрного питання на потім. Позаяк цими законами не були повністю вдоволені ані поміщики, ані селяни, уряд УД не міг серйозно сподіватися на розширення внутрішньої соціальної бази, що зумовила врешті-решт його падіння.

До проблеми земельного реформування рада міністрів Української держави повернулася вже у листопаді 1918 р., коли ситуація в аграрному секторі була більш ніж критичною. На засіданні уряду 11 листопада було ухвалено положення про Особливу нараду (комісію) із земельної реформи (Пиріг, 2015, с. 363), яка створювалася при Міністерстві землеробства. Вже 18 листопада товариш міністра землеробства доповідав про роботу цієї комісії. Уряд визнав доцільнішим створення «великої комісії з аграрної реформи» (тобто загальноурядової, а не при одному, хоча й профільному міністерстві), але відхилив проект реформи, запропонований міністерською комісією (Пиріг, 2015, с. 379). Схоже, що початковий законопроект відображав інтереси лише Міністерства землеробства і не вирішував проблему в цілому. Але те, що у другій половині листопада 1918 р., на сьомому місяці Гетьманату, РМ лише узгоджувала формат та склад комісії з аграрного реформування, фактично не займаючись самою реформою, цілком пояснює відсутність підтримки правлячого режиму з боку і українського селянства, і значної частини поміщиків, які переорієнтовувалася на білий рух. Лише на засіданні 20 листопада уряд нібито затвердив остаточний склад аграрної комісії , але вже за два дні прийняв рішення про її розширення: до складу залучалися представники Всеукраїнського церковного собору (як же без церкви у такому питанні?), а ще через три дні до складу комісії включалися представники Всеукраїнської спілки хліборобів та окремо професор В. Косинський (Пиріг, 2015, сс. 382, 389, 393). Отож, можливо, остаточний склад Особливої комісії з аграрної реформи і був найоптимальнішим, тільки на проведення самої реформи, ледь чи не найбільш актуальної в умовах революції, не залишалося часу.

Складовою аграрного питання традиційно є проблеми землекористування. У журналах засідань РМ УД неодноразово піднімалося питання орендних відносин та орендної плати у сільському господарстві. Цю тему розглядали, наприклад, на засіданні уряду 27 травня, коли було відхилено пропозицію міністра фінансів звернутися до німецького посла в Україні барона А. Мумма «з побажанням в інтересах сільського господарства на Україні спільного перегляду того пункту закону на врожай 1918 р., яким встановлювалася плата орендарів грошима, у тому сенсі, аби ця плата здійснювалася часткою врожаю» (Пиріг, 2015, с. 37). Те, що ідею орендної плати часткою врожаю висловило Міністерство фінансів, у цілому не дивує, якщо враховувати фінансовий стан Української Держави. Втім, звернення з відповідною пропозицією до німців безперечно доводить факт значної залежність гетьманської адміністрації в аграрно-продовольчих питаннях від Німеччини. Відхилення Радою міністрів зазначеної пропозиції міністра фінансів може свідчити про усвідомлення українським урядом цієї залежності.

Орендні відносини на момент революції об’єктивно були відчутним подразником для сільського соціуму, адже стосувалися насамперед проблеми земельної власності. В умовах, коли значна кількість селян відносилися до малоземельних чи взагалі безземельних, оренда землі ставала для них способом виживання. Але ж у ході революції ця категорія селянства розраховувала стати власниками землі, тому очікували від влади не регулювання орендних відносин, а розподілу земельних фондів між виробниками. Тому, якими б не вважали закони про оренду землі самі гетьманські урядовці, об’єктивна більшість селян України на другому році революції розглядали ці закони як антиселянські.

Отже, 28 серпня РМ ухвалила законопроект міністра землеробства про врегулювання відносин між власниками та орендарями за угодами на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, укладених до 1 січня 1918 р. (Пиріг, 2015, с. 217). У пакеті з цим законопроектом уряд ухвалив законопроект про припинення дії угод про винаймання позаміського нерухомого майна сільськогосподарського призначення у випадку продажу останнього Державному банку (Пиріг, 2015, с. 217). 14 серпня РМ ухвалила ще один законопроект міністра землеробства про припинення дії орендних угод на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення у випадку роздрібнення його шляхом продажу незначними ділянками (Пиріг, 2015, с. 226).

Якщо селянство, за винятком, очевидно, заможного, на той момент було не зацікавлене в орендних відносинах як таких, то інтерес до цього питання мали значні землевласники, поміщики. Зауважимо, що аграрні ініціативи гетьманського уряду, проявлені протягом травня –

липня 1918 р., значною мірою розчарували поміщиків, які здебільшого покладали свої надії на підтримку та захист німців. Інакше важко пояснити, чому німецьке командування в Україні наполегливо втручалося в питання саме орендних відносин до намагань відкласти прийняття деяких відповідних законів включно. Ясно, що німці захищали тут насамперед інтереси тих, хто гарантував їм неперервне виробництво хліба, а гарантії давали латифундисти, господарство яких було просто неможливе без оренди землі безземельними та малоземельними селянами, а також без найму останніх в якості сільськогосподарських робітників.

Відомо, що 20 серпня РМ УД розглядала на своєму засіданні лист німецького генерала В. Ґренера з проханням внести деякі зміни у закон про врегулювання договірних відносин між земельними власниками та орендарями. Ухвала уряду заслуговує на те, аби її процитувати: «Беручи до уваги, що схвалений Радою Міністрів законопроект, вносячи в орендні відносини нову розцінку орендної плати, тим самим вносить деяку цілковито визначену поправку у складання прибутків і витрат земельних власників з одного боку та орендарів з іншого, просити пана Гетьмана зазначити генералу Ґренеру, що український уряд не може погодитися із втручанням в його законодавчу політику і наполягає на опублікуванні закону» (Пиріг, 2015, с. 235).

Не дивлячись на негативну відповідь Ради Міністрів на лист генерала В. Ґренера, німці не облишили тиснути на уряд України, намагаючись добитися врегулювання орендних відносин у потрібному для поміщиків, отже, й Німеччини, ключі. Вже за добу, 21 серпня, міністр землеробства доповідав урядові про нову пропозицію німців щодо створення особливої комісії, до якої б входили представники німецького командування, українських міністерств фінансів, внутрішніх справ, землеробства, а також земельних банків, власників та орендарів для обговорення «закону про врегулювання договірних відносин між власниками та орендарями». Уряд УД обґрунтував відмову скликати таку комісію фактом ухвалення відповідного закону, натомість рекомендуючи зацікавленим у питанні особам звертатися у профільні міністерства і там лобіювати свої інтереси (Пиріг, 2015, с. 238).

Востаннє РМ УД піднімала питання про оренду на засіданні 11 листопада, коли ухвалила законопроект про внесення доповнення до закону про оподаткування орендарів: були затверджені збори з повинностей за орендовану земельну власність впродовж 1918–1919 рр. (Пиріг, 2015, с. 263).

Якою за наслідками була соціальна політика Гетьманату у селі, можна зрозуміти по урядових законопроектах про створення земельних комісій, регулювання орендних відносин, аграрно-земельну реформу в цілому тощо. Ясно, що у складних умовах революції уряд намагався знайти якийсь компроміс у відносинах держави, поміщиків та селян, але у нього це виходило погано. Прикладом такої політики гетьманської влади може бути законопроект міністра землеробства «про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства», що розглядався на засіданні РМ 4 липня. Даний законопроект засвідчує бажання уряду порозумітися із селянами, адже влада готова була йти на деякі поступки. РМ, зокрема, пропонувала «скоротити розмір стягнень, які накладаються за порушення обов'язкових постанов губернських земельних комісій», «зменшити розмір покарань, які накладаються за насильницьке псування посівів, врожаю зібраного хліба», а також за самовільне припинення сільськогосподарських робіт та підбурення до протиправних, з точки зору влади, дій (Пиріг, 2015, с. 124). Примітно, що РМ УД турбувалася про те, аби селяни не сприйняли даний закон як такий, що спрямований проти них, і вважав за потрібне перед опублікуванням нормативного акту звернутися до населення з урядовим посланням, підкреслюючи, що закон має характер «тимчасового і надзвичайного заходу, який покликаний необхідністю забезпечити своєчасне проведення сільськогосподарських робіт і тим самим врятувати країну від голоду і неминуче пов'язаної з голодом можливості повторення на Україні анархії та розрухи» (Пиріг, 2015, сс. 125, 126). Як бачимо, РМ УД намагалася у нюансах полегшити життя селян (хоча б для того, аби пригасити спалах їх незадоволення), але головне бажання останніх (угамування земельного голоду) реалізувати не могла.

Журнали засідань уряду УД не приховують факти селянського невдоволення правлячим режимом. На засіданні 20 липня розглядалися, зокрема, пропозиції П. Скоропадського щодо запровадження у Звенигородському, Таращанському, Уманському, Сквирському та Канівському повітах військового стану (Пиріг, 2015, с. 167). Пошук урядом заходів протидії селянському повстанському рухові стає очевидним наприкінці світової війни, коли в Україні похитнулися позиції німців та австрійців. З одного боку, влада шукала можливості хоч якось заспокоїти селян. Наприклад, 7 листопада РМ ухвалила законопроект міністра внутрішніх справ про вне-

сення змін до нормативних актів, якими визначався механізм керування сільськими районами країни, наполягаючи на участі «у виборах уповноважених на сільських зборах від 10 хат всіх мешканців села незалежно від стану» (Пиріг, 2015, с. 353).

З іншого боку, від листопада 1918 р. Гетьманат сподівався здебільшого на силовий варіант заспокоєння селянства. Уряд неодноразово піднімав питання про фінансування «потреб охорони суспільства і порядку», зокрема в Катеринославській губернії, чи для «організації оборони країни» (Пиріг, 2015, сс. 370, 379). Міністр внутрішніх справ пропонував «негайно оголосити призов хліборобів, а призов новобранців відстрочити до особливого розпорядження» (Пиріг, 2015, с. 375). По суті, гетьманська влада у листопаді запроваджувала власний добровольчий рух (з опорою на хліборобів-поміщиків) (Пиріг, 2015, сс. 379, 381), який мав силою зброї стримувати протестний рух селян. Розв'язання аграрно-земельної проблеми набувало форм аграрної селянсько-поміщицької війни, в якій Гетьманат наприкінці свого існування відверто ставав на позиції російських білогвардійців. Недарма 25 листопада РМ УД ухвалила внесення змін до вже існуючих «Правил формування повітових дружин із хліборобів-власників для самооборони» (Пиріг, 2015, с. 393). А 29 листопада Рада заслухала доповідь А. Ржепецького про результати його «перемовин з представником Добровольчої армії з питань, пов'язаних із встановленням більш тісного спілкування українського уряду з головнокомандуванням Добровольчої армії». Було ухвалено передати командуванню білих 10 млн карбованців і запросити білогвардійські підрозділи «для боротьби із внутрішніми більшовиками, переважно у Катеринославській та Харківській губерніях…» (Пиріг, 2015, с. 400). Замість того, аби зважитися нарешті на остаточне вирішення земельного питання, що теоретично могло примирити українську владу і селян, Гетьманат оголошував усіх внутрішніх опонентів більшовиками і запрошував для їх винищення антиукраїнську по суті військово-політичну силу.

Уряд УД просив і німецьке командування, доки війська Німеччини після завершення світової війни ще залишалися в Україні, допомагати Гетьманату в «підтримці порядку». Схоже, що в обмін на таку підтримку влада готова була забезпечувати колишніх союзників матеріально і фінансово (Пиріг, 2015, с. 375). Особливо РМ УД просила німців не поспішати із виведенням військ із Донецького басейну (Пиріг, 2015, с. 405).

Висновки. Журнали засідань Ради міністрів не є джерелом, цілком достатнім для вивчення аграрної політики Української держави. За ними не можна, зокрема, висвітлити повною мірою процеси підготовки аграрних законів, не розкривають вони всі нюанси землеволодіння та землекористування у специфічних умовах 1918 р., не передають всю напругу соціальних відносин в аграрній сфері, визначальної для долі революції. Значно більше журнали інформують про продовольчі відносини УД із воюючими Центральними державами, продовольчу ситуацію у країні, урядові заходи у боротьбі із спекуляцією на продовольчому ринку.

І все ж у комплексі журнали повідомляють про найголовніші аспекти аграрної політики Гетьманату, а хронологія засідань, відбита у відповідних протоколах, дозволяє не просто систематизувати ці аспекти, а реконструювати аграрну політику, хоча б у загальних рисах, але, по-перше, у чіткому історичному контексті, по-друге, у чіткому хронологічному порядку її реалізації. В цілому це робить журнали важливим джерелом інформації, який слід використовувати у сукупності з іншими матеріалами.

Бібліографічні посилання

Булгаков, Ю. В. (2009). Сучасна українська історіографія про аграрно-селянську політику уряду Української Держави гетьманату Павла Скоропадського. *Сторінки історії : збірник наукових праць*(28), 86–93. Отримано з http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_10_Bylgakov.pdf.

Іващенко, В. (2009). Фіскальна політика австронімецької адміністрації в українському селі (лютий−квітень 1918 р.). *Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць* (3), 329–333. Отримано з http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39935.

Пархоменко, В. А. (2010). Аграрна політика П. Скоропадського в мемуарах його прихильників та опонентів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (29), 299−303. Отримано з http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/parhomenko.pdf.

Пиріг, Р. (2006). Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського : спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*(3), 68 –

84. Отримано з http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_68

Пиріг, Р. (2011). *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси.* Київ: Інститут історії України НАН України. Отримано з http://history.org.ua/LiberUA/978–966-02–6005–4/978–966-02–6005–4.pdf.

Пиріг, Р. (Ред.). (2015). *Українська Держава (квітень−грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т.* (Т. 1). Київ: Темпора.

Пиріг, Р. (2016). *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір.* Київ: Інститут історії України НАН України. Отримано з http://history.org.ua/LiberUA/978–966-02–7761–8/978–966-02–7761–8.pdf.

Сердюченко, Т. В. (2011). Аграрна реформа уряду П. Скоропадського (квітень − грудень 1918 року). *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія»,* 49−52. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2011_42_13.

Солдатенко, В. Ф. (Ред.). (2013). *Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць* (Т. 7). Київ: Пріоритети. Отримано з http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk7.pdf.

Тараненко, О. М. (2008). Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920−1939 рр.). *Український селянин* (11), 34−37. Отримано з http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58900/09-Taranenko.pdf?sequence=1.

Тараненко, О. М. (2009). Аграрна політика П. Скоропадського на сторінках «Українського селянина». *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія : Історія, 104*(91), 174–179. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_32.

Тараненко, О. М. (2009). Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики повоєнного періоду. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія : Міжнародні відносини* (8). Отримано з Київський міжнародний університет: http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/taranenko.htm.

Тараненко, О., & Іващенко, В. (2012). Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики Гетьманату Павла Скоропадського: стан наукового вивчення теми. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія*(17), 253–256. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknlu_Ief_2012_17_38.

Тимченко, Р. (2016). Висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях. *Історіографічні дослідження в Україні : збірник наукових праць* (26), 399–417. Отримано з http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_22.

Українська Держава. (6 листопада 2017 р.). Отримано з Вікіпедія. Вільна енциклопедія: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Держава

Федюшин, О. (2007). *Украинская революция. 1917 – 1918.* (Л. А. Игоревский, Перев.) Москва: Центрполиграф.

Черкасова, Е. А., & Левчук, О. В. (2013). *Останній гетьман України: до відзначення 140-річчя від дня народження Павла Петровича Скоропадського (1873−1945): бібліографічний покажчик.* (В. О. Герасимова, Ред.) Запоріжжя: ЗНУ.

References

Bulhakov, Yu. V. (2009). Suchasna ukrayins'ka istoriohrafiya pro ahrarno-selyans'ku polityku uryadu Ukrayins'koyi Derzhavy het'manatu Pavla Skoropads'koho [Contemporary Ukrainian historiography about agrarian and peasant politics of the Government of the Ukrainian State Hetmanate Pavlo Skoropadsky]. *Storinky istoriyi : zbirnyk naukovykh prats'* [*History pages : collection of scientific works*] (28), 86–93. Retrived from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_10_Bylgakov.pdf (in Ukrainian).

Ivashchenko, V. (2009). Fiskal'na polityka avstronimets'koyi administratsiyi v ukrayins'komu seli (lyutyy−kviten' 1918 r.) [Fiscal Policy of the Austro-Germanic Administration in the Ukrainian Village (February-April 1918)]. *Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya : zbirnyk naukovykh prats'* [*Gurzhii historical readings: collection of scientific works*] (3), 329–333. Retrived from http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39935 (in Ukrainian).

Parkhomenko, V. A. (2010). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho v memuarakh yoho prykhyl'nykiv ta oponentiv [Agricultural policy Skoropadsky in memoirs of his supporters and opponents]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [*Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*] (29), 299−303. Retrived from http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/parhomenko.pdf (in Ukrainian).

Pyrih, R. (2006). Zemel'na reforma het'mana Pavla Skoropads'koho : sproby provedennya ta prychyny nevdachi [Land reform of Hetman Pavlo Skoropadsky: attempts and reasons for failure]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [*Ukrainian Historical Journal*] (3), 68–84. Retrived from http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_68 (in Ukrainian).

Pyrih, R. (2011). *Ukrayins'ka het'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narysy* [*The Ukrainian Hetman State of 1918. Historical Essays*]. Kyiv:

Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. Retrived from http://history.org.ua/LiberUA/978–966-02–6005–4/978–966-02–6005–4.pdf (in Ukrainian).

Pyrih, R. (Red.). (2015). *Ukrayins'ka Derzhava (kviten'−hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U 2-kh t.* [*Ukrainian State (April-December 1918). Documents and materials. In 2 volumes*] (Vol. 1). Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Pyrih, R. (2016). *Diyal'nist' uryadiv het'manatu Pavla Skoropads'koho: personal'nyy vymir* [*Activities of the Hetmanate's Governments of Pavlo Skoropadsky : Personal Dimension*]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. Retrived from http://history.org.ua/LiberUA/978–966-02–7761–8/978–966-02–7761–8.pdf (in Ukrainian).

Serdyuchenko, T. V. (2011). Ahrarna reforma uryadu P. Skoropads'koho (kviten' − hruden' 1918 roku) [Agrarian reform of the government of P. Skoropadsky (April-December 1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats' [Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody]. Seriya : «Istoriya ta heohrafiya»* [*Collection of scientific works [Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda]. Series: History and Geography*], 49−52. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2011_42_13 (in Ukrainian).

Soldatenko, V. F. (Ed.). (2013). *Natsional'na ta istorychna pam"yat' : zbirnyk naukovykh prats'* [*National and Historical Memory: Collection of scientific papers*] (Vol. 7). Kyiv: Priorytety. Retrived from http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/useruploa d/zbirnyk7.pdf (in Ukrainian).

Taranenko, O. M. (2008). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho u vysvitlenni zarubizhnoyi ukrayinistyky (1920 − 1939 rr.) [The agrarian policy of P. Skoropadsky in coverage of foreign Ukrainian studies (1920 – 1939)]. *Ukrayins'kyy selyanyn* [*Ukrainian peasant*] (11), 34−37. Retrived from http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58900/09-Taranenko.pdf?sequence=1 (in Ukrainian).

Taranenko, O. M. (2009). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho na storinkakh «Ukrayins'koho selyanyna» [Agrarian Policy of P. Skoropadsky on the pages of «Ukrainian Peasant»]. *Naukovi pratsi [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Seriya : Istoriya* [*Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University]. Series: History*], *104*(91), 174–179. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_32 (in Ukrainian).

Taranenko, O. M. (2009). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho u vysvitlenni zarubizhnoyi ukrayinistyky povoyennoho periodu [The agrarian policy of P. Skoropadsky in the coverage of foreign Ukrainianistics of the post-war period]. *Visnyk Kyyivs'koho mizhnarodnoho universytetu. Seriya : Mizhnarodni vidnosyny* [*Bulletin of the Kiev International University. Series: International Relations*] (8). Retrived from Kyyivs'kyy mizhnarodnyy universytet: http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/taranenko.htm (in Ukrainian).

Taranenko, O., & Ivashchenko, V. (2012). Novitnya vitchyznyana istoriohrafiya ahrarnoyi polityky Het'manatu Pavla Skoropads'koho: stan naukovoho vyvchennya temy [The newest national historiography of the agrarian policy of Hetman Pavlo Skoropadsky: state of scientific study of the topic]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu. Seriya : Istoriya, ekonomika, filosofiya* [*Bulletin of the Kiev National Linguistic University. Series: History, Economics, Philosophy*] (17), 253–256. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknlu_Ief_2012_17_38 (in Ukrainian).

Tymchenko, R. (2016). Vysvitlennya ahrarnoyi polityky het'manatu P. Skoropads'koho v suchasnykh dysertatsiynykh doslidzhennyakh [Coverage of the agrarian policy of hetmanate P. Skoropadsky in modern dissertation research]. *Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukrayini : zbirnyk naukovykh prats'* [*Historiographical research in Ukraine: a collection of scientific papers*] (26), 399–417. Retrived from http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_22 (in Ukrainian).

Ukrayins'ka Derzhava [*Ukrainian State*]. (November 6, 2017). Retrived from Wikipediya. The Free Encyclopedia: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ukrayins'ka_Derzhava (in Ukrainian).

Fedyushin, O. (2007). *Ukrainskaya revolyutsiya. 1917 – 1918* [*Ukrainian Revolution. 1917 – 1918*]. (L. A. Igorevskiy, Transl.) Moscow: Tsentrpoligraf (in Russian).

Надійшла до редколегії 02.09.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 201–214

doi: 10.15421/261722

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

АРХЕОЛОГІЯ
Archaeology

УДК 902.6

О. В. Ромашко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Походження скіфських казанів у контексті пізнього бронзового – раннього залізного віків Євразії

Наведено детальну історіографію питання щодо походження скіфських металевих казанів за матеріалами кіммерійських та скіфо-сарматських старожитностей. Автори доходять до висновку про місцеве їх виробництво, вбачаючи в цьому прояв досить високого рівня розвитку металообробки скіфських майстрів. Однак, стосовно походження традицій виготовлення цих виробів, у сучасній історіографії чітко виділяються дві гіпотези: азіатська (Н. Л. Членова, С. В. Деміденко, В. С. Бочкарьов та ін.) та автохтонна (О. О. Кривцова-Гракова та ін.). Крізь призму просторово-хронологічних побудов, на нашу думку, питання щодо походження скіфських металевих казанів слід розглядати з огляду на їх морфологічні особливості. Так, казани з відкритим корпусом, які домінують в архаїчний час (VII−VI ст. до н. е.), виготовлені з урахуванням привнесених зі Сходу у Північне Причорномор'я чітко сформованих традицій та вимог до виробів цієї категорії інвентаря. Стосовно ж казанів із закритим корпусом, які починають з'являтися у VI ст. до н. е., ми припускаємо наступне. Їх виробництво бере витоки у місцевих традиціях казанярства, які були започатковані ще за кіммерійської доби (клепані казани), однак вони не були цілком успадковані скіфами. Погоджуючись із тезою, що центр формування скіфського казанярства в архаїчний час локалізувався у Прикубанні, зазначимо, що подальше розповсюдження традиції виготовлення литих казанів відбувалося паралельно зі складними та багатовимірними процесами розселення скіфських племен у Північному Причорномор'ї та формування нових синкретичних традицій виробництва казанів. Останні поєднували в собі інноваційні технології (лиття) та місцеві традиції сприйняття форми казана (закритий корпус).

Ключові слова: скіфська культура, Північне Причорномор'я, казанярство, матеріальна культура, центр металообробки.

Ромашко А. В. **Происхождение скифских котлов в контексте позднего бронзового – раннего железного веков Евразии.**

Представлен детальный анализ историографии вопроса, в котором учитываются работы, посвященные древностям раннего железного века. Авторы приходят к выводу о местном производстве скифских металлических котлов, видя в этом проявление довольно высокого уровня развития металлообработки скифских мастеров. Что касается вопроса, связанного с происхождением традиции изготовления данных изделий, то в историографии сложились две теории: азиатская (Л. Н. Членова, С. В. Демиденко, В. С. Бочкарев и др.) и автохтонная (О. А. Кривцова-Гракова и др.). По нашему мнению, вопрос о происхождении котлов следует рассматривать с учетом особенностей их морфологии. Так, котлы с открытым корпусом, которые доминируют в архаическое время (VII−VI вв. до н. э.) изготовлены с учетом привнесенных с Востока в Северное Причерноморье четко сформулированных традиций и требований к изделиям данной категории. Относительно котлов с закрытым корпусом, которые начинают появляться в VI в. до н. э., можно сказать следующее. Их производство берет начало в местных традициях производства котлов, которые сформировались еще в киммерийское время (клепанные котлы). Но

© Ромашко О. В., 2017

данные традиции не получают прямой линии развития в скифское время. Мы видим довольно сложные процессы формирования скифского центра по производству архаических литых котлов в Прикубанье, откуда эта традиция распространяется по всему Северному Причерноморью. В ходе этого сложного и многогранного процесса формируются новые синкретические традиции производства котлов, объединяющие в себе инновационный способ производства (литье) и местные традиции восприятия формы котла (закрытый корпус).

Ключевые слова: скифская культура, Северное Причерноморье, производство котлов, материальная культура, центр металлообработки.

Romashko A. V. **The origin of Scythian caldrons in the context of the late Bronze − Early Iron Age of Eurasia.** A detailed analysis of the historiography of the issue is presented, which takes into account works devoted to the antiquities of the early Iron Age. The authors come to the conclusion about the local production of Scythian metal boilers, seeing in this a very high level of development of metalworking of Scythian masters. With regard to the issue associated with the origin of the tradition of manufacturing these products, then in the historiography there were two theories: the Asian (L. N. Chlenova, S. V. Demidenko, V. S. Bochkarev, etc.) and native (O. A. Krivtsova-Grakova and others). In our opinion, the question of the origin of boilers should be considered taking into account the specific features of their morphology. Thus, open-shell boilers that dominate the archaic times (VII−VI centuries BC) are made taking into account the clearly formulated traditions and requirements for products of this category brought from the East to the Northern Black Sea Coast. Regarding the boilers with closed housing, which begin to appear in the VI century BC, we can say the following. Their production originates in the local traditions of the production of boilers, which were formed back in Cimmerian times (riveted boilers). But these traditions do not receive a direct line of development in Scythian time. We see rather complicated processes of formation of the Scythian center for the production of archaic cast caldrons in the Kuban region, where this tradition spreads throughout the Northern Black Sea Coast. In the course of this complex and multifaceted process, new syncretic traditions of the production of boilers are formed, combining the innovative method of production (casting) and the local traditions of perception of the shape of the caldron.

Key words: Scythian culture, Northern Black Sea Coast, caldrons production, material culture, metal processing center.

Постановка проблеми. Металеві казани є доволі рідкісною знахідкою у скіфських пам’ятках. За нашими підрахунками на сьогодні відомо 210 випадків перебування казана у поховальному комплексі, але тільки у 98 з них ми маємо справу з морфологічно цілим екземпляром, у інших – знайдені кістки тварин зі слідами окислів міді, що свідчить про наявність виробу, що був втрачений через пограбування могили. Така ситуація щодо присутності казанів у досліджених комплексах пояснюється декількома факторами. По-перше – це висока вартість бронзи, з якої вони виготовлялися, по-друге – складність технології їх виробництва. Більшість виготовлених виробів, які вийшли з ужитку, переплавлялися, і тільки одиниці потрапляли до поховальних пам’яток та ін.

При характеристиці кочових скіфів VII−III ст. до н. е. автори неодноразово наголошують на тому, що металеві казани є надійними маркерами саме номадичних суспільств. Виходячи з цього, актуальним є вирішення питання про виникнення традиції виготовлення та використання литих казанів у скіфському середовищі, про що йдеться у даній статті.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Виклад основного матеріалу. Через те, що дана робота має більш історіографічний характер, даний розділ є найбільш репрезентативним та об’ємним. В ньому автор має на меті показати існуючі концепції щодо виникнення та поширення скіфських казанів за архаїчної доби, створюючи підґрунтя для подальшого формування нового бачення вирішення цієї проблеми, яке сформовано на основі останніх археологічних відкриттів.

Письмові згадки про виготовлення та використання в ужитку номадичними суспільствами казанів вперше зафіксовано за часів античності. Античні автори неодноразово повідомляють, що скіфи самі виготовляли казани для своїх потреб (Геродот, 1972, стр. 201-202). А. П. Манцевич (Манцевич, 1961, с. 150) звертає увагу, що сутність терміну «ἐπιχώριος», наведеного Геродотом, охоплює не тільки поняття казани, «які використовуються в цій країні», а й «які виготовляються», як і переклав В. В. Латишев. Такий же переклад пропонується А. І. Доватуром, Д. І. Каллістовим й І. О. Шиловою (Доватур, Каллистов, & Шишова, 1982, стр. 121).

Можливо саме через чіткий взаємозв’язок – казани – скіфський етнос, окреслений античною традицією, в історіографії отримала поширення думка, що цей посуд широко використовувався в побуті саме кочових народів, у той час, як в осередку землеробських племен він не знайшов практичного використання (Петренко, 1967, стр. 25; Скорый, 1997, стр. 47; Кузнецова, 2008, стр. 178). Між тим багато дослідників вважають, що казани не тільки використовувалися

населенням Лісостепу (а це беззаперечно, зважаючи на численні їх знахідки у курганах цієї фізико-географічної зони), а й відливалися саме на городищах лісостепової Скіфії. Прихильники цієї точки зору майже хрестоматійно посилаються на свідоцтва Геродота про казан Аріанта, який зберігався в місцевості Ексампай (Геродот, 1972, стр. 208), що, можливо, відповідала Південному Бугу, в районі впадіння у нього р. Синюха чи Мертва вода (Граков Б. М., 1947, с. 8; Граков Б. Н., 1971, стр. 17), і де відомо декілька городищ скіфського часу (Галушинське, Макєєвське, Будянське, Шарпівське). А. І. Мелюкова навіть вважає, що степовим кочовим населенням казани не виготовлялись, а відливались для скіфів за скіфськими ж взірцями землеробським населенням лісостепової Скіфії (Мелюкова, 1989, стр. 11). На матеріалах Середнього Дону та Курського Посейм'я А. І. Пузікова стверджує, що рівень обробки металів місцевими скіфами був набагато вищим ніж той, який можна встановити у результаті аналізу залишків металургійного виробництва. На користь місцевого виробництва казанів, на думку А. І. Пузікової, свідчать особливості їх форми та орнаментації (Пузикова, 1996, сс. 201, 202).

Щодо центрів виготовлення скіфських казанів у сучасній археологічній літературі існує декілька точок зору – від принципового заперечення самої можливості їх встановлення, до маркування конкретних селищ та городищ, у яких, на думку дослідників, працювали ливарники-казанярі.

За висновками В. М. Касяненко та В. С. Фльорова з упевненістю говорити про центри виробництва литих казанів раннього залізного віку та ареали казанів різних типів навряд чи можна. Думка мотивується тим, що для цього потрібне врахування усіх відомих пунктів знахідок казанів, а також тим, що самі типи на сьогодні нечисленні і будь-яка нова знахідка може різко змінити уявлення щодо їх розповсюдження. Щодо казанів Подоння, серед яких присутні і скіфські, дослідники вважають, що вони у V–II ст. до н. е. потрапляли на цю територію у результаті економічних зв'язків трьох «металургійних центрів» (Урал, Кавказ, Скіфія), про які писав К.Ф. Смірнов (Касяненко & Флеров, 1978, стр. 202, 205).

А. П. Манцевич припускає, що територія, де знаходилися центри виготовлення скіфських казанів, повинна збігатись із зоною їх найбільшого розповсюдження – між Кубанню та Дніпром, що за уявленнями скіфології 1950–1960-х рр. відповідала області розселення царських скіфів (Манцевич, 1961, стр. 150). У більш пізній праці дослідниця зауважує, що казани виготовлялись там, де на них був попит і в достатній кількості була сировина. Східним кордоном розповсюдження казанів вона вважає Нижнє Поволжя, північним – Середнє Подоння, західним – Угорщину, південним – Добруджу, а можливо, і більш південні райони. Місцем виготовлення казанів для Подністров'я і Подунав'я визначаються багаті на сировину райони Трансильванії та Балкан. Казани з Подніпров'я мали виготовлятись на місці (Манцевич, 1987, стр. 36).

Археологічні свідоцтва, які підтверджують можливість виготовлення казанів населенням Лісостепу скіфського часу обмежуються тільки знахідками їх уламків на городищах та поселеннях, і це головний недолік цієї тези. Н. А. Гаврилюк (Гаврилюк, 1999, стр. 259) зауважує, що коло доказів щодо місцевого виробництва казанів обмежується матеріалами з Немирівського та Люботинського городищ (Шрамко, 1998, стр. 80, 118, рис. 20, *1, 2, 4–6*). Додамо, що знахідки уламків казанів, іноді разом зі шлаками, уламками тиглів, ливарних форм для виготовлення прикрас та вістрів стріл, відомі також на городищі Полкова Микитівка (Косиков, 1998, стр. 19, 20), Більському (Шрамко, 1976, стр. 196); (Мурзин, Ролле, Херц, & др., 1997, стр. 11, рис. 1, *1, 8*), Мотронинському (Бессонова & Скорый, 2001, стр. 119), Книшівському (Гавриш, 1996, с. 15), Кіровському (Косиков, 1998, стр. 20) городищах, поселеннях Лихачівка (Моруженко, 1978), Володимирівка (Романюк, 2008). Наведений перелік дозволяє якщо не погодитись з висновками дослідників щодо присутності уламків казанів практично на всіх скіфських городищах (Ольговський, 2003, с. 120; Ольговский, 2005, стр. 141), то визнати їх численність. Доцільно зауважити, що самі по собі такі знахідки зовсім не є беззастережним доказом місцевого виготовлення казанів. На думку деяких дослідників, вони скоріше свідчать про використання розбитих казанів у якості лому чи товарних злитків, тобто вторинної сировини, призначеної для переплавлення (Ольговський, 2003, с. 120; Ольговский, 2005, стр. 133, 140–141). Показовим є комплекс зі Східного укріплення Більського городища (розкоп XIX), інтерпретований Б. А. Шрамком як бронзоливарна майстерня. У ній знайдена плавильна піч, поблизу якої концентрувались шлаки, вкраплення і злитки бронзи, уламки глиняних тиглів, попіл, уламки бронзових казанів (Шрамко, 1976, стр. 196).

Сліди бронзоливарного виробництва зафіксовані і на інших пам'ятках лісостепової зони – Жаботинському, Шарпівському, Трахтемирівському, Грищенецькому, Коломацькому та інших городищах (Фабріціус, 1949, сс. 91, 92; Петренко, 1967, стр. 10, 11, табл. 4, *54*; Радзиевская, 1980; Радзиевская, 1981; Ильинская & Тереножкин, 1983, стр. 260, 268; Ольговский, 2005, стр. 115–145). Але чи могли вони бути пов'язані саме з виробництвом казанів встановити неможливо.

Відомі також свідоцтва про ймовірне виготовлення казанів і населенням степової зони Північного Причорномор'я. Б. М. Граков відмічає, що в розкопі Х Кам'янського городища разом із залізними та мідними шлаками та металургійними інструментами знайдений «великий бронзовий конус, – безперечно, злиток від дуже значного за розмірами, литого з бронзи предмету, ймовірніше за все, казана». Під час розвідок на городищі знайдені два уламки бронзових казанів. Із ливарними формами для їх лиття за технологією «за втраченою восковою моделлю» дослідник пов'язує присутні в декількох житлах дрібні уламки дуже пропеченої глини (Граков, 1954, стр. 121, 123, табл. XV, *6*).

В історіографії панує уявлення щодо мобільного характеру бронзоливарної справи серед скіфського населення, особливо за часів архаїки. Скіфські металурги вели рухомий спосіб життя, шукаючи ринок збуту для своєї продукції, яку виготовляли на поселеннях землеробів та кочів'ях номадів, пересуваючись за потреби з одного місця на інше (Ольговский, 2005, стр. 26). Із VI ст. до н. е. потужні металургійні центри виникають як у правобережному, так і лівобережному лісостеповому Подніпров'ї. На думку С. Я. Ольговського, загальний розвиток металургійної справи на поселеннях цих території є більш високим, особливо у ранньоскіфський час, ніж у грецьких містах-колоніях. Виходячи з цього, дослідник не виключає наявність мандруючих ремісників, які виготовляли продукцію скіфоїдного обліку навіть і у самих містах-колоніях (Ольговський, 2005). Між тим у історіографії з цього питання існує думка, що казани могли виготовлятися і греками з міст-колоній, але робили вони їх для скіфів і за скіфськими традиційними уподобаннями (Синицын, 1967, стр. 41). Однак ця теза не набула широкого розповсюдження у скіфознавстві. Згідно з висновком В. А. Косікова, технологія виготовлення бронзових казанів і структурний аналіз сплавів підтверджує наявність у скіфських племен власних виробничих центрів, які діяли, головним чином, у районі степового та лісостепового Лівобережжя (Косиков, 1998, стр. 15–21, 26, табл. 1–10). С. Я. Ольговський з цього приводу відзначає, що відсутність скіфських казанів у матеріалах античних центрів, оригінальність сплавів, використання уламків казанів як товарних злитків у Лісостепу вказує на те, що литі казани були характерною рисою скіфської культури і виготовлялися скіфськими ливарниками (Ольговський, 2003, с. 120).

Одним із головних питань дослідження скіфських металевих казанів є їх походження. У історіографії відомі щонайменше дві концепції з цього приводу, які умовно можна назвати азіатська та автохтонна.

Історія виникнення та розвитку **азіатської** концепції найбільш повно висвітлена Н. Л. Членовою (Членова, 1967, стр. 92, 93). За її висновками, ця концепція, як складова проблеми походження так званих казанів «скіфського» типу або скіфо-сибірських казанів Євразії, сформувалась ще наприкінці XIX – на початку XX ст. і домінувала в історіографії до середини XX ст., коли виникли й інші підходи до її вирішення. Вперше азіатська концепція була аргументована П. Рейнеке та М. М. Ядринцевим. Її головне положення полягає у визнанні сибірського походження північнопричорноморських «скіфських» казанів (Reinecke, 1896; Ядринцев, 1897, стр. 176, 177). Дещо пізніше ця концепція отримала розвиток у дослідженнях В. О. Городцова, Е. Міннза, О. М. Тальгрена, Г. П. Сосновського. Зокрема В. О. Городцов та Г. П. Сосновський вважали, що сибірські казани більш давні порівняно з казанами південної Росії, а саму їх появу у Північному Причорномор'ї слід пов'язувати з приходом сюди скіфів зі сходу (Городцов, Бытовая археология. Курс лекций, читанных в Московском ареологическом институте, 1910, стр. 197, 207; Городцов В. А., 1928; Сосновский, 1923, стр. 18). Теза щодо сибірського походження скіфських металевих казанів була підтримана і Е. Міннзом, який вважав їх батьківщиною Мінусинську котловину на підставі того, що саме тут отримали розповсюдження котлоподібні керамічні вази – прототипи металевих казанів (Minns, 1913, p. 80, 246). Н. Л. Членовою теза про означені керамічні прототипи аргументовано спростована через те, що такий посуд поширюється у Мінусинській котловині тільки у пізній тагарській та таштикській культурах, тобто саме він наслідує металевим казанам, а не навпаки (Членова, 1967, стр. 92, 93).

Слід зауважити, що серед дослідників відсутня єдність щодо визначення походження самих сибірських чи скіфо-сибірських казанів. П. Рейнеке вважав за доцільне порівнювати сибірські казани з металевим посудом Китаю середини II тис. до н. е. і саме з ним пов'язувати походження перших (Reinecke, 1896).

В. О. Городцов, який поділяв скіфо-сибірські казани на дві групи (на піддоні та на трьох ніжках), вбачав їх можливі прототипи у культурі бронзового віку Єгипту, Месопотамії та Турану (Городцов, 1910, стр. 197). На думку Н. Л. Членової, регіон походження бронзових казанів «скіфського» та «передскіфського» типів пов'язаний з Північним Іраном, Південним Прикаспієм, частково із Закавказзям та Малою Азією. Вона підкреслює, що у Закавказзі та Ірані виготовлення литих казанів було освоєно ще у II тис. до н. е., а на початку I тис. до н. е. вони досягли високої досконалості і з VIII–VII ст. до н. е. розповсюджуються у різних регіонах – в егейському світі, степах Євразії, у тому числі Північному Причорномор'ї (Членова, 1967, стр. 105, 107).

Слід констатувати, що питання пошуку прототипів скіфських казанів на теренах Азії вже у 1980-х рр. втрачає гостроту, головним чином через вичерпаність доказової бази. Принаймні нам невідомі більш пізні ґрунтовні розвідки з цього питання. Ймовірно, слід погодитися з точкою зору В. Н. Левашової та Е. Р. Ригдилона, які при виділенні чотирьох провінцій розповсюдження металевих казанів раннього залізного віку Євразії (європейський Степ, Сибір, Семиріччя, Північний Китай) дійшли висновку, що типові для казанів тих чи інших провінцій ознаки характерні і для виробів інших віддалених районів. Переплетіння окремих морфологічних елементів скіфських, сибірських і семиріччинських казанів свідчать про одночасність їх існування (Левашова & Рыгдылон, 1952, стр. 135). Останнє унеможливлює і пошук гіпотетичного азіатського центру, звідки казани скіфських типів розповсюдились у Прикубанні та Північному Причорномор'ї.

Підвалини **автохтонної** концепції закладаються у 1950-х рр. Йдеться про спроби пов'язати походження скіфських литих казанів із клепаними казанами, за якими, після спроби В. О. Городцова віднести їх до культури історичних кіммерійців, з 1930-х рр. закріпився термін «кіммерійські» (Городцов, 1928). На думку Є. Ю. Спасської, металеві казани раннього залізного віку є винаходом кочового степового населення Євразії (Спасская, 1956, стр. 157), що ставить питання щодо доцільності пошуку їх прототипів у місцевих культурах. О. О. Кривцова-Гракова розглядає клепані казани у контексті хвалинських старожитностей Поволжя та сабатинівських Північного Причорномор'я. На її думку, знахідки таких казанів на території від пониззя Дністра до Поволжя свідчать про їх одночасне (у хронологічних межах IX–VIII ст. до н. е.) розповсюдження на всьому просторі східноєвропейських степів. Виходячи з положень своєї концепції щодо безпосереднього формування скіфської культури на основі зрубної сабатинівського етапу, О. О. Кривцова-Гракова серед інших паралелей сабатинівського та скіфського матеріального комплексу відмічає і морфологічну близкість металевих казанів бронзового та раннього залізного віків. Зокрема вона наголошує на тому, що форма клепаних казанів дозволяє впевнено припустити походження від неї скіфських литих казанів, які з'явились у VII–VI ст. до н. е. (Кривцова-Гракова, 1955, стр. 44, 133–135, 155, 161, 162).

Теза щодо походження скіфських литих казанів від клепаних була підтримана Б. М. Граковим (Граков, 1977, стр. 119, 149), а також О. М. Лєсковим, який звернув увагу на те, що при виготовленні деяких «кіммерійських» казанів комбінувалися технології клепки та лиття (Лопас, Дикий Сад, Ягорлик). Такі казани вважалися ним найпізнішими, тобто хронологічно дотичними до скіфського часу (Лесков, 1975). Б.А. Шрамко взагалі вважав, що «кіммерійські» казани не могли з'явитися раніше кобанського клепаного посуду, тобто раніше VIII ст. до н. е. (Шрамко, Петриченко, Солнцев и др., 1970, с. 67). Досить категорично ця теза відстоювалася М. С. Синіциним. Він зазначив, що у скіфську добу вже невідомі розповсюджені в передскіфський час у Північному Причорномор'ї клепані казани у вигляді великої чаші на порожнинній конусоподібній ніжці. Культурні традиції скіфів, які сформувались в Передній Азії, на території Скіфії зіткнулися з культурою місцевих кочівників. У результаті старий спосіб виготовлення бронзових казанів був відкинутий аборигенами і швидко розповсюдився новий, занесений сюди скіфами. Але традиційні форми казанів місцевого населення Південно-Східної Європи продовжили існування, а в окремих районах зайняли провідне місце (Синицын, 1967, стр. 46). М. С. Синіцин вважає, що скіфські казани поділяються на три типи: з корпусами у вигляді зрізаної кулі; еліпсоїда, розрізаного на дві частини; поперек розрізаного яйця. На його думку, саме казани, які нагадують велику чашу, походять, головним чином, із лісостепової смуги Східної Єв-

ропи. Вони генетично пов'язані з клепаними казанами доби пізньої бронзи. Виходячи з цього, дослідник пов'язує їх не зі скіфами, а з місцевими традиціями багатоетнічного населення Північного Причорномор'я (Синицын, 1967, стр. 47).

Однак більшістю дослідників точка зору щодо походження скіфських литих казанів від клепаних не поділяється. Деякі з них – О. І. Тереножкін, В. В. Отрощенко, М. П. Тупчієнко – взагалі датують останні добою бронзи. Тобто значний хронологічний розрив між «кіммерійськими» та скіфськими казанами робить недоцільним навіть постановку такого питання.

Важливе місце у дискусії щодо того, які казани генетично передували скіфським, зайняла розробка О. І. Тереножкіним у 1960–1970-х рр. періодизації пізнього бронзового віку Східної Європи та виділення кіммерійської культури. У контексті цих концептуальних побудов дослідник дійшов висновку про доцільність датування «кіммерійських» казанів білозерським ступенем зрубної культури (XII – IX або XII – X ст. до н. е.) (Terenožkin, 1962; Тереножкин, 1976, стр. 163, 164). На його думку, для кіммерійської культури (IX – перша половина VII ст. до н.е.) вже характерні литі казани мінусинського (сибірського) типу, подібні знайденим на горі Бештау на Кавказі та поблизу с. Заплавне в Поволжі (Тереножкин, 1976, стр. 164–165). Пізніше О. І. Тереножкін дійшов висновку щодо правомірності датування «кіммерійських» казанів сабатинівським ступенем зрубної культури (XV–XIV ст. до н. е.) (Тереножкин, 1982), що ще більше роз'єднало у часі клепані та литі казани. Водночас автор зауважує, що теоретично не може бути виключена можливість еволюції литих казанів від клепаних. Мало того, він вважає знахідки «кіммерійських» казанів, виготовлених за комбінованою технологією поєднаних литих штабів, підставою для припущення того, що зрубні майстри вже могли виготовляти і цільнолиті казани і не робили їх виключно через нестачу металу, який міг виплавлятися одночасно. Але провідним чинником, за яким О. І. Тереножкін вважає неможливим поєднання у єдиний еволюційний ланцюг клепаних «кіммерійських» та литих скіфських казанів, є, як вже підкреслювалось, значна хронологічна лакуна між сабатинівськими та скіфськими старожитностями (Тереножкин, 1982, стр. 222, 223).

В. В. Отрощенко та М. П. Тупчієнко поділяють клепані казани Східної Європи на два типи. До першого віднесені казани з пласким дном, до другого – казани на конічному піддоні. Автори погоджуються з відміченою ще першими дослідниками клепаних казанів (В. О. Городцов, М. О. Макаренко, О. О. Кривцова-Гракова) їх схожістю з окремими типами кераміки доби бронзи і доходять висновку, що казани другого типу продукувались у зоні виготовлення кубків на піддоні. Виходячи з концентрації знахідок кубків у степовому межиріччі Дніпра та Дону, В. В. Отрощенко та М. П. Тупчієнко припускають, що клепані казани безпосередньо пов'язані з майстрами Донецького гірничо-металургійного центру. Виходячи з цього, логічно виглядає і їх висновок про те, що виготовлення таких казанів припиняється із завершенням функціонування цього центру на початку XII ст. до н. е. Дослідники зауважують, що виготовлені майстрами БМЗК клепані зі штаб казани могли використовуватись і пізніше, але тільки у функціональному стані, бо виготовлення їх у білозерський час за умов дефіциту сировини є мало ймовірним (Отрощенко & Тупчієнко, 2005, сс. 176–184).

Друга група дослідників, яка заперечує ідею походження скіфських казанів від «кіммерійських» – Н. Л. Членова, С. В. Демиденко, В. С. Бочкарьов та ін. – вважає, що клепані казани виготовлялись тільки у передскіфський час, або упродовж як бронзового, так і передскіфського часу.

Н. Л. Членова констатує, що вважати «кіммерійські» казани прототипами скіфських неможливо, бо їх форми досить відмінні. Однак вони походять з однієї території, тож раптова зміна форми і технології потребує пояснення. За висновками дослідниці, походження клепаних казанів слід пов'язувати із західною традицією, литих (тагарських та скіфських) – зі східною, зокрема з литими казаними VIII ст. до н. е. бештаугорського типу. Однак звертає на себе увагу те, що вона погоджується з тим, що деякі з клепаних казанів з піддоном чи без нього мають напівкулевидний корпус, вертикальні дугоподібні ручки, тобто морфологічно дуже близькі скіфським та сарматським (Членова, 1967, стр. 106, 107).

До близьких висновків доходить В. С. Бочкарьов, який зазначає, що клепані казани, віднесені за його типологією до четвертої групи (Дикий Сад, Лапас), за багатьма ознаками нагадують скіфські. І ті, і інші мають напівсферичний корпус, слабопрофільовані вінця, високий конічний піддон. Вертикальні ручки у клепаних казанів відлиті разом із верхнім штабом, у суцільнолитих – разом з корпусом. Але як прототипи скіфським клепані казани дослідник не розгля-

дає. Навпаки, виходячи з того, що у ранніх скіфських і сарматських казанах немає достатніх кіммерійських рис, а скіфські елементи наявно простежуються у кованому посуді, він вважає відмінності у структурі казанів четвертої групи викликаними не природньою еволюцією, а впливом литих казанів (Бочкарьов, 1972, сс. 65, 66). Цей висновок базується на традиційному на час створення статті уявленні щодо кіммерійської належності клепаних казанів і датування їх у межах VIII–VII ст. до н. е., що збігається з часом появи найбільш ранніх східноєвропейських литих казанів (Бочкарьов, 1972, сс. 67, 68). В останній роботі, присвяченій клепаним казанам, В. С. Бочкарьов (Бочкарев, 2010) на значно ширшій джерельній базі з урахуванням сучасного історіографічного доробку доходить до інших висновків щодо часу побутування цих виробів. За 18 морфологічними ознаками казани поділені на три типологічні групи, які, у свою чергу, поділяються на підрозділи. До першої групи віднесені казани з кованими приклепаними до вінець петельчастими ручками, плавним профілем горла, непотовщеним чи слабо потовщеним краєм вінець, пласким дном з широким піддоном, витягнутими пропорціями корпусу та орнаментом. Казани другої групи мають деякі ознаки першої, але вирізняються наявністю прилитих кільцевих ручок, потовщеним краєм вінець та увігнутим дном. Деякі екземпляри мають пустотілу ніжку-піддон. Казани третьої групи характеризуються напівсферичною формою корпусу, цільнолитими арочними ручками та пустотілою конічною ніжкою-піддоном. Казани першої групи датовані III періодом бронзи (XV–XIV ст. до н. е.), другої – IV періодом бронзи (XIII ст. до н. е.), третьої – початком V періоду (XII ст. до н. е.). Втім В. С. Бочкарьов припускає, що казани третьої групи могли використовуватися аж до найпізнішого передскіфського періоду. При цьому він посилається на присутність такого казана у Лубенському скарбі IX–VIII ст. до н. е. (Клочко, 2006, сс. 31–37). Втім слід погодитися з дослідником і стосовно його зауваження щодо можливості штучного поєднання у цій добірці бронзових речей різного походження, що зменшує вірогідність поширення клепаних казанів у середовищі племен початку раннього залізного віку. Принциповими є висновки В. С. Бочкарьова про те, що ареал клепаних казанів першої групи займає значну частину півдня Східної Європи, у той час як казани другої та третьої групи відомі тільки у Північному Причорномор'ї. Їх походження важко пов'язати з якоюсь однією конкретною культурою. Клепані казани були народжені різнорідним культурним середовищем, яке склалось у XV–XIV ст. до н. е. В. С. Бочкарьов констатує, що розвиток цих казанів був шляхом удосконалення первинних моделей. У прикінцевому підсумку за морфологічними ознаками вони стали більш схожими на литі казани бештаугорського та скіфського типів, ніж на клепані казани першої групи з їх первинними формами. Тому, на його думку, не випадковим є те, що багато дослідників бачать у них прототипи казанів раннього залізного віку (Бочкарев, 2010, стр. 208).

До прибічників автохтонної концепції слід віднести Л. К. Галаніну, яка з посиланням на розробки А. А. Іессена (Иессен, 1954, стр. 124–127) та Н. Л. Членової (Членова, 1967, стр. 94, 95) вважає, що келермеські литі казани, як і знайдені разом із ними бронзові шоломи та культові навершя, виготовлені в аналогічній техніці, з повним правом можна віднести до виробів місцевих центрів, які в ранньому залізному віці розташовувалися на Північному Кавказі і, скоріш за все, у Прикубанні з його давніми традиціями бронзоливарного виробництва (Галанина, 1997, стр. 152).

У літературі також висловлюються думки про походження окремих груп скіфських казанів. Це, зокрема, стосується казанів, які нами виокремлені у групу А (Ромашко, Скіфські казани з горизонтальними ручками з Північного Причорномор'я, 2010). На думку М. С. Бандрівського, казани з горизонтальними ручками є більш ранніми за казани з вертикальними ручками. До перших ним залучені казани з курганів поблизу с. Швайківці; с. Іване Пусте; п. 1 к. 12 поблизу с. Стеблів. Виходячи з цього, дослідник вважає, що вони відомі тільки у межах лісостепової зони Правобережної України. Базуючись на цій тезі, М. С. Бандрівський доходить несподіваного висновку про те, що генезис казанів із горизонтальними ручками слід пов'язувати з клепаними казанами ритуального призначення на конічному пустотілому піддоні білогрудівсько-сабатинівського блоку культур пізньої бронзи (Бандрівський, Клепані «казани» і дволезові сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи, 2007; Бандрівський, 2009, с. 206). Коментуючи точку зору М. С. Бандрівського, зосередимо увагу на тому, що казани з горизонтальними ручками відомі у скіфських пам'ятках середини VII–V, іноді IV ст. до н. е. не тільки правобережного Лісостепу, а й усієї території скіфської культури. Крім перелічених означеним дослідником пам'яток, казани групи А знайдені в Більському

городищі та с. Крячківка в лівобережному Лісостепу; в Південній гробниці Бердянського кургану в Північно-Східному Приазов'ї; к. Близнюк–2; п. 2 к. 2 поблизу с. Минівка; Бічній гробниці к. Солоха; п. 2 к. 6 поблизу с. Кам'яна Балка у степовому Подніпров'ї; к. Мреснота Могила в Північно-Західному Причорномор'ї; к. 14 та 15 з с. Микільське в Республиці Молдова, в к. 1 Ульського аулу; Келермеському кургані 1/В в Адигеї та Прикубанні. Вже виходячи тільки з географічних меж розповсюдження казанів із горизонтальними ручками, виводити їх із місцевого, білогрудівсько-сабатинівського середовища, видається нам неможливим. Це зовсім не означає, що ми категорично заперечуємо можливість генетичного зв'язку між клепаними казанами доби бронзи, які, як зауважує В. С. Бочкарьов, неможливо пов'язати з конкретною археологічною культурою чи територією (Бочкарев, 2010, стр. 208) та литими казанами скіфського часу. Йдеться тільки про сумнівність безпосереднього виведення скіфських казанів із горизонтальними ручками (група А) від клепаних, на яких такі ручки відсутні.

Ще одна точка зору щодо походження казанів групи А висловлена Н. А. Кетрару та І. А. Четвериковим, які вважають, що генезис казанів з горизонтальними ручками пов'язаний з Семиріччям, де відомо декілька казанів VI–V ст. до н. е., дуже близьких за оформленням корпусу та ручок (Бернштам, 1952, стр. 47, рис. 21). Протиріччя, яке полягає в тому, що казан групи А присутній у Келермеському кургані 1/В, який датується серединою–третьою чвертю VII ст. до н. е. (Галанина, 1997, стр. 172–193). Тобто він більш ранній, ніж семирічинські. Між тим Н. А. Кетрару та І. А. Четверіков вважають, що келермеський казан є реплікою останніх (Кетрару & Четвериков, 2005, стр. 150). Ця теза, на наш погляд, потребує більш виваженого хронологічного аналізу.

Вирішення питання про походження литих казанів скіфської культури, на нашу думку, можливе лише на підставі даних щодо хронологічних меж побутування окремих типів та часу виникнення провідних морфологічних ознак, притаманних клепаним та литим казанам кінця бронзового–початку раннього залізного віків. Дійсно, саме пошук ознак, притаманних як скіфським, так і казанам попереднього часу наявно дозволяє сформувати уявлення щодо можливих шляхів виникнення перших. Найбільш продуктивним, на наш погляд, є порівняння такої морфологічної ознаки, як форма корпусу в плані. Виникнення та поширення у скіфському казанярстві відкритих (b) та закритих (a) казанів, на наш погляд, мають дещо різні витоки.

Походження казанів із відкритим корпусом. Під час аналізу хронологічних меж побутування скіфських казанів різних типів, нами встановлено, що серед найбільш ранніх виробів, за виключенням казана типу С/II/а [*] з к. 2/Ш Келермеського могильника, відомі тільки екземпляри з відкритим корпусом (типи А/II/b, В/II/b, С/II/b). При цьому слід акцентувати увагу, на тому, що литі казани бештаугорського типу, більшість яких має відкритий круглий у плані корпус, з'являються на Північному Кавказі та у Прикубанні (казан із с. Заплавне, два казани з гори Бештау, казан із Баксанської ущелини) ще за кіммерійської доби. Їх появу на цих територіях дослідники одностайно пояснюють контактами місцевого населення із кочівниками Південого Сибіру та Казахстану (Иессен, 1954, стр. 126; Тереножкин, 1976, стр. 165; Боковенко, 1990, стр. 170, 171; Демиденко, 1997, стр. 132, 133, 135; Новичихин, 2006, стр. 43). Зазначимо, що у східних старожитностях початку раннього залізного віку домінують саме відкриті круглі у плані казани. Одним з яскравих прикладів таких виробів є екземпляри з кургану Аржан–2 у Туві (Чугунов, 2004). Їх інформативна цінність полягає в тому, що вони, на відміну від більшості східних євразійських знахідок, надійно датовані. За наявністю у комплексі кургану стременоподібних вудил із напускними псаліями та архаїчних наконечників стріл, він віднесений до другої половини VII ст. до н. е. (Чугунов, 2004, стр. 34).

Таким чином, не виключено, що скіфи, які прийшли на терени Північного Причорномор'я зі Сходу, могли принести із собою вже чітко сформовану традицію виготовлення литих казанів із відкритим корпусом. Зосередившись під час передньоазіатських походів у Прикубанні, скіфи поєднали привнесені зі сходу уявлення про ідеальні морфологічні характеристики литих казанів із місцевими меотськими бронзоливарними традиціями і в результаті створили своєрідну категорію посуду, яка ві-

[*] Детальна характеристика морфологічних ознак скіфських металевих казанів, а також поширення цих типів у хронологічному просторі надається у статті О. В. Ромашко «Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів)» (Ромашко, 2013).

дома нам за знахідками з Келермеських курганів. На користь такої версії походження скіфських казанів може свідчити той факт, що за доби пізньої бронзи та у передскіфський час у степових культурах Північного Причорномор'я технологія лиття за восковою моделлю, на відміну від Кавказу (Бочкарев, 2010, стр. 184), не набуває поширення.

Походження казанів із закритим корпусом. Не виключено, що і традиція виготовлення литих казанів із закритим корпусом також сформувалася у передскіфський час. Йдеться про те, що клепані казани з Дикого Саду, Лапаса, Попівки, Іванівки та Лубинецького скарбу (ІІІ тип за В. С. Бочкарьовим) мають закритий приземистий круглий у плані корпус, схожий з деякими типами литих казанів номадичних культур Євразії скіфсько-сарматського часу. Ця теза, може бути підтверджена сучасними підходами до датування клепаних казанів ІІІ типу, які підіймають можливу верхню межу їх поширення майже до раньоскіфського часу (Бочкарев, 2010, стр. 208; Клочко, 2006, сс. 283–289). Зауважимо, що серед литих казанів бештаугорського типу Прикубання, характерною рисою яких, як вже підкреслювалося, є відкритість корпусу, присутні й екземпляри з принципово іншими морфологічними ознаками, які, ймовірно, сформувалися саме під впливом традиційних для клепаних казанів Східної Європи закритих форм. Зокрема це стосується казана, знайденого біля м. Кримськ. Його корпус приземкуватий і виразно закритий (Новичихин, 2006, стр. 43, рис. 47). Такі казани, можливо б було позиціонувати як прототипи литим казанам скіфської культури із закритим круглим у плані корпусом (типи А/ІІ/а, В/ІІ/а, С/ІІ/а за нашою типологією). Але встановленню такого безпосереднього зв'язку протирічить наявність хронологічного прошарку майже в 150–200 років між існуванням бештаугорських та скіфських казанів. Проведений нами аналіз переконує, що казани із закритим корпусом з'являються в культурі скіфів відносно пізно (кінець VI – початок V ст. до н. е.) та отримують найбільше розповсюдження в середній та пізньоскіфський періоди (V – початок ІІІ ст. до н. е.). Виключеннями є казан типу С/ІІ/а (за О. В. Ромашко) з к. 2/Ш Келермеського могильника (кат. 71), датування якого серединою–другою половиною VII ст. до н. е. є доволі дискусійним (Галанина, 1997, стр. 226, 227, 184–192, кат. 33). Ця обставина примушує нас визнати, що сучасна джерельна база виявляється недостатньою для остаточного вирішення питання щодо генетичного взаємозв'язку між клепаними казанами бронзового віку та литими казанами бештаугорського типу із закритими корпусами, з одного боку, та типами скіфських литих казанів із такими корпусами – з іншого.

Висновки. Виконаний аналіз дозволяє погодитися з думкою Л.К. Галаніної (Галанина, 1997, стр. 152) відносно локалізації центру формування скіфських казанів у Прикубанні, де традиції лиття великих об'ємних виробів склалися ще в доскіфський період. Подальше розповсюдження цієї традиції відбувалося паралельно зі складним та багатовимірним процесом розселенням скіфських племен на теренах Північного Причорномор'я та поєднання привнесених рис передньоазіатської скіфської культури з місцевими ливарними традиціями.

Дві концепції походження скіфських металевих казанів, які існують в історіографії, визначені нами як «азіатська» та «автохтонна». Видається правомірною точка зору дослідників (Левашова & Рыгдылон, 1952, стр. 135), які доводять одночасність розповсюдження литих металевих казанів раннього залізного віку в Європейському Степу, Сибіру, Семиріччі, Північному Китаї у результаті генетичного розвитку місцевих технологій обробки металу. Казани у межах цих регіонів у більшій чи меншій мірі також увібрали в себе спільні морфологічні та стилістичні характеристики, притаманні євразійському казанярству пізнього бронзового–раннього залізного віку взагалі.

Бібліографічні посилання

Бандрівський, М. (2007). Клепані «казани» і дволезові сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи. у *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* (Т. 11, сс. 38–64). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича при НАН України.

Бандрівський, М. (2009). Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Терно-польщині (попереднє повідомлення). у *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території центральної та Східної Європи (Збірка наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької)* (сс. 202–220). Київ; Львів.

Бернштам, А. Н. (1952). Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая. В М. М. Дьяконов (Ред.), *Материалы и исследования по археологии СССР* (Т. 26). Москва.

Бессонова, С. С., & Скорый, С. А. (2001). *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.).* Киев; Краков.

Боковенко, Н. А. (1990). Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов). В *Древние памятники Кубани (материалы семинара)* (стр. 166–235). Краснодар: Управление культуры Краснодарского крайисполкома.

Бочкарев, В. С. (2010). О металлических котлах эпохи поздней бронзы Восточной Европы. В *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы* (стр. 185–208). Санкт-Петербург: ИнфоОл.

Бочкарьов, В. С. (1972). «Кіммерійські» казани. *Археологія* (5), 63–68.

Гаврилюк, Н. А. (1999). *История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э.* Харьков: ПТФ.

Гавриш, П. Я. (1996). Дослідження в Книшівському городищі. у *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи* (сс. 250–258). Полтава: ЦОДПА, Видавничий Центр «Археологія».

Галанина, Л. К. (1997). Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. В А. Иванчик, & Г. Парцингер (Ред.), *Степные народы Евразии* (Т. 1). Москва: Палеограф.

Геродот. (1972). *История: в 9 кн.* (Г. А. Стратановский, Перев.) Ленинград: Наука.

Городцов, В. А. (1910). *Бытовая археология. Курс лекций, читанных в Московском археологическом институте.* Москва: Издательство Московского археологического института.

Городцов, В. А. (1928). К вопросу о киммерийской культуре. В *Труды секции археологии* (Т. 2, стр. 46–60). Москва.

Граков, Б. М. (1947). *Скіфи.* Київ: Видавництво АН УРСР.

Граков, Б.Н. (1954). Каменское городище на Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР* (Т.36). Москва.

Граков, Б. Н. (1971). *Скифы. Научно-популярный очерк.* Москва: МГУ.

Граков, Б. Н. (1977). *Ранний железный век (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы)*. Москва: МГУ

Демиденко, С. В. (1997). Типология литых котлов савромато-сарматского времени с территории Нижнего Поволжья, Подонья и Северного Кавказа. В *Древности Евразии* (стр. 120–160). Москва.

Доватур, А. И., Каллистов, Д. И., & Шишова, И. А. (1982). *Народы нашей страны в «Истории» Геродота.* Москва: Наука.

Иессен, А. А. (1954). К вопросу о некоторых памятниках VIII–VII вв. до н.э. на Северном Кавказе. В *Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.)* (стр. 112–131). Москва: Академия Наук СССР.

Ильинская, В. А., & Тереножкин, А. И. (1983). *Скифия VII – IV вв. до н.э.* (И. И. Артеменко, Ред.) Киев: Наукова думка.

Касяненко, В. М., & Флеров, В. С. (1978). Бронзовые литые котлы Нижнего Подонья (к вопросу о типологии и хронологии). *Советская археология* (1), 192–205.

Кетрару, Н. А., & Четвериков, И. А. (2005). Курганы скифского времени у города Дубоссары (публикация материалов раскопок 1980–1987 гг.). *Stratum plus. 2003–2004, 3. Скифия, Фракия и эллинский мир*, 77–197. Получено из https://www.e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/STM_DWL_xoN7_UTnGXAXMdRU5.aspx.

Клочко, В. І. (2006). *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.).* Київ: АртЕк.

Косиков, В. А. (1998). Металлическая посуда племен раннего железного века на территории юга Восточной Европы (к вопросу о месте изготовления). В *Донецкий археологический сборник* (Т. 8, стр. 15–29). Донецк: Истоки.

Кривцова-Гракова, О. А. (1955). Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. В К. Ф. Смирнов (Ред.), *Материалы и исследования по археологии СССР* (Т. 46). Москва.

Кузнецова, Т. М. (2008). Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы). В *Проблемы современной археологии : сборник научных трудов, посвященный памяти В. А. Башилова* (стр. 173–198). Москва: ТАУС.

Левашова, В. П., & Рыгдылон, Э. Р. (1952). Шалаболинский клад бронзовых котлов, хранящихся в Минусинском музее. *Краткие сообщения института истории материальной культуры* (43), 132–137.

Лесков, А. М. (1975). *Предскифский период на Украине.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук : специальность «Археология», Институт археологии АН СССР, Москва.

Манцевич, А. П. (1961). Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа (котел из кургана Солоха). В *Исследования по археологии СССР : сборник статей в честь профессора М. И. Артамонова* (стр. 145–150). Ленинград: Издательство ЛГУ.

Манцевич, А. П. (1987). *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград.

Мелюкова, А. И. (1989). Деревянная и металлическая посуда. В Б. А. Рыбаков (Ред.), *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время* (стр. 110–113). Москва: Наука.

Моруженко, А. А. (1978). Раскопки поселения у с. Лихачевка. В *Археологические открытия 1977 года* (стр. 360). Москва: Наука.

Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., & др. (1997). *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции.* Киев.

Новичихин, А. М. (2006). *Население Западного Закубанья в первой половине I тыс. до н.э. (по материалам погребальных памятников).* Анапа: РИО СГУТиКД.

Ольговский, С. Я. (2005). *Скифо-античная металлообработка архаического времени (по материалам Нижнего Побужья и Среднего Поднепро-*

вья). (Ю. В. Мурзин, Ред.) Киев: ООО Укр. издательско-выставочный Дом «Укрпрессполиграфэкспо».

Ольговський, С. Я. (2003). Метал скіфських казанів. у М. І. Гладких (Ред.), *VITA ANTIQUA : збірник наукових статей* (Томи 5–6, сс. 113–120). Київ: ВПЦ «Київський університет».

Отрощенко, В. В., & Тупчієнко, М. П. (2005). Бронзові клепані казани та Донецький гірнично-металургійний центр. у *Проблеми гірничої археології : матеріали ІІ-го міжнародного Картамиського польового археол. семінару (с. Новозванівка Попаснянського р-ну Луганської обл., 21–25 липня 2003 р.)* (сс. 176–186). Алчевськ: ДонбасДТУ.

Петренко, В. Г. (1967). Правобережье Среднего Поднепровья в V–III вв. до н. э. В Б. А. Рыбаков (Ред.), *Археология СССР. Свод археологических источников* (Т. Д 1–4). Москва: Наука.

Петриченко, О. М.; Шрамко, Б. А.; Солнцев, Л. О.; & Фомін, Л. Д. (1970). Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку. У *Нариси з історії природознавства і техніки* (12), 67–78.

Пузикова, А. И. (1996). Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посемья. У *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи* (сс. 199–210). Полтава: ЦОДПА, видавничий центр «Археологія».

Радзиевская, В. Е. (1980). Исследования Коломакского городища. В *Археологические открытия 1979 года* (стр. 327). Москва: Наука.

Радзиевская, В. Е. (1981). Раскопки Коломакского городища. В *Археологические открытия 1980 года* (стр. 305–306). Москва: Наука.

Романюк, В. В. (2008). Фрагмент скіфського мідного казана з Поросся. *Археологія* (4), 87–89.

Ромашко, О. В. (2010). Скіфські казани з горизонтальними ручками з Північного Причорномор'я. *Археологія* (3), 13–22.

Ромашко, О. В. (2013). Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів). *Археологія* (3), 32–44.

Синицын, М. В. (1967). Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии. *Записки Одесского археологического общества, 2(35),* 37–59.

Скорый, С. А. (1997). *Стеблев: скифский могильник в Поросье.* Киев.

Сосновский, Г. И. (1923). Заметки об одной археологической находке. *Этнографический бюллетень Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества* (3), 17–18.

Спасская, Е. Ю. (1956). Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии. *Ученые записки Алма-Атинского государственного педагогического университета им. Абая. Серия гуманитарных наук, XI/I,* 155–169.

Тереножкин, А. И. (1976). *Киммерийцы.* Киев: Наукова думка.

Тереножкин, А. И. (1982). Ягорлыцкий котел. *Советская археология* (2), 218–223.

Фабріціус, І. В. (1949). Тясминська експедиція. У *Археологічні пам'ятки УРСР* (Т. 2, сс. 80–111).

Членова, Н. Л. (1967). *Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры.* (М. Г. Воробьева, Ред.) Москва: Наука.

Чугунов, К. В. (2004). Аржан – источник. В М. Б. Пиотровский (Ред.), *Аржан. Источник в Долине Царей. Археологические открытия в Туве* (стр. 10–37). Санкт-Петербург: Славия.

Шрамко, Б. А. (1976). Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии* (стр. 194–209). Москва: Наука.

Шрамко, Б. А. (1998). Люботинское городище. В Ю. В. Буйнов (Ред.), *Люботинское городище : сборник научных трудов* (стр. 9–131). Харьков: Регион-информ.

Ядринцев, Н. М. (1897). О следах азиатской культуры в южнорусских и скифских древностях. В П. С. Уварова (Ред.), *Труды VIII археологического съезда в Москве в 1890 г.* (Т. 4, стр. 176). Москва.

Reinecke, P. (1896). Die skythischen Alterhümer in mittleren Europa. *Zeitschrift für Ethnologie,* 1–43. Von http://www.jstor.org/stable/23033620 abgerufen

Terenožkin, A. I. (1962). Der Bronzekessel des Odessaer Museums. In *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* (Bd. 92, S. 272–277). Wien: Separatdruck.

References

Bandrivskyi, M. (2006) Klepani «kazany» i dvolezovi sokyry: shchodo vytokiv relihiynykh uyavlen' na zakhodi Ukrayins'koho Lisostepu v pizniy period epokhy bronzy [Caldrons and two-blades axes: beginning of the West Ukranian prairie in the last period of the bronze age]. In *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni* [*Materials and researches jf archeology of Prikarpatie and Volin*] (Vol. 11, pp. 38–64). Lviv: Instytut ukrayinoznavstva imeni I. Kryp"yakevycha pry NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M. (2009) Novyy rytual'nyy ob"yekt chasiv skifs'koyi arkhayiky zi Shvaykivets' bilya Chortkova na Ternopol'shchyni (poperednye povidomlennya) [New religion objects of Scythian culture in the Ternopolsky region]. In *Vzayemozv"yazky kul'tur epokh bronzy i rann'oho zaliza na terytoriyi tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy (Zbirka naukovykh prats' na poshanu L. I. Krushel'nyts'koyi)* [*The links between culture og bronze age and earl iron age in the East Europe*] (pp. 202–220). Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Bernshtam, A. N. (1952) Istoriko-arkheologicheskie ocherki Tsentral'nogo Tyan'-Shanya i Pamiro-Altaya [Historical-archaeologian sketches of central Tjan'-Shanja i Pamiro-Altaja]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* [*Materials and research*

on archeology of the USSR] (Vol. 26). Moscow (in Russian).

Bessonova, S.S., & Skoryy, S.A. (2001). *Motroninskoe gorodishche skifskoy epokhi (po materialam raskopok 1988–1996 gg.)* [*Motroninsky hillfort of the Scythian epoch (based on excavations from 1988–1996).*]. Kiev; Krakov (in Russian).

Bochkarev, V. S. (2010). O metallicheskikh kotlakh epokhi pozdney bronzy Vostochnoy Evropy [About the metal caldrons of the Late Bronze Age in Eastern Europe]. In *Kul'turogenez i drevnee metalloproizvodstvo Vostochnoy Evropy* [*Culturogenesis and the ancient metal production of Eastern Europe*] (pp. 185–208). St. Petersburg: InfoOl (in Russian).

Bochkarov, V. S. (1972). «Kimmeriiski» kazany [Cimmerian caldrons]. *Arkheolohiia* [*Archeology*] (5), 63–68 (in Ukrainian).

Bokovenko, N.A. (1990). Skifskie bronzovye kotly Severnogo Prichernomor'ya (k probleme vydeleniya kul'turnykh tipovScythian bronze cauldrons of the Northern Black Sea region (to the problem of isolating cultural types)]. In *Drevnie pamyatniki Kubani (materialy seminara*) [*Ancient Monuments of the Kuban (materials of the seminar)*] (pp. 166–235). Krasnodar: Upravlenie kul'tury Krasnodarskogo krayispolkoma (in Russian).

Chlenova, N. L. (1967). *Proiskhozhdenie i rannyaya istoriya plemen tagarskoy kul'tury* [*The origin and early history of the tribes of Tagar culture*]. (M. G. Vorob'eva, Ed.) Moscow: Nauka (in Russian).

Chugunov, K. V. (2004). Arzhan – istochnik [Arzhan – the source]. In M. B. Piotrovskiy (Red.), *Arzhan. Istochnik v Doline Tsarey. Arkheologicheskie otkrytiya v Tuve* [*The Source in the Valley of the Kings. Archaeological discoveries in Tuva*] (pp. 10–37). St. Petersburg: Slaviya (in Russian).

Demidenko, S. V. (1997). Tipologiya litykh kotlov savromato-sarmatskogo vremeni s territorii Nizhnego Povolzh'ya, Podon'ya i Severnogo Kavkaza [Typology of cast caldrons of the Savromatian-Sarmatian time on the territory of the Lower Volga region, the Don region and the North Caucasus]. In *Drevnosti Evrazii* [*Antiquity of Eurasia*] (pp. 120–160). Moscow (in Russian).

Dovatur, A. I., Kallistov, D. I., & Shishova, I. A. (1982). *Narody nashey strany v «Istorii» Gerodota* [*Peoples of our country in the «History» of Herodotus*]. Moscow: Nauka (in Russian).

Fabritsius, I. V. (1949). Tyasmyns'ka ekspedytsiya [Tyasmin expedition]. In *Arkheolohichni pam"yatky URSR* [*Archaeological monuments of the Ukrainian SSR*] (Vol. 2, pp. 80–111). Kyiv (in Ukrainian).

Galanina, L. K. (1997). Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniya ranneskifskoy epokhi [Kelermessk mounds. «Royal» burials of the Early Scythian era]. In A. Ivanchik, & G. Partsinger (Ed.), *Stepnye narody Evrazii* [*Steppe peoples of Eurasia*] (Vol. 1). Moscow: Paleograf (in Russian).

Gavrilyuk, N. A. (1999). *Istoriya ekonomiki Stepnoy Skifii VI–III vv. do n.e.* [*The history of the economy of Steppe Scythia in the 6th – 3d centuries BC*]. Kharkov: PTF (in Russian).

Gorodtsov, V. A. (1910). *Bytovaya arkheologiya. Kurs lektsiy, chitannykh v Moskovskom arkheologicheskom institute* [*Household archeology. A course of lectures read at the Moscow Archaeological Institute*]. Moscow: Publishing House of the Moscow Archaeological Institute (in Russian).

Gorodtsov, V. A. (1928). K voprosu o kimmeriyskoy kul'ture [To the question of the Cimmerian culture]. In *Trudy sektsii arkheologii* [*Proceedings of the section of archeology*] (Vol. 2, pp. 46–60). Moscow (in Russian).

Grakov, B. M. (1947). *Skify* [*Scythians*]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Ukrainian).

Grakov, B. N. (1954). Kamenskoe gorodishche na Dnepre [Kamensk ancient settlement on the Dnieper river]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* [*Materials and research on archeology of the USSR*] (Vol. 36). Moscow (in Russian).

Grakov, B. N. (1971). *Skify. Nauchno-populyarnyy ocherk* [*Scythians. Popular science essay*]. Moscow: Moscow State University (in Russian).

Grakov, B. N. (1977). *Ranniy zheleznyy vek (Kul'tury Zapadnoy i Yugo-Vostochnoy Evropy)* [*Early Iron Age (Cultures of Western and South-Eastern Europe)*]. Moscow: Moscow State University (in Russian).

Havrysh, P. Ya. (1996). Doslidzhennya v Knyshivs'komu horodyshchi [Research in Knyshiv settlement]. In *Bil's'ke horodyshche v konteksti vyvchennya pam"yatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy* [*Bilsk* settlement *in the context of studying the monuments of the early Iron Age of Europe*] (pp. 250–258). Poltava: TsODPA, Publishing Center «Archeology» (in Ukrainian).

Herodotus (1972). *Istoriya: v 9 kn.* [*History: in 9 books*] (G. A. Stratanovskiy, Transl.) Leningrad: Nauka (in Russian).

Iessen, A. A. (1954). K voprosu o nekotorykh pamyatnikakh VIII – VII vv. do n.e. na Severnom Kavkaze [On the issue of some monuments of the 8th – 7th centuries BC. in the North Caucasus]. in *Voprosy skifo-sarmatskoy arkheologii (po materialam konferentsii IIMK AN SSSR 1952 g.)* [*Same issues of Scythian-Sarmatian archeology (based on the materials of the conference of the IIMK of the Academy of Sciences of the USSR in 1952)*] (pp. 112–131). Moscow: Academy of Sciences of the USSR (in Russian).

Il'inskaya, V. A., & Terenozhkin, A. I. (1983). *Skifiya VII – IV vv. do n.e.* [*Scythia in the 7th – 4th centuries BC*] (I. I. Artemenko, Ed.) Kiev: Naukova dumka (in Russian).

Kasyanenko, V. M., & Flerov, V. S. (1978). Bronzovye litye kotly Nizhnego Podon'ya (k voprosu o tipologii i khronologii) [Bronze cast caldrons of the Lower Don region (to the question of typology and chronology)]. *Sovetskaya arkheologiya* [*Soviet Archeology*] (1), 192–205 (in Russian).

Ketraru, N. A., & Chetverikov, I. A. (2005). Kurgany skifskogo vremeni u goroda Dubossary (publikatsiya materialov raskopok 1980–1987 gg.) [Barrows of Scythian time near the city of Dubossary (publication of excavation materials 1980–1987)]. *Stratum*

plus. 2003–2004, 3 (Skifiya, Frakiya i ellinskiy mir) [*Scythia, Thrace and the Hellenic world*], 77–197. Retrived from https://www.e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/STM_DWL_xoN7_UTnGXAXMdRU5.aspx (in Russian).

Klochko, V. I. (2006). *Ozbroyennya ta viys'kova sprava davn'oho naselennya Ukrayiny (5000–900 rr. do R.Kh.)* [*Arms and military affairs of the ancient population of Ukraine (5000–900 years BC)*]. Kyiv: ArtEk (in Ukrainian).

Kosikov, V. A. (1998). Metallicheskaya posuda plemen rannego zheleznogo veka na territorii yuga Vostochnoy Evropy (k voprosu o meste izgotovleniya) [Metal tableware of the Early Iron Age tribes in the territory of the South of Eastern Europe (to the question of the place of manufacture)]. In *Donetskiy arkheologicheskiy sbornik* [Donetsk archaeological collection] (Vol. 8, pp. 15–29). Donetsk: Istoki (in Russian).

Krivtsova-Grakova, O. A. (1955). Stepnoe Povolzh'e i Prichernomor'e v epokhu pozdney bronzy [The Steppe Volga and the Black Sea Region in the Late Bronze Age]. In K. F. Smirnov (Ed.), *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* [*Materials and research on archeology of the USSR*] (Vol. 46). Moscow (in Russian).

Kuznetsova, T. M. (2008). Sotsial'nye indikatory v pogrebal'nom obryade skifov (bronzovye kotly) [Social indicators in the burial rite of the Scythians (bronze cauldrons)]. In *Problemy sovremennoy arkheologii : sbornik nauchnykh trudov, posvyashchennyy pamyati V. A. Bashilova* [*Problems of modern archeology: a collection of scientific works dedicated to the memory of V. A. Bashilov*] (pp. 173–198). Moscow: TAUS (in Russian).

Leskov, A. M. (1975). *Predskifskiy period na Ukraine* [*Pre-Scythian period in Ukraine*]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk : spetsial'nost' «Arkheologiya» [The dissertation author's abstract on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences: specialty «Archeology"]. Moscow: Institute of archeology of the Academy of Sciences of the USSR (in Russian).

Levashova, V. P., & Rygdylon, E. R. (1952). Shalabolinskiy klad bronzovykh kotlov, khranyashchikhsya v Minusinskom muzee [Shalabolinsky treasure of bronze cauldrons, stored in the Minusinsk museum]. *Kratkie soobshcheniya instituta istorii material'noy kul'tury* [*Brief messages of the Institute of the History of Material Culture*] (43), 132–137 (in Russian).

Mantsevich, A. P. (1961). Bronzovye kotly v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha (kotel iz kurgana Solokha) [Bronze cauldrons in the collection of the State Hermitage (a cauldron from the Solokha mound)]. In *Issledovaniya po arkheologii SSSR : sbornik statey v chest' professora M. I. Artamonova* [*Studies in the archeology of the USSR: a collection of articles in honor of Professor M. I. Artamonov*] (pp. 145–150). Leningrad: Publishing house of Leningrad State University (in Russian).

Mantsevich, A. P. (1987). *Kurgan Solokha. Publikatsiya odnoy kollektsii* [*The mound of Solokha. Publish one collection*]. Leningrad (in Russian).

Melyukova, A. I. (1989). Derevyannaya i metallicheskaya posuda [Wooden and metal dishes]. In B. A. Rybakov (Ed.), *Stepi evro-peyskoy chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya* [*Steppes of the European part of the USSR in the Scythian-Sarmatian Age*] (pp. 110–113). Moscow: Nauka (in Russian).

Moruzhenko, A. A. (1978). Raskopki poseleniya u s. Likhachevka [Excavations of the settlement near the Likhachevka village]. In *Arkheologicheskie otkrytiya 1977 goda* [*Archaeological Discoveries of 1977*] (p. 360). Moscow: Nauka (in Russian).

Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., & dr. (1997). *Issledovaniya sovmestnoy Ukrainsko-Nemetskoy arkheologicheskoy ekspeditsii* [*Studies of the joint Ukrainian-German archaeological expedition*]. Kiev (in Russian).

Novichikhin, A. M. (2006). *Naselenie Zapadnogo Zakuban'ya v pervoy polovine I tys. do n.e. (po materialam pogrebal'nykh pamyatnikov)* [*The population of Western Zakuban' in the first half of the 1st millennium BC (based on the materials of the funerary monuments)*]. Anapa: RIO SGUTiKD (in Russian).

Olgovskiy, S. Ya. (2005). *Skifo-antichnaya metalloobrabotka arkhaicheskogo vremeni (po materialam Nizhnego Pobuzh'ya i Srednego Podneprov'ya)* [*Scytho-antique metalworking of archaic time (based on the materials of the Lower Bug River and Middle Dnieper region). Ukrainian Publishing House*]. (Yu. V. Murzin, Ed.) Kiev: Ukrainian Publishing House «Ukrpresspoligrafekspo» LTD (in Russian).

Olhovskyi, S. Ya. (2003). Metal skifs'kykh kazaniv [Metal Scythian cauldrons]. In M. I. Hladkykh (Ed.), *VITA ANTIQUA* (Vols. 5–6, pp. 113–120). Kyiv: Kyiv Polytechnic University (in Ukrainian).

Otroshchenko, V. V., & Tupchiyenko, M. P. (2005). Bronzovi klepani kazany ta Donets'kyy hirnychno-metalurhiynyy tsentr [Bronze riveted cauldrons and Donetsk Mining and Metallurgical Center]. In *Problemy hirnychoyi arkheolohiyi : materialy II-ho mizhnarodnoho Kartamys'koho pol'ovoho arkheol. seminaru (s. Novozvanivka Popasnyans'koho r-nu Luhans'koyi obl., 21–25 lypnya 2003 r.)* [*The Problems of Mining Archeology: Materials of the 2nd International Kartamysh Field Archeological Seminar (Novozvanivka Village of Popasnyansky District, Luhansk Oblast, July 21–25, 2003)*] (pp. 176–186). Alchevsk: DonbasDTU (in Ukrainian).

Petrenko, V. G. (1967). Pravoberezh'e Srednego Podneprov'ya v V – III vv. do n. e. [Right bank of the Middle Dnieper region in the 5th – 3rd centuries BC]. In B. A. Rybakov (Ed.), *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov* [*Archeology of the USSR. Archaeological Sources Corpus*] (Vol. D 1–4). Moscow: Nauka (in Russian).

Petrychenko, O. M.; Shramko, B. A.; Solntsev, L. O.; & Fomin, L. D. (1970). Pokhodzhennya i tekhnika lyttya bronzovykh kazaniv rann'oho zaliznoho viku [Origin and technique of casting bronze cauldrons of

the early Iron Age]. In *Narysy z istoriyi pryrodoznavstva i tekhniky* [*Essays on the History of Natural Science and Technology*] (12), 67–78 (in Ukrainian).

Puzikova, A. I. (1996). Gorodishcha skifskogo vremeni Srednego Podon'ya i Kurskogo Posem'ya [Ancient settlements of the Scythian time of the Middle Don and Kursk Posemye]. In *Bil's'ke horodyshche v konteksti vyvchennya pam"yatok rann'oho zaliznoho viku Yevropy* [*Bilsk hillfort in the context of studying the monuments of the early Iron Age of Europe*] (pp. 199–210). Poltava: TsODPA, Publishing Center «Archeology» (in Russian).

Radzievskaya, V. E. (1980). Issledovaniya Kolomakskogo gorodishcha [Research of the Kolomak forthill]. In *Arkheologicheskie otkrytiya 1979 goda* [*Archaeological Discoveries of 1979*] (p. 327). Moscow: Nauka (in Russian).

Radzievskaya, V. E. (1981). Raskopki Kolomakskogo gorodishcha [Excavations of the Kolomak forthill]. In *Arkheologicheskie otkrytiya 1980 goda* [*Archaeological Discoveries of 1980*] (p. 305–306). Moscow: Nauka (in Russian).

Reinecke, P. (1896). Die skythischen Alterhümer in mittleren Europa. *Zeitschrift für Ethnologie*, 1–43. Von http://www.jstor.org/stable/23033620 abgerufen

Romanyuk, V. V. (2008). Frahment skifs'koho midnoho kazana z Porossya [A fragment of Scythian copper from Porossya]. *Arkheolohiya* [*Archeology*] (4), 87–89 (in Ukrainian).

Romashko, O. V. (2010). Skifs'ki kazany z horyzontal'nymy ruchkamy z Pivnichnoho Prychornomor"ya [Scythian coppers with horizontal handles from the Northern Black Sea Coast]. Arkheolohiya [*Archeology*] (3), 13–22 (in Ukrainian).

Romashko, O. V. (2013). Typolohiya bronzovykh kazaniv skifs'koyi kul'tury (v svitli statystyko-matematychnykh metodiv) [Typology of bronze coppers of the Scythian culture (in profile of statistical and mathematical methods)]. Arkheolohiya [*Archeology*] (3), 32–44 (in Ukrainian).

Shramko, B. A. (1976). Novye nakhodki na Bel'skom gorodishche i nekotorye voprosy formirovaniya i semantiki obrazov zverinogo stilya [New findings on the Belsky hillfort and some questions of the formation and semantics of the images of the animal style]. In *Skifo-sibirskiy zverinyy stil' v iskusstve narodov Evrazii* [*Scythian-Siberian animal style in the art of the peoples of Eurasia*] (pp. 194–209). Moscow: Nauka (in Russian).

Shramko, B. A. (1998). Lyubotinskoe gorodishche [Lyubotin ancient settlement]. In Yu. V. Buynov (Ed.), *Lyubotinskoe gorodishche : sbornik nauchnykh trudov* [*Lyubotin ancient settlement: a collection of scientific works*] (pp. 9–131). Kharkov: Region-inform (in Russian).

Sinitsyn, M. V. (1967). Nekotorye sobstvenno skifskie elementy v kul'ture Gerodotovoy Skifii [Some proper Scythian elements in the culture of Herodotus Scythia]. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva* [*Memoirs of the Odessa Archaeological Society*], *2(35)*, 37–59 (in Russian).

Skoryy, S. A. (1997). *Steblev: skifskiy mogil'nik v Poros'e* [*Steblev: Scythian burial ground in the Porosye*]. Kiev (in Russian).

Sosnovskiy, G. I. (1923). Zametki ob odnoy arkheologicheskoy nakhodke [Notes on an archaeological find]. *Etnograficheskiy byulleten' Vostochno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva* [*Ethnographic Bulletin of the East Siberian Department of the Russian Geographical Society*] (3), 17–18 (in Russian).

Spasskaya, E. Yu. (1956). Mednye kotly rannikh kochevnikov Kazakhstana i Kirgizii [Coppers of the early nomads of Kazakhstan and Kirghizia]. *Uchenye zapiski Alma-Atinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. Abaya. Seriya gumanitarnykh nauk* [*Scientific notes of Alma-Ata State Pedagogical University named after Abay. Series of Humanities*], *XI/I*, 155–169 (in Russian).

Terenozhkin, A. I. (1976). *Kimmeriytsy* [*Cimmerians*]. Kiev: Naukova dumka (in Russian).

Terenozhkin, A. I. (1982). Yagorlytskiy kotel [The Yagorlyk cauldron]. *Sovetskaya arkheologiya* [*Soviet Archeology*] (2), 218–223 (in Russian).

Terenožkin, A. I. (1962). Der Bronzekessel des Odessaer Museums. In *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* (Bd. 92, S. 272–277). Wien: Separatdruck.

Yadrintsev, N. M. (1897). O sledakh aziatskoy kul'tury v yuzhnorusskikh i skifskikh drevnostyakh [About the traces of Asian culture in the South Russian and Scythian antiquities]. In P. S. Uvarova (Ed.), *Trudy VIII arkheologicheskogo s"ezda v Moskve v 1890 g.* [*Proceedings of the 8th Archaeological Congress in Moscow in 1890*] (Vol. 4, p. 176). Moscow (in Russian).

Надійшла до редколегії 21.09.2017.

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 215–224

doi: 10.15421/261723

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 902/904

П. С. Губрієнко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дослідження кочівницьких старожитностей IX−XIV ст. степового Подніпров'я та Приазов'я у дореволюційний період

У статі розглянуто історія дослідження кочівницьких старожитностей IX–XIV ст. степового Подніпров'я та Приазов'я України. Автором було проаналізовано особливості перших розкопок археологічних пам'яток пізніх кочівників у XIX – початку XX ст. Розглянуто початковий період становлення археології кочівників IX–XIV ст. на українських землях.

Ключові слова: матеріальна культура, пізні кочівники, поховальний обряд, кургани, кам'яна скульптура.

Губриенко П. С. **Исследования кочевнических древностей IX−XIV вв. степного Поднепровья и Приазовья в дореволюционный период.**

В статье рассмотрена история исследования кочевнических древностей IX–XIV вв. степного Поднепровья и Приазовья Украины. Автором были проанализированы особенности первых раскопок археологических памятников поздних кочевников в XIX – начале XX вв. Рассмотрен начальный этап становления археологии кочевников IX–XIV вв. на украинских землях.

Ключевые слова: материальная культура, поздние кочевники, погребальный обряд, курганы, каменная скульптура.

Gubrienko P. S. **Study of nomadic antiquities of the 9th − 14th centuries of the steppe zone Dnipro and Azov regions of Ukraine in the pre-revolutionary period.**

The article deals with the history of the study of nomadic antiquities of the 9th – 16th centuries steppe zone Dnipro and Azov region of Ukraine. The author analyzed the features of the first excavations of archaeological monuments of late nomads in the 19th and early 20th centuries. The initial stage of the archeology of the nomads of the 9th – 16th centuries on the Ukrainian lands is considered.

Key words: *Material culture, nomads, funeral rites, kurgans, kurgan stelae.*

Матеріальна культура тюркомовних кочівників IX−XIV ст. з давнього часу привертала увагу дослідників. Перші письмові свідчення про археологічні пам'ятки, що належали кочівникам IX−XIV ст. на території Північного Причорномор'я та Приазов'я відносяться до XVI−XVII ст. Кургани, кам'яні баби та залишки городищ епохи середньовіччя, поряд з пам'ятками інших епох, знайшли свій опис у мандрівних трактатах та мемуарах. Найбільшої уваги дослідників та мандрівників привертали на себе кам'яні статуї, які були дуже поширені у степовій частині України. Так, у записках Е. Лясоти міститься інформація про городище біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорозької області, городище на Кучугурах, а також про кургани із стоячими на них кам'яними бабами. Описуючи свій маршрут у липні 1594 р., Е. Лясота писав: «*Далее миновали Семь Маяков (иссеченные из камня изображения, числом более двадцати, стоящие на курганах или могилах на татарском берегу)… переехали вброд речку Суру, здесь обедали и кормили лошадей, проехав около 5 миль; заметив на одном кургане или могиле маяк, т. е. поставленную на нем каменную статую*

© Губрієнко П. С., 2017

мужчины, мы подъехали и осмотрели ее» (Лясота, 1890, стр. 185, 186).

У «Книзі по Великому Кресленню» також містяться згадки про пам'ятки золотоординського часу на березі Кінських Вод і Дніпра. Г. М. Тощев зазначає, що відомості про золотоординські пам'ятки на р. Конка та р. Білозерка містяться у роботах російських офіцерів С. І. Мишецького та Х. Г. Манштейна – учасників російсько-турецької війни 1736−1740 рр. (Тощев, 2000, сс. 4, 5).

Згадки про кургани та кам'яні статуї містяться у нотатках академіка Й. Гільденштедта – керівника наукової академічної експедиції 1768−1774 рр. Російської академії наук, які були зроблені під час його подорожі на території Приазов'я. Особливу увагу Й. Гільденшдедт приділив опису кам'яних статуй. Переправляючись через р. Кальміус біля сучасного м. Маріуполь, дослідник описав два кургани, на яких були встановлені 3 кам'яні скульптури: «*Мужские статуи отличаются от женских только отсутствием грудей…. У мужских на голове вместо высокой женской холщовой повязки, шлем железный, на боку правом нечто в роде меча, а на левом сабля, колчан с луком и нагайка. Руки сложены на животе, держат нечто подобное на кружку*….» (Самар, 2005, стр. 6).

Ґрунтовні свідчення про кам'яні статуї та кургани кочівників, містяться в роботі професора Гальського університету Йогана Еріка Тунманна «Кримське ханство». Написана у 1777 р., робота була опублікована у 1784 р. (Тунманн, 1936, стр. 7). Й. Тунманн широко залучив труди античних авторів, мандрівників, які особисто побували у Північному Причорномор'ї та Криму. Окрім географічних, історичних та побутових описів, Й. Тунманн також згадує кургани: «*Кое где в степи встречаются так называемые курганы. Это погребальные холмы команов (половцев), насыпанные из земли на значительную высоту. На вершине их находится статуи из гипсового камня, находимого в этих местах в земле. Они изображены то стоящими, то сидящими, то лежащими, с лицом всегда обращенным к востоку; некоторые имеют большие размеры и довольно хорошо выполнены, другие малы и плохи; они все изображены в одеянии, мужчины часто с оружием, с длинными усами; головные уборы женщин совсем особенные. Часто рядом со статуей человека лежит статуя лошади. Кое-где находят статуи, обозначенные крестом. В этих могильных холмах лежат кости погребенных людей всегда обращенными к востоку; между костями, если это скелет мужчины, находят мечи, серебряные и золотые кольца, а если скелет женщины, то женские украшения. Находили там как греческие монеты, так и различные золотые и медные с арабскими надписями. Вокруг обыкновенно лежат в земли кости и скелеты лошадей*» (Тунманн, 1936, стр. 47, 48).

Детальний опис статуй вказує на знайомство Тунманна з описами Гільома Рубрука, який у XIII ст. здійснив подорож до Монголії і залишив описи народів та країн через які він подорожував. Тунманн вважав, що кам'яні статуї мали половецьке походження. Більшість кам'яних баб він пов'язував з похованнями у курганах, на яких вони встановлювались. Цікаво що це питання у вітчизняній археології було поставлене тільки через століття. Опис кочівницьких поховань, вказує на обізнаність сучасників Тунманна, на яких він посилається, з поховальним обрядом номадів. Детальний опис поховання, супутнього інвентарю вказує на велику кількість розкопаних курганів вже у той час. Однак подібні розкопки включно до кінця XIX ст. мали на меті пошук скарбів, і тому, на жаль, ніяк не введені до наукового обліку.

З кінця XVIII ст. інтерес до кам'яних статуй значно збільшився. З'являються перші малюнки та детальний опис скульптур. Академік В. Ф. Зуєв під час подорожі з Санкт-Петербургу до Херсону описав та зафіксував зображення трьох кам'яних статуй. Одну чоловічу статую він зафіксував на верхівці кургану Чортомлик: «*Болван сей кругом обтесан довольно ясно, чтобы распознать части тела, платья и вещи, какие на себе нашивал. Голова круглая, как шар, на которой черт лица или совсем не было изображено, или от времени стерлись. Он стоял лицом на запад; врыт в землю по самое платье и для того ног не было видно. Одет, видно, в латы и на голове такая ж кольчужная шапка, от которой пояса или ремни привязывались назади к находящейся „на спине пряжке, которой и латы застегивались: руки у него сложены пальцы в пальцы, пониже оных виден широкий пояс или портупея с большими для застегивания напереди бляхами, а на левом бедре и знак шпаги*» (Зуев, 1781, стр. 265). Іншу скульптуру, також чоловічу, виявлено В. Зуєвим на дачі полковника Гандвиха на Інгулі у 22 верстах від Херсона, а третю статую знайдено в с. Кичкас (Гераськова, 1991, с. 11).

Першу спробу узагальнити та систематизувати інформацію про розповсюдження кам'яних статуй була здійснена чиновником міністерства внутрішніх справ О. І. Піскарьовим,

який у 1851 р. опублікував «О местонахождении каменных баб в России». У роботі перераховані відомі на той момент кам'яні баби по селам, повітам та губерніям півдня Російської імперії. Усього було опубліковано 644 статуї, з яких 428 – у Катеринославській губернії, 11 – у Херсонській губернії, 44 – у Таврійській губернії (Пискарев, 1851, стр. 209–212). Також О. І. Піскарьов звертає увагу на проблему знищення статуй для використання їх як господарських матеріалів. Він вказує, що за півстоліття з моменту подорожі В. Ф. Зуєва, більше половини статуй були знищені або переміщені (Пискарев, 1851, стр. 207).

Подібні описи приводив О. В. Терещенко у статті «*О могильных насыпях и каменных бабах в губерниях Екатеринославской и Херсонской*». Дослідник навів перелік курганів та кам'яних статуй, із зазначенням розміру, форми насипів, а також малюнками статуй, які він спостерігав під час подорожі по південним губерніям Російської імперії (Терещенко, 1866, стр. 1–37).

Перші документально підтвердженні археологічні розкопки на півдні степової зони України були проведені за власний кошт Йоганом Корнісом у 1837 р. у гирлі р. Молочна. За період з 1842 по 1844 рр. Й. Корніс за кошти академії наук дослідив 13 курганів поблизу р. Молочна. Однак розкопки мали скоріше аматорський характер, звіти про них були опубліковані П. І. Кеппеном. У публікаціях зазначається, що «у деяких курганах нічого Й. Корнісом не було знайдено…. В інших курганах були знайдені поховання, в яких були, окрім кістяків, залізні стремена, кільця, 2 залізні булави, фрагменти шаблі, срібна сережка, мідні прикраси з позолотою, мідні казан і чаша, залишки обшитої золотом тканини. В насипах цих курганів знаходились кістки коней. Кеппен нічого не написав відносно хронології пам'яток. Сучасні археологи відносять подібні поховання зі зброєю і коней до кочівників XI–XIII ст. На основі звітів Й. Корніса, П. І. Кеппен запропонував свою класифікацію курганів європейської частини Росії. Він поділив всі кургани на 4 групи: 1 – штучної висоти, що не є могильними насипами; 2 – кургани з кінською жертвою над могилою; 3 – звичайні могили; 4 – кучі сурків…» (Шевчук, 1991, сс. 9, 10).

На території Подніпров'я перші старожитності кочівників IX–XIV ст. походять з любительських розкопок курганного могильника біля с. Вороної, які були проведені у 1881 та 1882 рр. А. А. Карцовою та Д. Я. Самоквасовим. На Лівому березі Дніпра у Новомосковському повіті у групі «Яцевих могил» та «Рясних могил» у гирлі р. Вороної, ними було розкопано близько 20 курганів, частина з яких (8 курганів) мали основні пізньокочівницькі поховання. За словами Д. Я. Самоквасова «*в одном из рясных курганов, раскопанном А. А. Карцевой, в боковом подкопе могилы, вырытой в материке на глубину 2-х аршинов, при мужском остове, кроме железных гвоздей, стремян, удил, пряжек, ножа, наконечников стрел и огнева, найдены две монеты, по определению В. Г. Тизенгаузена – золотоордынские хана Узбека. В другом кургане, раскопанном также А. А. Карцовой, по устройству и содержанию, подобном предыдущему, найдена монета хана Джанибека. В одной из могил, раскопанных мною в группе рясных курганов, при костях разбросанного женского остава, найдены следующие предметы: обломки окисших железных ножниц, обделанная в золото подвеска из композиций, две золотые пластинки, золотая пуговка, 10 бронзовых пуговок, с мелкими на них стеклянными бусами, бусы различной формы и различного состава и золотой продолговатый предмет, вроде коробочки, с восточной надписью на концах. Следовательно могилы открытые в окрестностях Вороной, по монетам в них найденным, относятся ко времени господства татар в южных степях России*» (Самоквасов, 1886, стр. 206). Таким чином, відкриті матеріальні комплекси датуються не раніше XIV ст. Колекції предметів з цих комплексів були представлені на VI Археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р. і ввійшли до зводу «Могилы русской земли» (1908 р.). У «Могилах русской земли» Д. Я. Самоквасов також опублікував матеріали 5 курганів, які знаходились біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. За визначенням Д. Я. Самоквасова, вони належали до «могил половецко-татарской эпохи» (Самоквасов, 1908, стр. 238).

Важливе місце у розвитку археології Подніпров'я належить О. М. Полю. Він зібрав велику колекцію старожитностей яка вважалась однією з найбільших на півдні України. Опис колекції був опублікований у «*Каталоге коллекции древностей*» 1893 р., який склала К. Мельник. До колекції також входили кам'яні статуї та пізньокочівницькі предмети, які позначені у розділі «*Железный век. Древности княжеского периода*». Крім придбаних предметів, частина предметів походить з розкопок О. М. Поля біля с. Любомирівка, м. Нікополь, с. Дубова Балка (Мельник, 1893, стр. 113–122). Більша частина предметів за твердженням

К. Мельник походить з курганів, скарбів та випадкових знахідок. Щоденники з розкопок біля с. Любомирівка не збереглися, тому предмети (№ 158−245) з цих розкопок депаспартизовані. Предмети знайдені біля м. Нікополь (№ 246−301)мають різне походження і за твердженням К. Мельник «*многие из них носят несомненные признаки восточного происхождения – Обе эти группы предметов (із с. Любомирівка та м. Нікополь) представляют остатки быта позднейших кочевников…*» (Мельник, 1893, стр. 106). З с. Дубова Балка походять 3 кам'яні статуї (№ 319−321). Більша частина колекції О. М. Поля надійшла до обласного музею у 1906 р. після XIII археологічного з'їзду.

Низка пізньокочівницьких поховань були відкриті М. І. Веселовським, який у 1887, 1889 рр. проводив розкопки біля м. Ногайськ (сучасний Приморськ Запорізької області). Поблизу с. Обіточне, були відкриті різні за хронологією поховання. Декілька досліджених курганів мали пізньокочівницькі поховання – к. 2, 3, 5, 8, та впускне поховання кургану «А» (Яценко, 1956, стр. 157).

Важливе місце у становленні та початку вивчення пізньокочівницьких пам'яток пов'язані з розкопками і зборами, що проводилися під керівництвом генерал-лейтенанта артилерії М. Є. Бранденбурга у 1888−1902 рр. в Пороссі, в ході яких були досліджені однотипні впускні і підкурганні поховання. Відкриття даної групи пам'яток заклало фундамент для систематизації окремих кочівницьких поховань, близьких за обрядом і наборам інвентарю, а також стимулювало пошук нових поховань в південних степових районах. Саме на межі століть виникає неабиякий науковий резонанс навколо знахідок кочівницьких старожитностей і, як наслідок, з'являється повноправний структурний відділ науки – археологія пізніх кочівників (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 101).

У дослідженні пізньокочівницьких пам'яток Подніпров'я окреме місце посідають археологічні розкопки Д. І. Яворницького. У 1885−1887 рр. він продовжив дослідження могильника біля с. Вороної. За твердженням дослідника могильник налічував близько 110 могильних насипів (Эварницкий, 1898, стр. 55). З 25 досліджених ним курганів він надав детальний опис № 11. Д. І. Яворницький надав відомості про місцевість і зовнішні особливості кургану. При дослідженні кургану використовувалась методика розкопок за допомогою колодязя, з отвором у південно-західній частині. Насип знімався пошарово (всього було знято 18 шарів). При розкопках кургану було виявлені конструктивні особливості кургану, які полягали у чередуванні шару ґрунту та каміння. Питання культурної належності та датування пам'ятки, Д. І. Яворницький залишив відкритим, припускаючи, що: «*этот курган напоминает собой один из трех курганов, которые насыпались в честь русских князей, убитых где-нибудь на войне, уже спустя много дней после смерти. То курганы так называемой тризны. Это тем более вероятно, что в черном пятне, кроме двух ребер, не обнаружено ни головы, ни ног, ни рук человека*» (Эварницкий, 1885, стр. 727). Неординарність обряду та розміри насипу знаходять окремі паралелі в обрядовій практиці населення, яке було підпорядковано монголо-татарами, що підтверджується матеріалами Котовського, Білоріченського могильників та Червлений Яр (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 104).

У 1885 р. за дорученням Імператорського Московського археологічного товариства Д. І. Яворницький проводив дослідження кургану «Мухіна гора», який знаходився у Павлоградському повіті біля с. Краснопавлівки. До нього розкопки кургану проводив М. Милославський за договором з власницею землі А. Е. Снєгірьовою. Однак за твердженням дослідника «*раскопки велись на угад, способом самым простым, без всяких приемов, выработанных наукой*», тому курган потребував подальшого дослідження (Эварницкий, 1885, стр. 709). При дослідженні використовувалась методика розкопок траншеєю, довжиною 14 та шириною 7 сажень. Ґрунт знімали пошарово, яких налічувалось 28. На поверхні материка було виявлено 3 чорних плями. В одній з них, було виявлено два небіжчики, північної орієнтації. У другій плямі був знайдений небіжчик, північної орієнтації, з зігнутими колінами ліворуч, руки складені разом і покладені на схід. У третій плямі були знайдені кістяки тварин, а також ще один небіжчик з північною орієнтацію, підігнутими у колінах ногами, повернутий обличчям на захід. За визначенням Д. І. Яворницького, поховання належали половцям: «*прежде всего за половцев говорит само местонахождение кургана: курган находится в пределах северной части Екатеринославской губернии и южной части Харьковской, где и кочевали половцы. Далее на половецкую народность указывает курган и тем, что на нем стояла каменная баба, что приписывалось главным образом половцам. Подтверждение этому находим в свидетельстве французского монаха Рубруквиса, проезжавшего землю половцев в XIII веке*» (Эварницкий, 1885, стр. 718).

Частина пізньокочівницьких пам'яток була опублікована Д. І. Яворницьким у Трудах археологічних з'їздів. При розкопках кургану Зажаренна могила ним було виявлене кочівницьке поховання, що супроводжувалось браслетом, дерев'яним гребінцем, кинджалом, фрагментами сідла, стременами та чучелом коня (Эварницкий, 1897, стр. 328−334). На думку В. М. Шалобудова, поховання належало половцям (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 104).

Окремі публікації розкопок кочівницьких пам'яток у орільсько-самарському межиріччі були опубліковані Д. І. Яворницького задовго до XIII Археологічного з'їзду. У Історичному віснику за 1891 р., була опублікована стаття «*Раскопки курганов в бассейне рек Орели и Самары*». Вчений підкреслив унікальність вказаного регіону для археології: «*целая области земли между левым притоками Днепра, Орелью и Самарою – тут, что ни шаг, то намёк на давно минувшую жизнь человека*» (Эварницкий, 1891, стр. 442). Він опублікував відомості про половецьке поховання з ритуальним головним убором, яке було виявлене у кургані біля с. Вільне на Самарі. Воно виділяється нехарактерним для половців обрядом – частковою кремацією, що дало вченому підстави зробити висновок: «*решение вопроса о принадлежности скелетов преждевременное, в виду незначительности раскопок курганов по реке Самаре… погребения посредством трупосожжения практиковались и у славян-язычников*» (Эварницкий, 1891, стр. 449).

Велике значення для дослідження пізньокочівницьких старожитностей має XIII археологічний з'їзд, який проходив у 1905 р. у Катеринославі. Одним з головних завдань підготовки з'їзду за висловом Д. І. Яворницького було «*обследовать местность вдоль левого берега р. Орель, с отдаленных времен служившую границей между оседлым и кочевым населением и потому представляющую огромный интерес в археологическом отношении*» (Эварницкий, 1907, стр. 108). Протягом 1903 р. Д. І. Яворницьким проводились масштабні археологічні дослідження пам'яток від доби енеоліту до доби пізнього середньовіччя. Особливу увагу він приділив розкопкам так званих «хвостатих» та «рясних» могил, що знайшло відображення у «щоденниках розкопок», де були опубліковані матеріали 58 курганів. У них містяться відомості про місцевість, де проводились розкопки, переважаючі типи курганів, розміри та форми досліджуваних курганів. У «щоденниках» міститься інформація про похованнях усіх хронологічних періодів. За рисами поховального обряду та інвентарю до пізньокочівницьких можуть бути відносяться 19 поховань: с. Афанасьєвка – кургани 1–5,7; хут. Благодатний – кургани 2–3; с. Бузівка – кургани 1–3; с. Варварівка; с. Григорьєвка – кургани 1–6; ст. Рибальска – курган 2; с. Татарбранка – кургани 3–5, 7; с. Попасне – курган 5 (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 105). На жаль більш точні визначення переважної частини поховальних комплексів неможливе, оскільки опис вівся у вільній формі, без детальних планів поховань та датуючих категорій поховального інвентарю. Більш ретельно були описані багаті поховання з монетами. Однією з таких пам'яток був курганний могильник біля с. Афанасьєвка Новомосковського повіту, де було досліджено кочівницьке жіноче поховання, яке належало знатній особі. Поховання супроводжувалось двохколісною дерев'яною повозкою та багатим інвентарем, серед якого мідний глечик, бронзове дзеркало, золоте кільце та монети хана Мохамада Булака, що дозволяє датувати поховання XIV ст.

Д. І. Яворницький відзначає відмінності у поховальній обрядовості кочівників: поховання у дерев'яних зрубах, ґратчастих заділах («*решетчатые заделы*»), колодах на зразок човна, звичайних ямах та у чорних плямах. Вчений також виділив деякі особливості поховань: на спині, з витягнутими руками з боків та переважно північно-західна орієнтація небіжчиків, а також залежність набору інвентарю від статі небіжчика (Эварницкий, 1910, стр. 115). Окрім опису поховань та супроводжувального інвентарю, вчений робив спроби встановити антропологічний тип небіжчиків за формою черепа. Таким чином, Д. І. Яворницький зробив внесок у формування перших краніологічних кочівницьких серій. Череп з поховання кургану № 7 біля с. Афанасьєвка піддавався спеціальному антропологічному аналізу (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 106).

Не дивлячись на недосконаліть методики проведення археологічних розкопок, опису пам'яток та предметів матеріальної культури, Д. І. Яворницький ввів до наукового обігу великий за обсягом матеріал, який став фундаментом для формування загальної картини історичного розвитку регіону. Він став першим хто розпочав археологічні дослідження в орільсько-самарському межиріччі, яке за часи пізнього середньовіччя слугувало кордоном між осілим та кочовим населенням.

Не менш масштабними були археологічні дослідження В. О. Городцова, які проводились

у 1901 та 1903 рр. у басейні ріки Сіверський Донець, на території Ізюмського та Бахмутського повітів Катеринославської губернії. Їх мета, за твердженням В. О. Городцова полягала у «*выяснении типов погребений позднейших кочевников печенего-половецкой группы и решение вопроса об отношении каменных баб к курганам*» (Городцов, 1907, стр. 211). Дослідник здійснив спробу виділити групи пам'яток зі схожими ознаками. В. О. Городцов поділив 29 кочівницьких поховань на 4 групи: 1) поховання з західною орієнтацією «торческого» типу; 2) поховання зі східною орієнтацією; 3) поховання з західною орієнтацією; 4) поховання не визначеного типу, з різноманітною орієнтацією (Городцов, 1905; Городцов, 1907, стр. 270−274). З опублікованих В. О. Городцовим матеріалів, 10 поховань за сучасними визначеннями відносяться до половецьких, 3 – до золотоординських.

Артефакти з розкопок Д. І. Яворницького та В. О. Городцова увійшли до 9 розділу «*Каталога Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля 1910 г.*» – «*Погребения кочевников тюрко-татарской народности. XIII–XIV вв.*», який містить опис 917 різнотипних предметів (Эварницкий, 1910, стр. 85−116). Каталог значно доповнює щоденникові описи Д. І. Яворницького, і дає змогу уточнити хронологію та культурну приналежність поховань. Д. І. Яворницький відмічає що більша частина скелетів була знайдена в колодах, від котрих залишились лише рештки деревини. Майже кожне поховання супроводжувалось цілим остовом коня, іноді з вудилами та стременами (Эварницкий, 1910, стр. 85).

До складу музейної колекції також увійшли матеріали неопублікованих розкопок, випадкові знахідки та окремі придбання музею. Серед неопублікованих матеріалів, представлені предмети з поховань біля с. Попасне (к. 1, 2, 3), с. Степанівка, с. Сужене, с. Хорошево Новомосковського повіту; с. Шандрівка Павлоградського повіту; с. Веселе Мілітопольского повіту (матеріали з курганів, городища); з території Кам'янобродського сільського товариства Слов'яносербського повіту (Эварницкий, 1910, стр. 91−106).

Значна кількість пізньокочівницьких пам'яток була досліджена Є. П. Тріфільєвим. У 1901 та 1904 рр. він проводив розкопки приурочені XII та XIII археологічним з'їздам у Куп'янському повіті Харківської губернії та Маріупольському повіті Катеринославської губернії. У «Трудах» XII археологічного з'їзду, Є. П. Тріфільєв опублікував 6 пізньокочівницьких поховань: сл. Нижня Дуванка курганна група «Меловая» к. 3, 4; сл. Сватова Лучка к. 5, 7; кургани поблизу ст. Балаценівка та ст. Торкська (Трефильев, Археологическая экскурсия..., 1905, Трефильев, Курганы..., 1905). За поховальним інвентарем (дзеркала, срібна сережка у вигляді знаку питання) поховання біля ст. Нижня Дуванка сьогодні датуються XIII−XIV ст. Найбільш цікавими з опублікованих у «Трудах» XII з'їзду пам'яток є кургани поблизу ст. Торкська, на яких були встановлені кам'яні статуї, що дало підстави Є. П. Тріфільєву зв'язати кочівницькі поховання у курганах з кам'яними статуями. У «Трудах» XIII з'їзду, Є. П. Тріфільєв опублікував результати розкопок у Маріупольському повіті Катеринославщини. Значну кількість курганів він відніс до пізньокочівницьких. Серед досліджених пам'яток були: курганний могильник біля с. Чермалик з 5 кочівницькими похованнями, кургани біля с. Малий Янисол та біля с. Карань (Трефильев, 1907).

Цінним джерелом для дослідження пізньокочівницкьої проблематики є матеріали з розкопок М. О. Макаренко у Катеринославській губернії, які він проводив у 1907−1909 рр., з метою: «*заняться исследованием курганов кочевников, в частности татарского периода*» (Макаренко, 1911, стр. 80). Окремі його спостереження важливі для розуміння кількості археологічних пам'яток на теренах сучасної Дніпропетровщини: «*Редко где в степи, столь обильно и густо усеянная курганными насыпями, как по пути из Екатеринослава на Александровск и Никополь, вдоль грунтовой дороги по правому нагорному берегу Днепра. Весь путь справа и слева бесконечно усыпан групповыми и одиночными курганами различных эпох*» (Макаренко, 1911, стр. 79, 80).

Для дослідження обирались невисокі та невеликі за габаритами кургани, які за думкою дослідника, належали саме кочівникам. Такими курганами, за думкою М. О. Макаренко, були насипи біля с. Вороної та с. Волоського. Однак розкопки групи курганів біля с. Волоського «*не оправдала надежд: она, к сожалению, была ограблена уже в древности*». Більш результативними були розкопки курганного могильника біля с. Вороної, який до М. О. Макаренко досліджували А. А. Карцова, Д. Я. Самоквасов та Д. І. Яворницький. Кургани були розташовані «*в начале склона, опускающегося к берегу Днепра и устью р. Вороной. Слегка холмистая степная поверхность в этом месте имеет лег-*

кую возвышенность, с которой виден противоположный правый берег Днепра и группа курганов у с. Волошского» (Макаренко, 1911, стр. 87). М. О. Макаренко зазначив, що на момент проведення розкопок, не дослідженими були лише два-три десятка курганів, з загальної кількості більше ста насипів.

З дозволу А. Г. Бергмана – поміщика, на ділянці якого проводились розкопки, були досліджені 12 курганів групи «Рясні могили». У звітній документації вони фігурують під номерами від 7 до 18. Опис археологічних пам'яток починається з детальних свідчень про конфігурації насипів і плану місцевості з зазначенням точних прив'язок до карти генерального штабу 1907 р. Усі насипи складались з чорнозема, іноді з домішками каміння. З досліджених пам'яток привертають увагу кочівницькі кургани № 7–10, 13, 16–17, які мали тільки основне поховання і відносяться до однієї хронологічної епохи. Найбільш багатим з них є поховання кургану № 7. Поховання мало північно-східну орієнтацію і було перекрито дубовою колодою. Поховання супроводжувалось багатим інвентарем, серед якого стремена, залізні бляшки, ремінь з мідною пряжкою, прикрашений срібними бляшками, залізне кресало овальної форми, залізні наконечники стріл, залізні пряжки та ін. (Макаренко, 1911, стр. 89–92).

На думку М. О. Макаренко, досліджені кургани належали татарам. В якості аргументу він посилається на дослідження Д. Я. Самоквасова, та нумізматичний матеріал, який був знайдений в кількох похованнях (Макаренко, 1911, стр. 101). Невеликі за об'ємом роботи, дослідник пов'язував з несприятливими строками проведення розкопок, що вплинуло на витрати на робочу силу, а також небажанням управляючих помість надавати дозвіл на розкопки за відсутності поміщика.

Першою узагальнюючою збіркою свідчень про пам'ятки археології та археологічні культури на території Катеринославщини стали «*Материалы для археологической карты Екатеринославской губерниu*», які були складені А. А. Скриленко на передодні XIII археологічного з'їзду. Не дивлячись на неповноту та уривчастість свідчень, «*Материалы*» стали важливим джерелом для формування уявлення локалізації пам'яток тих чи інших археологічних культур. Поховання «*тюрко-татарских кочевников*» в них, приводяться за усними свідченнями Д. І. Яворницького та на основі опублікованих ним пам'яток (Скрыленко, 1905, стр. 6, 9–11, 15, 19).

Революційні події які розгорнулись у 1917 р., призвели до різкого скорочення археологічних досліджень на всій території колишньої Російської імперії. Ними фактично завершується окремий період у вітчизняній археології пізніх кочівників. Цей період можна поділити на два етапи: 1) Друга половина XVIII – середина XIX ст., характеризувався візуальними описами археологічних пам'яток, спробами їх інтерпретації та першими аматорськими розкопками курганів скарбошукачами; 2) Кінець XIX – початок XX ст. – етап остаточного формування археології пізніх кочівників. Він характеризувався першими масштабними археологічними дослідженнями, завдяки яким була відкрита значна кількість пізнькочівницьких пам'яток що викликало необхідність осмислення отриманого матеріал. Розкопки мали здебільшого непрофесійний характер, що позначилося на інтерпретації та подачі опублікованих матеріалів. Тим не менш, роботами археологів XIX – початку XX ст. були закладені основи пізньокочівницької археології та поставлені питання етнічної приналежності поховань, виділення окремих культурних ознак поховальної обрядовості кочових народів середньовіччя, а також спроб здійснення інтерпретації та типологізації предметів матеріальної культури. Колекції археологічних матеріалів які були отриманні внаслідок діяльності археологів дореволюційного часу не втратили своєї актуальності й сьогодні, про що свідчить їх використання С. А. Плетньовою та Г. О. Федоровим-Давидовим при написанні фундаментальних праць з кочівницької археології (Плетнева, 1958; Федоров-Давыдов, 1966). Масштабні археологічні дослідження XIX – початку XX ст. обумовили відкриття великого за обсягом неоднорідного у культурному та типологічному відношенні матеріалу, що стало поштовхом для його систематизації та подальших археологічних досліджень.

Бібліографічні посилання

Гераськова, Л. С. (1991). *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи.* Київ: Наукова думка.

Городцов, В. А. (1905). Результаты археологических исследований в Изюмском уезде. В *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* (Т. 1, стр. 174–226). Москва.

Городцов, В. А. (1907). Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. В *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* (Т. 1, стр. 211–286). Москва.

Зуев, В. Ф. (1781). *Путешественные записки В. Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.* Санкт-Петербург.

Лесничий, П. П., & Шалобудов, В. Н. (2003). К истории изучения позднекочевнических древностей Северного Поднепровья. У І. Ф. Ковальова (Ред.), *Проблеми археології Подніпров'я* (сс. 100–117). Дніпропетровськ: ДНУ.

Лясота, Э. (1890). Дневник Эриха Лясоты из Стеблева. В *Мемуары, относящиеся к Южной Руси* (Т. 1, стр. 137–190). Киев.

Макаренко, Н. Е. (1911). Археологические исследования 1907–1909 годов. *Известия Императорской Археологической комиссии* (43).

Мельник, К. (1893). *Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе* (Т. 1). Киев.

Пискарев, А. И. (1851). О местонахождении каменных баб в России. В *Записки Русского Археологического Общества* (Т. 3, стр. 205–220). Санкт-Петербург.

Плетнева, С. А. (1958). Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР* (62), 151–226.

Самар, В. А. (2005). История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье). *Музейний вісник* (5), 3–31.

Самоквасов, Д. Я. (1886). Могильные насыпи Александровского уезда Екатеринославской губернии. В *Труды VI археологического съезда в Одессе в 1884 г.* (Т. 1, стр. 189–207). Одесса.

Самоквасов, Д. Я. (1908). *Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей.* Москва.

Скрыленко, А. А. (1905). *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии.* Екатеринослав .

Терещенко, А. В. (1866). О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях. *Чтения в Обществе истории и древностей Российских* (4), 1–37.

Тощев, Г. М. (2000). *Розвиток археології в Запорізькому краї.* Запоріжжя: ЗДУ.

Трефильев, Е. П. (1905). Археологическая экскурсия в Купянском уезде. В *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* (Т. 1, стр. 131–141). Москва.

Трефильев, Е. П. (1905). Курганы с каменными бабами в Купянском уезде. В *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* (Т. 1, стр. 141–145). Москва.

Трефильев, Е. П. (1907). Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиус и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии летом 1904 года. В *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* (Т. 1, стр. 366–369). Москва.

Тунманн, Й. (1936). *Крымское ханство.* Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР.

Федоров-Давыдов, Г. А. (1966). *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники.* Москва: МГУ.

Шевчук, С. П. (1991). *З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі (XVI – друга половина XIX ст.).* Запоріжжя.

Эварницкий, Д. И. (1885). Археологические раскопки. Раскопки кургана «Мухина Гора». Раскопки кургана в д. Вороной. *Киевская старина, 12*, 707–727.

Эварницкий, Д. И. (1891). Раскопки курганов в бассейне рек Орели и Самары. В *Исторический вестник* (Т. 46, стр. 440–449). Санкт-Петербург.

Эварницкий, Д. И. (1897). Курганы у р. Орели Екатеринославской губернии. В *Труды VIII Археологического съезда в Москве* (Т. 3, стр. 328–334). Москва.

Эварницкий, Д. И. (1898). У подножья Рясной Могилы. В Д. И. Эварницкий, *По следам запорожцев* (стр. 129–148). Санкт-Петербург.

Эварницкий, Д. И. (1907). Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии. Дневники раскопок. В *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* (Т. 1, стр. 108–157). Москва.

Эварницкий, Д. И. (1910). *Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография.* Екатеринослав.

Яценко, И. В. (1956). Скифские погребения близ Ногайска (по материалам раскопок Н. И. Веселовского в 1887 г.). *Вестник древней истории* (1), 157–165.

References

Heras'kova, L. S. (1991). *Skul'ptura seredn'ovichnykh kochovykiv stepiv Skhidnoyi Yevropy* [*Sculpture of medieval nomads in the steppes of Eastern Europe*]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Gorodtsov, V. A. (1905). Rezul'taty arkheologicheskikh issledovaniy v Izyumskom uezde [The results of archaeological research in Izyum district]. In *Trudy XII Arkheologicheskogo s"ezda v Khar'kove v 1902 g.* [*The Proceedings of the 12th Archaeological Congress in Kharkov in 1902*] (T. 1, pp. 174–226). Moscow (in Russian).

Gorodtsov, V. A. (1907). Rezul'taty arkheologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uezde Ekaterinoslavskoy gubernii 1903 g. [The results of archaeological research in the Bakhmut district of the Ekaterinoslav province in 1903] In *Trudy XIII Arkheologicheskogo s"ezda v Ekaterinoslave v 1905 g.* [*The Proceedings of the 13th Archaeological*

Congress in Ekaterinoslav in 1905] (T. 1, pp. 211–286). Moscow (in Russian).

Zuev, V. F. (1781). *Puteshestvennye zapiski V. Zueva ot S. Peterburga do Khersona v 1781 i 1782 gg.* [*V. Zuev's notes about trip from St. Petersburg to Kherson in 1781 and 1782*]. St. Petersburg (in Russian).

Lesnichiy, P. P., & Shalobudov, V. N. (2003). K istorii izucheniya pozdnekochevnicheskikh drevnostey Severnogo Podneprov'ya [To the history of the study of the late-nomadic antiquities of the Northern Dnieper area]. In I. F. Kovalova (Ed.), *Problemy arkheolohiyi Podniprov"ya* [*Problems of Archeology of the Dnieper area*] (ss. 100–117). Dnipropetrovsk: DNU (in Russian).

Lyasota, E. (1890). Dnevnik Erikha Lyasoty iz Stebleva [Diary of Erich Liasota from Steblev]. In *Memuary, otnosyashchiesya k Yuzhnoy Rusi* [*Memoirs about Southern Russia*] (Vol. 1, pp. 137–190). Kiev (in Russian).

Makarenko, N. E. (1911). Arkheologicheskie issledovaniya 1907–1909 godov [Archaeological research in 1907–1909]. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy komissii* [*News of the Imperial Archaeological Commitee*] (43) (in Russian).

Mel'nik, K. (1893). *Katalog kollektsiy drevnostey A. N. Polya v Ekaterinoslave* [*Catalog of Antiquities Collections of A. N. Pol' in Ekaterinoslav*] (Vol. 1). Kiev (in Russian).

Piskarev, A. I. (1851). O mestonakhozhdenii kamennykh bab v Rossii [About the whereabouts of stone image in Russia]. In *Zapiski Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva* [*Memoirs of the Russian Archaeological Society*] (Vol. 3, pp. 205–220). St. Petersburg (in Russian).

Pletneva, S. A. (1958). Pechenegi, torki i polovtsy v yuzhnorusskikh stepyakh [Pechenegs, Torques and Polovtsians in the South Russian steppes]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR* [*Materials and research on archeology of the USSR*] (62), 151–226 (in Russian).

Samar, V. A. (2005). Istoriya izucheniya pamyatnikov arkheologii na vostoke Zaporozhskoy oblasti (Severnoe Priazov'e – Lukomor'e) [The history of archeological monuments studying in the East of the Zaporozhye oblast (Northern Azov Sea – Lukomorye)]. *Muzeyniy visnik* [*Museum Bulletin*] (5), 3–31 (in Russian).

Samokvasov, D. Ya. (1886). Mogil'nye nasypi Aleksandrovskogo uezda Ekaterinoslavskoy gubernii [Могильные насыпи Александровского уезда Екатеринославской губернии]. V *Trudy VI arkheologicheskogo s"ezda v Odesse v 1884 g.* [*Proceedings of the 4th archaeological congress in Odessa in 1884*] (Vol. 1, pp. 189–207). Odessa (in Russian).

Samokvasov, D. Ya. (1908). *Mogily russkoy zemli. Opisanie arkheologicheskikh raskopok i sobraniya drevnostey* [*Graves of the Russian land. Description of archaeological excavations and collection of antiquities*]. Moscow (in Russian).

Skrylenko, A. A. (1905). *Materialy dlya arkheologicheskoy karty Ekaterinoslavskoy gubernii* [*Materials for the archaeological map of Ekaterinoslav province*]. Ekaterinoslav (in Russian).

Tereshchenko, A. V. (1866). O mogil'nykh nasypyakh i kamennykh babakh v Ekaterinoslavskoy i Tavricheskoy guberniyakh [About grave mounds and stone images in the Ekaterinoslav and Tauride provinces]. *Chteniya v Obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh* [*Readings in the Society of History and Antiquities of the Russian*] (4), 1–37 (in Russian).

Toshchev, H. M. (2000). *Rozvytok arkheolohiyi v Zaporiz'komu krayi [Development of archeology in the Zaporizhzhya land*]. Zaporizhzhya: ZDU (in Ukrainian).

Trefil'ev, E. P. (1905). Arkheologicheskaya ekskursiya v Kupyanskom uezde [Archaeological excursion in Kupyansk district]. In *Trudy XII Arkheologicheskogo s"ezda v Khar'kove v 1902 g.* [*Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkov in 1902*] (Vol. 1, pp. 131–141). Moscow (in Russian).

Trefil'ev, E. P. (1905). Kurgany s kamennymi babami v Kupyanskom uezde [Mounds with stone images in the Kupyansk district]. In *Trudy XII Arkheologicheskogo s"ezda v Khar'kove v 1902 g.* [*Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkov in 1902*] (Vol. 1, pp. 141–145). Moscow (in Russian).

Trefil'ev, E. P. (1907). Arkheologicheskaya ekskursiya po techeniyu rr. Kal'mius i Kal'chika v predelakh Mariupol'skogo uezda, Ekaterinoslavskoy gubernii letom 1904 goda [Archaeological tour trouth the rivers Kalmius and Kalchik within the Mariupol district, Ekaterinoslav province in the summer of 1904]. In *Trudy XIII Arkheologicheskogo s"ezda v Ekaterinoslave v 1905 g.* [*Proceedings of the 13th Archaeological Congress in Ekaterinoslav in 1905*] (Vol. 1, pp. 366–369). Moscow (in Russian).

Tunmann, Y. (1936). *Krymskoe khanstvo* [*The Crimean Khanate*]. Simferopol': Gosudarstvennoe izdatel'stvo Krymskoy ASSR (in Russian).

Fedorov-Davydov, G. A. (1966). *Kochevniki Vostochnoy Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamyatniki* [*Nomads of Eastern Europe under the power of the Golden Horde khans. Archaeological memoirs*]. Moscow: MGU (in Russian).

Shevchuk, S. P. (1991). *Z istoriyi vyvchennya starozhytnostey na Zaporizhzhi (XVI – druha polovyna XIX st.)* [*From the history of the study of antiquities in Zaporizhzhia (the 16th – second half of the 19th century)*]. Zaporizhzhya (in Ukrainian).

Evarnitskiy, D. I. (1885). Arkheologicheskie raskopki. Raskopki kurgana «Mukhina Gora». Raskopki kurgana v d. Voronoy [Archaeological excavations. Excavations of the Mukhina Gora mound. Excavation of a burial mound in Vorona village]. *Kievskaya starina* [*Kievan antiquity*], 12, 707–727 (in Russian).

Evarnitskiy, D. I. (1891). Raskopki kurganov v basseyne rek Oreli i Samary [Excavations of mounds in the basin of the Orel and Samara rivers]. In *Istoricheskiy vestnik* [*Historical Bulletin*] (Vol. 46, pp. 440–449). St. Petersburg (in Russian).

Evarnitskiy, D. I. (1897). Kurgany u r. Oreli Ekaterinoslavskoy gubernii [Mounds near the Orel river in Ekaterinoslav province]. In *Trudy VIII Arkheologicheskogo s"ezda v Moskve* [Proceedings of the 8th Archaeological Congress in Moscow] (Vol. 3, pp. 328–334). Moscow (in Russian).

Evarnitskiy, D. I. (1898). U podnozh'ya Ryasnoy Mogily [At the foot of the Ryasnaya Grave]. In D. I. Evarnitskiy, *Po sledam zaporozhtsev* [*In the footsteps of the Zaporozhian Cossacks*] (pp. 129–148). St. Petersburg (in Russian).

Evarnitskiy, D. I. (1907). Raskopki kurganov v predelakh Ekaterinoslavskoy gubernii. Dnevniki raskopok [Excavation of burial mounds within the Ekaterinoslav province. Diaries of excavations]. In *Trudy XIII Arkheologicheskogo s"ezda v Ekaterinoslave v 1905 g.* [*Proceedings of the 13th Archaeological Congress in Yekaterinoslav in 1905*] (Vol. 1, pp. 108–157). Moscow (in Russian).

Evarnitskiy, D. I. (1910). *Katalog Ekaterinoslavskogo oblastnogo muzeya imeni A. N. Polya. Arkheologiya i etnografiya* [*Catalog of the A. N. Pol Ekateroslavoslav Regional Museum. Archeology and Ethnography*]. Ekaterinoslav (in Russian).

Yatsenko, I. V. (1956). Skifskie pogrebeniya bliz Nogayska (po materialam raskopok N. I. Veselovskogo v 1887 g.) [Scythian burials near Nogaysk (based on the excavations of N. I. Veselovsky in 1887)]. *Vestnik drevney istorii* [*Ancient History Bulletin*] (1), 157–165 (in Russian).

Надійшла до редколегії 04.05.2017 р.

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 225–229

doi: 10.15421/261724

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

ОГЛЯДИ
Review

УДК 001.817

О. В. Бойко
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара У 2015 р.

Проаналізовано тематику й зміст наукових проблем, висвітлених у дисертаціях, поданих на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: історія, вчена рада, дисертація, дослідження, доктор наук, кандидат наук, наукова новизна, офіційні опоненти, джерела, історіографія.

Бойко О. В. **Аннотированный обзор докторских и кандидатских диссертаций по историческим специальностям, защищенных в Днепропетровском национальном университете имени Олеся Гончара в 2015 г.**

Проанализирована тематика и содержание научных проблем, освещенных в диссертациях, представленных на соискание научной степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: история, ученый совет, диссертация, исследование, доктор наук, кандидат наук, научная новизна, официальные оппоненты, источники, историография.

Boyko O. V. **The annotative review of researches for applicants of the Doctor and the Candidate of the history specialities which were defended in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2015.**

A subject and maintenance of dissertations for the degree of Doctor and the Candidate of historical sciences which were defended in the specialized scientific advice D 08.051.14 in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2015 is considered. For a year 2 dissertations for the degree of Doctor (specialty 07.00.01 – «History of Ukraine») and 4 dissertations for the degree of the Candidate (specialty 07.00.01 – «History of Ukraine» – 1 work, 07.00.06 – «Historiography, a source study and special historical disciplines» – 3 works) were defended. All dissertations were ratified by the Department of education and science of Ukraine.

It is given the following information on every research work: theme, specialty, place (department) of work implementation, date of defense of dissertation, scientific consultant (for doctoral thesis) or leader (for candidate's thesis), his scientific degree and rank, place of work, data about official opponents. Considerable attention is spared to the compressed review of the personal achievements of authors especially to scientific novelty of their researches.

Key words: history, Scientific Advice, thesis, research, Doctor of sciences, Candidate of sciences, scientific novelty, official opponents, sources, historiography.

На підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 41 від 17.01.2014 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було створено спеціалізовану вчену раду Д 08.051.14 із правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора/кандидата

© Бойко О. В., 2017

наук за спеціальностями: 07.00.01 – історія України; 07.00.02 – всесвітня історія; 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

У 2015 р. на засіданнях спеціалізованої вченої ради захищено 2 докторські дисертації за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» і 4 кандидатські (за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України» – 1; 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» – 3). Дисертаційні роботи виконані у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля (м. Сєвєродонецьк), Державному ВНЗ «Національна гірнича академія» (м. Дніпро) та Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара. Усі дисертації написані українською мовою.

Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою вченою радою

Докторські дисертації

Барабаш Юлія Василівна – «Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері» – 07.00.01 – історія України. Роботу виконано на кафедрі архівознавства та суспільно-правових наук Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Довжук Ігор Володимирович, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, завідувач кафедри конституційного права та архівознавства. Дисертацію захищено 11 березня 2015 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Даниленко Віктор Михайлович, Інститут історії України НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст.; доктор історичних наук, професор Бут Олександр Микитович, Донецький національний університет (м. Вінниця), в. о. завідувача кафедри історії України; доктор історичних наук, старший науковий співробітник Мовчан Ольга Миколаївна, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, завідувач кафедри історії та правознавства.

Наукова новизна дисертаційної роботи зумовлена тим, що вперше в історіографії об'єктом спеціального вивчення стали основні елементи соціально-виробничої інфраструктури Донбасу в 1920-х рр. у комплексному узагальненні, адже рівень їх розвитку є важливим індикатором стану економіки регіону, її спрямованості на задоволення потреб населення, показником досягнень соціальної політики держави та технології виробництва. Відтак на основі опублікованих і значного масиву раніше не введених до наукового обігу документів соціально-виробничі процеси проаналізовано авторкою у взаємозв'язку з повсякденними реаліями – життєвим середовищем людини, споживчою сферою, задоволенням матеріальних та духовних потреб, звичаїв, форм поведінки та пізнання.

У дисертації вперше визначено регіональні особливості розвитку соціальної інфраструктури та зміни у соціально-економічному житті Донбасу впродовж 1920-х років, з'ясовано ефективність діяльності закладів та підприємств соціальної інфраструктури щодо задоволення матеріальних і культурних потреб населення регіону, а також методи розв'язання соціальних проблем. Ю. В. Барабаш виявила причини прорахунків центральної та місцевої влади у реалізації соціальної політики і виокремила чинники впливу на зміни у соціальній психології жителів регіону. У кваліфікаційній роботі проаналізовано діяльність виробничих галузей Донецького басейну щодо забезпечення населення транспортними послугами, телефонним зв'язком, електропостачанням, кредитуванням; досліджено повсякденні реалії та потреби населення регіону.

Результати дослідження опубліковані в монографії, 24 наукових статтях в українських фахових та зарубіжних періодичних виданнях, 13 матеріалах конференцій різних рівнів.

Романець Наталя Радомирівна – «Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939 рр.)» – 07.00.01 – історія України. Роботу виконано на кафедрі східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Іваненко Валентин Васильович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді. Дисертацію захищено 8 квітня 2015 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Бут Олександр Микитович, в. о. завідувача кафедри історії України Донецького національного університету (м. Вінниця); доктор історичних наук, професор Капустян Ганна Тимофіївна, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського; доктор історичних наук, професор Шитюк Микола Миколайович, директор інституту

історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

У докторській дисертації Н. Р. Романець досліджено формування, механізми реалізації та наслідки репресивної політики радянської влади в українському селі у 1925–1939 рр. У праці висвітлено не лише каральні акції ОДПУ-НКВС, але й репресивну діяльність органів юстиції, радянських та партійних установ. Робота базується на потужному джерельному комплексі опублікованих і неопублікованих документів з фондів державних та галузевих архівів Служби безпеки України, матеріалів періодичної преси, мемуарів. Це дало можливість відійти від традиційних ідеологічних схем минулого та штучно створених міфологічних моделей сучасного з їхнім однаковим тяжінням до однобічності та категоричності в оцінках і висновках.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексний і системний аналіз репресивної політики радянської влади в українському селі в 1925–1939 рр. Найвагомішими результатами, які характеризують наукову новизну роботи і особистий внесок автора, слід вважати: розкриття змісту понять «масові репресії», «сталінська модернізація аграрного сектора» з урахуванням сучасних методологічних підходів; визначення особливостей та пріоритетних напрямів репресивної політики радянської влади серед українських селян в роки непу, колективізації, Голодомору, у постголодоморний період, під час «Великого терору»; аналіз нормативно-правового підґрунтя репресивних акцій; висвітлення впливу соціально-економічних процесів на репресивну політику влади, дослідження згортання масових репресій в українському селі у постголодоморний період; з'ясування причин зміни репресивних «пріоритетів» влади протягом 1925–1939 рр. та демографічних і морально-психологічних наслідків масових репресій, їхнього впливу на соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі.

Результати дослідження викладено у 52 наукових працях, з них – індивідуальна та колективна монографії, 32 статті у фахових вітчизняних виданнях, 6 публікацій у зарубіжних періодичних виданнях і виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, а також 20 інших публікацій.

Кандидатські дисертації

Марченко Валентина Олексіївна – «Повсякденне життя повоєнного села Наддніпрянської України (1944 – початок 1950-х рр.)» – 07.00.01 – історія України. Роботу виконано на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Нікілєв Олександр Федорович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історії України. Дисертацію захищено 21 січня 2015 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Кривчик Геннадій Георгійович, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені В. Лазаряна, завідувач кафедри українознавства; кандидат історичних наук, доцент Лубко Інна Миколаївна, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, доцент кафедри державно-правових дисциплін.

Дисертація є першим дослідженням повсякденного життя сільського населення Наддніпрянської України у повоєнні роки (1944 – початок 1950-х рр.), здійсненим на базі широкого джерельного масиву. Варто відзначити зібрані у 6 областях України і використані в роботі усні джерела дозволили В. О. Марченко глибше усвідомити тогочасну морально-психологічну ситуацію на селі, особливості повсякденного буття, систему стосунків, поглянути на сільське життя повоєнного села так би мовити «очами свідків епохи». Всебічно розглянуто соціально-економічні та виробничі умови повсякденного життя селян, зокрема, вирішення житлової проблеми та ведення домашнього господарства, виробничі стосунки, умови праці, відповідність заробітку економічним потребам сім'ї. З'ясовано використання дитячої праці школами та батьками на сільськогосподарських роботах та у веденні домашнього господарства, характер та шляхи вирішення матеріально-побутових проблем сільського населення регіону в означений час. Розкрито якість задоволення потреб жителів села в освіті та лікуванні, показано їхню залежність від матеріального стану лікувальних закладів села, сезонних колгоспних дитячих ясел та шкіл, наявності кваліфікованих спеціалістів. Проаналізовано варіанти проведення дозвілля та відпочинку, значення державних, релігійних та сімейних свят у житті селянської сім'ї.

Результати дослідження викладені авторкою у 10 наукових публікаціях, чотири з яких – у фахових виданнях України, дві – у зарубіжних періодичних виданнях.

Тележняк Катерина Олексіївна – «Колекціонування писемних пам'яток у регіональному історико-культурному просторі (на мате-

ріалах Катеринославщини кінця XVIII – початку XX століття)» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Роботу виконано на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства. Дисертацію захищено 21 січня 2015 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Міщук Сергій Миколайович, Інститут біографічних студій, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України, провідний науковий спеціаліст; кандидат історичних наук, професор Куделко Сергій Михайлович, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології.

У дисертаційній роботі вперше реконструйовано процес зародження та розвитку колекціонування писемних пам'яток на Катеринославщині кінця XVIII – початку XX ст. як складової історіографічного та духовно-культурного процесу. Дослідниця визначила, що становлення колекціонування в регіоні відбувалося в тісному зв'язку із соціально-економічним та культурно-освітнім розвитком краю, процесом формування суспільних запитів щодо створення «колективної біографії» регіону; обґрунтувала й запропонувала періодизацію процесу колекціонування писемних пам'яток у катеринославському регіоні. Так, встановлено, що для періоду зародження колекціонування писемних пам'яток в регіоні (кінець XVIII – 1880-і рр.) було характерне хаотичне, безсистемне збирання і утворення значної кількості «потенціальних зібрань» та церковних колекцій; проведено реконструкцію процесу інституалізації колекціонування писемних пам'яток Катеринославщини; встановлено, що «колекціонерський рух» став невід'ємною складовою і одним з важливих напрямків становлення своєрідного співтовариства катеринославських істориків. К. О. Тележняк вперше на основі виявлення мотивації колекціонування запропонувала типологію колекціонерів писемних пам'яток Катеринославщини.

Основні положення дисертації викладено у 10 публікаціях, із яких 5 – у фахових періодичних виданнях України.

Зимницька Світлана Павлівна – «Рід князів Вишневецьких у польській, російській та українській історіографіях середини XVIII – середини XX ст.» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Роботу виконано на кафедрі історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет». Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Василенко Віталій Олександрович, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії. Дисертацію захищено 3 червня 2015 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Ярмошик Іван Іванович**,** Житомирський державний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства; кандидат історичних наук Жеребцова Лариса Юріївна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства.

Актуальність теми зумовлена необхідністю узагальнення, систематизації та наукового аналізу літератури, присвяченої діяльності роду Вишневецьких, осмислення наукового доробку польських, російських і українських дослідників та їхніх концепцій, оскільки в історії роду є чимало дискусійних питань і стереотипів. Дана дисертація є першою спробою всебічного та комплексного вивчення історіографічної спадщини щодо роду Вишневецьких. Вивчення діяльності представників роду в історіографії здійснено на базі аналізу оцінок їхньої участі в політичних, релігійних і економічних процесах у країнах Центрально-Східної Європи. У роботі вперше запропоновано періодизацію історіографії роду з виділенням її основних етапів, проведено комплексний історіографічний аналіз наукових проблем, пов'язаних із різними аспектами діяльності членів роду Вишневецьких, охарактеризовано наукові роботи щодо ролі останніх представників роду в політичній історії Центрально-Східної Європи першої половини XVIII ст., проведено компаративний аналіз підходів польських, російських та українських дослідників до вивчення релігійних аспектів діяльності Вишневецьких, охарактеризовано вивчення процесу формування маєтностей роду.

За темою дисертації автор має 8 публікацій, із них 6 – у наукових фахових виданнях, в т. ч. одна – у виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази.

Головіна Ольга Володимирівна – «Діяльність монархічних партій та організацій в Україні (1905 – лютий 1917 рр.): історіографія про-

блеми» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Роботу виконано на кафедрі української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Якунін Віктор Кузьмич. Дисертацію захищено 3 червня 2015 р.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Сарнацький Олександр Петрович**,** Запорізький національний технічний університет, професор кафедри міжнародних економічних відносин; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Гирич Ігор Борисович, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, завідувач відділу джерелознавства нової історії України.

У дисертації висвітлюється історіографія діяльності російських монархічних партій та організацій в Україні у період 1905 – лютий 1917 рр. Авторкою досліджено історіографію діяльності російських монархічних партій та організацій в Україні на початку ХХ ст., виділено основну проблематику у дослідженнях монархічних політичних партій та організацій у відповідності до хронології діяльності визначених угруповань, визначено основні напрями та тенденції у сучасній історіографії монархічних об’єднань початку ХХ ст. на українських землях Російської імперії, виявлено малодосліджені та дискусійні проблеми історіографії монархічних політичних партій та організацій в Україні. Особливу увагу О.В.Головіна приділила аналізу історіографії діяльності монархічних політичних об’єднань в Державних думах Російської імперії, ступеню вивчення думської тактики правих (монархічних і націоналістичних) партій, а також проблематиці боротьби російських монархічних партій і організацій проти українського національного руху.

Усі дисертації затверджені Міністерством освіти і науки України.

Надійшла до редколегії 19.09.2017

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 230–232

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

НЕКРОЛОГИ
In memoria

Ad memoriam: пам’яті Інни Ігорівни Яременко

5 серпня 2017 р. українська наука понесла важку втрату – після тяжкої та тривалої хвороби пішла з життя Інна Ігорівна Яременко, кандидат історичних наук, колишній декан гуманітарного факультету, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. Не можна сказати, що її смерть була несподіваною – онкологічні хвороби безжальні, але у всіх її близьких, друзів та колег до останнього часу жевріла надія на диво, на можливе одужання… Не сталося…

Життєвий шлях Інни Ігорівни Яременко розпочався 16 квітня 1966 р. у м. Дніпропетровську. За мірками радянського часу можна сказати, що Інна «народилася зі срібною ложкою в роті» – батько, Ігор Йосипович – головний інженер великого заводу, мати, Світлана Абрамівна – провідний спеціаліст, начальник відділу на тому ж підприємстві. Родина була забезпечена, але зовсім не це визначило робочий і творчий шлях Інни Яременко.

У 1983 р, закінчивши із золотою медаллю середню школу № 66 м. Дніпропетровська, Інна Ігорівна вступає на історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Тоді ж, на першому курсі, відбулося її знайомство із майбутнім захопленням усього наступного життя – археологією України та її викладачем – професором Іриною Федорівною Ковальовою, що в наступному визначило напрям її наукових зацікавлень.

У складі археологічних експедицій ДДУ Інна Ігорівна почала працювати відразу після завершення І курсу. Особливо значними були роботи з розкопок курганів по трасі Солоняно-Томаківської зрошувальної системи поблизу сіл Волоське та Звонецьке. Дослідженню величезного кургану бронзової доби «Довга могила» була присвячена перша публікація Інни Ігорівни. Не менш продуктивними виявилися дослідження пам’яток середньовічних кочівників у Покровському районі, які принесли нові знання та досвід.

Успішно закінчивши університет, захистивши у 1988 р. дипломну роботу на тему «Суспільна організація та духовна культура племен доби енеоліту – бронзової доби Лівобережної України», Інна Ігорівна Яременко протягом трьох років працювала на історичному факультеті на посаді молодшого наукового (згодом – наукового) співробітника у складі колективу Новобудовної постійнодіючої експедиції ДНУ, керованою проф. І. Ф. Ковальовою, яка стала не лише керівником дипломної роботи Інни, та, згодом, кандидатської дисертації, а й другом у житті.

До аспірантури Інна Ігорівна поступила у вирішальному для України 1991 р. Для виконання дисертації було обрано тему «Археологія в житті та науковій діяльності Д. І. Яворницького», яка була закінчена достроково та стала своєрідним інтелектуальним проривом у дослідженнях, присвячених етапам життя та академічної діяльності видатного українського вченого. Захист кандидатської дисертації успішно відбувся 5 лютого 1995 р. в спеціалізованій вченій раді при історичному факультеті Дніпропетровського державного університету. Результати наукового дослідження отримали схвальні відгуки та рецензії провідних істориків та археологів країн СНД. Когорта талановитих дослідників минулого Придніпровського регіону поповнилась новим кандидатом історичних наук.

На цей час вона була вже авторкою ряду публікацій.

Навчаючись на останньому році аспірантури, І. І. Яременко розпочала свою трудову діяльність, працюючи на науково-впроваджувальному підприємстві «Контакт», згодом в АОЗМ «Політексим», а з 1996 р. по травень 1999 р. обіймала посаду заступника голови рекламно-інформаційного департаменту ІІ ПФК «Єдині енергетичні системи України».

Попри стрімку та успішну кар'єру в різноманітних приватних бізнес-структурах, новоспеченого кандидата історичних наук вабив світ академічної науки та не полишало бажання займатися улюбленою з юності справою. Любов до історії та археології виявилася сильнішою за меркантильні бізнес-інтереси та прагматичні життєві розрахунки.

У січні 2002 р. І. І. Яременко прийняла для себе непросте рішення повернутися до професійної освітянської діяльності. З 2002 р. вона розпочинає викладацьку діяльність спочатку на посаді старшого викладача, а згодом доцента кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

Академічне життя швидко захопило у свій вир молоду та енергійну дослідницю. На кафедрі філософії, соціології та історії І. І. Яременко впродовж 2002−2016 рр. викладала курси «Історії України», «Політології», «Психології та педагогіки», «Педагогіки вищої школи», «Соціології». Її лекції та семінарські заняття традиційно отримували високу фахову оцінку колег по кафедрі, оскільки завжди викликали жагучу зацікавленість студентської аудиторії, вирізняючись високим дидактичним та методичним рівнем викладу, докладною фактографічною змістовністю, комплексною системністю, чіткістю, логічною послідовністю та структурованістю навчального матеріалу. Зацікавленні очі студентів були беззаперечним та яскравим доказом фахової компетентності молодого педагога та науковця.

Як викладача гуманітарних дисциплін Інну Ігорівну Яременко відзначала глибока енциклопедична ерудованість, висока педагогічна майстерність в налагодженні тісної комунікації з аудиторією, вміння жваво, емоційно яскраво оповідати й ґрунтовно пояснювати складні перипетії розвитку політичних та соціально-економічних процесів історичного минулого.

Особливою рисою Інни Ігорівни як педагога вищої школи було вкрай доброзичливе та товариське ставлення до студентів, яким вона завжди намагалася допомогти дружньою порадою, підтримати та підбадьорити в скрутних ситуаціях, на які так багате бурхливе студентське життя. Впродовж всієї академічної кар'єри викладач постійно знаходилась в тісному колі студентської молоді, яка з симпатією та захопленням ставилась до неї, по праву визнаючи її моральний та інтелектуальний авторитет.

З 2002 р. І. І. Яременко постійно керувала діяльністю створеного нею студентського наукового гуртка, де викладала слухачам історію Придніпров'я, зупиняючись на окремих аспектах та актуальних проблемах сучасної археології, аграрної історії та історіографії. Для студентів-гуртківців Інна Ігорівна систематично проводила цікаві краєзнавчі екскурсії містом, організовувала відвідування меморіального будинку Д. І. Яворницького, обласного історичного музею, Діорами «Битва за Дніпро», Художнього музею. Тільки за період 2002−2003 навчального року нею було проведено 18 засідань гуртка, під час яких заслухано понад 30 реферативних доповідей студентів. Це була справжня подвижницька діяльність ентузіаста, несамовито закоханого в обраний фах та свою студентську аудиторію.

Впродовж 2002−2010 рр. І. І. Яременко успішно здійснювала наукове керівництво науково-дослідною роботою студентів, які з чисельними доповідями виступали на університетських та регіональних науково-практичних конференціях, що були присвячені різноманітним проблемам історії Дніпропетровщини. В цей період за самими скромними статистичними підрахунками під її науковим керівництвом було підготовлено понад 40 доповідей.

Паралельно, Інна Ігорівна приділяла значну увагу організації науково-методичної роботи, результати якої знайшли відображення в цілій серії навчально-методичних посібників, курсів лекцій, термінологічних словників з релігієзнавства, історії України, політології, логіки, української та світової культури. Загальна кількість даних видань нараховує не один десяток бібліографічних позицій, які склали основу навчально-методологічного фонду кафедри філософії, соціології та історії ДДАУ на сучасному етапі її існування.

Активна життєва позиція, яскравий та неординарний талант педагога, шалена енергія ентузіаста освітньої справи, значний творчий та інтелектуальний потенціал – всі ці позитивні риси характеру молодого викладача не лишилися поза увагою адміністрації університету. 4 лютого 2003 р. Інна Ігорівна Яременко наказом ректора ДДАУ була призначена на посаду декана гуманітарного факультету. В житті дослідниці розпочався новий етап, сповнений нових академічних досягнень, творчих звершень, очікувань та омріяних сподівань.

На адміністративній ниві молодий декан гуманітарного факультету проявила себе, насамперед, як досвідчений методолог та успішний організатор гуманітарної освіти, її методологічні напрацювання стали хрестоматійними, визначивши на довгі роки стратегічні напрямки розвитку гуманітарної складової навчально-виховного процесу в університеті. Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти та науки України від 21 квітня 2005 р. Яременко Інні Ігорівні було присвоєно вчене звання доцента кафедри філософії, соціології та історії ДДАУ.

Молодий доцент брала активну участь в організації діяльності Науково-методичної ради факультету механізації сільського господарства, продовж 8 років очолювала гуманітарну секцію Науково-методичної ради Дніпропетровського державного аграрного університету, де виступала з чисельними доповідями з актуальних проблем гуманізації та гуманітаризації вищої аграрної освіти, змістовно обґрунтовуючи та захищаючи власне бачення поліпшення організації навчально-виховного процесу.

Впродовж всього періоду перебування на посаді декана гуманітарного факультету вона надавала методологічну допомогу Комітету у справах сім'ї та молоді ДДАУ, Ради кураторів, тощо. За активної підтримки та ініціативи Інни Ігорівни розпочав в стінах ДДАУ свою плідну діяльність університетський психолого-педагогічний семінар, головна мета якого полягала в наданні необхідної педагогічної та методологічної допомоги молодим викладачам вишу, ознайомленнях їх з сучасними формами та методиками викладання. Впродовж 10 років доцент І. І. Яременко читала невеликий авторський курс лекцій з актуальних проблем педагогіки та психології вищої школи, які традиційно отримували схвальні відгуки викладацької аудиторії. Вона завжди була рада поділитися найсвіжішою інформацією з методики викладання, надати необхідну консультативну допомогу викладачам-початківцям.

Попри колосальну завантаженість адміністративною та викладацькою роботою, Інна Ігорівна Яременко не полишала плідно займалась науковими дослідженнями, присвяченими історії України, археології, історіографії, історії аграрної освіти та науки. Сфера наукових інтересів доцента І. І. Яременко визначалась тематичною багатоплановістю та різновекторністю, що зайвий раз свідчить про неординарність її творчої натури. В даний період нею були опубліковані в провідних фахових виданнях України наукові розвідки присвячені аналізу різних етапів академічній діяльності видатного дослідника козацтва, археолога, професора Д. І. Яворницького. Її теоретичні та практичні напрацювання в цій царині не втратили актуальності й в теперішній час, отримавши високу оцінку дослідників даної історіографічної проблематики.

Інна Ігорівна була одним з співавторів колективної монографії, на сторінках якої висвітлювались особливості становлення та розвитку Дніпропетровського державного аграрного університету з 1922−2002 рр. Нею були написані 9 біографічних нарисів, які увійшли до «Книги пам'яті», що була присвячена вшануванню ратного подвигу викладачів-ветеранів ДДАУ, які брали участь у Великій Вітчизняній війні.

Впродовж всієї академічної кар'єри Інна Ігорівна брала активну участь в роботі регіональних, українських та міжнародних науково-практичних конференцій, виступаючи з чисельними доповідями з різних проблем археології, історіографії, історії краю.

Поряд з цим, Інна знайшла і особисте щастя в коханому чоловікові Андрію та доньці Єві, яка народилася влітку 2010 р. Але воно виявилося недовгим, взимку 2015 р. прозвучав роковий діагноз: лейкоз.

Вона мужньо боролася за життя, змінила не одну лікарню, завжди намагалася бути бадьорою, писала електронні картини, не полишаючи до останнього сподівань на одужання. Всіляку підтримку надавали її близькі, колеги та друзі, зокрема, Вчитель та друзі від часу вступу до ДНУ І. Ф. Ковальова та І. В. Морковіна. Завжди поряд із нею був чоловік – Андрій. Але дива не сталося… 5 серпня 2017 р. Інна Ігорівна Яременко відійшла у інший світ. Її прах було поховано поряд з батьком на Амур-Нижньодніпровському кладовищі міста Дніпра.

Образ цієї сяючої та життєрадісної жінки, чудового вченого та організатора науки залишається з нами назавжди.

І. Ф. Ковальова, Ю. В. Берестень, А. В. Іванцов, І. В. Морковіна

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Vìsnik Dnìpropetrovs′kogo unìversitetu. Serìâ: Ìstorìâ ta arheologìâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istoriâ i arheologiâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Vìsn. Dnìpropetr. unìv., Ser.: Ìstor. arheol. 2017. 25(1), 233–234

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

Пам’яті професора Віктора Кузьмича Якуніна

29 січня 2017 р. пішов з життя відомий український вчений-історик, Заслужений професор ДНУ, Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор Віктор Кузьмич Якунін.

Згадуючи основні віхи життєвого та творчого шляху професора Якуніна, слід зазначити, що народився він 12 жовтня 1939 року в м. Кадіївка Луганської області, в шахтарській родині. З 1947 р. по 1957 р. навчався в середній школі у Кадіївці. Потім здобував професійну освіту в місцевому гірничому училищі. Після завершення служби у лавах радянської армії, поступив на історичне відділення ДДУ.

У 1968 р. В. К. Якунін закінчив Дніпропетровський державний університет. З 1968 до 1971 р. навчався в аспірантурі при кафедрі історії СРСР та УРСР ДДУ. При чому науковим керівником молодого науковця було призначено М. П. Ковальського, майбутнього визначного українського вченого. Як згадує донька останнього, доцент І. М. Ковальська-Павелко, Микола Павлович «завжди пишався тим, що його першим аспірантом був саме В. К. Якунін, високо цінив його наукову діяльність, принциповість, інші людські якості»[1]. У 1972 р. В. К. Якунін успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену постаті відомого історика М. М. Покровського.

З 1972 р. до 1975 р. В. К. Якунін працював на посадах старшого викладача, потім доцента кафедри історії КПРС Дніпродзержинського індустріального інституту. З 1975 р. до 1978 р. був лектором Дніпропетровського обкому КПУ. З вересня 1978 р. він доцент кафедри історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету. Зазначимо, що в 1980-ті рр. сферою наукових інтересів молодого кандидата наук стають питання негативного впливу культу особи Й. Сталіна на розвиток історичної науки в СРСР та УРСР. Тож невипадково, що в роки горбачовської перебудови саме В. К. Якунін одним з перших в українській історіографії вдався до критики сталінізму.

У 1990 р. В. К. Якунін захистив у Києві докторську дисертацію на тему: «*Становление и развитие историко-партийной науки на Украине, октябрь 1917 г. – вторая половина 30-х гг.*», а в 1992 р. отримав вчене звання професора.

Починаючи з 1990 р. В. К. Якунін очолював кафедру політичної історії (з 1992 р. кафедру української історії та етнополітики) Дніпропетровського національного університету. А з 2005 р. працював на посаді професора цієї ж кафедри.

Слід зазначити, що характерними рисами особистості В. К. Якуніна як керівника та вченого були принциповість та відповідальність, наукова порядність та вимогливість як до себе, так і до всіх оточуючих, високий професіоналізм. За роки роботи в ДНУ проф. В. К. Якунін підготував та прочитав 17 загальних та спеціальних курсів з історії України, політичної історії XX ст., методології історії та сучасної історіографії радянського суспільства. Його лекції завжди привертали увагу, адже вони були насичені численними фактами, прикладами з власної історіографічної практики.

Вагомим є науковий доробок Віктора Кузьмича, позаяк його творча спадщина нараховує

[1] Ковальська-Павелко, І. М. (2010). До 70-річного ювілею професора В. К. Якуніна. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і археологія*, *18*(1), 26.

180 праць, у тому числі 7 монографій та 5 навчальних посібників. Зокрема, значну увагу наукової спільноти України привернула фундаментальна праця В. К. Якуніна «*Крах КПСС*» (у 2 ч.) (Д., 2003, 2010), де знайшли висвітлення причини історичної поразки КПРС, яку вона зазнала на межі 1980– 1990-х рр. У свою чергу в монографії «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології» (Д., 2006, у співавторстві), яка мала великий громадський та науковий резонанс, проф. В. К. Якунін ґрунтовно проаналізував ключові проблеми новітньої історіографії та методології вивчення історії ОУН та УПА, показав шкідливість впливу ідеологічної заангажованості на процеси розвитку історичної науки й історичного виховання. Водночас у своєму останньому монографічному дослідженні «*Патриотизм и национализм: опыт и уроки истории*» (К., 2015, у співавторстві) В. К. Якунін вдався до спроби цілісного соціально-філософського та історичного аналізу співвідношення патріотизму та націоналізму як знакових явищ всесвітньої та вітчизняної історії.

Звичайно, не з усіма поглядами та науково-теоретичними положеннями професора В. К. Якуніна можна погоджуватися. Часто поява його нових праць супроводжувалася полемікою та породжувала гострі дискусії. Але повагу викликало його нестандартне мислення, прагнення до наукової істини, незалежно від політичної або будь-якої іншої кон'юнктури. Як справжній вчений-професіонал він завжди аргументовано відстоював свою позицію.

Зазначимо також, що проф. В. К. Якунін, який не сприймав дилетантизм та непрофесійність в історичній науці, велику увагу в своїх студіях приділяв методологічним засадам історичних праць. І це було вкрай актуальним за умов тогочасного теоретико-методологічного вакууму, який в 1990-х рр. утворився у вітчизняній історіографії в результаті суцільної критики «марксистської спадщини». За цих обставин В. К. Якунін, узагальнюючи найважливіші проблеми історичного пізнання, враховуючи новітній вітчизняний та закордонний досвід в оцінці історичного процесу, намагався зберегти та розвинути все краще, що було накопичено в царині методології історії за часів УРСР. Зрештою до його оцінок і думок з цього приводу завжди дослухалися колеги, адже він користувався значним авторитетом у колі фахівців-істориків.

Багато в чому професор В. К. Якунін був взірцем дослідницької культури для молодих науковців, численних аспірантів та учнів, з якими завжди щедро ділився своїм величезним досвідом, накопиченим у царині методології історії та історіографії. Принагідно відзначимо, що В. К. Якунін підготував 12 кандидатів та трьох докторів історичних наук. Тож і сьогодні в ДНУ ім. Олеся Гончара, в інших вищих навчальних закладах Дніпра та України працює багато учнів знаного вченого.

Підкреслимо, що Віктор Кузьмич був багатобічною особистістю. Він чудово малював, особливо українські пейзажі, на професійному рівні грав у шахи. Мав він і потужну життєву підтримку в особі дружини Людмили Романівни, яка була для нього справжнім другом і янголом-охоронцем.

Зрештою усе життя проф. В. К. Якуніна було сповнене працею. Тож не дивно, що його наукова та педагогічна діяльність дістали високу оцінку. В 2013 р. указом Президента України він отримав звання «Заслужений діяч науки і техніки України». В. К. Якунін також був нагороджений почесною медаллю «За вірну службу ДНУ».

Навесні 2015 р. Віктор Кузьмич вийшов на пенсію. Але до останніх днів свого життя він читав фахову літературу, брав участь у роботі спеціалізованої Вченої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій з історичних дисциплін у ДНУ ім. Олеся Гончара, виступав консультантом і рецензентом багатьох наукових праць. Таким він і закарбується у нашій пам'яті, як авторитетний вчений, метр-історик, що зробив вагомий внесок у розвиток історичної освіти та науки в ДНУ, людини принципової та прямої, з активною громадянською позицією.

Без сумніву, ім'я професора В. К. Якуніна залишиться на скрижалях вітчизняної історіографії.

О. Б. Шляхов

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ
Information about the authors

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Берестень Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Буланий Микола Юрійович – бакалавр історії, студент магістратури історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Венгер Альтберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Воронов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Губрієнко Павло Сергійович – магістр археології, аспірант кафедри кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Дубінська Катерина Олександрівна – магістр історії, аспірантка кафедри східноєвропейської всторії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Іванцов Артем Валентинович – магістр історії, завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Маланій Зіновій Михайлович – магістр історії, аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського університету імені Івана Франка

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Портнова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Прокопов Вадим Юрійович – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Радченко Ірина Геннадіївна – магістр історії, науковий співробітник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Ромашко Олександра Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Руднєв Михайло Альбертович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Святець Юрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Скіра Юрій Романович – магістр історії, аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка»

Сливенко Вячеслав Альбертович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та туризму, докторант кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стельмах Сергій Петрович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шапаренко Роман Леонідович – бакалавр історії, студент магістратури історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ЗМІСТ

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

Шляхов О. Б. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Життя на службі Кліо. Передювілейні нотатки …….. **4**

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

Світленко С. І. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Формування і становлення історіософських поглядів Миколи Костомарова …… **16**
Святець Ю. А. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Інформаційне поле історичного дослідження …….. **29**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Буланий М. Ю. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Патронеси православної церкви з князівських родів українських земель держави Ягеллонів першої половини XVI ст. ……. **43**
Репан О. А. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Богородицька та Старосамарська сотні: адміністративна система і старшинський корпус …… **49**
Маланій З. М. (*Львівський національний університет імені Івана Франка*) На перетині імперської ідентичності та національних покликань: узагальнюючий портрет габсбурзького службовця в Галичині (1848−1918) …..…….…….…….…….…….…… **57**
Сливенко В. А. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Поширення посадової злочинності серед співробітників ВУНК у 1919−1922 рр. (за матеріалами Катеринославської губернської надзвичайної комісії) …..…….…….…….…….…… **66**
Дубінська К. О. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Процеси «перевиховання» науково-історичного середовища УСРР у 1920-х рр. …..…….…….…. **72**
Скіра Ю. Р. (*Національний університет «Львівська політехніка»)* Початок акції порятунку євреїв митрополитом Андреєм Шептицьким у серпні 1942 р. …..…….…….…….. **82**
Прокопов В. Ю. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Дозвілля і свята учасників УПА та ОУН на Закерзонні 1943−1947 рр. …..…… **88**
Венгер А. Г., Портнова Т. В. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Середньовічна квітка етонори: музей Якова Рубіна у Дніпропетровському університеті 1940−1950-х рр. …..…….…….…….…….…….…….…….. **96**
Сацький П. В. (*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*) Адміністрування будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів у 1950−1953 рр. …..…….…….…….…….…….…….…… **111**
Нікілєв О. Ф. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Політика «потужного піднесення сільського господарства» середини 1950-х – середини 1960-х рр. та її результати в Україні: Професійно-виробничий аспект …..…….…….…….…….. **119**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Радченко І. Г. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Допомога благодійних організацій євреям Румунії та «Трансністрії» у роки Другої світової війни …… **124**
Ковальков О. Л. (*Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький*) Інститут радянських радників у Демократичній Республіці Афганістан …..…….…….…….…….…….…….. **139**

Шапаренко Р. Л., Дяченко О. В. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Аум Сінрікьо – релігійна секта чи сучасна терористична організація? ….……..…… **148**

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Воронов В. І. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) М. С. Грушевський як дослідник давньоруських літописів …….. **154**
Стельмах С. П. (*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) Роль соціального контексту в історії історіографії (на прикладі становлення німецької історичної науки XIX століття) ….……..……..……..……..……..……..…… **166**
Лучка Л. М. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) До історії архіву та книгозбірні Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря ….……..……..… **175**
Руднев М. А. (*Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара*) Дело Арсения Мацеевича как «индикатор» идеологии церковного консерватизма екатерининской эпохи: историографический аспект ….……..……..……..……..……..…… **182**
Архірейський Д. В. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Аграрна політика Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів ….……..……. **189**

АРХЕОЛОГІЯ

Ромашко О. В. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Походження скіфських казанів у контексті пізнього бронзового–раннього залізного віків Євразії …….. **201**
Губрієнко П. С. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Дослідження кочівницьких старожитностей IX − XIV ст. степового Подніпров'я та Приазов'я у дореволюційний період ….……..……..……..……..……..……..…..…..…….. **215**

ОГЛЯДИ

Бойко О. В. (*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*) Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара у 2015 р. ……..…..…… **225**

НЕКРОЛОГИ

Ad Memoriam. Пам'яті Інни Ігорівни Яременко (*І. Ф. Ковальова, Ю. В. Берестень, А. В. Іванцов, І. В. Морковіна*) ….…….. **230**
Пам'яті професора Віктора Кузьмича Якуніна (*О. Б. Шляхов*) ….……..……..…… **233**

Відомості про авторів ….……..……..……..……..……..……. **235**

ЗМІСТ ….……..……..……..……..……..…….. **236**

Content

Portraits of historians

Shliakhov O. B. (*Oles Honchar Dnipro National University*) A Life in Clio's service. Pre-anniversary notes ……..…… **4**

Theory. Methodology. Historiosophy

Svitlenko S. I. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Formation and development of Mykola Kostomarov's historiosophical views …… **16**
Sviatets Yu. A. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Information field for historical research **29**

History of Ukraine

Bulanyi M. Yu. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Patronesses of the Orthodox Church from the prince's families of the Ukrainian lands of the Jagiellonian state in the 1st half of the 16th century ……. **43**
Repan O. A. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Bohorodyts'ka and Starosamars'ka hundred (sotnya): administrative system and officer (starshyna) corps …….…….. **49**
Malanii Z. M. (*Ivan Franko National University of Lviv*) Between the imperial identity and national vocation: a generalized image of the Habsburg state official in Galicia (1848−1919) …… **57**
Slivenko V. A. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Crimes of the VUChK personnel and their growth in 1919−1922 (from the documents of the Katerynoslav provincial emergency commission) ……..……..……. **66**
Dubinska K. O. (*Oles Honchar Dnipro National University*) The processes of «re-education» of the scientific and historical environment of the Ukrainian SSR in the 1920s …… **72**
Skira Yu. R. (*Lviv Polytechnic National University*) The Start of the Jews Rescue Campaign by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942 …… **82**
Prokopov V. Yu. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Leisure and holidays of participants of the movement of the OUN and UIA in Zakerzonnia 1943−1947 …… **88**
Venger A. H., Portnova T. V. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Medieval flower of primrose: museum of Yakov Rubin in Dnipropetrovsk university in 1940−1950s. …… **96**
Satskyi P. V. (*Vadym Hetman Kyiv National Economic University*) Construction Management South-Ukrainian and North-Crimean channels in 1950−1953 ……. **111**
Nikilev A. F. (*Oles Honchar Dnipro National University*) The policy of «a powerful rise in agriculture» in the mid-1950s – mid-1960s and its results in Ukraine: the professional and production aspect ……..……..…… **119**

World History

Radchenko I. G. (*Oles Honchar Dnipro National University*) The Philanthropic Organizations' Assistance to Jews of Romania and «Transnistria» during the World War II …… **124**
Kovalkov O. L. (*Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University*) Institute of the Soviet Advisors in the Democratic Republic of Afghanistan ……. **139**
Shaparenko R. L, Dyachenko O. V. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Aum Shinrikyo – a religious sect or a modern terrorist organization? …… **148**

Historiography. Source study. Special Historical Disciplines

Voronov V. I. (*Oles Honchar Dnipro National University*) M. S. Hrushevsky as an Old East Slavic chronicles researcher …… **154**

Stelmakh S. P. (*Taras Shevchenko National University of Kyiv*) The role of the social context in the history of historiography (on the example of formation German historical science of the 19th century) ……... **166**
Luchka L. M. (*Oles Honchar Dnipro National University*) To the History of Samara Desert-Nicholas Monastery Archive and Book Collections …… **175**
Rudnev M. A. (*Oles Honchar Dnipro National University*) The cause of Arseniy Matseevich as an «indicator» of the ideology of the church conservatism at the Catherinian age: historiographical aspect ……..... **182**
Arkhireyskyi D. V. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Agrarian policy of the Ukrainian State on the journals of the meetings of the Council of Ministers …… **189**

Archaeology

Romashko A. V. (*Oles Honchar Dnipro National University*) The origin of Scythian caldrons in the context of the late Bronze − Early Iron Age of Eurasia ……..……..……..……..…… **201**
Gubrienko P. S. (*Oles Honchar Dnipro National University*) Study of nomadic antiquities of the 9th − 14th centuries of the steppe zone Dnipro and Azov regions of Ukraine in the pre-revolutionary period ……..... **215**

Review

Boyko O. V. (*Oles Honchar Dnipro National University*) The annotative review of researches for applicants of the Doctor and the Candidate of the history specialities which were defended in the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University in 2015 …….. **225**

In memoria

Ad memoriam: in memory of Inna Ihorivna Yaremenko (*I. F. Kovalova, Yu. V. Beresten, A. V. Ivantsov, I. V. Morkovina*) ……..…… **230**
In memory of Professor Victor Kuzmich Yakunin (*Shliakhov O. B.*) …..……..……..…… **233**

Information about the authors …..……..……..……..……..……..…… **235**

Content …..……..……..……..……..……..…… **236**

Наукове видання

ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Серія: Історія та археологія
Випуск 25(1)

Заснований у 1993 р.
Українською, російською, англійською мовами.
Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів.
За точність наведених даних відповідають автори
Видано коштом авторів

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 22025-11925Р від 07.04.2016 р.

Редактор Д. В. Архірейський
Коректор С. І. Світленко
Оригінал-макет Ю. А. Святець

Підписано до друку 08.07.2017. Формат 60×84/8.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,25. Тираж 100 пр. Зам. № 143.

Видавництво і друкарня «ЛІРА».
49050, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 188 від 19.09.2000.

ISSN 2412-5334
9 772412 533001
25